

Նախագիծ

«ՇԻԿԱՀՈՂ» ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՐԳԵԼՈՑ ՊՈԱԿ-Ի

(«ՇԻԿԱՀՈՂ» արգելոց, «ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ», «ԽՈՒՍՏՈՒՓ» և «ՍՈՍՈՒ
ՊՈՒՐԱԿ» արգելավայրեր)

2014-2018թթ
ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՊԼԱՆ

Երևան 2013 թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԼՈՒԽ 1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	7
1.1 ՀՀ բնության հատուկ պահպանվող տարածքները.....	7
1.2. Կառավարման պլանի մշակման անհրաժեշտությունը	10
1.3. «Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլանավորման նպատակը և խնդիրները.....	10
 ԳԼՈՒԽ 2. «ՇԻԿԱՀՈՂ» ԱՐԳԵԼՈՑԻ, «ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ», «ԽՈՒՍՏՈՒՓ» և «ՍՈՍՈՒ ՊՈՒՐԱԿ» ԱՐԳԵԼԱՎԱՅՐԵՐԻ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ.....	12
2.1. Տեղադիրքը	12
2.1.1. «Շիկահող» արգելոց.....	12
2.1.2. «Զանգեզուր» արգելավայր.....	12
2.1.3. «Խուստուփ» արգելավայր	12
2.1.4. «Սոսու պուրակ» արգելավայր	13
2.2. Ռելիեֆը.....	13
2.2.1. «Շիկահող» արգելոց.....	13
2.2.2. «Զանգեզուր» արգելավայր.....	14
2.2.3. «Խուստուփ» արգելավայր	15
2.2.4. «Սոսու պուրակ» արգելավայր	15
2.3. Կլիման.....	15
2.3.1. «Շիկահող» արգելոց.....	15
2.3.2. «Զանգեզուր» արգելավայր.....	15
2.3.3. «Խուստուփ» արգելավայր	16
2.3.4. «Սոսու պուրակ» արգելավայր	16
2.4. Զրագրությունը	16
2.4.1. «Շիկահող» արգելոց.....	16
2.4.2. «Զանգեզուր» արգելավայր.....	17
2.4.3. «Խուստուփ» արգելավայր	17
2.4.4. «Սոսու պուրակ» արգելավայր	17
2.5. Հողերը	17
2.5.1. «Շիկահող» արգելոց.....	17
2.5.2. «Զանգեզուր» արգելավայր.....	18
2.5.3. «Խուստուփ» արգելավայր	18
2.5.4. «Սոսու պուրակ» արգելավայր	19
2.6. Էկոհամակարգերը	19
2.6.1. «Շիկահող» արգելոց.....	19
2.6.2. «Զանգեզուր» արգելավայր.....	20
2.6.3. «Խուստուփ» արգելավայր	21
2.6.4. «Սոսու պուրակ» արգելավայր	21
 ԳԼՈՒԽ 3. «ՇԻԿԱՀՈՂ» ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՐԳԵԼՈՑԻ ԲՈՒՍԱԿԱՆ ԵՎ ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ	22
3.1. Բուսական աշխարհը	22
3.1.1. «Շիկահող» արգելոց.....	22
3.1.2. «Զանգեզուր» արգելավայր.....	23
3.1.3. «Խուստուփ» արգելավայր	24
3.1.4. «Սոսու պուրակ» արգելավայր	25
3.2. Կենդանական աշխարհը	26
3.2.1. «Շիկահող» արգելոց.....	26

3.2.2. «Զանգեզուր» արգելավայր.....	30
3.2.3. «Խուստուփ» արգելավայր	34
3.2.4. «Սոսու պուրակ» արգելավայր	37
ԳԼՈՒԽ 4. «ՇԻԿԱՀՈՂ» ԱՐԳԵԼՈՑԻ, «ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ», «ԽՈՒՍՏՈՒՓ» և «ՍՈՍՈՒ ՊՈՒՐԱԿ» ԱՐԳԵԼԱՎԱՅՐԵՐԻ ՀԱՐԱԿԻՑ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ	38
4.1. Ժողովրդագրություն.....	38
4.2. Հողերի և բնական ռեսուրսների օգտագործումը.....	48
ԳԼՈՒԽ 5. «ՇԻԿԱՀՈՂ» ԱՐԳԵԼՈՑ ՊՈԱԿ-Ի ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	59
5.1. «Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման վարչական ծրագիր	60
5.1.2. «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի անձնակազմի որակավորման բարձրացում	61
5.1.3. Վարչական ծրագրով նախատեսվող ենթակառուցվածք.....	62
5.1.4. «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի վարչական շենք, այցելուների կենտրոն, ավտոտնակներ և առանձին տեղամասեր տանող ճանապարհներ	62
5.2. Արգելոցի և արգելավայրերի պահպանության խնդիրները.....	63
ԳԼՈՒԽ 6. ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԿԵՆՍԱԲԱԶՄԱԶԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄՈՆԻԹՈՐԻՆԳ	68
6.1. Գիտական հետազոտություններ	68
6.2. Կենսաբազմազանության մոնիտորինգի նպատակը և խնդիրները	73
6.3. Արգելոցի և արգելավայրերի կենսաբազմազանության մոնիթորինգի օբյեկտները.....	73
6.4. ԿԲՄ հիմնական ինդիկատորների ընտրությունը	74
6.5. Տեսակի և պոպուլյացիայի մակարդակով առաջարկվող ինդիկատորները	74
6.6. Խոշոր կաթնասունների մոնիթորինգի մեթոդներ և դրանց ստանդարտացում	74
6.6.1. Մոնիթորինգի մեթոդներ	74
6.6.2. Մոնիթորինգի ստանդարտացում	92
ԳԼՈՒԽ 7. «ՇԻԿԱՀՈՂ» ԱՐԳԵԼՈՑ ՊՈԱԿ-Ի ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐ	93
7.1. Ընդհանուր տեղեկություններ	93
7.2. Ծրագրի նպատակը և խնդիրները	94
7.3. Հնարավոր խոչընդոտներ	94
7.4. Բնական ժառանգություն	95
7.5. Պատմամշակութային ժառանգություն	97
7.6. Հիմնական ենթակառուցվածքներ	99
7.7. Համայնքների տուրիզմի ներուժը	99
7.7.1. Գեղանուշ	100
7.7.2. Ճակատեն	100
7.7.3. Շիկահող	101
7.7.4. Ծավ/Շիշկերտ	101
7.7.5. Լեռնաձոր	102
7.7.6. Վարդանիձոր.....	103
7.8. Երթուղիների ընտրության չափանիշները	104
7.9. Էկոտուրիզմի ձևերը.....	104
7.10. Էկոտուրիզմի երթուղիների նկարագրություն	105
7.11. Շիկահող» պետական արգելոց.....	105

«Շիկահողե արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

7.11.1. Շիկահող - Կենտու պուրակ	105
7.11.2. Սրաշեն -Ներքին Հանդ -Մոսու պուրակ արգելավայր.....	106
7.11.3. Շիկահող - Ջրվեժ - Կեմանց գյուղատեղի.....	107
7.11.4. Շիկահող - Քսաջուր /Քոսաջուր/- Մազրա գյուղատեղի	107
7.11.5. Ծավ - Սանալու - Մթնածոր.....	108
7.12. «Խուստուփ» արգելավայր.....	108
7.12.1. Կապան – Ջազեձոր – Խուստուփ լեռնագագաթ	109
7.12.2. Շիշկերտ – Խուստուփ լեռնագանգված - Գեղանուշ	110
7.13. «Զանգեզուր» արգելավայր.....	111
7.13.1. Շինուհայր – Սատանի կամուրջ - Տաթև - Արամազդ	111
7.13.2. Գեղի - Քիրս - Արամազդ	112
7.13.4. Վերին Գիրաթաղ – Համլետավան – Շղարջիկ	113
7.13.5. Քաջարան - Օաղքարի լիճ	113
7.13.6. Քաջարանցի ձոր - Գոգի լիճ /Կապուտան/	114
7.14. Կարողությունների հզորացում.....	114
7.15. Անհրաժեշտ ենթակառուցվածքների ձևավորում	115
7.16. Էկոտուրիզմի շուկայավարում.....	118
7.17. Տեղական բնակչության մասնակցություն.....	119
7.18. Ծառայությունների և սպասարկման կազմակերպում	119
7.19. Ընդհանուր պահանջներ	121
7.20. Ենթակառուցվածքներին ներկայացվող պահանջներ	122
7.21. Շրջակա միջավայրի վրա հնարավոր ազդեցությունները.....	123
7.22. Էկոտուրիզմի ազդեցությունների մոնիթորինգ	124

ԳԼՈՒԽ 8. «ՇԻԿԱՀՈՂ» ԱՐԳԵԼՈՑԻ, «ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ», «ԽՈՒՍՏՈՒՓ» և «ՍՈՍՈՒ ՊՈՒՐԱԿ» ԱՐԳԵԼԱՎԱՅՐԵՐԻ 2014 -2018ԹԹ. ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐ.....

8.1.«Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի հաստիքացուցակ.....	127
8.2. «Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ի գործադրման ծախսերի հաշվարկ.....	129
8.3. «Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ի վարչական շենքերի և շինությունների` 2014 թվականի ջեռուցման համար անհրաժեշտ էլեկտրաէներգիայի ծախսերի հաշվարկ.....	130
8.4.«Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ի 2014 թ.-ի էլեկտրաէներգիայի ծախսերի /բացառությամբ ջեռուցման/ հաշվարկ.....	132
8.5.Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ - ի ջրօգտագործման նորմայի հաշվարկ	134
8.6. «Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ի 2014 թվականի կապի ծառայությունների վճարների հաշվարկ	135
8.7.«Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ի տրանսպորտային միջոցների պահպանման ծախսերի հաշվարկ	138
8.8 «Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ի կողմից մատուցվող այցելուների ծառայություններից և տնտեսական գործունեությունից ստացվող եկամուտների հաշվարկ	140
8.9 «Զանգեզուր» պետական արգելավայրի 2014-2018թ. գնահատված գործառնական բյուջե համաձայն կառավարման պլանի.....	141

ԳԼՈՒԽ 9. «ՇԻԿԱՀՈՂ» ԱՐԳԵԼՈՑԻ, «ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ», «ԽՈՒՍՏՈՒՓ» և «ՍՈՍՈՒ ՊՈՒՐԱԿ» ԱՐԳԵԼԱՎԱՅՐԵՐԻ 2014 – 2018ԹԹ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԾՐԱԳԻՐ

Աղյուսակ 30.....

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ	161
Հավելված 1. Մնկերի և բույսերի տեսակների ներկայացվածությունը «Զանգեզուր» արգելավայրի տարածքում	
Հավելված 2. Մնկերի և բույսերի տեսակների ներկայացվածությունը նախատեսվող «Խուստուփ» արգելավայրի տարածքում.....	237

Հավելված 3. Մսկերի և բույսերի տեսակների ներկայացվածությունը նախատեսվող «Շիկահող» արգելոցի տարածքում.....	288
Հավելված 4. Կենդանական տեսակների ներկայացվածությունը «Զանգեզուր» արգելավայրի տարածքում...	315
Հավելված 5. Կենդանական տեսակների ներկայացվածությունը նախատեսվող «Խուստուփ» արգելավայրի տարածքում.....	331
Հավելված 6. Կենդանական տեսակների ներկայացվածությունը «Շիկահող» արգելոցի տարածքում.....	345
Հավելված 7. Խոշոր կաթնասունների մոնիթորինգի արձանագրությունների ձևեր	

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԷԱԿ	Էկոտուրիզմի և այցելությունների կազմակերպման ծրագիր
ՄԱԿՁԾ/UNDP	Միացյալ ազգերի կազմակերպության զարգացման ծրագիր
KfW	Գերմանական զարգացման բանկ
IUCN	Բնության պահպանության միջազգային միության
ԱՍՔ	Անդրսահմանային միացյալ քարտուղարություն
ԲՀՀ/WWF	Բնության համաշխարհային հիմնադրամ
GEF	Գլոբալ էկոլոգիական հիմնադրամ
CEPF	Կրիտիկական էկոհամակարգերի համագործակցության հիմնադրամ
CPAF	Պահպանվող տարածքների Կովկասյան հիմնադրամ
ՀՀ ԲՆ	Հայաստանի Հանրապետության բնապահպանության նախարարություն
ՀՀ ԳՆ	Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության նախարարություն
ՀՀ ՏԿՆ	Հայաստանի Հանրապետության տարածքային կառավարման նախարարություն
ԿԿԳ	Կենսառեսուրսների կառավարման գործակալություն
ՀՀ ԳԱԱ	ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
ՊՈԱԿ	Պետական ոչ առևտրային կազմակերպություն
ՀԿ	Հասարակական կազմակերպություն
ԲՀՊՏ	Բնության հատուկ պահպանվող տարածք
ԲՊ	Բնական պարկ
ԿԲ	Կենսաբազմազանություն

Քարտեզներ

- Քարտեզ 1 Հայաստանի բնության հատուկ պահպանվող տարածքները
- Քարտեզ 2 «Շիկահող» պետական արգելոցի, «Սոսու պուրակ», «Խուստուփ», «Զանգեզուր» պետական արգելավայրերի և ընդլայնվող տարածքի տեղադրությունը
- Քարտեզ 3 «Շիկահող» պետական արգելոցի լանդշաֆտային գոտիները
- Քարտեզ 4 «Զանգեզուր» պետական արգելավայրի սահմանները և ընդլայնվող տարածքի հողօգտագործումը
- Քարտեզ 5 «Խուստուփ» պետական արգելավայրի սահմանները և հողօգտագործումը
- Քարտեզ 6 «Շիկահող» պետական արգելոցի ենթակառուցվածքը
- Քարտեզ 7 «Զանգեզուր» պետական արգելավայրի ենթակառուցվածքը
- Քարտեզ 8 «Խուստուփ» պետական արգելավայրի ենթակառուցվածքը
- Քարտեզ 9 «Շիկահող» պետական արգելոցի այցելուների ծրագրի ենթակառուցվածքը
- Քարտեզ 10 «Խուստուփ» պետական արգելավայրի այցելուների ծրագրի ենթակառուցվածքը
- Քարտեզ 11 «Զանգեզուր» պետական արգելավայրի այցելուների ծրագրի ենթակառուցվածքը

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

«Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ում իրականացվող աշխատանքների արդյունավետությունը ապահովելու նպատակով սոցիալ տնտեսական ժամանակակից պայմաններին համահունչ կառավարման պլանի մշակումը նպատակաուղղված է «Կենսաբազմազանության մասին» Կոնվենցիայի դրույթների իրականացմանը, հանրապետության լանդշաֆտային և կենսաբանական բազմազանության պահպանության հետագա բարելավմանը, բնապահպանական և բնօգտագործման աշխատանքների ներդաշնակեցմանը, այդ բնագավառում միասնական համակարգված քաղաքականությանը և միջազգային չափանիշներին համապատասխանեցմանը:

Կառավարման պլանի մշակման ընթացքում ուսումնասիրվել և գնահատվել են «Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման, արգելոցի և արգելավայրերի լանդշաֆտային և կենսաբանական բազմազանության առանձնահատկությունները:

Սույն կառավարման պլանը պատրաստվել է 2010 թ. մեկնարկած «Հայաստանի պահպանվող տարածքների համակարգի զարգացում» ՄԱԶԾ/ԳԷՀ միջին ծավալի ծրագրի շրջանակներում: «Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման (2014-2018թթ.) պլանում օգտագործվել են ՄԱԶԾ/ԳԷՀ և ԲՀՀ ծրագրերի շրջանակներում իրականացված հետազոտությունների տվյալները՝ արգելոցի և արգելավայրերի տարածքի ֆլորայի և ֆաունայի՝ այդ թվում հազվագյուտ և անհետացող տեսակների արեալների վերաբերյալ, ինչպես նաև օգտագործվել են ՀՀ ազգային արխիվի տարբեր նյութերը (սկսած 1958թ.): Ուսումնասիրվել են արգելոցի և արգելավայրերի հարակից տարածքների և պահպանման գոտու սոցիալ-տնտեսական առանձնահատկությունները, բնօգտագործման վիճակը և բնապահպանական ծրագրերը:

Կառավարման պլանի մշակման ընթացքում իրականացվել են հետևյալ աշխատանքները.

- «Շիկահող» պետական արգելոցի և արգելավայրերի վերաբերյալ արխիվային նյութերի հավաքագրում,
- «Շիկահող» պետական արգելոցի և արգելավայրերի ֆլորայի և ֆաունայի վերաբերյալ տեղեկատվության հավաքում,
- Արգելոցում և արգելավայրերում և նրանց պահպանման գոտում տնտեսական և ռեկրեացիոն գործունեության, ինչպես նաև բնական պաշարների օգտագործման ներկա վիճակի ուսումնասիրություն,
- Արգելոցի և արգելավայրերի կառավարման համակարգի և վարչատնտեսական կազմակերպման վերլուծություն և առաջարկների մշակում,
- Արգելոցում և արգելավայրերում էնդեմիկ, հազվագյուտ և վտանգված տեսակների, դրանց աճելավայրերի, ապրելավայրերի և միգրացիոն ուղիների վիճակի ու դրանց վատթարացման պատճառների բացահայտում,
- Արգելոցում և արգելավայրերում տուրիզմի ձևերի (մեքենայով, ձիով, ոտքով) և բնույթի (գիտաճանաչողական, էկոտուրիզմ և այլն) սահմանում,
- Արգելոցի և արգելավայրերի տարածքում էկոտուրիզմի և կենսաբազմազանության մոնիթորինգի համակարգի ստեղծման և իրականացման աշխատանքների վերաբերյալ առաջարկությունների մշակում,
- Կառավարման ու կենսաբազմազանության վերաբերյալ տեղեկատվական բազայի ստեղծման առաջարկների մշակում,
- Արգելոցի և արգելավայրերի 5-ամյա գործողությունների պլանի և թեմատիկ քարտեզների պատրաստում:

ԳԼՈՒԽ 1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1.1 ՀՀ բնության հատուկ պահպանվող տարածքները

Հայաստանի բնության հատուկ պահպանվող տարածքների ներկա համակարգի ձևավորումը սկսվել է 1958 թվականից, ստեղծվել են «Խոսրովի», «Դիլիջան» և «Շիկահող» պետական արգելոցները, իսկ Գյումրիի, Գյուլագարակի, Ջերմուկի, Հեր-Հերի անտառպետությունները, ինչպես նաև ՀՀ տարածքում կենու, արջատիլենու, սոսու, հունական ընկուզենու, տանձենու, խնձորենու, գիհու և հոնի վայրի ծառափային տեսակների տարածքները հայտարարվել են պետական արգելավայրեր:

1959թ. պետական արգելավայրեր հայտարարվել են նաև Բանքսի սոճու պուրակը, Գոռավանի ավազուտները, Արագածի հարավային գագաթնամերձ ալպյան մարգագետինները և «Քարե լիճը», Հանքավանի մրտավարդենու աճելավայրերը և Սևանա լճի ազատված հողագրունտները: Հետագայում, կենսաբազմազանության պահպանությունը առավել արդյունավետ կազմակերպելու նպատակներով ԲՀՊՏ-երի համակարգը ընդլայնվեց՝ ստեղծվեցին նոր արգելոցներ և արգելավայրեր:

Հայաստանի ԲՀՊՏ-ների ընդհանուր մակերեսը կազմում է մոտ 380 հազ. հա, որը հանրապետության տարածքի մոտ 13%-ն է, իսկ առանց Սևանա լճի մակերեսի այն կազմում է հանրապետության տարածքի մոտ 8%-ը: Ընդ որում, այս տարածքների 54%-ը, իսկ առանց Սևանա լճի մակերեսի՝ 91%-ը զբաղեցնում են անտառային էկոհամակարգերը:

ԲՀՊՏ-երում պահպանվում են հանրապետության ֆլորայի և ֆաունայի տեսակային կազմի 60-70%-ը, որոնց թվում հազվագյուտ, անհետացման եզրին գտնվող, վտանգված և էնդեմիկ տեսակների գերակշռող մասը, ինչպես նաև վայրի գենետիկ ռեսուրսները:

ՀՀ բույսերի Կարմիր գրքում գրանցված 40 տեսակի գլխարկավոր սնկերից ԲՀՊՏ-ներում ներկայացված են 33-ը (82.5 %-ը), ՀՀ բույսերի Կարմիր գրքում գրանցված 452 տեսակի բարձրակարգ բույսերից ԲՀՊՏ-ներում ներկայացված են 166-ը (36.7 %-ը), ՀՀ կենդանիների Կարմիր գրքում գրանցված 155 տեսակի անողնաշարներից 95-ը (61.3 %-ը), ՀՀ կենդանիների Կարմիր գրքում գրանցված 153 տեսակի ողնաշարավորներից 96-ը (61.3 %-ը):

Համաձայն «Բնության հատուկ պահպանվող տարածքների մասին» ՀՀ օրենքի (2006 թ.) Հայաստանի Հանրապետությունում ԲՀՊՏ-ները ըստ կատեգորիայի դասակարգվում են պետական արգելոցի, ազգային պարկի, պետական արգելավայրի և բնության հուշարձանի:

ՀՀ բնության հատուկ պահպանվող տարածքների համակարգը ներառում է՝

- 3 պետական արգելոցներ. Խոսրովի անտառ, Շիկահողի, Էրեբունի, որտեղ մարդկային գործունեությունը սահմանափակվում է միայն գիտական աշխատանքներով, ինչպես նաև սահմանափակ քանակությամբ ճանաչողական զբոսաշրջությամբ,
- 4 ազգային պարկեր՝ «Սևան», «Դիլիջան», «Արևիկ» և «Արփի լիճ»,
- 27 արգելավայրեր, որոնք հիմնականում կազմավորվել են 1958-80-ական թվականներին,
- 230 բնության հուշարձաններ:

Լանդշաֆտային և կենսաբանական հարուստ բազմազանություն և բնական էկոհամակարգերի վրա մարդածին ակտիվ ճնշում ունեցող այնպիսի երկրի համար, ինչպիսին Հայաստանն է, պահպանվող տարածքների նշված քանակությունը և զբաղեցրած տարածքը խիստ անբավարար է՝ հաշվի առնելով, որ այդ ցանցի ստեղծման հիմքում չեն դրված լանդշաֆտների ձևավորման և զարգացման երկրա-աշխարհագրական մի շարք հիմնարար օրինաչափություններ,

«Շիկահողե արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

ինչպիսիք են տարածքների բարձրունքագոտիական բաշխվածությունը և փոխկապակցվածությունը, տարածքների ավազանային ամբողջականությունը և այլն: Վերջիններիս անտեսման արդյունքում ներկա պահպանվող տարածքների գերակշիռ մասը անտառային էկոհամակարգեր են: ԲՀՊՏ-ների համակարգում չեն ներառված կամ թույլ են ներկայացված Հայաստանի համար սոցիալ-տնտեսական և բնապահպանական, այդ թվում նաև կենսաբազմազանության պահպանության առումով, տափաստանային, մարգագետնային և մարգագետնատափաստանային էկոհամակարգերը:

Ներկայումս կենսաբազմազանության օգտագործումը հանրապետությունում գերազանցում է կենսապաշարների վերարտադրության հնարավորությունները բնական պայմաններում: Գերօգտագործման և ապրելավայրերի յուրացման արդյունքում տեղի է ունեցել առանձին տեսակների թվաքանակի նվազում և որոշ տեսակների ոչնչացում, ինչն էլ հանգեցրել է կենսաբազմազանության ընդհանուր աղքատացմանը և բնական միջավայրերի դեգրադացմանը (ներառյալ անտառները, լեռնային արոտավայրերը և գերխոնավ տարածքները), իսկ մի շարք տեսակներ կանգնած են անհետացման եզրին: Այս երևույթները առավել ինտենսիվ են ընթացել վերջին հարյուրամյակում շրջակա միջավայրի արդյունաբերական, գյուղատնտեսական, տրանսպորտային, էներգետիկ աղտոտումների, ինչպես նաև էկոհամակարգերի վրա մարդածին այլ ազդեցությունների մեծացման արդյունքում:

Հայաստանի փոքր տարածքը, բնակչության բարձր խտությունը (100մ/կմ²), արդյունաբերական և գյուղատնտեսական գործունեության բացասական ազդեցությունները հանգեցրել են լանդշաֆտների զգալի փոփոխությունների: Տարաբնակեցման անհավասարաչափությունը և բնակավայրերի խիտ ցանցի առկայությունը դժվարացրել է ԲՀՊՏ-ների ձևավորումը՝ էկոհամակարգերի և լանդշաֆտների ամբողջականության սկզբունքների կիրառմամբ: Դրանց մեծ մասի սահմանները կտրտված են, չեն ներառում որոշ արժեքավոր էկոհամակարգեր, ԲՀՊՏ-ների առանձին հատվածների միջև տեղակայված են բնակավայրեր և ճանապարհներ, կան նաև չպահպանվող անկլավային տեղամասեր: ԲՀՊՏ-ներում առկա են բնակչության կողմից տարածքների ավանդական օգտագործման և դրանց ռեժիմային պահպանության հակասություններ:

Հայաստանի լանդշաֆտների և էկոհամակարգերի պահպանության նպատակով պահանջվում է պահպանվող տարածքներից դուրս գտնվող արժեքավոր էկոհամակարգերի ընդգրկումը ԲՀՊՏ-ների համակարգում:

ՀՀ ԲՀՊՏ-ների ներկա համակարգի պահպանումն ու զարգացումը երկրի բնապահպանական քաղաքականության կարևոր բաղադրիչն է, որը չի կարող ստորադասվել կամ փոխարինվել սոցիալ-տնտեսական իրավիճակից բխող ժամանակավոր գերակայություններով: Այն հանդիսանում է երկրի կայուն և երկարաժամկետ զարգացման հիմնական երաշխիքներից մեկը:

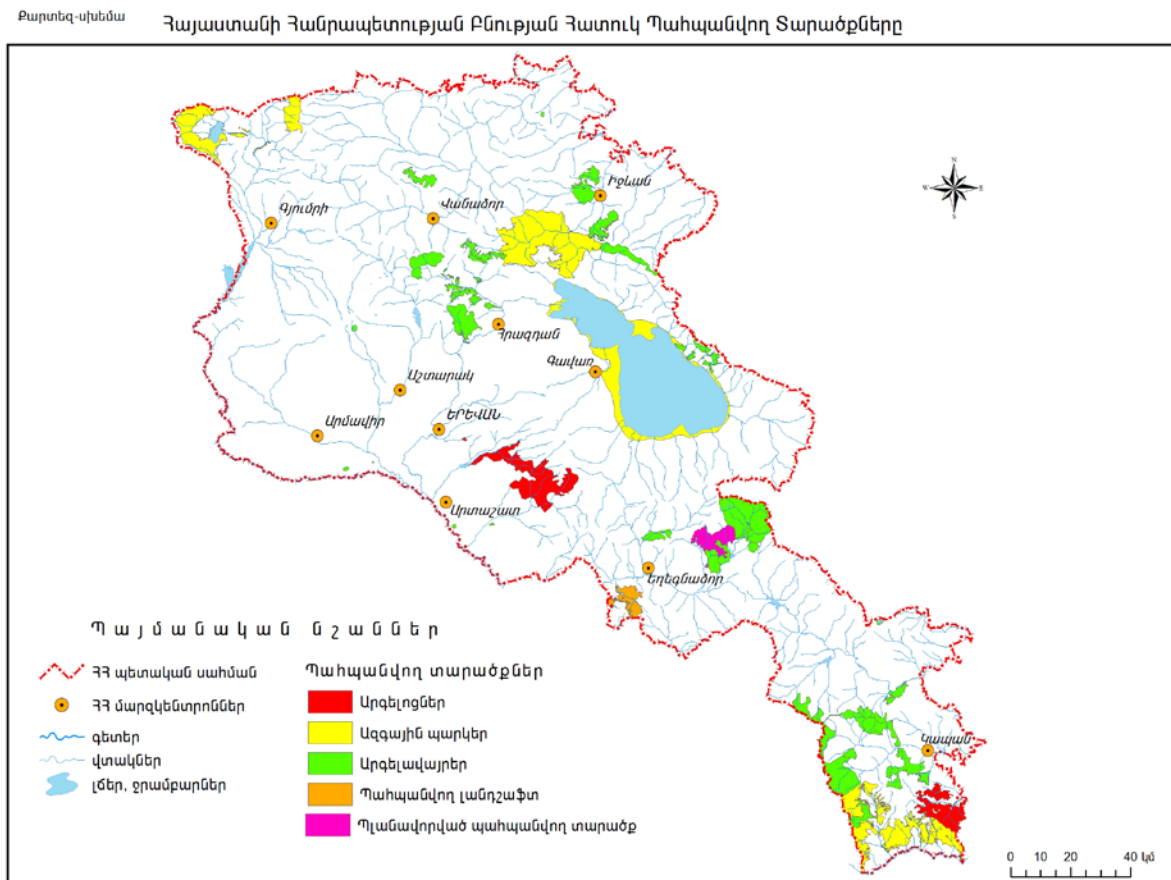
Աղյուսակ 1 - ՀՀ բնապահպանության նախարարության կազմում ներառված in-situ և ex-situ պահպանության օբյեկտները.

<i>In-situ</i> պահպանության օբյեկտները	Կառավարումն իրականացնող կազմակերպությունը
«Խոսրովի անտառ» պետական արգելոց «Խոր Վիրապ» պետական արգելավայր «Գոռավանի ավազուտներ» պետական արգելավայր	«Խոսրովի անտառ» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ
«Շիկահող» պետական արգելոց «Արևիկ» ազգային պարկ «Սոսու պուրակ» պետական արգելավայր «Զանգեզուր» պետական արգելավայր «Խուստուփ» պետական արգելավայր «Բողաքար» պետական արգելավայր «Սև լիճ» պետական արգելավայր	«Զանգեզուր» կենսոլորտային համալիր» ՊՈԱԿ
«Դիլիջան» ազգային պարկ	«Դիլիջան» ազգային պարկ» ՊՈԱԿ

«Շիկահողե արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

«Ախնաբադի կենտու պուրակ» պետական արգելավայր	
«Սևան» ազգային պարկ	«Սևան» ազգային պարկ» ՊՈԱԿ
«Սևանի գիհու նոսրանտառային» պետական արգելավայր	
«Արփի լիճ» ազգային պարկ	«Արփի լիճ» ազգային պարկ» ՊՈԱԿ
«Զիկատար» պետական արգելավայր	«Զիկատար» բնապահպանական կենտրոն» ՊՈԱԿ
«Էրեբունի» պետական արգելոց	«Արգելոցապարկային համալիր» ՊՈԱԿ
«Որդան կարմիր» պետական արգելավայր	
«Ջերմուկի ջրաբանական» պետական արգելավայր	
«Հանքավանի ջրաբանական» պետական արգելավայր	
Ex-situ պահպանության օբյեկտները	
Զրվեժի անտառ-պուրակ	
Ստեփանավանի «Մոճուտ» դենդրոպարկ	
Տավուշի «Մորաններ» դենդրոպարկ	
Վանաձորի դենդրոպարկ	
Իջևանի դենդրոպարկ	

Քարտեզ 1. ՀՀ բնության հատուկ պահպանվող տարածքները

1.2. Կառավարման պլանի մշակման անհրաժեշտությունը

Ընդհանուր առմամբ տարածքային կառավարման պլանավորման հիմնական արդյունքը հավաստի տվյալների վերլուծության հիման վրա հետագա կառավարչական որոշումների կայացման հիմնավորումն է, ինչպես նաև որոշակի միջոցառումների նախանշումը և գործողությունների պլանավորումը: Պլանավորման ընթացքում իրականացվում է կառավարվող օբյեկտի ընթացիկ իրավիճակի վերլուծություն, խոչընդոտների վերհանում և առաջնահերթում, հիմնախնդիրների լուծման ուղիների և մեթոդների հստակեցում, վտանգների կանխատեսում, կանխարգելում, շահագրգիռ կողմերի ներգրավում և ռիսկերի նվազեցում:

Կառավարման պլանները հանդիսանում են առանցքային փաստաթղթեր, որոնք ապահովում են տարածքի կառավարման արդյունավետությունը և զարգացումը՝ երկրի օրենսդրության պահանջներին համապատասխան: Դրանք հաշվի են առնում տարածքի բնապատմական ժառանգության և սոցիալ-տնտեսական առանձնահատկությունները, նախանշված միջոցառումների իրատեսական լինելը, տարածքի հեռանկարային զարգացման միտումները, ռեսուրսների արդյունավետ և խնայողական օգտագործման համալիր մոտեցումները: Կառավարման պլանները ենթակա են հետագա լրամշակման՝ արտացոլելով օրենսդրական, կառուցվածքային կամ իրավիճակային փոփոխությունները, հարմարեցվելով առաջացած կոնկրետ խնդիրների լուծմանը և ԲՀՊՏ-ների նպատակային գործունեության իրականացմանը:

ԲՀՊՏ-ների կառավարման պլանների մշակման անհրաժեշտությունը արտացոլված է նաև «Բնության հատուկ պահպանվող տարածքների մասին» նոր օրենքի նախագծում (2013թ.), որտեղ սահմանված է կառավարման պլանի հասկացությունը:

Արգելոցի տարածքում բուսական և կենդանական աշխարհի գիտական ուսումնասիրությունները երբեք չեն կրել համակարգված և համապարփակ բնույթ: Կառավարման պլանի բացակայության պայմաններում լիարժեք չեն իրականացվում պահպանվող տարածքների պահպանության աշխատանքները, բացակայում է էկոտուրիզմի կազմակերպման և իրականացման փորձը: Մինչև վերջերս ճշգրիտ սահմանների բացակայության հետևանքով արգելոցի և արգելավայրերի տարածքը ենթակա էր հարակից համայնքների կողմից անթույլատրելի հողօգտագործման և ռեսուրսների ղեգրադացման անթույլատրելի ճնշումների:

1.3. «Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլանավորման նպատակը և խնդիրները

Համաձայն ՀՀ «Բնության հատուկ պահպանվող տարածքների մասին» օրենքի (2013 թ. հոդված 8)՝ բնության հատուկ պահպանվող տարածքի, բացառությամբ բնության հուշարձանի, կառավարման պլանը պաշտոնական փաստաթուղթ է, որով սահմանվում են բնության հատուկ պահպանվող տարածքի արդյունավետ կառավարման համար անհրաժեշտ գործողությունները; բնության հատուկ պահպանվող տարածքի կառավարման պլանը ենթակա է վերանայման՝ առնվազն հինգ տարին մեկ անգամ: Կառավարման պլանը կազմվում է համաձայն լիազոր մարմնի կողմից հաստատված մեթոդական ուղեցույցի:

Կառավարման պլանն ընդգրկում է՝

ա) Բնության հատուկ պահպանվող տարածքի մասին հիմնական տեղեկատվությունը, այդ թվում՝ էկոհամակարգերի և դրանց բաղադրիչների (ներառյալ՝ դրանց պաշարների, վիճակի և սպառնացող վտանգների) նկարագրությունը և անցած ժամանակաշրջանում դրանց փոփոխությունների գնահատականն ու զարգացման հեռանկարները,

«Շիկահողե արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

բ) Բնության հատուկ պահպանվող տարածքի գոտիավորման, սահմանների, կենսաբանական բազմազանության, այդ թվում՝ կենսաբանական պաշարների տեղաբաշխման, հոդօգտագործման և այլ թեմատիկ քարտեզներն ու հատակագծերը,

գ) Բնության հատուկ պահպանվող տարածքի սոցիալ-տնտեսական և բնօգտագործման առանձնահատկությունները,

դ) Բնության հատուկ պահպանվող տարածքի պահպանությանը և օգտագործմանը մասնակցող շահագրգիռ կողմերը,

ե) Բնության հատուկ պահպանվող տարածքի մոնիտորինգի տվյալների հիման վրա մարդածին բացասական ազդեցության կանխարգելմանն ու մեղմացմանը (վերացմանը) ուղղված գործողությունների ամենամյա պլանը և ժամանակացույցը,

զ) Բնության հատուկ պահպանվող տարածքի պահպանության, դրանում գիտահետազոտական ուսումնասիրության և այլ աշխատանքների կատարման համար անհրաժեշտ ծախսերը և ֆինանսավորման աղբյուրները:

«Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլանը նպատակաուղղված է «Շիկահող» արգելոցի, «Զանգեզուր», «Խուստուփ» և «Սոսու պուրակ» արգելավայրերի էկոհամակարգերի բնականոն զարգացման ապահովմանը, այդ տարածքներում լանդշաֆտային և կենսաբանական բազմազանության, բնության ժառանգության պահպանությանը և օգտագործման արդյունավետ ուղիների մշակմանը, գիտական ուսումնասիրությանը, մոնիթորինգի իրականացմանը, զարգացման ուղիների ծրագրերի մշակմանը, կադրերի վերապատրաստմանը և մասնագիտական որակավորման բարձրացմանը, էկոտուրիզմի կազմակերպմանը:

«Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլանի մշակման աշխատանքն ընդգրկում է հետևյալ նպատակները և խնդիրները՝

- Արգելոցում և արգելավայրերում հազվագյուտ և անհետացող բուսական և կենդանական տեսակների գույքագրում,
- Արգելոցի և արգելավայրերի հարակից համայնքների սոցիալ տնտեսական իրավիճակի գնահատում,
- Էնդեմիկ, հազվագյուտ և վտանգված բուսակենդանական տեսակների, դրանց աճելավայրերի, բնադրավայրերի, ապրելավայրերի և միգրացիոն ուղիների վիճակի ու դրանց վատթարացման պատճառների բացահայտում,
- Արգելոցում, արգելավայրերում և դրա պահպանման գոտում զբոսաշրջության զարգացման հեռանկարների գնահատում,
- Արգելոցում և արգելավայրերում տուրիզմի թույլատրելի ձևերի սահմանում,
- Արգելոցում և արգելավայրերում կենսաբազմազանության մոնիտորինգի համակարգի և տվյալների բազայի ստեղծման վերաբերյալ առաջարկությունների մշակում,
- Էկոհամակարգերի բնականոն զարգացումն ապահովելու նպատակով առաջարկությունների մշակում,
- Արգելոցում և արգելավայրերում առաջիկա 5 տարիների ընթացքում նախատեսվող աշխատանքների պլանավորում:

ԳԼՈՒԽ 2. «ՇԻԿԱՀՈՂ» ԱՐԳԵԼՈՑԻ, «ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ», «ԽՈՒՍՏՈՒՓ» և «ԽՈՍՏՈՒ ՊՈՒՐԱԿ» ԱՐԳԵԼԱՎԱՅՐԵՐԻ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

2.1. Տեղադիրքը

2.1.1. «Շիկահող» արգելոց

«Շիկահող» պետական արգելոցը գտնվում է հանրապետության հարավ-արևելյան մասում՝ Կապանի տարածաշրջանում: Արգելոցի կենտրոնական հատվածին սահմանակից են Շիկահող, Ծավ/Շիշկերտ/, Ներքին Հանդ գյուղական համայնքները: Հարավից այն սահմանակցում է «Արևիկ» ազգային պարկին՝ Մեղրու լեռնաշղթայի ջրբաժանով, իսկ հյուսիս արևմուտքից Բաղասարի և Խուստուփի լեռնաբազուկներին: Արգելոցի տարածքը գտնվում է Շիկահող, Ծավ, Սրաշեն և Ներքին Հանդ գյուղական համայնքների վարչական սահմաններում:

Արգելոցը զբաղեցնում է 12137.08 հա տարածք և կազմված է Շիկահողի և Մթնաձորի տեղամասերից:

2.1.2. «Զանգեզուր» արգելավայր

Հայաստանի Հանրապետության Սյունիքի մարզի Կապանի և Սիսիանի տարածաշրջանում՝ Բարգուշատի լեռնաշղթայի հարավային և հյուսիսային, ինչպես նաև Զանգեզուրի լեռնաշղթայի հարավարևելյան լանջերին: Համաձայն 2012 թ-ին իրականացված արգելավայրի սահմանների ճշգրտման և քարտեզագրման աշխատանքների արդյունքների ՀՀ կառավարության 15. 10. 2009թ. N 1187-Ն որոշմամբ, գործող պետական արգելավայրը զբաղեցնում է 17368,77 հեկտար տարածք: Ընդլայնված վիճակում «Զանգեզուր» պետական արգելավայրի տարածքը կզբաղեցնի 25870.64 հեկտար և կընդգրկի ՀՀ Սյունիքի մարզի Կապանի, Գորիսի և Սիսիանի տարածաշրջանում Բարգուշատի լեռնաշղթայի հարավային և հյուսիսային, Զանգեզուրի լեռնաշղթայի արևելյան լանջերը: Արգելավայրի ընդլայնման ենթակա տարածքը կազմված է Բնունիսի, Դաստակերտի, Ձորաստանի, Լեռնաձորի, Շենաթաղի, Տաթևի, Նժդեհի, Գեղիի և Նոր Աստղաբերդի տեղամասերից:

Տարածքն ընդգրկում է Ողջի գետի վերին հոսանքները՝ Քաջարանց և Ծաղքար վտակների ջրհավաք ավազանները /Քաջարանի տեղամաս/, Գեղի գետի ձախափնյա վտակների (Աջաբաջ, Կարդ, Արամազդ) վերին հոսանքներն, Արամազդի լեռնազանգվածի հարավային հովիտները /Գեղիի տեղամաս/, Արամազդի լեռնազանգվածի հյուսիսային հովիտները /Տաթևի տեղամաս/, ինչպես նաև Զանգեզուրի լեռնաշղթայի հարավարևելյան լանջերի հյուսիսային հատվածը /Սիսիանի տեղամաս/: Արգելավայրի տարածքը գտնվում է Քաջարան, Գեղի, Լեռնաձոր, Նոր Աստղաբերդ, Ձորաստան, Տաթև, Շենաթաղ, Դաստակերտ, Նժդեհ և Բնունիս գյուղական համայնքների վարչական սահմաններում: Արևմուտքից արգելավայրի տարածքը սահմանակից է Նախիջևանի /Ադրբեջան/ հետ պետական սահմանին և Զանգեզուրի լեռնաշղթայի ջրբաժանով սահմանագատվում է Նախիջևանում գտնվող նույնանուն ազգային պարկից:

2.1.3. «Խուստուփ» արգելավայր

«Խուստուփ» արգելավայրը գտնվում է Սյունիքի մարզի Կապանի տարածաշրջանում՝ Խուստուփ լեռնազանգվածի վրա: Արգելավայրի նախատեսվող տարածքը 6946.74 հա է, որը հարավից սահմանագատված է Մեղրու լեռնաշղթայի ջրբաժանով, արևմուտքից Զանգեզուրի լեռնաշղթայով, արևելքից Խուստուփ լեռնազանգվածով, իսկ հյուսիսից Ողջի գետի հովտով:

Արգելավայրի նախատեսվող տարածքին սահմանակից են Շիկահող, Սրաշեն, Ծավ /Շիշկերտ/, Դավիթ Բեկ, Լեռնաձոր, Զագեձոր, Վանք, Կալեր, Տաշտուն և այլ համայնքներ, ինչպես նաև Քաջարան և Կապան քաղաքները: Հարավից արևելքից այն հարակից է «Շիկահող» պետական

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

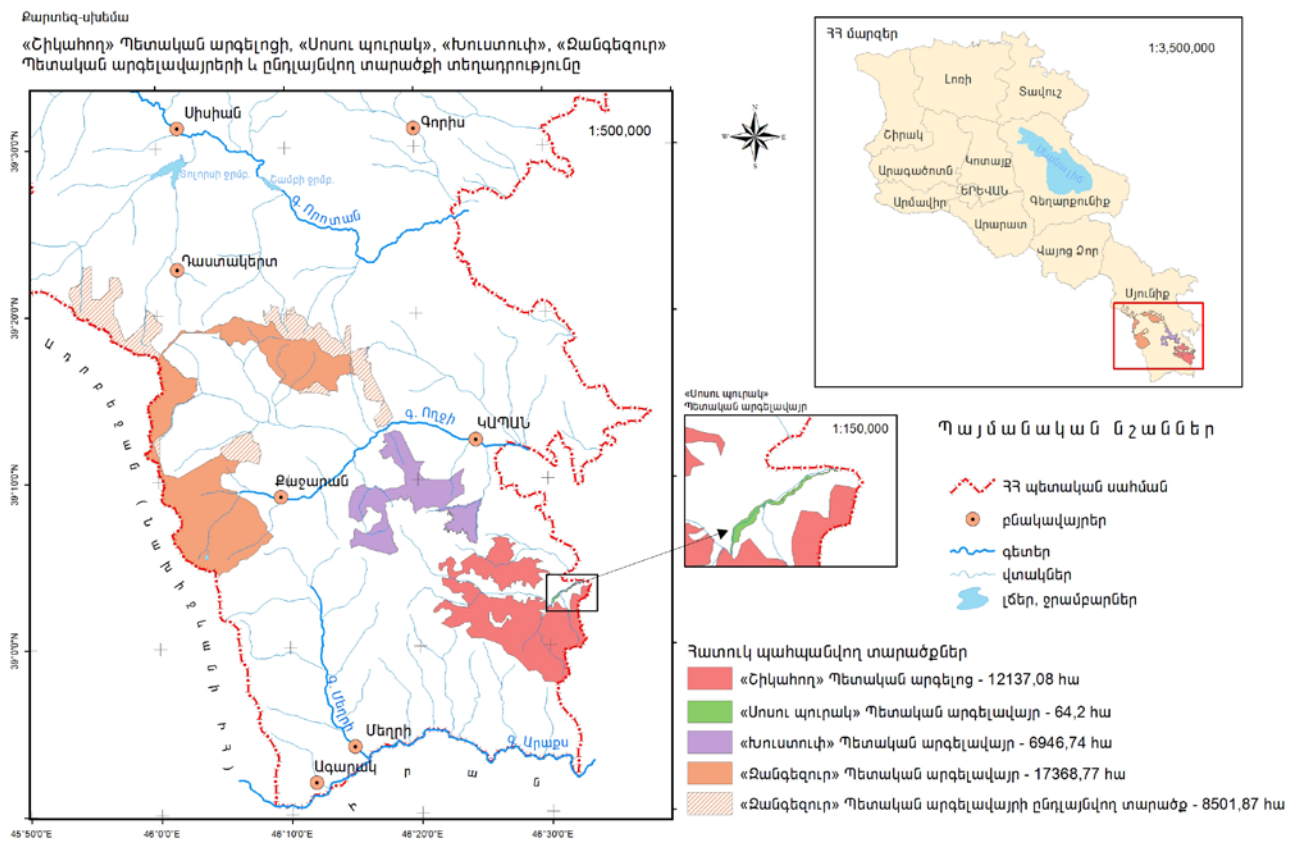
արգելոցին, իսկ հարավից «Արևիկ» ազգային պարկին: Արգելավայրի տարածքը գտնվում է Շիկահող, Ծավ, Ճակատեն, Գեղանուշ և Լեռնաձոր, գյուղական համայնքների վարչական սահմաններում:

2.1.4. «Սոսու պուրակ» արգելավայր

«Սոսու պուրակ» արգելավայրը գտնվում է Հարավային Հայաստանի Սյունիքի մարզի Մեղրու լեռնաշղթայի հյուսիսային մակրոլանջի ստորոտով անցնող Ծավ գետի ափին, հովտի ողողատային մասում, 700-750 մ բարձրության վրա:

«Սոսու պուրակ» պետական արգելավայրի սահմանների ճշգրտման և քարտեզագրման արդյունքում արգելավայրի տարածքի չափը կազմել է 64.2 հեկտար:

Քարտեզ 2. «Շիկահող» պետական արգելոցի, «Սոսու պուրակ», «Խուստուփ», «Զանգեզուր» պետական արգելավայրերի և ընդլայնվող տարածքի տեղադրությունը

2.2. Ռեզիմ

2.2.1. «Շիկահող» արգելոց

Արգելոցը զբաղեցնում է Մեղրու լեռնաշղթայի հյուսիսային, Բաղասար և Խուստուփ լեռնազանգվածների հարավարևելյան լանջերի միջև ընկած տարածքը:

Ռելիեֆը բնորոշվում է ծալքաբեկորավոր միջին բարձրության լեռներով, աստիճանավոր գագաթներով, խորը առանձնացված V-աձև հովիտներով և իջվածքներով: Արգելոցային տարածքների զգալի մասը տեղակայված է 1400 -1800 մ բարձրությունների վրա: Գերակշռում են 30-40օ թեքությամբ լանջերը, որոնց մեծ մասը անտառապատ է:

Մեղրու լեռնաշղթան ունի հիմնականում հարավարևելյան ձգվածություն: Արգելոցի մեջ է մտնում լեռնաշղթայի հյուսիսային մակրոլանջը՝ մինչև Բարթաս գագաթը: Լեռնաշղթայի հյուսիսարևելյան լանջերի միջին մասում տարածված է անտառային, իսկ ավելի բարձր՝ լեռնատափաստանային լանդշաֆտը:

Խուստուլի-Կատարի աղեղնաձև լեռնաշղթան ունի մոտ 38կմ երկարություն և սկսում է Բարգուշատի լեռնաշղթայի Թառկատար գագաթից:

Արգելոցի և նրա հարակից տարածքի բարձր լեռնագագաթներից են Նավսը՝ 2369մ, Բարթասը՝ 2186 մ, Մագրան՝ 2198 մ, Շիշկերտը՝ 2735մ, Գյումարանցը՝ 2366մ: Ամենացածր բարձրությունների նիշերը գտնվում են արգելոցի արևելյան սահմանի մոտ (մոտ 700մ)՝ Ծավ գետի կիրճում, իսկ Մեղրու լեռնաշղթայի ամենաբարձր գագաթները հասնում են 3256 մ-ի (Բաղասար):

2.2.2. «Զանգեզուր» արգելավայր

Արգելավայրի տարածքի հիմնական լեռնագրական միավորներն են Զանգեզուրի, Բարգուշատի, Մեղրու լեռնաշղթաները և միջլեռնային գոգավորությունները /Կապանի, Քաջարան-Գեղու և այլն/: Տեղանքը բնորոշվում է ռելիեֆի ալպյան ձևերով, աստամնավոր լեռնագագաթներով, հարթեցված մակերևույթներով, աստիճանաձև դարավանդներով, սառցադաշտային հովիտներով, կրկեսներով և կառային լճերով:

Զանգեզուրի լեռնաշղթան աչքի է ընկնում խոր ու խիտ մասնատվածությամբ, այստեղ առկա են ծալքաբեկորավոր կառուցվածքներով ռելիեֆի տիպեր, նեղ, սրածայր գագաթներ, 30-40օ թեքությամբ գառիթափ լանջեր, սառցադաշտային ձևեր, կառեր, տրոգներ և մորենային կուտակումներ: Տարածքի միջին բարձրությունը 2200 մետր է, առանձին գագաթներն ունեն 3500մ-ից ավել բարձրություն՝ Կապուտջուղ՝ 3904մ, Նահապետ՝ 3506մ, Սիսկատար՝ 3827մ, Փարական՝ 3828մ և այլն: Լեռնանցքները գտնվում են 3200մ –ից ավել բարձրության վրա:

Բարգուշատի լեռնաշղթան առանձնանում է Զանգեզուրի լեռնաշղթայի Այրիսար գագաթից դեպի արևելք և ձգվում մոտ 70կմ: Այն կազմված է նստվածքային և հրաբխածին ապարներից, ինչպես նաև գրանիտային ներժայթուկներից: Առավել բարձր է Լեռնաշղթայի հյուսիս արևմտյան աստամնավոր հատվածը /Արամազդ լեռ՝ 3392մ, Գեղաքար՝ 3343մ, Քառակատար՝ 3270մ/, որտեղ պահպանվել են սառցապատման հետքեր: Լեռնաշղթայի հարավային լանջերը մասնատված են խորը գետահովիտներով: Գիրաթաղի լեռնանցքից սկսած շղթան աստիճանաբար ցածրանում է:

Մեղրու լեռնաշղթան տարածվում է Զանգեզուրի շղթայից դեպի հարավ արևելք, սկսվում է Ծաղքարի լճից և ունի մոտ 70 կմ երկարություն: Այն կազմված է գրանիտային ներժայթուկներից և հիմնականում տարածված են բյուրեղային ապարները: Ամենաբարձր կետը Բաղասարն է՝ 3256 մ բարձրությամբ, որը գտնվում է լեռնաշղթայի կենտրոնական մասում: Հյուսիսային դիրքադրության լանջերին բնորոշ են էրոզիոն սառցադաշտային, իսկ հարավային լեռնալանջերին ռելիեֆի դենուդացիոն ձևերը: Գետահովիտներն ունեն V-ձև կառուցվածք, որոնց միջև տեղտեղ պահպանվել են սելանաձև սարավանդներ: Լեռնաշղթան մասնատված է Մեղրի, Մալև, Շվանիձոր, Նյուվաղի գետերի խորը հովիտներով:

2.2.3. «Խուստուփ» արգելավայր

Արգելավայրը տեղակայված է Հայաստանի հանրապետության հարավ-արևելյան մասում, զբաղեցնելով հիմնականում Խուստուփ լեռնագանգվածի և նրա հարակից տարածքը: Ռելիեֆը բնորոշվում է ծալքաբեկորավոր կառուցվածքով, ատամնավոր գագաթներով, V-աձև խոր հովիտներով:

Խուստուփ-Կատարի աղեղնաձև լեռնաշղթան ունի մոտ 38կմ երկարություն և սկսում է Բարգուշատի լեռնաշղթայի Թառկատար գագաթից: Ողջի գետի հովտով այն բաժանվում է երկու մասի: Խուստուփի գանգվածը հարավ արևելյան ուղղությամբ կազմում է Շիկահող և Ծավ գետերի ջրբաժանը: Նրա գագաթային մասը խիստ ատամնավոր է և գահավեժ՝ մի քանի հարյուր մետր բարձրությամբ քարափներով (Խուստուփ լեռնագագաթ):

Արգելավայրի բարձր լեռնագագաթներից են Շիշկերտը՝ 2735մ, Խուստուփը՝ 3208մ և Բաղասարը՝ 3256մ:

2.2.4. «Սոսու պուրակ» արգելավայր

Արգելավայրի ռելիեֆը լեռնահովտային է և հիմնականում զբաղեցնում է Շիկահողի արգելոցին հարակից Ծավ գետի միջին հոսանքի ափամերձ գոտին:

2.3. Կլիման

2.3.1. «Շիկահող» արգելոց

Ընդհանուր առմամբ արգելոցի կլիման տաք է և խոնավ, ինչը հետևանք է մի կողմից Զանգեզուրի և Բարգուշատի բարձր լեռնային պատվարի ազդեցությամբ, որը կասեցնում է Կասպից ծովից եկող խոնավ օդի հոսանքները, մյուս կողմից արևադարձային տաք հոսանքների ներթափանցումը խոչընդոտող Մեղրու լեռնաշղթայի ազդեցությամբ:

Օդի միջին տարեկան ջերմաստիճանը արգելոցի ստորին սահմաններում 11.5 օC է, միջին լեռնայինում 8.4օC , բարձր լեռնայինում -2.7 օC, հունվարին 0 օC, -1.3 օC և -12.8 օC, հուլիս-օգոստոսին համապատասխանաբար 22.7 , 18.1 և 8.5 օC: Առավելագույն ջերմաստիճանը ստորին լեռնային հատվածում 39 օC է, միջին լեռնային գոտում 33օC, իսկ բարձր լեռնայինում 21օC, ամենացածրը-համապատասխանաբար -27, -27 և -38օC:

Ցածր լեռնային գոտում տարեկան միջին տեղումների քանակը 530մմ է, միջլեռնայինում 670մմ, իսկ բարձրլեռնայինում՝ 850մմ: Ամենաշատ տեղումները դիտվում են գարնանը և ամռան սկզբին, երբ դրանց քանակը կազմում է տարեկան նորմայի մոտավորապես կեսը: Գարնանը հաճախ են կայծակներով ուղեկցվող տեղատարափները: Ամռան կեսերին տեղումների քանակը նվազում է, իսկ աշնանը կրկին աճում:

Ձմռանը ցածր լեռնային գոտում ձնածածկույթն անկայուն է և ձևավորվում է ոչ ամեն տարի, պահպանվում է 20-30 օրից ոչ ավել (հաստությունը 5-10 սմ): Միջին լեռնային գոտում ձյան ծածկույթը մնում է ավելի երկար (մինչև 100 օր) և մեծանում է նրա բարձրությունը (միջինը 30 սմ): Բարձրլեռնայինում ձյան ծածկույթը մնում է մինչև 200-230 օր և հասնում է մինչև 150-200 սմ:

2.3.2. «Զանգեզուր» արգելավայր

Տարածքի կլիմայական պայմանների ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն են թողնում ծովի մակերևույթից բացարձակ բարձրությունները: Հիմնական կլիմայական տիպերը պայմանավորված են ուղղաձիգ գոտիականությամբ և լեռնաշղթաների դիրքադրությամբ, գետահովիտների և գոգավորությունների ձևաբանական առանձնահատկություններն ու պարփակվածությունը:

Լեռնային, չափավոր ցուրտ կլիման ձևավորվում է 2200-3000 մ բարձրությունների վրա: Տարեկան տեղումների քանակը կազմում է մինչև 800 մմ: Ձմեռը ցուրտ է, երկարատև, ստեղծվում է հաստատուն ձնածածկույթ, ամառը կարճատև է, զով ու խոնավ: Գարունը ցուրտ է և համեմատաբար երկարատև, ցրտահարությունները սովորաբար դադարում են մայիսի վերջին: Աշունը ցուրտ է, կարճ, առաջին սառնամանիքները, սկսվում են սեպտեմբերին:

Սկսած 3000մ բարձրություններից ձևավորվում է բարձր լեռնային ցուրտ կլիման: Առանձնանում է խիստ կլիմայով և ընդգրկում է բարձր լեռնային ալպյան արոտավայրերը (տեղտեղ ալպյան գորգեր): Բնորոշվում է երկարատև, ցրտաշունչ ձմեռներով և հզոր ձնածածկով (2 մ և ավելի): 3200-3500 մ բարձրություններից վեր, ձևավորվում է սուբնիվալ և նիվալ լեռնատունդրային դաժան կլիման: Մթնոլորտային տեղումները հիմնականում թափվում են ձյան տեսքով, որոշ տեղերում ձնածածկը պահպանվում է ամբողջ տարին: Տարեկան տեղումների քանակը կազմում է մինչև 900 մմ:

Այս գոտու ստորին մասերն օգտագործվում են որպես ամառային արոտավայրեր:

2.3.3. «Խուստուփ» արգելավայր

Ընդհանուր առմամբ նախատեսվող արգելավայրի տարածքին բնորոշ է բարձրլեռնային գոտու լեռնային կլիման և բնորոշվում է երկարատև, ցրտաշունչ ձմեռներով և զով, կարճատև ամառներով:

Լեռնային, չափավոր ցուրտ կլիման ձևավորվում է մինչև 2500 մ բարձրությունների վրա: Տարեկան տեղումների քանակը կազմում է մոտ 800 մմ: Ձմեռը ցուրտ է, երկարատև, ստեղծվում է հաստատուն ձնածածկույթ, ամառը կարճատև է, զով ու խոնավ:

Սկսած 2500-3000 մ բարձրություններից ձևավորվում է լեռնային ցուրտ կլիման: Բնորոշվում է երկարատև, ցրտաշունչ ձմեռներով և հզոր ձնածածկով (2 մ և ավելի): Տարեկան տեղումների քանակը կազմում է մինչև 900 մմ:

2.3.4. «Սոսու պուրակ» արգելավայր

Արգելավայրի կլիման նույնն է ինչ Շիկահողի արգելոցի ստորին գոտում:

2.4. Ջրագրությունը

2.4.1. «Շիկահող» արգելոց

Արգելոցի տարածքի հիմնական ջրային զարկերակը Ծավ գետն է, որի գլխավոր վտակներն են Շիկահողը, Շիշկերտը և Մագրան: Գետերի հոսքը համեմատաբար հավասարաչափ է, հորդանում են ապրիլ – մայիս ամիսներին: Ունեն հիմնականում խառը /ձնա-անձրևային և ստորերկրյա/ սնում:

Ծավի և նրա վտակների ողողադաշտը արտահայտված չէ, գետի երկարությունը մոտ 28 կմ է, միջին հոսանքն աչքի է ընկնում մեծ թեթություններով: Ծավի ջրերն օգտագործվում են ոռոգման և էներգետիկ նպատակներով:

Շիշկերտը հոսում է նեղ, V–աձև հովիտներով և կիրճերով, երկարությունը մոտ 17 կմ է միջին հոսանքն ունի մեծ անկում և տեղտեղ առաջանում են սահանքներ: Շիկահող գետի երկարությունը 21կմ է, այն միանում է Ծավին արգելոցի արևելյան սահմանների մոտ:

Արգելոցում կան փոքրադեբիտ, քաղցրահամ և հանքային աղբյուրներ, որոնք առանձնանում են ռեժիմի կայունությամբ:

2.4.2. «Զանգեզուր» արգելավայր

Հիմնական գետն Ողջին է /ձևավորվում է Քաջարանց և Ծաղքար վտակներից/ և նրա Գեղի վտակը: Տարածաշրջանի բոլոր գետակները սնվում են աղբյուրներից և մթնոլորտային տեղումներից և հիմնականում առավել ջրառատ են դառնում ապրիլ-հունիս ամիսներին բարձր լեռների ինտենսիվ հալոցքի և հորդառատ անձրևների շնորհիվ:

Ողջի գետը պատկանում է Արաքսի ավազանին և հոսում է մերձհորիզոնական ուղղությամբ: Գետը սկսվում է ծովի մակերևույթից մոտ 3300 մ բարձրությունից, Կապուտջուղ լեռան սառցադաշտային կրկեսից: Ծախսը 9,6 խմ/վրկ է, տարեկան հոսքը՝ 303 մլն խմ, հոսքի մոդուլը՝ 14,5 լ/վրկկմ², հոսքի շերտի բարձրությունը՝ 457 մմ: Մնումը հիմնականում ձնաանձրևային է /73%/, հորդանում է զարնանը, սակավաջրությունը նկատվում է ամռանը և ձմռանը (նվազագույն ծախսը 2,96 խմ/վրկ): Գետի երկարությունը 82 կմ է ավազանի մակերեսը՝ 1175 կմ²: Ողջիի վտակներն են Գեղին, Նորաշենիկը, Արծվանիկը, Գեղանուշը, Վաչագանը: Գետի վերին և միջին հոսանքն ունի մեծ անկում. գետը հոսում է կիրճով և տեղ-տեղ առաջացնում սահանքներ:

Գեղի գետը սկիզբ է առնում Կապուտջուղ լեռնագագաթից և ձևավորվում է Աջիբաջ, Արամազդ, Կարդ վտակների միախառնումից, երկարությունը 24 կմ է:

Տարածքը ենթարկվել է սառցապատման (վյուրմ) և Զանգեզուրի լեռնաշղթայի մերձգագաթային՝ հատկապես Կապուտջուղ լեռանը հարող տարածքներում կան բազմաթիվ ֆիոներ, ձնաբծեր և փոքր սառցադաշտեր (թվով շուրջ 44, մոտ 1,58 քառ. կմ), բազմաթիվ սառցադաշտային ծագման կառեր և կառային լճեր:

Հատկապես աչքի են ընկնում Գազանա լիճը (Գեղի գետի ակունքներում, 3111,8մ բարձրության վրա, երկ – նը 400մ, լայն–նը 150մ, խոր–նը 10մ), Կապուտանը (Գոգի լիճ, Քաջարանց գետի ակունքներում, 3286մ բարձրության վրա, երկ– նը 500մ, լայն–նը 200մ, առավելագույն խորությունը 22մ), Ծաղքարի լիճը (Ծաղքար գետի վերնամասում, Քաջարան քաղաքից մոտ 10կմ հվ-արմ, 3271մ բարձրության վրա) և Կապույտ լիճը (Մեղրի գետի ակունքներում, Լիճք գյուղից մոտ 8կմ հս-արմ):

2.4.3. «Խուստուփ» արգելավայր

Արգելավայրի տարածքը ջրաբաշխ է հանդիսանում Շիկահող, Շիշկերտ, Մազրա, Բաղացջուր, Վաչագան, Գեղանուշ և մի քանի այլ փոքր գետակների համար: Գետերի հոսքը համեմատաբար հավասարաչափ է, ունեն հիմնականում խառը /ձնա-անձրևային և ստորերկրյա/ սնում:

Արգելավայրի տարածքը հյուսիսից եզերված է Ողջի գետի հովտով:

2.4.4. «Սոսու պուրակ» արգելավայր

Արգելավայրի տարածքով հոսում է Ծավ գետը:

2.5. Հողերը

2.5.1. «Շիկահող» արգելոց

Արգելոցի հողային ծածկը ներկայացված է հիմնականում հողային երկու տիպերով՝ լեռնա-անտառայինով և լեռնամարգագետնայինով՝ իրենց համապատասխան ենթատեսակներով:

Շագանակագույն լեռնաանտառային հողերը տարածված են անտառային գոտու ստորին և միջին հատվածներում (մինչև 1900մ), որոնք հիմնականում զարգացած են կաղնուտային, կաղնուտ-բոխուտային և բոխուտային անտառներում, սովորաբար հյուսիսահայաց դիրքադրության լանջերին:

Գորշ լեռնաանտառային հողերը զարգացած են հիմնականում 1700-2400մ բարձրության վրա, սովորաբար խոշորառեջ կաղնու անտառներում: Նրանք միջին հզորության են (մինչև 60սմ), ավազակավային, հատիկա-փոշային կառուցվածքով, չհիմնայնացված:

Լեռնամարգագետնային հողեր տարածված են 2200-2400-ից մինչև 3100մ բարձրության վրա: Ներկայացված են մարգագետնա-տափաստանային, ճիմային և տորֆային հողերի ենթատիպերով:

Անտառի ստորին գոտիներում հանդիպում են սևահողանման հողեր ենթատափաստանային և երկրորդաբար տափաստանացված բուսականությամբ:

Տեղ-տեղ արգելոցի տարածքում, հիմնականում բարձրալեռնային գոտում, առաջանում են խոշորքարային փլվածքներ և ցրվածքներ պարզունակ հողերով, գրեթե զրկված փտումից:

2.5.2. «Զանգեզուր» արգելավայր

Լեռնամարգագետնային հողերը տարածված են բոլոր լեռնաշղթաների և լեռնաճյուղավորումների լանջերին՝ 2200-2400-ից մինչև 3100 մ բարձրության վրա: Ներկայացված են մարգագետնատափաստանային, ճիմային և տորֆային հողերի ենթատիպերով: Դրանց բնորոշ է ուժեղ ճմապատումը, մանրահատիկային կառուցվածքը և հումուսի մեծ պարունակությունը վերին շերտերում: Այդ հողերի հզորությունը և հումուսի պարունակությունը նվազում է ըստ տեղանքի բացարձակ բարձրության: Ալպյան գոտու ստորին մասերում տարածվում են հիմնականում խոնավ մերձալպյան և լեռնամարգագետնային սևահողանման հողերը: Այս հողատիպերում հողառաջացման պայմանները, ուժեղ խոնավացումը և թույլ գոլորշիացումը նպաստում են հացազգա-տարախոտային և ընդավոր խմբավորումների զարգացմանը: Ալպյան գոտու կրագերծ, խոնավ և թեթև տորֆայնությամբ հողատիպերում տիրապետող ալպյան մարգագետիններում գերակշռում են ցորենագիները, բոշխերն ու տարախոտերը: Բարձր լեռնային ալպյան գոտում շատ են նաև քարացրոններն ու մորենային կուտակումները, որտեղ բացակայում է հողածածկը:

Հնագույն սառցադաշտային տրոգների գոտում տարածված են լեռնամարգագետնային ճմակավիված դարչնագույն հողեր, որտեղ հումուսի հզորությունը, մանրահողի կազմը և քարքարոտությունը կախված են ռելիեֆի առանձնահատկություններից: Մերձձնային /սուբնիվալ/ գոտում սառնամանիքային հողմահարման արդյունքում տարածված են քարացրոններ և թույլ զարգացած, իսկ կտերի և սառցադաշտային կրկեսների հարթ տեղամասերում ճմատորֆային լեռնատունդրային հողեր՝ հումուսի մեծ պարունակությամբ: Ֆիոնային բծերին և ուղղորդ լեռնալանջերին հարող տարածքներում տարածված են թույլ զարգացած՝ մանրահողից և սառնամանիքային հողմահարման մանր բեկորային նյութերից կազմված հողեր:

2.5.3. «Խուստուփ» արգելավայր

Լեռնամարգագետնային և մերձալպյան գոտում տարածվում են հիմնականում մարգագետնային սևահողանման հողերը: Այս հողատիպերում հողառաջացման պայմանները, ուժեղ խոնավացումը և թույլ գոլորշիացումը նպաստում են ճմակավմանը:

Տարածված են լեռնաշղթաների և լեռնաճյուղավորումների լանջերին՝ 2200-2400-ից մինչև 3100մ բարձրության վրա: Ներկայացված են մարգագետնատափաստանային, ճմային և տորֆային ենթատիպերով: Դրանց բոլորին բնորոշ է մանրահատիկային կառուցվածքը և հումուսի մեծ պարունակությունը վերին շերտերում: Այդ հողերի հզորությունը և հումուսի պարունակությունը նվազում է ըստ տեղանքի բացարձակ բարձրության:

Խուստուփ լեռնագանգվածի կատարային մասը հիմնականում ժայռոտ է և հոգազուրկ:

Արգելավայրի տարածքին հարող անտառի վերին գոտու գորշ լեռնաանտառային հողերը զարգացած են հիմնականում 1700-2400մ բարձրության վրա, սովորաբար խոշորառեջ կաղնու անտառների տակ: Նրանք միջին հզորության են (մինչև 60սմ), ավազակավային, հատիկա-փոշային

կառուցվածքով, չհիմնայնացված: Անտառի վերին եզրում դիտվում է անտառային դարչնագույն հողերից անցում կաղնուտներին բնորոշ բաց գորշավուն հողերի:

2.5.4. «Սոսու պուրակ» արգելավայր

Արգելավայրի հողային ծածկը ներկայացված է լեռնա-անտառային տեսակներով:

2.6. Էկոհամակարգերը

2.6.1. «Շիկահող» արգելոց

Բարդ լեռնային ռելիեֆը, ուղղաձիգ գոտիականությունը, բարձրությունների և հողակլիմայական պայմանների տատանումները պայմանավորում են «Շիկահող» պետարգելոցի լանդշաֆտային բազմազանությունը և ձևավորում են տարբեր լանդշաֆտային տիպեր՝ անտառայինից մինչև լեռնային տափաստաններ և ալպյան մարգագետիններ:

Արգելոցի տարածքում գետերի ափերի երկայնքով, ինչպես նաև Սրաշեն, Շիշկերտ և Ներքին հանդ բնակավայրերի մերձակայքում ներկայացված են նաև ինտրազոնալ ջրա-ճահճային էկոհամակարգեր: Արգելոցը գտնվում է ծովի մակարդակից 700 մ-ից (Ծավ գետ) մինչև 2300 մ-ից բարձր բարձրությունները: Ստորոտները և միջին բարձրությունները ծածկված են խիտ լայնատերև անտառներով, որոնք ավելի բարձր վայրերում փոխարինվում են ենթալպյան մարգագետիններով: Գերակշռում են կաղնու, բոխու և կաղնուտա-բոխուտային անտառները, որոնք գտնվում են 1000-2200 մ միջին բարձրությունների վրա:

Վրացական կաղնու (*Quercus iberica*), գերակշռությամբ անտառները լայնորեն տարածված են գորշ անտառային հողերի վրա 1300-1400 մ բարձրությունների վրա: Որպես ուղեկցող տեսակներ հանդիպում են բոխի սովորական (*Carpinus betulus*), դաժի (*Carpinus orientalis*), ճապկի հարավի (*Swida australis*), ինչպես նաև իլենի (*Euonymus*), տանձենի (*Pyrus*), սզնի (*Crataegus*), ցախակեռաս (*Lonicera*) ցեղերի տարբեր տեսակները: Խոտածածկը ներկայացված է լայն տարածում ունեցող տեսակներով, որոնցից են պտեր առական (*Dryopteris filix-mas*), դաշտավլուկ կաղնութային (*Poa nemoralis*), ոզնախոտ կծկավոր (*Dactylis glomerata*), շյուղախոտ մարգագետնային (*Festuca pratensis*), եղեսպակ կաչուն (*Salvia glutinosa*) և այլն, այստեղ աճում է նաև Հայաստանի կարմիր գրքում գրանցված լերդախոտ հիրկանական (*Teucrium hyrcanicum*) հազվագյուտ տեսակը:

1300-1400 մ բարձրություններից բարձր վրացական կաղնուն փոխարինում է խոշորաառեջ կաղնին (*Quercus macranthera*), որի անտառները տարածվում են մոտավորապես մինչև անտառի վերին սահմանը: Անտառի վերին սահմանին մոտ նշված տեսակն առաջացնում է նոսր պուրականման անտառներ, իսկ ավելի ցածր բարձրություններում այն կազմում է բավական մեծ լրիվություն ունեցող խիտ անտառներ: Արգելոցի որոշ տարածքներում աճում են չխախտված կուսական անտառներ: Դրանցում ներկայացված են վրացական կաղնուն ուղեկցող նույն տեսակները: Հարավային լանջերը հիմնականում ծածկված են կաղնու ճիմային չոր անտառներով՝ խոտածածկում գերակշռում են դաշտավլուկ կաղնութային (*Poa nemoralis*) և տփիկ շան (*Elymus caninus*), իսկ հյուսիսային լանջերը՝ կաղնու ճիմային խոնավ անտառներով (խոտածածկում ներկայացված են ավելի ենթալպյան տեսակներ):

Կաղնուտա-բոխուտային անտառները (*Quercus macranthera* և *Carpinus betulus*) հիմնականում զբաղեցնում են հարավ-արևմտյան և հարավ-արևելյան լանջերը (երբեմն նաև հարավային լանջերը):

Բոխու (*Carpinus betulus*) անտառները հիմնականում աճում են հյուսիսային լանջերի գորշ և բաց գորշավուն անտառային հողերի վրա: Որպես ուղեկցող տեսակներ հանդիպում են հացենի սրապտուղ (*Fraxinus oxycarpa*), թեղի տերևաշատ (*Ulmus glabra*), թեղի կապրիֆոլի (*U. carpinifolia*), թխկի վրացական (*Acer iberica*), արոսենի սովորական (*Sorbus aucuparia*), կաղնի արևելյան (*Quercus macranthera*), ինչպես նաև զկեռ սովորական (*Mespilus germanica*), գերիմաստի (*Viburnum lantana*):

Արաքսյան կաղնու (*Quercus araxina*) նոսրանտառները տարածված են մինչև 900-1000 մ.ծ.մ.: Նույն բարձրություններում գտնվում է շիբլյակը՝ ցաքի փշոտ (*Paliurus spina-christi*) տեսակի գերակշռությամբ համակեցությունը: Երկու համակեցություններում էլ հիմնական ուղեկցող տեսակներն են փռնի խոշոր (*Celtis glabrata*), թխկի վրացական (*Acer iberica*), նոնենի (*Punica granatum*): Նշված համակեցություններով ծածկված տարածքները բավական փոքր են, սակայն վերջին տասնամյակների ընթացքում ցածրադիր տարածքների անտառազրկման արդյունքում շիբլյակի զբաղեցրած տարածքներն ընդլայնվում են:

Միջին լեռնային գոտում ներկայացված են տափաստանային բուսականության փոքր հատվածներ և երկրորդային հետանտառային մարգագետիններ: Այդ մարգագետնային տարածքները շատ սահմանափակ են, քանի որ անտառազրկումը մեծ չափերի չի հասնում. մարգագետինների ֆլորիստիկական կազմը չափազանց հարուստ է անտառային տեսակների առկայության շնորհիվ: Տափաստաններում ներկայացված են շյուղախոտ վալեսյան (*Festuca valesiaca*) տեսակի գերակշռությամբ համակեցությունները: Այդ տափաստանների ֆլորիստիկական կազմը շատ փոփոխական է բնորոշ տափաստանային տեսակներին ուղեկցում են անտառային և մարգագետնային տեսակներ: Միջին լեռնային գոտու բաց տարածքներում լայնորեն տարածված են այսպես կոչվող «տափաստանային թփուտների» համակեցությունները՝ ասպիրակ արևբուրիկատերև (*Spiraea hypericifolia*) և դեղնածաղիկ անդրկովկասյան (*Genista transcaucasica*) տեսակների գերակշռությամբ:

Անտառի վերին սահմանի մոտ լայնորեն տարածված են տրագականտային համակեցությունները գազ մանրագլդիկ (*Astragalus microcephalus*), ոգնաթուփ սահենդի (*Acantholimon sahendicum*) և կորնգան եղջյուրավոր (*Onobrychis cornuta*) տեսակների գերակշռությամբ:

Ենթալպյան գոտու տարածքների մեծ մասը ծածկված է ենթալպյան մարգագետինների տարբեր համակեցություններով: Ամենաշատը տարածված են ճիմա-տարախոտային մարգագետինները սիզախոտ մարգագետնային (*Phleum pratense*), ցորնուկ (*Bromus variegatus*), շյուղախոտ տարբեր (*Festuca varia*) տեսակների առկայությամբ: Ավելի չոր լանջերը ծածկված են մարգագետիններով գայլաթաթ (*Alchemilla sp.*), բոշխ (*Carex sp.*), փայլասենի ուղիղ (*Nardus stricta*) և սիբբալդիա մանրածաղիկ (*Sibbaldia parviflora*) տեսակների առկայությամբ: Այդ մարգագետիններում հանդիպում են բազմաթիվ հազվագյուտ և գեղազարդ բույսերի տեսակներ՝ վարդակակաչ խճճված (*Tulipa confusa*), զանգակ լայնատերև (*Campanula latifolia*), զիվան Զիխաչովի (*Cephalaria tchihatchevii*) և այլն: Ջրհավաք ավազաններին կից փոքր տարածքներ ծածկված են ալպյան մարգագետիններով տարբեր տեսակների առկայությամբ՝ գայլաթաթ (*Alchemilla*), մատնունի (*Potentilla*), շյուղախոտ տարբեր (*Festuca varia*), սիբբալդիա մանրածաղիկ (*Sibbaldia parviflora*), բարակոտնուկ կովկասյան (*Koeleria caucasica*) և այլն:

Պետք է նշել, որ արգելոցի տարածքում աճում են տարբեր ռելիկտային տեսակներ: Դրանցից է հատապտղային կենու (*Taxus baccata*) փոքրիկ պուրակը, որն այդ տեսակի միակ աճելավայրն է հարավային Հայաստանում: Նույնը կարելի է ասել հաճարենու (*Fagus orientalis*) մի քանի ծառերից կազմված չափազանց փոքր պուրակի մասին, որը նույնպես միակն է հարավային Հայաստանում: Արգելոցի անտառներում հանդիպում են արևելյան սոսու (*Platanus orientalis*) առանձին ծառեր. դրանց հիմնական պոպուլյացիան գտնվում է արգելոցին կից «Սոսու պուրակ» արգելավայրում:

2.6.2. «Զանգեզուր» արգելավայր

Արգելավայրի բուսականության հիմնական տիպերը ենթալպյան և ալպյան մարգագետինները և քարասեր բուսականությունն է: Արգելավայրի ալպյան մարգագետինները և գորգերը շատ փոփոխական են. այս բուսականությունում գերակշռում են խատուտիկ Ստեննի (*Taraxacum stevenii*), կատաբրոզելա խայտաբղետ (*Catabrosella variegata*), զանգակ եռատամ (*Campanula tridentata*), սիբբալդիա մանրածաղիկ (*Sibbaldia parviflora*), մինուարցիա աիգոնման

(*Minuartia aizoides*) տեսակները՝ կախված միկրոպայմաններից: Ենթալայան մարգագետինները նույնպես շատ փոփոխական են, դրանք զբաղեցնում են լեռնային լանջերը ծովի մակարդակից 2400-2700 մ բարձրությունների վրա: Այստեղ սովորաբար գերակշռում են ցորնուկ խայտաբղետ (*Bromus variegatus*), գարի մանուշակագույն (*Hordeum violaceum*), ոգնախոտ կծկավոր (*Dactylis glomerata*), սիգախոտ ալպիական (*Phleum alpinum*), դաշտավլուկ երկարատերև (*Poa longifolia*) տեսակները: Փոքր տարածքներ զբաղեցված են ենթալայան մարգագետիններով, որոնցում գերակշռում են Հարավային Անդրկովկասի երկու էնդեմիկ տեսակներ՝ բրոմոպսիս Գաբրիելյանի (*Bromopsis gabrielianae*) և բրոմոպսիս զանգեզուրի (*Bromopsis zangezura*): Այստեղ քարափներին և ժայռերի վրա աճում են գնդապտուղ կասպիական (*Physoptychis caspica*), զանգակ զանգեզուրի (*Campanula zangezura*), զանգակ հայկական (*C. armena*) և այլ հազվագյուտ տեսակների համակեցություններ: Քարաթափվածքների վրա աճում են վավիլովիա նրբագեղ (*Vavilovia formosa*), սոխ Դերդերիանի (*Allium derderianum*), բալդրդան Շելկովնիկովի (*Heracleum schelkovnikovii*) և այլ հազվագյուտ տեսակներ: Արգելավայրի տարածքում կան բազմաթիվ փոքր լճեր, սակայն ծովի մակարդակից 3000 մետրից ավելի բարձրությունների վրա ջրաճահճային բուսականությունը լավ չէ զարգացած: Արգելավայրի խոնավ տարածքներում երբեմն գերակշռում են մատիտեղ մանդիկ (*Polygonum carneum*), դորոնիկում խոշորատերև (*Doronicum macrophyllum*), ապուզան տգրկախոտային (*Epilobium anagallidifolium*), կոլպոդիում բազմագույն (*Colpodium versicolor*), շահոքրամ գետային (*Geum rivale*), աղվեսախոտ մկնապոչանման (*Alopecurus myosuroides*) տեսակները:

2.6.3. «Խուստուփ» արգելավայր

Խուստուփ լեռնային զանգվածը գտնվում է Հարավային Հայաստանում և ներկայացնում է մեծ հետաքրքրություն բուսաբանական և կենդանաբանական տեսանկյունից: Դրա լանջերին է գտնվում «Շիկահող» պետական արգելոցը, իսկ «Սոսու պուրակ» արգելավայրը՝ Ծավ գետի ստորին հոսանքներում: Այս բնության հատուկ պահպանվող տարածքները հիմնականում ներառում են անտառային բուսականություն, իսկ բարձր լեռնային ենթալայան և ալպյան մարգագետինները և ժայռային ապրելավայրերը բնութագրող բուսականությունը դուրս է մնացել դրանց սահմաններից: Ներկայումս առաջարկվում է Խուստուփ լեռան ենթալայան և ալպյան գոտիներում ստեղծել պետական արգելոց: Այդ տարածքի բուսականությունը հիմնականում ներառում է ալպյան և ենթալայան մարգագետիններ և քարասեր բուսականության աճելավայրեր, ինչպես նաև ենթալայան գոտու անտառային բուսականություն (պուրակային կաղնու անտառներ՝ *Quercus macranthera*): Կան նաև Հայաստանի բույսերի կարմիր գրքում գրանցված մի շարք հազվագյուտ բուսատեսակներ՝ սոխ Դերդերիանի (*Allium derderianum*), քեմոն Կոմարովի (*Carum komarovii*), մարգացնցնուղ կովկասյան (*Peucedanum caucasicum*), զանգակ Զանգեզուրի (*Campanula zangezura*), ծվծվուկ Խուստուփի (*Silene chustupica*), ծվծվուկ Ռադդեի (*S. raddeana*), թանթանիկ ընձյուղակիր (*Sedum stoloniferum*), գազ չոված (*Astragalus divaricatus*), վարդակակաչ խճճված (*Tulipa confusa*) և այլն:

2.6.4. «Սոսու պուրակ» արգելավայր

Յուրահատուկ, սոսու (*Platanus orientalis*) Կովկասում միակ բնական պուրակը գտնվում է Սյունիքի մարզում՝ Ծավ գետի ավազանում Ներքին Հանդ գյուղի մոտ: Դա գետափնյա բուսականության նեղ ժապավեն է, որի լայնությունը որոշ տեղերում հասնում է մինչև 200 մետրի, իսկ այլ վայրերում նեղանում է մինչև 50 մ (EUNIS դասակարգման համաձայն այն պատկանում է G1.37 Իրանա-Անատոլիական խառը գետային անտառներին): Պուրակի հիմնական հատվածը կազմված է ավելի քան հազար սոսու ծառերից, որոնց տարիքը 200-250 տարի է. դրանց բարձրությունը հասնում է 30-35 մ: Կան նաև ավելի մեծ ծառեր՝ սովորաբար մեծ փչակներով, դրանց բարձրությունը հասնում է 50 մետրի, իսկ բնի տրամագիծը՝ 4 մետր է: Այստեղ առանձնյակների տեսքով ներկայացված են ընկուզենի սովորական (*Juglans regia*), կաղնի արաքսյան (*Quercus araxina*),

թխկի դաշտային (*Acer campestre*), հացենի սովորական (*Fraxinus excelsior*), ուռենի անուշահոտ (*Salix aegyptiaca*) և փռնի կովկասյան (*Celtis caucasica*) տեսակները: Անտառի հովանոցում սովորական են շրջահյուս հունական (*Periploca graeca*), իլենի թավշային (*Euonymus velutina*), սզնի (*Crataegus*) տարբեր տեսակներ՝ սզնի մուգ արնագույն (*C. atrosanguinea*), սզնի կեռասունակավոր (*C. curvisepala*), սզնի մանրածաղիկ (*C. microphylla*), սզնի հինգառնականի (*C. pentagina*), սզնի Ստենի (*C. stevenii*): Խոտածածկում սովորական են քրքում հրաշալի (*Crocus speciosus*), թրաշուշան իտալական (*Gladiolus italicus*), կտտկենի սև (*Sambucus nigra*), մորմ պարսկական (*Solanum persicum*), թթվաովույտ եղջրավոր (*Oxalis corniculata*), կնքաբույս հասարակ (*Tamus communis*) տեսակները: Այստեղ աճում են բազմաթիվ հազվագյուտ բույսեր, որոնք գրանցվել են Հայաստանի Կարմիր գրքում՝ իժալեզու հասարակ (*Ophioglossum vulgatum*), արծվապտեր (*Pteridium tauricum*), գնարբուկ Որոնովի (*Primula woronowii*), գ. Կոմարովի (*P. komarovii*), լերդախոտ հիրկանական (*Teucrium hircanicum*), մորենի Թախտաջյանի (*Rubus takhtadjanii*), Կորոնարիա (*Coronaria coriacea*) և այլն:

ԳԼՈՒԽ 3. «ՇԻԿԱՀՈՂ» ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՐԳԵԼՈՑԻ ԲՈՒՍԱԿԱՆ ԵՎ ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

3.1. Բուսական աշխարհը

3.1.1. «Շիկահող» արգելոց

«Շիկահող» արգելոցի տարածքում աճում են բարձրակարգ բույսերի ավելի քան 1100 տեսակ: Արգելոցում ներկայացված է Հայաստանի ֆլորայի մոտ 30%-ը: Այստեղ աճում են Հայաստանի 3 էնդեմ տեսակներ՝ տանձենի Հերիերի - (*Pyrus gergerana*), մորենի Թախտաջյանի (*Rubus takhtadjanii*), մորենի Զանգեզուրի (*Rubus zangezura*) և Հարավային Անդրկովկասի 4 էնդեմ տեսակներ՝ ձագախոտ կարմրակապույտ (*Erysimum lilacinum*), վարդակակաչ Սոսնովսկու (*Tulipa sosnowskyi*), սզնի Զանգեզուրի (*Crataegus zangezuricus*), տանձենի Ռադեի (*Pyrus raddeana*):

Հայաստանի կարմիր գրքում ընդգրկված են 50 տեսակներ 39 ցեղերից և 27 ընտանիքներից. 8 տեսակ CR կատեգորիայի տակ, 28՝ EN, 14՝ VU: Երեքը գնահատվել են որպես NT կատեգորիային պատկանող տեսակներ:

Արգելոցի տարածքում աճում են պտերի 15 տեսակներ: Դրանցից 2-ը գրանցված են Հայաստանի կարմիր գրքում: Արծվապտեր տավրիկյանը (*Pteridium tauricum*) (CR) զարմացնում է իր բարձրությամբ (մինչև 2 մ) և Հայաստանում հանդիպում է միայն «Շիկահող» արգելոցի տարածքում. ընդհանրապես այն հանդիպում է միայն Ղրիմում և Կովկասում: Իժալեզու հասարակը (*Ophioglossum vulgatum*) (CR) Հայաստանում հանդիպում է 2 վայրում, որոնցից միայն մեկն է պահպանվում «Շիկահող» արգելոցում:

Հատապտղային կենու (*Taxus baccata*) (VU) պուրակը արգելոցի հարստություններից է: Կենին Հայաստանում ներկայացված է ընդամենը մի քանի պոպուլյացիաներում: Հատապտղային կենին երրորդական դարաշրջանի ռելիկտ է և շատ հազվագյուտ է Հայաստանի տարածքում:

Արգելոցի անտառներում աճում են հարավային Հայաստանի ֆլորայի համար յուրահատուկ արևելյան հաճախենու (*Fagus orientalis*) և ցանովի շագանակենու (*Castanea sativa*) (EN) փոքր պոպուլյացիաները:

Հնադարյա միջերկրածովյան ֆլորայի ներկայացուցիչ բոշխ կախվածը (*Carex pendula*) (EN) Հայաստանում աճում է միայն արգելոցի կենու և սոսու պուրակներում: Քարաովույտ կրետականը (*Coronilla cretica*) (EN) Հայաստանում հանդիպում է միայն Ներքին Հանդ գյուղի մոտ չոր քարքարոտ լանջերին:

Այստեղ հանդիպում են գնարբուկի 2 ենթատեսակներ (*Primula vulgaris subsp. woronowii*, EN և *Primula vulgaris subsp. komarovii*, EN), որոնք ունեն շատ մեծ սպիտակ և վարդագույն ծաղիկներ: Կովկասի էնդեմ հանդիսացող այս տեսակները հանդիպում են Հայաստանում միայն Զանգեզուրի ֆլորիստիկական շրջանի հարավային մասում:

Մարտին ծաղկում է գեղատեսիլ Արտյուշենկոյի ձնծաղիկը (*Galanthus artjuschenkoae*) (VU): Այն Անդրկովկասի (Հայաստան և Թալիշ) էնդեմ տեսակ է և Հայաստանում ներկայացված է ընդամենը 2 պոպուլյացիաներով, որոնցից մեկը պահպանվում է «Շիկահող» արգելոցի տարածքում:

Արգելոցում աճում են չափազանց գեղեցիկ վարդակակաչներ (*Tulipa confusa*, *Tulipa sosnowskyi*) մեծ կարմիր, վարդագույն և դեղին ծաղիկներով, որոնք Հարավային Անդրկովկասի էնդեմներ են:

Գարնանը և վաղ ամռանը արգելոցի անտառներում շատ են ծաղկած վայրի խոլորձները: Դրանցից երկուսն ընդգրկված են Հայաստանի կարմիր գրքում որպես վտանգված՝ խոլորձ եռաստամ (*Orchis tridentata*) և խոլորձ կետավոր (*Orchis punctulata*) տեսակներ:

Կորոնարիա կաշվեկերպը (*Coronaria coriaceae*) (EN) մուգ կարմիր ծաղիկներով գեղեցիկ բարձր բազմամյա խոտաբույս է, որը Կովկասի տարածքում հանդիպում է միայն Հարավային Անդրկովկասում (Զանգեզուրի ֆլորիստիկական շրջանի հարավային հատված, Նախիջևան) և Թալիշում:

«Շիկահող» արգելոցի ֆլորայում շատ են բակլազգիների ընտանիքի (*Fabaceae*) ներկայացուցիչները՝ 21 ցեղ և 73 տեսակ: Զանգեզուրի ֆլորիստիկական շրջանի հարավային հատվածը միակ վայրն է Անդրկովկասում, որտեղ աճում է վիկ ոլոռանմանը (*Vicia pisiformi*) (CR): Այդ եզակի պոպուլյացիայի մի մասը գտնվում է «Շիկահող» արգելոցում: Տեսակը լայն տարածված է ամբողջ Եվրոպայում:

Արգելոցի տարածքում է աճում խորդենի ալբանական (*Geranium albanum*) (EN) տեսակի Հայաստանում եզակի պոպուլյացիայի մի մասը: Մուգ վարդագույն ծաղիկներով այս գեղատեսիլ խորդենին հանդիպում է նաև Արևելյան Անդրկովկասում և Իրանում:

Արգելոցի տարածքում աճում են մի շարք վայրի պտղատուներ. վայրի սզնու, տանձենու, մորենու տեսակներ: Դրանց շարքում են տեսակները, որոնք գնահատվել են որպես վտանգված՝ տանձենի Հերիերի (*Pyrus gergerana*), Տանձենի հիրկանյան (*Pyrus hyrcana*), տանձենի Ռադեի (*Pyrus raddeana*), մորենի Թախտաջանի (*Rubus takhtajanii*), մորենի Զանգեզուրի (*Rubus zangezurus*), սզնի մանրատերև (*Crataegus mycrophylla*), սզնի Զանգեզուրի (*Crataegus zangezura*):

3.1.2. «Զանգեզուր» արգելավայր

«Զանգեզուր» արգելավայրի տարածքում աճում են 264 ցեղերին և 69 ընտանիքներին պատկանող 646 տեսակ բարձրակարգ բույսեր: «Զանգեզուր» արգելավայրի տարածքում հանդիպում են Հայաստանի 7 և Անդրկովկասի ավելի քան 30 էնդեմ տեսակներ: 29 ցեղերին և 19 ընտանիքներին պատկանող 37 տեսակ գրանցվել են Հայաստանի Կարմիր գրքում. 5-ը որպես «Կրիտիկական վիճակում գտնվող» տեսակ, 28-ը՝ «Վտանգված տեսակ», 4-ը՝ «Խոցելի տեսակ»: Երկու տեսակ գնահատվել են որպես «Վտանգման սպառնացող վիճակին մոտ գտնվող տեսակ»:

Վարդագույն ծաղիկներով կիսագնդաձև ծաղկաբույլ ունեցող շատ գեղազարդային փոքր վայրի սոխ Դերդերիանի (*Allium derderianum*) (EN) տեսակը Հայաստանում աճում է միայն Զանգեզուր ֆլորիստիկական շրջանում և հանդիպում է «Զանգեզուր» և «Խուստուփ» արգելավայրերի տարածքում:

Հայաստանի էնդեմ պսեֆելուս Զանգեզուրի (*Psephellus zangezuri*, EN) տեսակը աճում է միջին լեռնային գոտում և հունիս-հուլիսին ծածկվում է գրավիչ բաց վարդագույն ծաղիկներով: Այն տարածված է միայն Հայաստանի Զանգեզուրի ֆլորիստիկական շրջանում և դրա պոպուլյացիայի մի մասը գտնվում է «Զանգեզուր» արգելավայրի տարածքում:

Փոքրիկ լվածաղիկ Ջանգեզուրի (*Tanacetum zangezuricum*) (EN) տեսակի հայկական պոպուլյացիայի մի մասը գտնվում է «Ջանգեզուր» արգելավայրի և «Արևիկ» ազգային պարկի տարածքներում: Այս տեսակը Անդրկովկասի էնդեմ է և աճում է միայն ալպյան լեռնային գոտում:

Արգելավայրի տարածքում ժայռերի վրա հանդիպում են վառ ծաղիկներով շատ գեղազարդային փոքր բույսեր, ինչպիսին են՝ Հայկական բարձրավանդակի էնդեմ ծվծվուկ Ռադդեի (*Silene raddeana*) (EN) տեսակը և Անդրկովկասի էնդեմ մեխակ Ռադդեի (*Dianthus raddeanus*) տեսակը:

Ժայռաձեղքերում աճում են ճոճուկ Շովիցի (*Cerastium szowitsii*) և ծվծվուկ սեղմված (*Silene depressa*) տեսակները: Նուրբ ցողունով և բազմաթիվ սպիտակ ծաղիկներով այս տեսակները Անդրկովկասի էնդեմներ են: Դրանց խիտ փնջերը ծածկում են ժայռերը և շատ գեղազարդ տեսք ունեն:

Այստեղ է գտնվում խլոպուզ Մանիսաջյանի (*Merendera manissadjianii*) տեսակի Հայաստանում երեք պոպուլյացիաներից մեկը. այս շատ գեղազարդային սոխուկավոր բույսը աճում է միջին և բարձր լեռնային գոտում, այն ծաղկում է ապրիլ-մայիսին և ունի մուգ մանուշակագույն, համարյա կլորավուն ծաղիկներ: Այս տեսակը տարածված է միայն Հարավային Անդրկովկասում և Փոքր Ասիայում:

Միայն այստեղ է հանդիպում Հայաստանի էնդեմ գազ Աղասու (*Astragalus agasii*) (CR) տեսակը, որը համարյա անցողուն բազմամյա բույս է մազմզոտ տերևներով և դեղին ծաղիկներով՝ խիտ ծաղկաբույլերում:

Գազ Ջանգեզուրի (*Astragalus sangezuricus*) (EN) տեսակը, որը կապտա-մանուշակագույն ծաղիկներով փշոտ թփիկ է, Հայաստանում աճում է միայն «Ջանգեզուր» արգելավայրի և «Արևիկ» ազգային պարկի տարածքներում:

Այստեղ է գտնվում շատ գրավիչ վավիլովիա նրբագեղ (*Vavilovia formosa*) (EN) տեսակի երեք պոպուլյացիաներից մեկը: Մեկ զույգ տերևիկներով և վառ վարդագույն ծաղիկներով այս տեսակը աճում է ալպյան գոտու հրաբխային խարամների և քարաթափվածքների վրա:

Հայաստանում է գտնվում Հայկական Բարձրավանդակի էնդեմ սրոհունդ հայկական (*Hypericum armenum*) (CR) տեսակի տարածման արևելյան սահմանը: Դեղին ծաղիկներով այս փոքրիկ նրբագեղ բույսը Հայաստանում աճում է միայն 2 պոպուլյացիաներով «Դիլիջան» ԱՊ-ում և «Ջանգեզուր» արգելավայրում:

Հարավային Անդրկովկասի էնդեմ ոջլախոտ գարշահոտը (*Delphinium foetidum*) (VU) աճում է միայն բարձր լեռների ժայռերի և քարաթափվածքների վրա 2500 մետրից ավելի բարձրությունների վրա: «Ջանգեզուր» արգելավայրի տարածքում հանդիպում է խոշոր մանուշակագույն զիգոմորֆ ծաղիկներով այս շատ գեղեցիկ տեսակի Հայաստանում երեք պոպուլյացիաներից մեկը:

Այստեղ աճում է նրբագեղ բաց նարնջագույն ծաղիկներով փոքր կակաչ Ջանգեզուրի (*Papaver zangezuricum*) տեսակը:

Ենթալպյան մարգագետիններում և խոնավ տարածքներում հանդիպում են բազմաթիվ վայրի խլոբձներ: Այստեղ աճում է սպիտակ ծաղիկների գնդաձև ծաղկաբույլերով տրաունշտայներա գնդաձև (*Traunsteineria sphaerica*) տեսակը, յուրահատուկ կանաչավուն-դարչնագույն ծաղիկներով բշտաթերթիկ կանաչ (*Coeloglossum viride*) տեսակը, մուգ մանուշակագույն երկարավուն ծաղկաբույլերով խլոբձ փայտոջիլակիր (*Orchis coriophora*) տեսակը և բազմաթիվ այլ տեսակներ:

3.1.3. «Խուստուփ» արգելավայր

«Խուստուփ» արգելավայրի տարածքում աճում են բարձրակարգ բույսերի 420 տեսակ, որոնք պատկանում են 202 ցեղերի և 53 ընտանիքների: «Խուստուփ» ԱՊ-ի ֆլորայում ներկայացված են Հայաստանի 3 էնդեմ տեսակներ, Հարավային Անդրկովկասի 9 էնդեմ տեսակներ և Անդրկովկասի 9 էնդեմ տեսակներ: 14 տեսակ Կովկասի էնդեմներ են:

21 ցեղերին և 19 ընտանիքներին պատկանող 23 տեսակ գրանցվել են Հայաստանի Կարմիր գրքում՝ 6-ը որպես «Կրիտիկական վիճակում գտնվող» տեսակ/ CR, 12-ը՝ «Վտանգված տեսակ»/ EN և 5-ը՝ «Խոցելի տեսակ»/ VU:

Խուստուփ լեռան կլիման շատ ավելի խոնավ է, քան շրջապատող տարածքներին: Ենթալայան բուսականությունը տեսակային կազմով շատ հարուստ է: Ենթալայան մարգագետինները ավելի խոնավ են շրջապատող տարածքների մարգագետինների համեմատ: Այստեղ աճում են Հարավային Հայաստանում համար շատ հազվագյուտ ձղկի գորտնուկային (*Trollius ranunculinus*) և հողմածաղիկ գծավոր (*Anemone fasciculata*) տեսակները: Անտառներում հանդիպում են մի շարք հիբկանական տարրեր, որոնցից են թխկի հիբկանյան (*Acer hyrcanum*), տանձենի հիբկանյան (*Pyrus hyrcana*) (EN), լերդախոտ հիբկանիական (*Teucrium hyrcanum*) (VU):

Խուստուփ լեռան առանձնահատկություններից է պտերների առատությունը (13 տեսակ), որոնք աճում են ալպյան և ենթալպյան գոտում՝ հիմնականում լեռան հյուսիս-արևելյան լանջերին: Տեսակների մեծամասնությունը արկտո-ալպյան բուսականության ներկայացուցիչներ են և ռելիկտային տեսակներ են, որոնք պահպանվել են Խուստուփում նպաստավոր խոնավ պայմանների շնորհիվ: Այստեղ աճում են Հայաստանի համար շատ հազվագյուտ պտերներ՝ ողկուզապտեր լուսնանման (*Botrychium lunaria*) (VU), և բանպոտ նիզականման (*Polystichum lonchitis*) (EN):

Խուստուփ լեռից նկարագրվել են երեք տեսակներ. սրոհունդ Էլեոնորայի (*Hypericum eleonora*) (CR) Հայաստանի էնդեմ, որը Հայաստանում հանդիպում է միայն Խուստուփ լեռան վրա և Աղայա սարի վրա՝ Իջևանի ֆլորիստիկական շրջանում, ծվծվուկ Խուստուփի (*Silene chustupica*, CR), Հայաստանի էնդեմ տեսակ)՝ ցրված բույս է երկարավուն-նշտարաձև տերևներով և շատ գեղազարդային վարդագույն ծաղիկներով, հանդիպում է միայն Խուստուփ լեռան հիմնական գագաթի տակ, քարաթափվածքների վրա, և մեխակ Զանգեզուրի (*Dianthus zangezurus*) տեսակը, Հարավային Անդրկովկասի էնդեմ՝ սպիտակ ծաղիկներով մեխակ, որն աճում է ենթալպյան և ալպյան լեռնային գոտու խոտածածկ լանջերին:

Խուստուփ լեռը միակ վայրն է Հայաստանում, որտեղ աճում են քիմոն Կոմարովի (*Carum komarovii*, Հարավային և Արևելյան Անդրկովկասի էնդեմ, CR), շուշանաբանջար ցածր (*Chaerophyllum humile*, Կովկասի էնդեմ), մանուշակ կովկասյան (*Viola caucasica*, Կովկասի էնդեմ, CR)՝ դեղին ծաղիկներով շատ գեղազարդային բույս և փայլուկ Ֆորսթերի (*Luzula forsteri*) տեսակները:

Ենթալպյան լեռնային գոտու ժայռերի վրա աճում է սապնաբմատ նեղատերև (*Gypsophila tenuifolia*) տեսակը՝ նուրբ վարդագույն ծաղիկներով: Այս տեսակը հազվագյուտ է Հարավային Հայաստանում:

Խուստուփ լեռը զանգակ զանգեզուրի (*Campanula zangezura*, EN) տեսակի տարածման հյուսիսային սահմանն է: Խոշոր մուգ վարդագույն ծաղիկներով այս բույսը աճում է Հարավային Անդրկովկասում և Հյուսիս-Արևմտյան Իրանում:

Հարավային Անդրկովկասի էնդեմ վարդակակաչ խճճվածը (*Tulipa confusa*, EN) չափազանց գեղազարդային վայրի վարդակակաչ է մեծ կարմիր կամ դեղին ծաղիկներով. ծաղկում է ապրիլ-մայիսին Շիշկերտ գյուղից վերև գտնվող լանջերի վրա:

Հայկական Բարձրավանդակի էնդեմ գորտնուկ մագոտը (*Ranunculus villosus*, CR) աճում է միայն Խուստուփ լեռան վրա և Ճակատեն գյուղի մոտ՝ Զանգեզուրի ֆլորիստիկական շրջանում:

3.1.4. «Սոսու պուրակ» արգելավայր

Արգելավայրի տարածքում հատուկ պահպանության օբյեկտ է հանդիսանում հնագույն ժամանակներից պահպանվող ռելիկտային տեսակ սոսին արևելյան */Platanus orientalis/*: Սոսու պուրակը Հայաստանի տարածքում ձգվում է Ծավ գետի հովտով 10 կմ երկարությամբ և 50-200 մ լայնությամբ նեղ շերտով և մոտավորապես այդքան էլ շարունակվում է Ծավ գետի ներքին

հոսանքով: Ներկայումս այստեղ աճում են 1000-ից ավելի 200-250 տարեկան սոսու ծառեր, որոնց բարձրությունը 30-35 մ է, իսկ բնի տրամագիծը հասնում է 3 մետրի: Հանդիպում են նաև հսկա փչակներ ունեցող, ծերություն ապրող դարավոր ծառեր: Արգելավայրի տարածքում 17 տեսակ ընդգրկված են Հայաստանի Կարմիր Գրքում. արժվապտեր տավրիական (*Pteridium tauricum*) (CR), ձնծաղիկ Արտյշենկոյի (*Galanthus artjuschenkoae*) (VU, Անդրկովկասի էնդեմիկ), վաղենակ պարսկական (*Calendula persica*) (EN), արաբախոտ փխրուն (*Arabis laxa*) (CR), շնկոտեմ հովանոցավոր (*Thlaspi umbellatum*) (CR), կորոնարիա կաշվեկերպ (*Coronaria coriacea*) (EN), իլենի թավշային (*Euonymus velutina*) (CR), ճապկի վրացական (*Swida iberica*) (CR), թանթոնիկ ընձուղակի (*Sedum stoloniferum*) (VU), բոշխ աղքատացած (*Carex depauperata*) (EN), բոշխ կախված (*Carex pendula*) (EN), խորդենի արևելակովկասյան (*Geranium albanum*) (EN), լեդախոտ հիրկանիական (*Teucrium hyrcanum*) (VU), սոսի արևելյան (*Platanus orientalis*) (EN), գորտնուկ ցիկուտային (*Ranunculus cicutarius*) (EN), սզնի փոքրատերև (*Crataegus microphylla*) (EN), սզնի զանգեզուրյան (*Crataegus zangezura*) (EN, Հայաստանի էնդեմիկ):

Հայաստանի էնդեմիկ է. սզնի զանգեզուրյան (*Crataegus zangezura*) (EN):

3.2. Կենդանական աշխարհը

3.2.1. «Շիկահողե» արգելոց

Անողնաշար կենդանիներ

Արգելոցի անողնաշարները հիմնականում անտառային տեսակներ են: Բավական շատ են գնայուկ բզեզները (Carabidae), հատկապես կապված անտառային թաղիքի հետ՝ ընդհանուր 64 տեսակ. բազմաթիվ են երկարաբեղիկ բզեզները (Cerambycidae)՝ հայտնաբերվել է 62 տեսակ, որոնց մեծամասնությունը կապված է ծառաթփային բուսականության հետ, ինչպես նաև ոսկերբեզները (Buprestidae)՝ 40 տեսակ: Գրանցվել է ցերեկային թիթեռների (Lepidoptera-Rhopalocera) մոտ 100 և մրջյունների (Formicidae)՝ 18 տեսակ:

Արգելոցում հանդիպում է Հայաստանի Կարմիր գրքում գրանցված 11 տեսակ: ԲՀՊՏ-ներում միայն այստեղ է պահպանվում մեծաչք ճպուռը (*Lestes macrostigma*) (VU): Արգելոցում սովորական է Ֆալետիի կողնջակեր ցայտագնայուկը (*Procerus scabrosus fallettianus*) (VU, Անդրկովկասի էնդեմիկ): Արգելոցում հայտնաբերվել է նաև Սյունիքի և Նախիջևանի էնդեմ սևամարմին աքսորվածը (*Entomogonus amandanus*) (EN): Այստեղից նկարագրվել է անտառի վերին սահմանի մոտ տերեփուկների վրա հանդիպող Խուստուփի և Կապուտջուղի լեռնային զանգվածների էնդեմ կապանյան երկարաբեղիկը (*Cortodera kaphanica*) (EN, Հայաստանի էնդեմիկ): Արգելոցում հայտնաբերվել է ալպյան ռոզալիան (*Rosalia alpina*) (VU), որը Հայաստանում գտնվել է նաև միայն հյուսիս-արևելյան անտառային շրջաններում. այս տեսակը հիմնականում զարգանում է հաճարենու վրա, սակայն «Շիկահողե» արգելոցում հավանաբար կապված է կաղնու հետ: Կաղնու վրա է բնակվում նաև խոշոռ կաղնու մեծ երկարաբեղիկը (*Cerambyx cerdo acuminatus*) (VU):

Բաց տարածքներում և անտառի վերին սահմանի մոտ հանդիպում են ապոլոնների 2 հայկական տեսակները՝ մենմոզինան կամ սև ապոլոնը (*Parnassius mnemosyne rjabovi*) (VU) և ապոլոնը (*Parnassius apollo kashtshenkoi*) (VU): Տափաստանացված տարածքներում հանդիպում է գազերի վրա զարգացող ավրորինա դեղնաթիթեռը (*Colias aurorina*) (VU):

Լույսի վրա են գալիս Կարմիր գրքում գրանցված իլիկաթիթեռների 2 տեսակները՝ կաչուկի (*Hyles hippophaes caucasica*) (VU) և պրոզերպինան (*Proserpinus proserpina*) (VU): Այստեղ բավական սովորական է նաև մանուշակագույն մեղու-ատաղձագործը (*Xylocopa violacea*) (VU):

Արգելոցում ներկայացված են նաև այլ հազվագյուտ և նեղ տեղային տարածում ունեցող տեսակներ: Այսպես, արգելոցի տարածքից նկարագրվել են՝ փայտափորիկ բզեզների 2 տեսակ (*Gastrallus phloeophagus* և *Oligomerus fraxini*), արարատյան (*Scymnus araraticus*) և հայկական

(*Pharoscymnus armenus*) գատիկները, զնաբգեգուրյան փղիկը (*Apion zangezuricus*): Այստեղից հայտնի են նաև Հայաստանի և Նախիջևանի էնդեմներ սևամարմին *Eledonoprius serrifrons*, կարմրակուրծք մանրաբզեզը (*Dasytiscus ruficollis*), արաքսյան (*Pronomaea araxicola*) և ճարպիկ (*Callicerus velox*) սրամարմիններ և այլն:

Ձկներ

«Շիկահող» արգելոցում մշտապես հանդիպում է 5 ձկնատեսակ, կարող են հանդիպել ևս 5-ը: Կարմիր գրքում՝ 1 ձկնատեսակ: Էնդեմիկ՝ 1 ձկնատեսակ:

Արգելոցի հոսող ջրակալներում՝ Ծավ և Շիկահող գետերում ու նրանց մեջ թափվող մանր վտակներում հիմնական ձկնատեսակներ են հանդիսանում կարմրախայտը (*Salmo trutta fario*) (սովորական է գետերի վերին և միջին հոսանքներում, ավելի հազվադեպ՝ ստորին հոսանքներում), արևելյան տառեխիկը (*Alburnoides eichwaldii*) (բազմաքանակ է ստորին հոսանքներում, հազվադեպ՝ միջին և վերին հոսանքներում), կողակը (*Capoeta* sp.) (սովորական է ստորին հոսանքներում, ավելի հազվադեպ՝ միջին հոսանքներում), Քուռի բեղուն (*Barbus lacerta cyri*) (սովորական է գետերի միջին և ստորին հոսանքներում, հազվադեպ՝ վերին հոսանքներում): Բացի վերոգրյալ ձկնատեսակներից, արգելոցի գետերում ֆորելային տնտեսություններից պարբերաբար ներթափանցում է նաև ծիածանախայտը (*Parasalmo mykiss*): Ներկայում լիարժեք պարզաբանված չէ «Շիկահող» պետական արգելոցում բնակվող կողակի կարգաբանական վիճակը: Ամենայն հավանականությամբ այստեղ հանդիպում է նաև Սևանի կողակը (*Capoeta sevangi*) (VU):

Կարմրախայտը հիմնականում բնակեցնում է Ծավ և Շիկահող գետերի միջին և վերին, երբեմն ստորին հոսանքները, հանդիպելով 700-ից մինչև 2100 /երբեմն՝ ավելի բարձր/, սովորաբար 1200-1900 մ ծ.մ.բ.: Կողակը բնակվում է Ծավ և Շիկահող գետերի ստորին հոսանքներում, երբեմն բարձրանալով միջին հոսանքներ՝ մինչև 1400-1500 մ ծ.մ.բ, երբեմն ավելի: Քուռի բեղուն բնակվում է Ծավ և Շիկահող գետերի միջին և ստորին, երբեմն վերին հոսանքներում, ուր նախընտրում է ստորջրյա քարերով հարուստ արագահոս տեղանքները: Հազվադեպ կարող է հանդիպել մինչև 2100 մ ծ.մ.բ.: Ծիածանախայտը պարբերաբար հայտնվում է Ծավ գետում, այստեղ ներթափանցելով ֆորելային տնտեսություններից:

«Շիկահող» պետական արգելոցի ջրակալներում, բացի վերոագրյալ տեսակներից, զարնան և ամռան առաջին կեսին՝ գետերի զարնանային հորդացումների և ձկների բազմացման ժամանակաշրջանում, Ծավ և Շիկահող գետերի ստորին հոսանքում կարող են հանդիպել նաև հետևյալ ձկնատեսակները՝ մուրծին (*Luciobarbus mursa*), անգորական լերկաձուկը (*Oxyemacheilus angorae*), Քուռի լերկաձուկը (*Oxyemacheilus brandti*), Քուռի սպիտակաձուկը (*Alburnus filippii*), ենթաբերանը (*Chondrostoma oxyrhynchum*) և այլ ձկնատեսակներ:

Երկենցաղներ

Արգելոցի տարածքում ապրում են 4 տեսակի երկկենցաղներ: Ջրաճահճային էկոհամակարգերում լայնորեն տարածված և բավական հաճախ հանդիպող տեսակներից են լճագորտը (*Pelophilax ridibundus*) և կանաչ դոդոշը (*Bufo viridis*): Բարձր լեռնային գոտում հոսող որոշ գետակներում սովորական է փոքրասիական գորտը (*Rana macrocnemis*): Համեմատաբար հազվադեպ հանդիպող տեսակներից է փոքրասիական ծառագորտը (*Hyla savignyi*):

Սողուններ

Սողունների ֆաունան ներկայացված է 27 տեսակներով (11 տեսակի մողեսներ, 13 տեսակի օձեր և 3 տեսակի կրիաներ): Հայաստանի Կարմիր գրքում գրանցված տեսակներից հանդիպում են 6 տեսակներ՝ երկարաոտ սցինկը (*Eumeces schneideri*) (VU), առաջավորասիական մաբույան (*Trachylepis septemtaeniata*) (VU), Կովկասյան կատվաօձը (*Telescopus fallax*) (VU), անդրկովկասյան

«Շիկահողե արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

սահնօձը (*Zamenis hohenackeri*)(VU), հայկական իծը (*Vipera (Montivipera) raddei*) (VU) և միջերկրածովային կրիան (*Testudo graeca*) (VU):

ԲՊՄՄ-ի Կարմիր ցուցակում գրանցված տեսակներից են լեռնային քսերոֆիտ անտառներում և լեռնային տափաստանների քարքարոտ լանջերին (1700-2200 մ) հանդիպող հայկական իծը (*Vipera (Montivipera) raddei*) (NT) և նախալեռնային գոտում հանդիպող՝ միջերկրածովային կրիան (*Testudo graeca*) (VU):

Նախալեռնային և լեռնային գոտու քսերոֆիլ քարքարոտ բիոտոպներում բավական հաճախ հանդիպող տեսակներից են կովկասյան ագաման (*Laudakia caucasia*), ադրբեջանական մողեսը (*Darevskia raddei*), զոլավոր մողեսը (*Lacerta strigata*), լեռնատափաստանային գոտում՝ միջին մողեսը (*Lacerta media*), չոր տափաստաններում, թփուտային մացառուտներում, նոսրանտառներում՝ դեղնափորիկը (*Pseudopus apodus*), օձերից՝ որդանման կույր օձը (*Typhlops vermicularis*), վզնոցավոր էիրենիսը (*Eirenis collaris*), հայկական էիրենիսը (*Eirenis punctatolineatus*), կարմրափոր սահնօձը (*Hidrophis schmidtii*), արևմտյան վիշապիկը (*Eryx jaculus*): Զրաճահճային և գետերի ափամերձ տեղամասերում հազվադեպ չեն սովորական լորտուն (*Natrix natrix*) և ջրային լորտուն (*Natrix tessellata*): Սողուններից արգելոցի նախալեռնային քարքարոտ կամ կավային տեղամասերում, քսերոֆիտներով ծածկված քարքարոտ լանջերին հանդիպում են նաև շերտավոր մերկաչքը (*Ablepharus bivittatus*), լայնատերև, խառը անտառներում, անտառեզրին, բացատներում՝ ջարդվող իլիկամողեսը (*Anguis fragilis*): Անտառի վերին և լեռնատափաստանային գոտու քարքարոտ գաղիվայրերի վրա հանդիպում են բազմագույն (*Hemorrhois ravergeri*) և քառաշերտ (*Elaphe sauromates*) սահնօձերը: Արգելոցում գրեթե ամենուր լայն տարածված է Հայաստանի ամենաթունավոր օձը՝ գյուրգան (*Macrovipera (Vibera) lebetina*):

Արգելոցի վերին լեռնատափաստանային գոտու որոշ տեղամասերում 2100-2300 մ ծ.մ. բարձրության վրա համատեղ հանդիպում են տարբեր լանդշաֆտային գոտիներին բնորոշ այնպիսի տեսակներ, ինչպիսին հայկական իծը, գյուրգան, քառաշերտ և կարմրափոր սահնօձերը, մողեսաօձը և այլն: Այս հանգամանքը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում էկոլոգիական հարմարողականության հարցերը պարզաբանելու տեսանկյունից:

Թռչուններ

Որպես Հայաստանի ամենամեծ անտառային արգելոցներից մեկը «Շիկահող» արգելոցը կարևոր դեր ունի երկրի անտառային թռչնաֆաունայի պահպանության համար: Մինչև այժմ արգելոցում գրանցվել է թռչունների 130 տեսակ, որոնցից ավելի քան 110 բնադրում են արգելոցում:

Ընդհանուր առմամբ «Շիկահող» արգելոցի թռչուններից 20 տեսակ գրանցված է Հայաստանի կարմիր գրքում, որոնցից 4-ն ընդգրկված են նաև վտանգված տեսակների միջազգային կարմիր ցուցակում:

Արգելոցի ցերեկային գիշատիչ թռչուններն են փոքր ենթաարծիվը (*Aquila pomarina*) (VU), օձակեր արծիվը (*Circaetus gallicus*) (VU) և գաճաճ արծիվը (*Hieraetus pennatus*) (VU), ցախաքլորատրսը (*Accipiter gentilis*) (VU) և լորաճուռակը (A. nissus), կրետակերը (*Pernis apivorus*), արտույտաբազեն (*Falco subbuteo*) և սովորական հողմավար բազեն (*F. tinnunculus*): Գորբալ վտանգված գիշանգողը (*Neophron percnopterus*) (EN) բնադրում է արգելոցում: Մի շարք տեսակներ այցելում են արգելոցի բաց ապրելավայրերը սնունդ հայթայթելու համար. դրանցից են գառնանգողը (*Gypaetus barbatus*) (VU), սպիտակագլուխ անգողը (*Gyps fulvus*) (VU), քարարծիվը (*Aquila chrysaetos*) և երբեմն գորբալ վտանգված գեռեզմանաարծիվը (*A. heliaca*) (VU):

Արգելոցի անտառներում հանդիպում են անտառային բուն (*Strix aluco*), փայտփորների մի քանի տեսակներ, կեռնեխների, երաշտահավերի և ճանճորսերի տարբեր տեսակներ, այդ թվում սև փայտփորը (*Dryocopus martius*) (VU) և միջին փայտփորը (*Dendrocopos medius*), արշալուսիկը (*Erithacus rubecula*), ծնկլտան գեղգեղիկը (*Phylloscopus collybita*) և դեղնափոր գեղգեղիկը (*Ph.*

trochiloides), սովորական սիտեղը (*Sitta europaea*) և գլոբալ վտանգված կիսասպիտակավիզ ճանճորսը (*Ficedula semitorquata*) (DD): «Շիկահող» արգելոցի անտառներում բնակվում են սերինոսների տարբեր տեսակներ՝ կանաչ սերինոսը (*Carduelis chloris*), սովորական խածկտիկը (*Pyrrhula pyrrhula*) և հատրեկիչը (*Coccothraustes coccothraustes*): Ցածրադիր վայրերի անտառի եզրերում և թփոտ բացատներում բնակվում են այծկիթը (*Caprimulgus europaeus*), հուպպը (*Upupa epops*), ժուլանը (*Lanius collurio*) և սևագլուխ դրախտապանը (*Emberiza melanocephala*): Ցածրադիր վայրերի մարգագետիններում հաճախ հանդիպում է լորը (*Coturnix coturnix*), որտեղ երբեմն հանդիպում է նաև հազվագյուտ անդրկովկասյան փասիանը (*Phasianus colchicus*) (DD): Ծավ գետի երկայնքով աճող անտառները բնակավայր են կրոպական բվիկի (*Otus scops*), սևաճակատ շամփրուկի (*Lanius minor*), երկարագի երաշտահավի (*Aegithalos caudatus*), պիրոլի (*Oriolus oriolus*) և ճոճահավի (*Remiz pendulinus*) համար: Չորասեր բուսականությամբ և թփուտներով ծածկված չոր լանջերին բնորոշ են մորու շահրիկը (*Sylvia curruca*), երգող շահրիկը (*S. crassirostris*), սևախայտ քարաթռչնակը (*Oenanthe hispanica*), կանեփնուկը (*Carduelis cannabina*) և կարմրակատար շամփրուկը (*Lanius senator*) (VU):

Արգելոցի գետերի վրա հանդիպում են սպիտակավիզ կոցարը (*Actitis hypoleucos*), ջրաճնճուկը (*Cinclus cinclus*) և լեռնային խաղտոնիկը (*Motacilla cinerea*):

Արգելոցի լեռնային մարգագետիններում բնակվում են մարգագետնային չքչանը (*Saxicola rubetra*), սովորական ոսպնուկը (*Carpodacus erythrinus*), լեռնային ձիաթռչնակը (*Anthus spinoletta*) և լեռնային վշասարեկը (*Carduelis flavirostris*): Ժայռային քարաթափվածքների վրա և գիհու թփուտներում այստեղ հանդիպում են կարմրաճակատ սերինոսը (*Serinus pusillus*), սպիտակախածի կեռնեխը (*Turdus torquatus*), այգու դրախտապանը (*Emberiza hortulana*) և խայտաբղետ քարակեռնեխը (*Monticola saxatilis*): Անտառի վերին սահմանից վերև մարգագետիններում հանդիպում են մոխրագույն կաքավը (*Perdix perdix*) և Կովկասյան մայրեհավի (*Tetrao mlokosiewiczi*) (VU) փոքր պոպուլյացիան:

Արգելոցում շատ են Ժայռային քարաթափվածքները և ժայռերը: Ցածր բարձրությունների վրա այստեղ բնակվում են Ժայռային փոքր սիտեղը (*Sitta neumayer*), լեռնային դրախտապանը (*Emberiza cia*), ժայռային ճնճողուկը (*Petronia petronia*), կապույտ քարակեռնեխը (*Monticola solitarius*), ժայռային ծիծեռնակը (*Ptyonoprogne rupestris*): Ավելի բարձր լեռնային մարգագետիններում հանդիպում են սևուկ կարմրատուտը (*Phoenicurus ochruros*), եղջրավոր արտույտը (*Eremophila alpestris*) և կարմրակտուց ճայը (*Pyrrhocorax pyrrhocorax*): Արգելոցի ամենաբարձր վայրերում հանդիպում է հազվագյուտ վայրի հնդկահավը (*Tetraogallus caspius*) (VU):

Կաթնասուններ

Արգելոցում բնակվող կաթնասունների մեծ մասը սերտորեն կապված են լայնատերև անտառների հետ: Այսպիսի տեսակներն են անտառային քնամուլը (*Dryomys nitedula*), պոլչոկը (*Glis glis*), հնդկական մացառախոզը (*Hystrix indica*), դեղնակուրծք մուկը (*Apodemus ponticus*), փոքր անտառային մուկը (*Apodemus uralensis*), տափաստանային կատուն (*Felis silvestris ornata*), անտառակատուն (*Felis silvestris silvestris*), լուսանը (*Lynx lynx*), գորշ արջը (*Ursus arctos*) և այծյամը (*Capreolus capreolus*): Այս կենդանիները հիմնականում նախընտրում է ոչ թե խիտ անտառը, այլ անտառային բացատներն ու անտառների ու մարգագետինների միջև ընկած բաց տարածքները: Գրանցվել են երեք անտառաբնակ չղջիկներ. փոքր իրիկնաչղջիկը (*Nyctalus leisleri*), շիկակարմիր իրիկնաչղջիկը (*Nyctalus noctula*) և անտառային կամ Նատուզիուսի փոքրաչղջիկը (*Pipistrellus nathusii*):

Շատ հազվադեպ հարակից տարածքներից արգելոց մտնում են ազնվացեղ եղջերուները (*Cervus elaphus maral*):

Ջրամերձ և խոնավ տարածքներում ապրում են ջրային դաշտամուկը (*Arvicola amphibius* = *A. terrestris*), Շելկովնիկովի կուտորան (*Neomys teres* = *N. schelkovnikovi*), բեղավոր գիշերաչղջիկը (*Myotis mystacinus*), Նատերերի գիշերաչղջիկը (*Myotis nattereri*) և, շատ սահմանափակ քանակությամբ և վայրերում՝ ջրասամույրը (*Lutra lutra*):

Բարձր գոտիներում, քարքարոտ գագաթներին ու մերձալպյան մարգագետիններում գրանցվում են ձնային դաշտամուկը (*Chionomys nivalis*), անդրկովկասյան կուրամկնիկը (*Ellobius lutescens*), Դադստանի դաշտամուկը (*Microtus daghestanicus*), կովկասյան ընձառյուծը (*Panthera pardus ciscaucasica* = *P.p. saxicolor*) և բեզուարյան այծը (*Capra aegagrus*): Ժայռոտ տեղամասերում ապրում են ասիական լայնական չղջիկը (*Barbastellus leucomelas*), սովորական երկարաթև չղջիկը (*Miniopterus schreibersi*), հարավային պայտաքիթ չղջիկը (*Rhinolophus euryale*), սրականջ գիշերաչղջիկը (*Myotis blythii*) և եռագույն գիշերաչղջիկը (*Myotis emarginatus*):

Մարդու կողքը և նույնիսկ շինություններում հարմարվել են ապրել մոխրագույն համստերիկը (*Cricetulus migratorius*), տնային մուկը (*Mus musculus*), մոխրագույն առնետը (*Rattus norvegicus*), սև առնետը (*Rattus rattus*), ուշաթոփք մաշկեղ չղջիկը (*Eptesicus serotinus*), Կուլի փոքրաչղջիկը (*Pipistrellus kuhli*), թզուկ փոքրաչղջիկը (*Pipistrellus pipistrellus*), մաշկեղակերպ փոքրաչղջիկը (*Pipistrellus* (= *Hypsugo*) *savii*) և երկգույն մաշկեղ չղջիկը (*Vespertilio murinus*): Արագ տարածվում է շնագայլը (*Canis aureus*):

Սովորական և ամենուրեք տարածված տեսակներն են կրոպական նապաստակը (*Lepus europaeus*), սովորական դաշտամուկը (*Microtus arvalis*), մակեդոնական մուկը (*Mus macedonicus*), սպիտակափոր ոզնին (*Erinaceus concolor*), սպիտակափոր սպիտակատամը (*Crocidura leucodon* = *C. persica*), փոքր սպիտակատամը (*Crocidura suaveolens* = *C. gueldenstaedtii* = *C. dinniki*), Վոլնուխինի գորշատամը (*Sorex volnuchini*), գաճաճ փոքրաչղջիկը (*Pipistrellus pygmaeus*), մեծ պայտաքիթ չղջիկը (*Rhinolophus ferrumequinum*), փոքր պայտաքիթ չղջիկը (*Rhinolophus hipposideros*), գայլը (*Canis lupus*), աղվեսը (*Vulpes vulpes*), քարակզաքիսը (*Martes foina*), գորշուկը (*Meles canescens*), աքիսը (*Mustela nivalis*) և վայրի խոզը (*Sus scrofa*):

ԲՊՄՄ Կարմիր ցուցակում գրանցված են «Շիկահող» արգելոցի 5 տեսակը. կովկասյան ընձառյուծը (EN), բեզուարյան այծը (VU), հարավային պայտաքիթ չղջիկը, սովորական երկարաթև չղջիկը և ջրասամույրը (NT): ՀՀ Կարմիր գրքում նշված տեսակները 11 են. կովկասյան ընձառյուծը, ազնվացեղ եղջերուն (CR), Շելկովնիկովի կուտորան, ջրասամույրը (EN), հնդկական մացառախոզը, ասիական լայնական չղջիկը, հարավային պայտաքիթ չղջիկը, սովորական երկարաթև չղջիկը, անտառակատուն, գորշ արջը և բեզուարյան այծը (VU):

Արգելոցի տեսակներից 5-ը էնդեմիկ են. Անդրկովկասի (անդրկովկասյան կուրամկնիկ) և Կովկասի (Դադստանի դաշտամուկ, դեղնակուրծք մուկ, Շելկովնիկովի կուտորան, Վոլնուխինի գորշատամ):

Հիմնական վտանգներն են որսագողությունը, անտառահատումները, ենթակառուցվածքի զարգացումը և հրդեհները:

3.2.2. «Ջանգեզուր» արգելավայր

Անողնաշար կենդանիներ

Արգելավայրում հայտնաբերվել է գնայուկ բզեզների (Carabidae) 40, երկարաբեղիկների (Cerambycidae) 22, ոսկերգեզների (Buprestidae) ընդամենը 12 տեսակ: Տարածքում գրանցվել է ցերեկային թիթեռների մոտ 30 տեսակ:

Արգելավայրում հայտնաբերվել է Հայաստանի Կարմիր գրքում գրանցված անողնաշարների 11 տեսակ: Այդ տեսակներից Հայաստանում միայն այստեղ՝ մարգագետնային բուսականության մեջ, հանդիպում է սյունաձև խխունջը (*Columella columella*): Տափաստանային և ենթալպյան գոտիներում բավական հաճախ հանդիպում է մորեխ հայկականը (*Gomphocerus armeniacus*) (VU): Թփուտներում

և անտառածածկ տարածքներում հանդիպում է գեղեցիկ և Հայաստանի ֆաունայում ամենախաշոր գնայուկբզեզ Ֆալետիի կողնջակեր ցայտագնայուկը (*Procerus scabrosus fallettianus*) (VU, Անդրկովկասի էնդեմի): Ամռան սկզբին տերեփուկների վրա բավական շատ է Կապուտջուղի և Խուստուփի էնդեմ Կապանյան երկարաբեղիկը (*Cortodera kaphanica*) (EN, Հայաստանի էնդեմիկ): Հազվադեպ կաղնու վրա հանդիպում է կաղնու մեծ երկարաբեղիկը (*Cerambyx cerdo acuminatus*) (VU): Արգելավայրում բավական շատ է հանդիպում մենմոզինա կամ սև ապոլոնը (*Parnassius mnemosyne rjabovi*) (VU), իսկ ապոլոնի (*Parnassius apollo kashtshenkoi*) (VU) պուպույացիան Հայաստանում ամենալավ վիճակում գտնվողներից է: Ծաղիկների վրա և խոնավ տարածքներում հանդիպում են նաև Կարմիր գրքում գրանցված այլ թիթեռներ՝ բրենթիս Ինո (*Brenthis ino schmitzi*), կապտաթիթեռներից ալկոնի (*Maculinea alcon monticola*) (VU) և արիոնի (*Maculinea arion zara*) (VU): Լույսի վրա հազվադեպ գալիս է պորգերպինա իլիկաթիթեռը (*Proserpinus proserpina*) (VU):

Արգելավայրի տարածքից հայտնի են նաև այլ հազվագյուտ և նեղ տեղային տեսակներ: Այսպես, այստեղից նկարագրվել է Միշենկոյի ձիուկ (*Chorthippus mistshenkoi*), հայտնաբերվել են խոշոր և գեղեցիկ անթև մորեխներ՝ Ջնոյկոյի (*Znojkiiana znojko*) և կապտառու (*Nocaracris cyanipes*), Կապուտջուղի էնդեմ Իլյինսկու ծղրիղ (*Platycleis iljinskii*), մի շարք բարձրլեռնային բզեզներ և թիթեռներ, որոնցից են գնայուկ բզեզներ՝ Անգելիկայի (*Trechus angelicae*), (*Trechus magniceps*) և մեծազլուխ (*Pterostichus capitatus*), ինչպես նաև կիսամերկ երկարաբեղիկը (*Dorcadion seminudum*), որոնք Հայաստանի և Նախիջևանի լեռների էնդեմներ են, բարձրլեռնային թիթեռներ՝ կովկասյան երեբիան (*Erebia graucasica*), և լոշտակի ճերմակաթիթեռը (*Pieris bryoniae*) և այլն:

Ձկներ

Արգելավայրի տարածքում գտնվող ջրակալների ձկնաշխարհը ներկայացված է 4 ձկնատեսակով, որոնք են կարմրախայտը (*Salmo trutta fario*), Քուռի բեղուն (*Barbus lacerta cyri*), արևելյան տառեխիկը (*Alburnoides eichwaldii*), Սևանի կողակը (*Capoeta sevangi*) (VU): Արգելավայրի սահմաններից դուրս, Ողջի գետի և նրա ավազանին պատկանող մանր գետակների միջին հոսանքում, վերոգրյալ ձկնատեսակներից բացի, հանդիպում են նաև արծաթափայլ կարասը (*Carassius auratus gibelio*), անգորական լերկաձուկը (*Oxyrinchus angora*): Այստեղ հնարավոր է նաև մանրաթեփուկի (*Acanthalburnus microlepis*), Քուռի սպիտակաձկան (*Alburnus filippii*), մուրձայի (*Luciobarbus mursa*), ենթաբերանի (*Chondrostoma oxyrinchum*), Քուռի կողակի (*Capoeta capoeta*), կովկասյան թեփուկի (*Squalius cephalus orientalis*), ծիածանախայտի (*Parasalmo mykiss*) հետ հանդիպումները, որոնք բնակվում են Ողջիի ստորին հոսանքում և զարնան ու ամռան սկզբին կարող են բարձրանալ գետի հոսանքն ի վեր:

Կարմրախայտը արգելավայրի տարածքում կարող է բարձրանալ գետերի վերին հոսանքները, հանդիպելով մինչև 2200 մ ծ.մ.բ.: Ընդհանուր գլխաքանակը նվազման միտում ունի: Հանդիսանում է ձկնորոշության ցանկալի օբյեկտ:

Կարմրախայտի զբաղեցրած տարածքների ստորին հատվածում և նրանից ներքև սովորաբար հանդիպում է Քուռի բեղուն, իսկ նրանից էլ ավելի ներքև՝ արևելյան տառեխիկը: Երկուսն էլ կարող են բարձրանալ գետերի հոսանքն ի վեր մինչև 2100 մ ծ. մ.բ., սակայն նախընտրում են ավելի ցածր բարձրությունները՝ 1500-1800 մ ծ.մ.բ. և ավելի ցածր: Սրանք սովորական տեսակներ են: Բեղուն համարվում է ցանկալի որս ձկնորսների համար:

Սևանի կողակը հանդիպում է արգելավայրի գետերի միջին և ստորին հոսանքներում: Բազմաքանակ չէ, բացառությամբ բազմացման շրջանից /զարնան վերջ-ամռան սկիզբ/, երբ սկսվում է նրանց միգրացիաները գետի հոսանքն ի վեր: Հանդիսանում է ձկնորոշության օբյեկտ:

Արգելավայրի տարածքում գտնվող բարձրլեռնային /3000 մ և ավելի ծ.մ.բ./ լճերում ձկներ առայժմ հայտնաբերված չեն:

Երկենցաղներ

Երկկենցաղներից հանդիպում են լճագորտը (*Pelophilax ridibundus*), փոքրասիական գորտը (*Rana macrocnemis*), կանաչ դոդոշը (*Bufo viridis*) և փոքրասիական ծառագորտը (*Hyla savignyi*):

Սողուններ

Համեմատաբար հարուստ է սողունների ֆաունան, որը ներկայացված է 23 տեսակներով: Սողուններից սովորական են դեղնափորիկը (*Pseudopus apodus*), իլիկամոդետը (*Anguis fragilis*), Ռադդեի ժայռային մոդետը (*Darevskia raddei*), միջին մոդետը (*Lacerta media*), բարեկազմ օձագլուխը (*Ophisops elegans*): Հազվագյուտ տեսակներից հանդիպում է շերտավոր մերկաչքը (*Ablepharus bivittatus*): Օձերից հանդիպում են որդանման կույր օձը (*Typhlops vermicularis*), արևմտյան վիշապիկը- (*Eryx jaculus*), կարմրափոր սահնօձը (*Hierophis schmidtii*), քառաշերտ սահնօձը- (*Elaphe sauromates*): Լայն տարածված է գյուրզան (*Macrovipera lebetina*): ՀՀ Կարմիր գրքում գրանցված տեսակներից են հայկական իժը (*Vipera (Montivipera) raddei*) (VU), Երևանյան լեռնատափաստանային իժը (*Pelias (Vipera) eriwanensis*) (VU), անդրկովկասյան սահնօձը (*Zamenis hohenackeri*) (VU), և կովկասյան կատվաօձը (*Telescopus fallax*) (VU):

Թռչուններ

Հայաստանում գրանցված թռչունների 345 տեսակներից 134-ին կարելի է հանդիպել Զանգեզուրի արգելավայրում, որոնցից 59-ն այստեղ են բնակվում միայն ամռանը, մոտ 67-ը՝ մշտապես, 10-ը՝ չվող են կամ այստեղ են գալիս ձմռանը:

Արգելավայրում հանդիպող թռչուններից 23 տեսակ ընդգրկված են ՀՀ Կարմիր գրքում իսկ 6 – ԲՊՄՄ Կարմիր ցուցակում: Թռչունների բազմաթիվ տեսակների կարելի է հանդիպել անտառապատ տարածքներում, ինչպես նաև քարքարոտ վայրերում, մարգագետիններում և մշակված տարածքներում:

Անտառապատ տեղանքներում հիմնականում հանդիպում է անտառաբուն (*Strix aluco*) և ցերեկային գիշատիչների մի քանի տեսակներ, այդ թվում՝ կրետակերը (*Pernis apivorus*), օձակեր արծիվը (*Circaetus gallicus*) (VU), ցախաքլորաորսը (*Accipiter gentilis*) (VU), փոքր ենթարծիվը (*Aquila pomarina*) (VU) և գաճաճ արծիվը (*Hieraetus pennatus*) (VU): Առավել բարձր գոտիներում՝ գլխու թփուտներում, կարելի է հանդիպել խայտաբղետ նրբագեղիկին (*Prunella ocularis*), իսկ ահա տեղ-տեղ աճող թփերում, որտեղ հանդիպում են նաև կեչին և արոսենին, բնակվում է Կովկասյան մայրեհավը (*Tetrao mlokosiewiczi*) (VU):

Տեղական փայտփորիկների 6 տեսակներից են վիզգուկը (*Jynx torquilla*) և սև փայտփորը (*Dryocopus martius*) (VU): Ճնձղազգիների բազմաթիվ տեսակներից առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում ճուռականման շահրիկը (*Sylvia nisoria*) և կիսասպիտակավիզ ճանձորսը (*Ficedula semitorquata*) (DD):

Առավել հարուստ են Զանգեզուրի ժայռոտ և քարքարոտ տեղանքները: Այստեղ, առավել քան Հայաստանի այլ տարածքներում, ներկայացված են վայրի հնդկահավը (*Tetraogallus caspius*) (VU), ալպիական ճայր (*Pyrrhocorax graculus*) (EN) և կարմրաթև մագլցողը (*Tichodroma muraria*) (DD), ինչպես նաև մորուքավոր անգղը (*Gypaetus barbatus*) (VU), քարարծիվը (*Aquila chrysaetos*) (VU), սապսանը (*Falco peregrinus*) (VU), բվեճը (*Bubo bubo*) (VU), ալպիական նրբագեղիկը (*Prunella collaris*), խայտաբղետ քարակեռնեխը (*Monticola saxatilis*) և ձյան ճնձղուկը (*Montifringilla nivalis*):

Չորասեր բուսականության զարգացման գոտիներում հիմնականում բնակվում են ճնձղազգիների ներկայացուցիչներ, այդ թվում՝ կարմրաթև ոսպնուկը (*Rhodopechis sanguineus*), իսկ ավելի ցածր գոտիներում նկատվող սողունների առատությունը գրավում է օձակեր արծիվին (*Circaetus gallicus*) (VU), Եվրոպական ճնձղաճուռակին (*Accipiter brevipes*) (VU) և այլ ցերեկային գիշատիչներին:

Թռչունների որոշ տեսակներ հանդիպում են Զանգեզուրի մարգագետիններում. նրանց թվում են մոխրագույն կաքավը (*Perdix perdix*), եղջրավոր արտույտը (*Eremophila alpestris*),

մարգագետնային չքչախն (*Saxicola rubetra*), մարգագետնային (*Anthus pratensis*) և լեռնային (*A. spinoletta*) ձիաթռչնակները, իսկ խոտածածկ վայրերում հանդիպող ժայռերը գրավում են սպիտակախածի կեռնեխին (*Turdus torquatus*), կապտափող սոխակին (*Luscinia svecica*), կարմրաձակատ սերինոսին (*Serinus pusillus*) և լեռնային վշասարեկին (*Carduelis flavirostris*): Անտառային վայրերում բնակվող որոշ գիշատիչներ, այնուամենայնիվ, սնվում են մարգագետիններում, որոնք հարուստ են կրծողներով:

Զանգեզուրի արգելավայրում համեմատաբար սակավաթիվ են բնակավայրերն ու մշակվող հողերը, սակայն սննդի պաշարների առատությունն այստեղ էլ է գրավում տարբեր թռչուններին: Այս վայրերի համար տիպիկ են թռչունների այնպիսի տեսակներ, ինչպիսիք են տնային բվիկը (*Athene noctua*), հոպուպը (*Upupa epops*), ներկարարը (*Coracias garrulus*) (VU), ժայռային ճնճողուկը (*Petronia petronia*) և փոքր ժայռային սիտեղը (*Sitta neumayer*), ինչպես նաև արտույտաբազեն (*Falco subbuteo*), կրոպական բվիկը (*Otus scops*), հարավային սոխակը (*Luscinia megarhynchos*): Յորենի արտերում երբեմն հանդիպում են սովորական ճոխկահավը (*Locustella naevia*): Ինչ վերաբերում է անտառեզրերին և թփուտներին, ապա այստեղ հաճախ հանդիպում են ժուլանը (*Lanius collurio*), սևագլուխ դրախտապանը (*Emberiza melanocephala*) և մոխրագույն շահրիկը (*Sylvia communis*):

Կաթնասուններ

Կաթնասուններից այս արգելավայրում ապրում են հետևյալ հիմնական տեսակները. եվրոպական նապաստակը (*Lepus europaeus*), ձնային դաշտամուկը (*Chionomys nivalis*), անդրկովկասյան կուրամկնիկը (*Ellobius lutescens*), սովորական դաշտամուկը (*Microtus arvalis*), Դաղստանի դաշտամուկը (*Microtus daghestanicus*), մակեդոնական մուկը (*Mus macedonicus*), աղվեսը (*Vulpes vulpes*), տափաստանային կատուն (*Felis silvestris ornata*), անտառային կատուն (*Felis silvestris silvestris*), քարակզաքիսը (*Martes foina*), գորշուկը (*Meles canescens*) և աքիսը (*Mustela nivalis*): Բավականին հաճախ գրանցվում է գայլը (*Canis lupus*):

Արգելավայրում հիմնական պահպանվող տեսակը հայկական մուֆլոնն է (*Ovis orientalis gmelinii*) որի ոչ մեծ խմբակները կարելի է նկատել լեռնային հարթավայրերում, հատկապես՝ չհավվող ձյան կողքը:

Միջատակերներից մարգագետիններում տարածված են սպիտակափոր ոզնին (*Erinaceus concolor*), սպիտակափոր սպիտակատամը (*Crocidura leucodon* = *C. persica*) և փոքր սպիտակատամը (*Crocidura suaveolens* = *C. gueldenstaedtii* = *C. dinniki*):

Ցածրադիր անտառածածկ տարածքներում գրանցվում են անտառային քնամուկը (*Dryomys nitedula*), դեղնակուրծք մուկը (*Apodemus ponticus*), փոքր անտառային մուկը (*Apodemus uralensis*), Ռադդեի գորշատամը (*Sorex raddei*), Սատունինի գորշատամը (*Sorex satunini* = *S. caucasica stavropolica*), Վոլնուխինի գորշատամը (*Sorex volnuchini*), լուսանը (*Lynx lynx*), գորշ արջը (*Ursus arctos*), այծյամը (*Capreolus capreolus*) և վայրի խոզը (*Sus scrofa*): Անտառամերձ ժայռոտ տեղամասերում ապրում են բեզուրայան այծերը (*Capra aegagrus*), իսկ կովկասյան ընձառյուծը (*Panthera pardus ciscaucasica* = *P.p. saxicolor*) օգտագործում է այս տարածքները որպես Մեղրու, Զանգեզուրի և Բարգուշատի լեռնաշղթաներ կապող միջանցք:

Գետերի վերին և միջին հոսանքներում ապրում են ջրային դաշտամուկը (*Arvicola amphibius* = *A. terrestris*), Շելկովնիկովի կուտորան (*Neomys teres* = *N. schelkovnikovi*) և ջրասամույրը (*Lutra lutra*): Մարդու կողքը հարմարվել են մոխրագույն համստերիկը (*Cricetulus migratorius*), տնային մուկը (*Mus musculus*) և մոխրագույն առնետը (*Rattus norvegicus*):

Չղջիկներից ամենատարածվածն են մեծ պայտաքիթ չղջիկը (*Rhinolophus ferrumequinum*), փոքր պայտաքիթ չղջիկը (*Rhinolophus hipposideros*) և գաճաճ փոքրաչղջիկը (*Pipistrellus pygmaeus*): Քարքարոտ վայրերում նկատվում են սովորական երկարաթև չղջիկը (*Miniopterus schreibersi*), սրականջ գիշերաչղջիկը (*Myotis blythii*) և եռագույն գիշերաչղջիկը (*Myotis emarginatus*): Զրամերձ տարածքներում գրանցվում են բեղավոր գիշերաչղջիկը (*Myotis mystacinus*) և Նատերերի

գիշերաչղջիկը (*Myotis nattereri*): Շինություններում ապաստարան են գտնում ուշաթռիչք մաշկեղ չղջիկը (*Eptesicus serotinus*), Կուլի փոքրաչղջիկը (*Pipistrellus kuhli*), մաշկեղակերպ փոքրաչղջիկը (*Pipistrellus (=Hypsugo) savii*) և եռագույն մաշկեղ չղջիկը (*Vespertilio murinus*): Անտառներում հանդիպում են փոքր իրիկնաչղջիկը (*Nyctalus leisleri*), շիկակարմիր իրիկնաչղջիկը (*Nyctalus noctula*) և անտառային կամ Նատուզիուսի փոքրաչղջիկը (*Pipistrellus nathusii*):

ԲՊՄՄ Կարմիր ցուցակում գրանցված են կովկասյան ընձառյուծը (EN), բեզոարյան այծը, հայկական մուֆլոնը (VU), սովորական երկարաթև չղջիկը և ջրասամույրը (NT): ՀՀ Կարմիր գրքում նշված են կովկասյան ընձառյուծը (CR), Շելկովնիկովի կուտորան, ջրասամույրը, հայկական մուֆլոնը (EN), սովորական երկարաթև չղջիկը, անտառակատուն, գորշ արջը և բեզոարյան այծը (VU): Էնդեմներն են անդրկովկասյան կուրամկնիկը (Անդրկովկասի էնդեմ), Դադստանի դաշտամուկը, դեղնակուրծք մուկը, Շելկովնիկովի կուտորան, Ռադդեի, Սատունիի և Վոլնուխիի գորշատամները (Կովկասի էնդեմներ) և հայկական մուֆլոնը (Հայկական բարձրավանդակի էնդեմ):

Արգելոցին սպառնացող հիմնական վտանգը լեռնագործությունն է: Պատահում են նաև որսագողության դեպքեր:

3.2.3. «Խուստուփ» արգելավայր

Անողնաշար կենդանիներ

Արգելավայրի տարածքում բնակվում է Հայաստանի հարավի բաց լեռնային լանդշաֆտներին բնորոշ ֆաունա: Ֆաունան ուսումնասիրված է մասամբ, սակայն այստեղից արդեն հայտնի են բզեզների մոտ 300 տեսակ՝ գնայուկ բզեզների (*Carabidae*), թերթիկաբեղավորների (*Scarabaeidae*), չրխկանների (*Elateridae*), սևամարմինների (*Tenebrionidae*) և երկարաբեղիկների (*Cerambycidae*) ընտանիքներից: Ցերեկային թիթեռների (*Lepidoptera-Rhopalocera*) տեսակները մոտ 40-ն են, որոնցից մոտ 10 տեսակ կապված են մարգագետնային՝ ենթալպյան և ալպյան էկոհամակարգերի հետ, որոնք համարյա չեն ներկայացված կից գտնվող «Շիկահող» արգելոցում և «Արևիկ» ազգային պարկում:

Պլանավորված արգելավայրի տարածքում ներկայացված է Հայաստանի Կարմիր գրքում գրանցված անողնաշարավորների 7 տեսակ: Դրանք են բաց լանդշաֆտների բնորոշ բնակիչ հայկական մորեխը (*Gomphocerus armeniacus*) (VU, Անդրկովկասի էնդեմի), մասամբ մարգագետնային էկոհամակարգեր մտնող բզեզներ՝ Ֆալետիի կողնջակեր ցայտագնայուկը (*Procerus scabrosus fallettianus*) (VU, Անդրկովկասի էնդեմի), աքսորված սևամարմինը (*Entomogonus amandanus*) (EN, Արաքսի հովտի էնդեմիկ): Անտառի վերին սահմանի մոտ հանդիպում են *Parnassius* ցեղի երկու հայկական տեսակները՝ մնեմոզինա կամ սև ապոլոնը (*Parnassius mnemosyne rjabovi*) (VU) և ապոլոնը (*Parnassius apollo kashtshenkoi*) (VU): Տարածքի արժեքն ավելանում է նրանով, որ այստեղ են գտնվում անտառի վերին սահմանի մոտ բնակվող տեսակների պոպուլյացիաների մեծ մասը, որոնք կից ԲՀՊՏ-ներում ընդամենը մասամբ են ներկայացված: Դրանցից են, օրինակ՝ կապանյան երկարաբեղիկը (*Cortodera kaphanica*) (EN, Հայաստանի էնդեմիկ), հավանաբար նաև անտեսված կապտաթիթեռը (*Agrodiaetus neglectus*) (EN, Հայաստանի էնդեմիկ):

Այստեղ հանդիպում են նաև մի շարք հազվագյուտ տեղային տեսակներ, մասնավորապես՝ արդեն «Ջանգեզուր» արգելավայրի բաժնում նշված Զոյկոյի (*Znojckiana znojkoii*) և կապտառոտ (*Nocaracris cyanipes*) անթև մորեխներ, Անգելիկայի (*Trechus angelicae*), և մեծագլուխ (*Pterostichus capitatus*) գնայուկ բզեզներ, կիսամերկ երկարաբեղիկը (*Dorcadion seminudum*) և այլն: Ինչքան հայտնի է, Խուստուփ լեռան զանգվածի էնդեմներ են այստեղից վերջերս նկարագրված երկարաբեղիկներ՝ Քալաշյանի (*Cortodera colchica kalashiani*) և Մեիրիի (*Dorcadion megriense*):

Ձկներ

«Խուստուփ» պլանավորված պահպանվող տարածքում հանդիպում է 3 ձկնատեսակ, որոնք էնդեմիկներ չեն և ՀՀ «Կարմիր գրքում» գրանցված չեն: Արգելավայրի տարածքի ձկնաշխարհի

հիմնական ներկայացուցիչը կարմրախայտն (*Salmo trutta fario*) է, որի գլխաքանակը խիստ սակավաթիվ է: Այլ ձկնատեսակներից հանդիպում են Քուռի բեղուն (*Barbus lacerta cyri*), արևելյան տառեխիկը (*Alburnoides eichwaldii*):

Երկկենցաղներ

Երկկենցաղներից հանդիպում են լճագորտը (*Pelophilax ridibundus*), փոքրասիական գորտը (*Rana macrocnemis*), կանաչ դոդոշը (*Bufo viridis*) և փոքրասիական ծառագորտը (*Hyla savignyi*):

Սողուններ

Համեմատաբար հարուստ է սողունների ֆաունան, որը ներկայացված է 17 տեսակներով: Սողուններից սովորական են դեղնափորիկը (*Pseudopus apodus*), իլիկամողեսը (*Anguis fragilis*), Ռադդեի ժայռային մողեսը (*Darevskia raddei*), միջին մողեսը (*Lacerta media*): Օձերից հանդիպում են որդանման կույր օձը (*Typhlops vermicularis*), կարմրափոր սահնօձը (*Hierophis schmidtii*), քառաշերտ սահնօձը- (*Elaphe sauromates*): Լայն տարածված է գյուրզան (*Vipera (Macrovipera) lebetina*): ՀՀ Կարմիր գրքում գրանցված տեսակներից են հայկական իծը (*Vipera (Montivipera) raddei*) (VU), անդրկովկասյան սահնօձը (*Zamenis hohenackeri*) (VU), և կովկասյան կատվաօձը (*Telescopus fallax*) (VU):

Թռչուններ

«Խուստուփ» արգելավայրի թռչնաֆաունան ներառում է ավելի քան 130 տեսակ: Արգելավայրում ներկայացված է ցերեկային գիշատիչ թռչունների և բվերի մեծ բազմազանություն, ինչպես նաև բարձր լեռնային և անտառային թռչունների համակենցություններ:

Խուստուփի թռչունների 23 տեսակ գրանցվել են Հայաստանի Կարմիր գրքում, իսկ դրանցից 6-ը ընդգրկվել են նաև Վտանգված տեսակների միջազգային կարմիր ցուցակում:

Սաղարթավոր անտառներում բնակվում են կրետակերը (*Pernis apivorus*), ցախաքլորաորսը (*Accipiter gentilis*) (VU), գաճաճ արծիվը (*Hieraaetus pennatus*) (VU) և անտառաբուն (*Strix aluco*): Այստեղ հանդիպում են փայտփորների մի քանի տեսակ, ներառյալ կանաչ փայտփորը (*Picus viridis*), սև փայտփորը (*Dryocopus martius*) (VU), միջին փայտփորը (*Dendrocopos medius*) և փոքր փայտփորը (*D. minor*): Անտառային ճնճղուկազգիները հատկապես բազմազան են և ներառում են տարբեր կենսախանձաններ, շահրիկներ և սերինոսներ, որոնցից են արշալուսիկը (*Erithacus rubecula*), սովորական կարմրատուտը (*Phoenicurus phoenicurus*), երգող կեռնեխը (*Turdus philomelos*), սևագլուխ շահրիկը (*Sylvia atricapilla*), դեղնափոր գեղգեղիկը (*Phylloscopus trochiloides*), սովորական խածկտիկը (*Pyrrhula pyrrhula*) և հատրեկիչը (*Coccothraustes coccothraustes*): Գլոբալ վտանգված կիսասպիտակավիզ ճանճորսը (*Ficedula semitorquata*) (DD) հանդիպում է Խուստուփի հասուն անտառներում, իսկ Կովկասյան մայրեհավը (*Tetrao mlokosiewiczi*) (VU) դեռ հաճախ է հանդիպում լեռնային մարգագետիններում՝ անտառի վերին սահմանի մոտ: Նոսր և մասնատված անտառներով և գիհու թփուտներով ավելի չոր լանջերը մոխրագույն կաքավի (*Perdix perdix*), սովորական տատրակի (*Streptopelia turtur*), սովորական այծկիթի (*Caprimulgus europaeus*), սոսնձակեռնեխի (*Turdus viscivorus*), կանեփնուկի (*Carduelis cannabina*) և ժուլանի (*Lanius collurio*) բնորոշ ապրելավայրեր են:

Արգելավայրի մարգագետիններում բնակվում են եղջրավոր արտույտը (*Eremophyla alpestris*), դաշտային արտույտը (*Alauda arvensis*), լեռնային վշասարեկը (*Carduelis flavirostris*) և լեռնային ձիաթռչնակը (*Anthus spinoletta*): Մարգագետիններ հաճախ այցելում են որս հայթայթող գիշատիչ թռչունները, ինչպիսիք են անգղները, արծիվները, բազենները: «Խուստուփ» արգելավայրում շատ են տարբեր ժայռային գոյացությունները, որոնք առկա են բոլոր լանդշաֆտային գոտիներում: Անտառներում ժայռերը նպաստավոր բնադրման պայմաններ են ստեղծում մեծ ճուռակի (*Buteo buteo*), գիշանգղի (*Neophron percnopterus*) (VU) և սապսանի (*Falco peregrinus*) (VU) համար: Ավելի

մեծ բարձրություններում լեռնային մարգագետինների ժայռերի և քարափների վրա բնակվում են վայրի հնդկահավը (*Tetraogallus caspius*) (VU), մորուքավոր անգղը (*Gypaetus barbatus*) (VU), խայտաբղետ քարակեռնեխը (*Monticola saxatilis*), սպիտակափոր մանգաղաթևը (*Apus melba*), ալպիական ճայը (*Pyrrhocorax graculus*) (EN), կարմրաթև մագլցողը (*Tichodroma muraria*) (DD) և ձյան ճնճղուկը (*Montifringilla nivalis*): «Խուստուփ» արգելավայրը Հարավային Հայաստանում կարող է ամենահետաքրքիր տարածքներից հանդիսանալ՝ այցելող թռչնադիտորդների համար: Ապրելավայրերի և բարձրությունների բազմազանությունը հարուստ թռչնաֆաունայի հետ միասին ստեղծում են յուրահատուկ հնարավորություն մի շարք հետաքրքիր կովկասյան տեսակների դիտարկման համար, որոնցից են Կովկասյան մայրեհավը (*Tetrao mlokosiewiczi*) (VU), վայրի հնդկահավը (*Tetraogallus caspius*) (VU), կիսասպիտակավիզ ճանճորսը (*Ficedula semitorquata*) (DD), նրոպական ճնճղաճուռակը (*Accipiter brevipes*) (VU):

Կաթնասուններ

Սովորական տեսակներից են նրոպական նապաստակը (*Lepus europaeus*), ձնային դաշտամուկը (*Chionomys nivalis*), անդրկովկասյան կուրամկնիկը (*Ellobius lutescens*), փոքրասիական համստերը (*Mesocricetus brandti*), սովորական դաշտամուկը (*Microtus arvalis*), մակեդոնական մուկը (*Mus macedonicus*), աղվեսը (*Vulpes vulpes*), քարակզաքիսը (*Martes foina*), գորշուկը (*Meles canescens*) և աքիսը (*Mustela nivalis*): Միջատակերներից տարածված են սպիտակափոր ոզնին (*Erinaceus concolor*), սպիտակափոր սպիտակատամը (*Crocidura leucodon* = *C. persica*), փոքր սպիտակատամը (*Crocidura suaveolens* = *C. gueldenstaedtii* = *C. dinniki*), Ռադդեի սպիտակատամը (*Sorex raddei*), Սատունինի սպիտակատամը (*Sorex satunini* = *S. caucasica stavropolica*) և Վոլնուխինի սպիտակատամը (*S. volnuchini*):

Անտառային զանգվածներում տարածված են անտառային քնամուկը (*Dryomys nitedula*), պոլշոկը (*Glis glis*), հնդկական մացառախոզը (*Hystrix indica*), դեղնակուրծք մուկը (*Apodemus ponticus*), փոքր անտառային մուկը (*Apodemus uralensis*), տափաստանային կատուն (*Felis silvestris ornata*), անտառակատուն (*Felis silvestris silvestris*), լուսանը (*Lynx lynx*), գորշ արջը (*Ursus arctos*), այծյամը (*Capreolus capreolus*) և վայրի խոզը (*Sus scrofa*): Անտառներին կից ժայռերում և քարքարոտ վայրերում պահպանվել են կովկասյան ընձառյուծը (*Panthera pardus ciscaucasica* = *P.p. saxicolor*) և բեզուարյան այծը (*Capra aegagrus*): Բոլոր լանդշաֆտներում հանդիպում է գայլը (*Canis lupus*):

Ցածրադիր չորասեր տարածքներին բնորոշ են շնագայլը (*Canis aureus*) և եղեգնակատուն (*Felis chaus*): Տափաստաններում գրանցվում են Դաղստանի դաշտամուկը (*Microtus daghestanicus*) և խայտաքիսը (*Vormela peregusna*): Ջրի մոտ բնակվում են ջրային դաշտամուկը (*Arvicola amphibius* = *A. terrestris*), Շելկովնիկովի կուտորան (*Neomys teres* = *N. schelkovnikovi*) և ջրասամույրը (*Lutra lutra*):

Չղջիկները հիմնականում կապված են առատ ապաստարան պարունակող ժայռոտ զանգվածների, անտառների և շինությունների հետ: Ժայռերում և քարանձավներում գրանցվում են հարավային պայտաքիթ չղջիկը (*Rhinolophus euryale*), մեծ պայտաքիթ չղջիկը (*Rhinolophus ferrumequinum*), փոքր պայտաքիթ չղջիկը (*Rhinolophus hipposideros*), սրականջ գիշերաչղջիկը (*Myotis blythii*) և եռագույն գիշերաչղջիկը (*Myotis emarginatus*): Շինություններում թաքնվում են ուշաթոփյա մաշկեղ չղջիկը (*Eptesicus serotinus*), Կուլի փոքրաչղջիկը (*Pipistrellus kuhli*), թզուկ փոքրաչղջիկը (*Pipistrellus pipistrellus*), գաճաճ փոքրաչղջիկը (*Pipistrellus pygmaeus*), մաշկեղակերպ փոքրաչղջիկը (*Pipistrellus* (= *Hypsugo*) *savii*) և երկգույն մաշկեղ չղջիկը (*Vespertilio murinus*): Անտառներում կարելի է գրանցել բեղավոր փոքրաչղջիկին (*Myotis mystacinus*), փոքր իրիկնաչղջիկին (*Nyctalus leisleri*), շիկակարմիր իրիկնաչղջիկին (*Nyctalus noctula*), ասիական լայնականջ չղջիկին (*Barbastella leucomelas*), սովորական երկարաթև չղջիկին (*Miniopterus schreibersi*) և անտառային կամ Նատուզիուսի փոքրաչղջիկին (*Pipistrellus nathusii*):

ԲՊՄՄ Կարմիր ցուցակում գրանցված են կովկասյան ընձառյուծը (EN), խայտաքիսը, բեզուարյան այծը (VU), փոքրասիական համստերը, հարավային պայտաքիթ չղջիկը և ջրասամույրը

(NT): ՀՀ Կարմիր գրքում նշված են կովկասյան ընձառյուծը (CR), Շելկովնիկովի կուտորան, ջրասամույրը (EN), հնդկական մացառախոզը, հարավային պայտաքիթ չղջիկը, ասիական լայնական չղջիկը, սովորական երկարաթև չղջիկը, անտառակատուն, խայտաքիսը, գորշ արջը և բեզուարյան այծը (VU): Էնդեմներն են անդրկովկասյան կուրամկնիկը (Անդրկովկասի էնդեմ), Դադստանի դաշտամուկը, դեղնակուրծք մուկը, Շելկովնիկովի կուտորան, Ռադդեի, Սատունինի և Վոլնուխինի գորշատամները (Կովկասի էնդեմներ):

Արգելավայրին սպառնացող վտանգներն են որսագողությունը, անկայուն գյուղատնտեսությունը, լեռնագործությունը ու կլիմայի փոփոխականությունը:

3.2.4. «Սոսու պուրակ» արգելավայր

Անողնաշար կենդանիներ

Անողնաշարների որևէ խմբի ֆաունան արգելավայրում սիստեմատիկաբար չի ուսումնասիրվել: Կան միայն սահմանափակ տեղեկություններ բզեզների վերաբերյալ, որոնցից այստեղ հայտնաբերվել է մոտ 120 տեսակ: Դրանցից արգելավայրում համեմատաբար հազվագյուտ է Կարմիր գրքում գրանցված Ֆալետիի կողնջակեր ցայտագնայուկը (*Procerus scabrosus fallettianus*) (VU, Անդրկովկասի էնդեմ), Էկոտարածաշրջանի հարավային հատվածի էնդեմ առվակային գնայուկ (*Trechus liopleurus*) և թխկու բնդեռ (*Melolontha aceris*) և այլն: Արգելավայրում հանդիպում են ցերեկային թիթեռների մոտ 30 տեսակ, դրանց շարքում է մենեռոզինա կամ սև ապոլոնը (*Parnassius mnemosyne rjabovi*) (VU): Լույսի վրա թռչում է պրոզերպինա իլիկաթիթեռը (*Proserpinus proserpina*) (VU):

Ձկներ

Ձկներից հանդիպում են կարմրախայտը (*Salmo trutta fario*), Քուռի բեղուն (*Barbus lacerta cyri*), արևելյան տառեխիկը (*Alburnoides eichwaldii*), կողակը (*Capoeta* sp.):

Երկկենցաղներ

Երկկենցաղներից հանդիպում են լճագորտը (*Rana ridibunda*), փոքրասիական գորտը (*Rana macrocnemis*), կանաչ դոդոշը (*Bufo viridis*), փոքրասիական ծառագորտը (*Hyla savignyi*):

Սողուններ

Համեմատաբար հարուստ է սողունների ֆաունան, որը ներկայացված է 21 տեսակներով (7 տեսակի մողեսներ, 12 տեսակի օձեր և 2 տեսակի կրիաներ): Մողեսներից սովորական են դեղնափորիկը (*Pseudopus apodus*), իլիկամողեսը (*Anguis fragilis*), Ռադդեի ժայռային մողեսը (*Darevskia raddei*), միջին մողեսը (*Lacerta media*), բարեկազմ օձագլուխը (*Ophisops elegans*): Հազվագյուտ տեսակներից հանդիպում է շերտավոր մերկաչքը (*Ablepharus bivittatus*): Օձերից հանդիպում են որդանման կույր օձը (*Typhlops vermicularis*), արևմտյան վիշապիկը (*Eryx jaculus*), կարմրափոր սահնօձը (*Hidrophis schmidtii*), քառաշերտ սահնօձը (*Elaphe sauromates*): Լայն տարածված է գյուրզան (*Macrovipera lebetina*): ՀՀ Կարմիր գրքում գրանցված տեսակներից են անդրկովկասյան սահնօձը (*Zamenis hohenackeri*) (VU) և Կովկասյան կատվաօձը (*Telescopus fallax*) (VU):

Թռչուններ

Արգելավայրի թռչունների ֆաունան հիմնականում նման է «Շիկահող» արգելոցի թռչունների ֆաունային և բնորոշվում է անտառային տեսակներով:

Կաթնասուններ

Այս արգելավայրի կաթնասունների ֆաունան շատ նման է «Շիկահող» արգելոցին, բայց այստեղ բնակվում են միայն սովորական, տիպիկ անտառաբնակ կենդանատեսակները: Այդպիսիք են սովորական դաշտամուկը (*Microtus arvalis*), անտառային քնամուկը (*Dryomys nitedula*), պոլշոկը (*Glis glis*), դեղնակուրծք մուկը (*Apodemus ponticus*), փոքր անտառային մուկը (*Apodemus uralensis*), Ռադդեի գորշատամը (*Sorex raddei*), Վոլնուխինի գորշատամը (*Sorex volnuchini*), այծյամը (*Capreolus capreolus*) և վայրի խոզը (*Sus scrofa*): Խիտ մացառուտներում և քարքարոտ վայրերում ապրում է հնդկական մացառախոզը (*Hystrix indica*): Անտառներին բնորոշ են փոքր իրիկնաչղջիկը (*Nyctalus leisleri*), շիկակարմիր իրիկնաչղջիկը (*Nyctalus noctula*) և անտառային կամ Նատուգիուսի փոքրաչղջիկը (*Pipistrellus nathusii*):

Շատ հազվադեպ անտառներ կարող են ներթափանցել շնագայլը (*Canis aureus*), գայլը (*Canis lupus*), տափաստանային կատուն (*Felis silvestris ornata*), անտառակատուն (*Felis silvestris silvestris*), լուսանը (*Lynx lynx*) և գորշ արջը (*Ursus arctos*):

Ամենուրեք տարածված են կրոպական նապաստակը (*Lepus europaeus*), սպիտակափոր ոզնին (*Erinaceus concolor*), սպիտակափոր սպիտակատամը (*Crociodura leucodon* = *C. persica*), փոքր սպիտակատամը (*Crociodura suaveolens* = *C. gueldenstaedtii* = *C. dinniki*), աղվեսը (*Vulpes vulpes*), քարակզաքիսը (*Martes foina*), գորշուկը (*Meles canescens*) և աքիսը (*Mustela nivalis*): Ջրհոսքերում և հատկապես Ծավ գետի հովտի սահմաններում նկատվում են ջրային դաշտամուկը (*Apodemus amphibius* = *A. terrestris*), Շելկովնիկովի կուտորան (*Neomys teres* = *N. schelkovnikovi*) և ջրասամույրը (*Lutra lutra*): Սովորական են մեծ պայտաքիթ չղջիկը (*Rhinolophus ferrumequinum*), փոքր պայտաքիթ չղջիկը (*Rhinolophus hipposideros*) և գաճաճ փոքրաչղջիկը (*Pipistrellus pygmaeus*):

Ինչպես և Հայաստանի այլ պահպանվող տարածքներում, մարդաբնակ վայրերին բնորոշ են մոխրագույն համստերիկը (*Cricetulus migratorius*), տնային մուկը (*Mus musculus*) և մոխրագույն առնետը (*Rattus norvegicus*): Հարակից համայնքների շինություններում կարող են գրանցվել ուշաթոփք մաշկեղ չղջիկը (*Eptesicus serotinus*), բեղավոր գիշերաչղջիկը (*Myotis mystacinus*), Կուլի փոքրաչղջիկը (*Pipistrellus kuhli*), թզուկ փոքրաչղջիկը (*Pipistrellus pipistrellus*), մաշկեղակերպ փոքրաչղջիկը (*Pipistrellus* (= *Hypsugo*) *savii*) և երկգույն մաշկեղ չղջիկը (*Vespertilio murinus*):

ԲՊՄՄ Կարմիր ցուցակում գրանցված է միայն ջրասամույրը (NT): ՀՀ Կարմիր գրքում նշված են Շելկովնիկովի կուտորան, ջրասամույրը (EN), հնդկական մացառախոզը, անտառակատուն և գորշ արջը (VU): Կովկասի էնդեմներն են դեղնակուրծք մուկը, Շելկովնիկովի կուտորան, Ռադդեի և Վոլնուխինի գորշատամները:

Հիմնական վտանգներն են անկայուն գյուղատնտեսական գործունեությունը, Ծավ գետի հոսքի, ջրի որակի վատթարացում և անտառի չորացում կլիմայի փոփոխության պատճառով:

ԳԼՈՒԽ 4. «ՇԻԿԱՀՈԼ» ԱՐԳԵԼՈՑԻ, «ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ», «ԽՈՒՍՏՈՒՓ» և «ՍՈՍՈՒ ՊՈՒՐԱԿ» ԱՐԳԵԼԱՎԱՅՐԵՐԻ ՀԱՐԱԿԻՑ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ

4.1. Ժողովրդագրություն

«Շիկահող» արգելոցին, «Զանգեզուր», «Խուստուփ» և «Սոսու պուրակ» արգելավայրերին հարակից տարածքների սոցիալ-տնտեսական հիմնարար հետազոտությունն իրականացվել է 8 համայնքներում՝ Վարդանիձոր, Ծավ, Սրաշեն, Շիկահող, Ներքին Հանդ, Լեռնաձոր, Գեղանուշ և Ճակատեն: Իրականում որոշ համայնքներ բաղկացած են մի քանի համեմատաբար փոքր գյուղերից: Այսպիսով՝ Վարդանիձոր համայնքը ներառում է Վարդանիձոր, Թխկուտ, Այգեձոր, Վանք և Կալեր

«Շիկահողե արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

ցյուղերը, Ծավը՝ Ծավ և Շիշկերտ ցյուղերը, Լեռնաձորը՝ Լեռնաձոր, Ձագեձոր, Թավշուտ, Կաթնառատ, Փխրուտ, Անդոկավան, Բաբիկավան, Վերին Գիրաթաղ և Ներքին Գիրաթաղ ցյուղերը, իսկ Գեղանուշը՝ Գեղանուշ և Գոմավան ցյուղերը: Այսինքն՝ հետազոտությունն իրականում վերաբերել է 22 ցյուղական բնակավայրերի:

Խորհրդատվական թիմն այցելել է բոլոր համայնքները և առանձին-առանձին աշխատել բոլոր համայնքապետերի և համայնքային աշխատանքային խմբերի հետ: Նրանք հանդիսացել են համայնքների վերաբերյալ տեղեկությունների առաջնային և հիմնական աղբյուրը: Ստորև ներկայացված են ընդհանուր տեղեկություններ հետազոտված համայնքների վերաբերյալ:

Համայնքների տեղական ընթացիկ ծախսերի ֆինանսավորման հիմնական աղբյուրը համայնքների բյուջեներն են: Ի սկզբանե պետք է նշել, որ դրանք մեծ չեն, և չեն կարող բավարար լինել առկա խնդիրների նույնիսկ փոքր մասի լուծման համար, որոնց թվում կարելի է նշել համայնքներում ապրելու վատ կենսապայմանները, հնացած ենթակառուցվածքները, և այլն: Այս խնդիրները որոշակիորեն արժարժված են նաև հետազոտված համայնքների 4-ամյա սոցիալ տնտեսական զարգացման ծրագրերում և Սյունիքի մարզի ռազմավարական զարգացման ծրագրում:

Համայնքային բյուջեների եկամտային մասը բաղկացած է երկու հիմնական բաժիններից՝ վարչական և ֆոնդային բյուջեներից: Վարչական բյուջեն սովորաբար հատկացվում է ընթացիկ ծախսերը հոգալու նպատակով, այն է՝ աշխատավարձերի վճարման և պահպանման ոչ մեծ աշխատանքների իրականացման նպատակով: Ֆոնդային բյուջեն սովորաբար օգտագործվում է կապիտալ ներդրումների ֆինանսավորման նպատակով: Հետազոտված համայնքների ագրեգացված բյուջետային ցուցանիշները ներկայացված են ստորև.

Աղյուսակ 2 - 2010թ. պլանավորված և փաստացի բյուջեները հետազոտված համայնքներում, ՀՀ դրամ

Պլանավորված բյուջե	Վարդանի ձոր	Ծավ	Սրաշեն	Շիկահող	Ներքին Հանդ	Լեռնաձոր	Գեղանուշ	Ճակատեն
Վարչական բյուջե	6,293,000	19,711,000	5,275,000	9,777,000	4,856,000	14,056,000	8,140,000	6,073,000
Որից՝ պետ. դրամաշնորհներ	3,500,000	4,406,000	3,500,000	3,500,000	3,500,000	3,781,000	3,500,000	3,500,000
Ֆոնդային բյուջե	0	0	0	0	0	0	533,000	0
Փաստացի բյուջե	Վարդանի ձոր	Ծավ	Սրաշեն	Շիկահող	Ներքին Հանդ	Լեռնաձոր	Գեղանուշ	Ճակատեն
Վարչական բյուջե	99%	52%	100%	88%	89%	105%	118%	96%
Ֆոնդային բյուջե							100%	

Հետազոտված համայնքներում բյուջեների պլանավորված մեծությունը տատանվում է 5-20 մլն դրամի սահմաններում: Ֆինանսական միջոցների փաստացի ներհոսքն ապահովվում է արտաքին (հիմնականում Պետական Բյուջեից) և ներքին (համայնքում հարկերի և վճարների հավաքագրումից) մուտքերի հաշվին: Պետական բյուջեի պարագայում հատկացումների մակարդակը գրեթե բոլոր դեպքերում կազմել է պլանավորված գումարի 100 %-ը: Պլանավորված և փաստացի բյուջեների տարբերությունը հիմնականում պայմանավորվում է տեղական հարկերի և վարձավճարների ցածր հավաքագրելիությամբ: Ծավ, Շիկահող և Ներքին Հանդ համայնքներում բյուջետային գումարների հավաքագրելիությունը գտնվում է ցածր մակարդակի վրա, մինչդեռ Լեռնաձոր և Գեղանուշ համայնքները եկամտի լրացուցիչ աղբյուրներ են ունեցել և գերակատարել են իրենց բյուջեները:

Տեղական հարկերի և հավասարեցված վճարների փաստացի հավաքագրելիության մակարդակը հետազոտված համայնքներում 2010 թ. տատանվել է 87%-144% սահմաններում՝

Լեռնաձոր համայնքի բացարձակ առաջատարության պայմաններում: Հետաքրքիր է նշել, որ ակտիվային հարկերի հավաքագրելիության մակարդակը մոտ է առավելագույնին և բացարձակ մեծությամբ դրանք բավականին մեծ գումարներ են կազմում: Սա վկայում է, որ շրջանառության մեջ գտնվող ակտիվների մեծ քանակության մասին: Այս առումով խնդիրներ ունեն միայն Շիկահող և Ներքին Հանդ համայնքները. հողի վարձակալության վճարների հավաքագրելիության տոկոսը կազմում է 31%-101%, որտեղ վատագույն դիքերը զբաղեցնում են Ծավ և Ներքին Հանդ համայնքները:

Համայնքային բյուջեների մուտքերի զգալի մասը հատկացվում է Պետական Բյուջեից՝ պաշտոնական համահարթեցման դրամաշնորհների տրամադրման միջոցով: Այս դրամաշնորհների գումարը տատանվում է 3,500,000 ՀՀ դրամի սահմաններում մեկ համայնքի հաշվով, բացառությամբ Ծավի, որտեղ այդ գումարը 2010թ. կազմել է 4,400,000 դրամ: Համահարթեցման դրամաշնորհներ մասնաբաժինը համայնքների վարչական բյուջեներում 2010թ. տատանվել է 27%-72% սահմաններում:

Համայնքային վարչական բյուջեների մի զգալի մասն էլ ապահովվում է համայնքապետարանների կողմից հիմնականում կենտրոնական իշխանությունների անունից ծառայությունների մատուցման դիմաց: Հաշվետվության մեջ դեռևս անդրադարձ կարվի այն հանգամանքին, որ հետագույնում համայնքները լուրջ խնդիրներ ունեն հատկապես՝ ենթակառուցվածքների վատ վիճակի պատճառով: Համայնքային ենթակառուցվածքների մեծ մասը՝ ջնջերը, ճանապարհները, խմելու և ոռոգման ջրի ցանցերը, էլեկտրականության մատակարարման համակարգը և այլն հնացած են, և անհապաղ վերանորոգման կարիք ունեն: Այս պահանջներն իրենց մեծությամբ գերազանցում են համայնքային բյուջեները բազմաթիվ անգամ և մոտ ապագայում իրավիճակի փոփոխության որևէ նախադրյալ դեռևս չի նկատվում:

Հետևությունն այն է, որ ԲՀՊՏ ստեղծման և մասնավորապես էկոտուրիզմի զարգացման առումներով անհրաժեշտ է սերտ համագործակցություն ծավալել պետական կառույցների և զարգացման ֆինանսավորում իրականացնող միջազգային դոնոր կազմակերպությունների հետ՝ միտված համայնքների ընդհանուր և ենթակառուցվածքային զարգացման ծրագրերի իրականացմանը: Մեփական ռեսուրսներով համայնքներն այս աշխատանքներն իրականացնել չեն կարող:

Հետագույնում համայնքների ժողովրդագրական տվյալները հավաքագրվել են համայնքապետարաններից և ճշգրտվել են տարածքային վիճակագրական ծառայության միջոցով: Ստացված տեղեկությունների մեջ որոշ անճշտություններ են հայտնաբերվել, որոնք հարթվել են հետագա քննարկումների ընթացքում: Ժողովրդագրական իրավիճակի ուսումնասիրությունը մեծապես կարևորվում է, քանի որ այն կարող է պայմանավորել համայնքներում սոցիալ-տնտեսական կայուն զարգացման ուղղությամբ իրականացվելիք միջոցառումների ծավալը և բնույթը:

Հետագույնում համայնքներում առկա բնակչության ընդհանուր թիվը 2011թ. սկզբի դրությամբ կազմել է 2801 մարդ: Մեռային բաշխվածքը մոտավորապես հավասարաչափ է. արական բնակչությունը միջին հաշվով կազմել է 47.5%: Իգական բնակչության թեթևակի գերակշռությունը կարող է պայմանավորված լինել տղամարդկանց աշխատանքային միգրացիայի երևույթով: Իրավիճակը լավ չէ հատկապես Վարդանիձոր, Գեղանուշ և Ճակատեն համայնքներում, որտեղ արական և իգական բնակչության տարբերությունը հասնում է 8%-ի: Ներքին Հանդ և Սրաշեն համայնքներում բնակչության թիվն ամենափոքրն է, ինչը կարող է որոշ խնդիրներ առաջացնել զարգացման ծրագրերի իրականացման տեսանկյունից: Նույնը վերաբերվում է նաև Լեռնաձոր համայնքին: Այստեղ բնակչությունը ամենամեծն է, սակայն այն բաշխված է 9 գյուղերի մեջ և կոնկրետ գյուղերի բնակչության թվաքանակն իսկապես փոքր է:

Հետաքրքիր է անդրադառնալ նաև ժամանակավոր առկա բնակչությանը, որոնց ընդհանուր թիվը կազմում է 443 մարդ, կամ ընդհանուր բնակչության 16%-ը: Այս փաստը կարող է բացատրվել մի քանի պատճառներով, որոնցից են փախստականների առկայությունը (որոնք չեն ցանկանում կորցնել իրենց կարգավիճակը և դրանից բխող առավելությունները), հանգստացողների առկայությունը, որոնք երկար ժամանակ են անցկացնում համայնքներում և այլն:

Համայնքների բնակչության որոշակի մասը ժամանակավոր կամ երկարաժամկետ բացակայողներ են: Չնայած դրան՝ բնակչության այս հատվածը չի կարելի մոռացության մատնել, քանի որ հենց նրանք են հանդիսանում համայնքներում առկա բնակչության թվաքանակի ավելացման առաջին աղբյուրը. այս մարդիկ ավելի շատ հակված կլինեն վերադառնալ իրենց համայնքներ սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի փոփոխության պարագայում: Բացակայողների ընդհանուր թիվը կազմում է 354 մարդ և նրանց մոտ 57%-ը տղամարդիկ են:

Սոցիալ-տնտեսական զարգացման տեսանկյունից ժողովրդագրական ցուցանիշներից առավել կարևորվում է հետազոտված համայնքներում զբաղված բնակչության ցուցանիշը: Արձանագրվել է, որ զբաղված բնակչության մոտ 60%-ը ներգրավված է բացառապես գյուղատնտեսության մեջ: 40%-ը՝ իրականացնում է նաև ոչ գյուղատնտեսական գործունեություն՝ հիմնականում աշխատելով պետական կառույցներում՝ համայնքապետարաններում, կրթական և մշակութային հաստատություններում, մասնավոր ձեռնարկություններում և այլն:

Արձանագրվել է, որ բնակչության ընդհանուր առկա բնակչության 47.1%-ն է ներգրավված եկամուտ հետապնդող գործողություններում: Սա բարձր ցուցանիշ չի կարող համարվել, նույնիսկ եթե հաշվի առնենք ծերերի և երեխաների առկայությունը: Հնարավոր բացատրություններից մեկը Սյունիքի գյուղական համայնքներում նկատվող բնակչության ընդհանուր ծերացման միտումն է: Երիտասարդ ընտանիքների շրջանում վերջերս նկատվում է իրենց գյուղական համայնքները լքելու, Կապանում, Երևանում կամ նույնիսկ արտերկրում հիմնավորվելու միտում՝ պայմանավորված ավելի լավ ապրելակերպի ապահովման ձգտումով: Սա առաջնային կարևորության խնդիր է հանդիսանում հետազոտված համայնքներում և անհրաժեշտ է անհապաղ միջոցառումներ ձեռնարկել այս միտումը կասեցնելու համար՝ նաև սոցիալ-տնտեսական զարգացման ծրագրեր իրականացնելու միջոցով:

Հետազոտված համայնքներում բնակչության սեռատարիքային բաշխվածքը զարգացման ծրագրերի իրականացման տեսանկյունից հաջորդ կարևոր գործոնն է հանդիսանում: 16-62 տարեկան առկա բնակչությունը սովորաբար դիտարկվում է որպես ցանկացած զարգացման ծրագիր իրականացնելու համար անհրաժեշտ մարդկային ռեսուրս: Հետազոտված համայնքներում բնակչության այս հատվածի մասնաբաժինը կազմում է 61.5%: Անհրաժեշտ մարդկային ռեսուրսներ կան, սակայն անհրաժեշտ է հաշվի առնել բնակչության ծերացման ակնհայտ միտումները:

Հետաքրքրական է նաև, որ տարեց բնակչության մի մասը ևս զբաղված է: Տարեցների քիչ մասն է տնտեսապես ոչ ակտիվ: Այս մարդիկ սովորաբար զբաղվում են գյուղատնտեսությամբ՝ չնայած հիմնականում սեփական սպառմանը միտված ապրանքներ արտադրելով: Ընդհանրապես այս երևույթը հատկանշական է գյուղական տարածքների բնակչության համար:

Աշխատանքային միգրացիա

Աշխատանքային միգրացիայի վերաբերյալ տվյալների բացակայությունը, ցավոք, հայկական իրականության անբաժանելի մասն է հանդիսանում արդեն մոտ երկու տասնամյակ, և հետազոտված համայնքներն այս առումով բացառություն չեն: Յուրաքանչյուր տարի բոլոր համայնքների որոշակի քանակությամբ բնակիչներ մեկնում են արտագնա աշխատանքի՝ հիմնականում Ռուսաստանի Դաշնություն: Շատ կարևոր է այս հարցին անդրադառնալ, քանի որ այս միգրանտների գերակշիռ մեծամասնությունը երիտասարդ արական բնակչությունն է, որոնք շատ կարևոր դերակատարություն կարող են ունենալ հետազոտված համայնքների

«Շիկահողե արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

գյուղատնտեսական զարգացման գործում: Աշխատանքային միգրացիայի միտումները վերջին տարիներին քիչ թե շատ կայուն են եղել: Բաշխվածքը ներկայացված է ստորև:

Աղյուսակ 3 - Աշխատանքային միգրացիան համայնքներում, մարդ

Համայնքներ՝ Տարի →	2008	2009	2010		Ընդամենը
			Քանակ	%	
Վարդանիձոր	2	2	2	0.55%	6
Ծավ	4	5	7	1.57%	16
Սրաշեն	6	6	6	5.55%	18
Շիկահող	4	3	3	1.58%	10
Ներքին Հանդ	4	14	14	19.44%	32
Լեռնաձոր	0	0	0	0%	0
Գեղանուշ	0	0	0	0%	0
Ճակատեն	0	0	0	0%	0
Ընդամենը	20	30	32	1.14%	82

Աշխատանքային միգրացիան զգալի չափեր ունի միայն Ներքին Հանդ համայնքում, ինչը կարող է պայմանավորված լինել համայնքի կտրվածությամբ և փոքր չափսերով, եկամուտների ունենալու սահմանափակ հնարավորություններով, վատ ապրելակերպով և այլն: Որոշ համայնքներում աշխատանքային միգրացիայի ծավալները խիստ սահմանափակ են կամ չկա ընդհանրապես: Դա չի նշանակում, որ այն երբեք չի եղել այս համայնքներում: Պարզապես հեռացել են բոլոր նրանք ովքեր հակված էին հեռանալու, իսկ մնացողները գերադասում են չաշխատել դրսում: Ընդհանուր առմամբ, հետագոյված համայնքներում աշխատանքային միգրացիայի քանակը շատ ավելի քիչ է, քան Հայաստանի այլ գյուղական տարածքներում:

Սոցիալական ենթակառուցվածքների՝ կրթական և առողջապահական հաստատությունների, սպորտային և արվեստի խմբակների և կառույցների, զվարճանքի վայրերի առկայությունը համայնքներում շատ կարևոր է համայնքային զարգացման տեսանկյունից: Ավելին, շատ հաճախ այս ենթակառուցվածքների բացակայությունը դառնում է բնակչության դժգոհության, ինքնադրսևորման սահմանափակման, և նույնիսկ համայնքը լքելու հիմնական պատճառներից մեկը: Պահպանվող տարածքների հիմնման տեսանկյունից գործող ենթակառուցվածքների առկայությունը պարզապես անհրաժեշտություն է: Մեր օրերում, պահպանվող տարածքի հիմնումը նշանակում է ոչ միայն բնապահպանական բարձր մակարդակ, այլև հարակից բնակավայրերի կայուն և օրինակելի զարգացում, ինչի դեպքում միայն հնարավոր կլինի ապահովել մարդու և բնության հավասարակշռված գոյակցությունը:

Հայաստանում սոցիալական ենթակառուցվածքների գործունեությունը սովորաբար ֆինանսավորվում և կարգավորվում է պետության կողմից: Ցավոք այս կառույցներն իրենց մեծամասնության մեջ (հատկապես գյուղական բնակավայրերում) գտնվում են վատ վիճակում և պետությունը սովորաբար ի վիճակի չի լինում բավարար ֆինանսական միջոցներ հատկացնել դրանց պատշաճ պահպանման համար: Իրավիճակը նույնն է նաև գործող «Ջանգեգուր» և նախատեսվող «Խուստուփ» պահպանվող տարածքներին հարակից գյուղական համայնքներում: Հատկապես հեռավոր գյուղերը սովորաբար լուրջ խնդիրներ են արձանագրում նման հարցերում:

Հետազոտված համայնքներում սոցիալական ենթակառուցվածքների առկայությունը և վիճակը ներկայացված է Աղյուսակ 4-ում:

Դպրոցներ աշխատում են հետազոտված ԲՀՊՏ-ների բոլոր համայնքներում՝ չնայած որոշներում (Սրաշեն, Ներքին Հանդ, Ճակատեն) աշակերտների թիվը շատ քիչ է, ինչը հետագայում կարող է լուրջ խնդիրներ առաջացնել այդ դպրոցների համար կապված բյուջեից ստացվող գումարների հետ: Որոշ դեպքերում (ինչպես օրինակ Լեռնաձորում) ներկայումս դիտարկվում է տարբեր գյուղերի դպրոցների միավորում: Իրավիճակը դպրոցների մեծամասնությունում ծայրահեղ վատ է: Անհապաղ վերանորոգման կարիք ունեն բազմաթիվ դպրոցներ, կահույքի, սպորտային և դիդակտիկ նյութերի, որակավորված ուսուցիչների պակասն այլևս որևէ մեկին չի զարմացնում: Կրթության որակը անհապաղ բարելավման կարիք ունի. ներկայումս բազմաթիվ դպրոցներում մեկ ուսուցչի կողմից դասավանդվում են մի քանի առարկաներ: *Գործող մանկապարտեզ* կա միայն Լեռնաձոր համայնքում: Մյուս համայնքները կամ պարզապես չունեն մանկապարտեզ, կամ այն դադարեցրել է իր աշխատանքը անբավարար պայմանների, ֆինանսավորման բացակայության, կամ էլ երեխաների փոքր թվի պատճառով:

Սպորտային իրավիճակը հետազոտված համայնքներում նույնքան վատ է: Որոշ կիսաքանդ հնարավորություններ առկա են միայն դպրոցական դահլիճներում, սակայն սպորտային պարագաներ չկան գրեթե ոչ մի տեղ: *Սպորտային ակումբներ* գործում են միայն Սրաշեն և Լեռնաձոր համայնքներում: Նույնիսկ դրանցում պարապմունքներն անցկացվում են անկանոն և ոչ միշտ արդյունավետ ձևով:

Առողջապահական ենթակառուցվածքների վիճակը հետազոտված համայնքներում շատ վատ չէ. բոլոր համայնքներն ունեն բուժկետեր, որտեղ հատուկ վերապատրաստված բուժաշխատողների կողմից առաջին օգնության ծառայություններ են մատուցվում բնակչությանը: Ցավոք համայնքներում չկան բժիշկներ և բարձրակարգ ու կլինիկական բժշկական ծառայություններն հասանելի են միայն Կապան և Քաջարան քաղաքներում: Համայնքներում չկան *դեղատներ*: Որոշ համայնքներում գործում է դեղերի բաշխման ծրագիր, որի շրջանակներում համախմբված բնակիչներն ամեն եռամսյակ վճարում են 2,000 դրամ և օգտվում ամսեկան երկու անգամ ծրագրի կողմից իրենց համայնք առաքվող դեղերից: Համայնքներում չկան *շտապ օգնության մեքենաներ*. անհրաժեշտության դեպքում այս մեքենաները կանչվում են հարակից քաղաքներից՝ ընդ որում բոլոր ծախսերը հոգում են հենց իրենք՝ բնակիչները:

Համայնքների մշակութային կյանքը բարելավման լուրջ կարիք ունի. մշակութային իրադարձությունները եզակի են (դրանց մասին ասվել է միայն Լեռնաձորում): Որոշ փոքրամասշտաբ համերգներ և միջոցառումներ են իրականացվում համայնքների դպրոցներում՝ հիմնականում կրթական ծրագրերի շրջանակներում: Համայնքներում բնակվում են շատ քիչ արվեստագետներ. դրանք գերադասում են հեռանալ Կապան և այլ վայրեր: Մարդիկ պատմում էին, որ իրենք պարզապես ձանձրանում են համայնքներում, որտեղ ոչինչ չկա անելու, չկան զվարճանքի հնարավորություններ, ինքնադրսևորման հնարավորությունները խիստ սահմանափակ են: Այս ամենը երիտասարդ ընտանիքների համայնքներից հեռանալու լուրջ պայման է հանդիսանում:

Բոլոր համայնքներն էլ տեղակայված են պատմական վայրերում և հարուստ են բնական և պատմամշակութային հուշարձաններով, եկեղեցիներով, խաչքարերով: Այդ ամենի առկայությունը տուրիզմի զարգացման կարևոր նախապայման է հանդիսանում՝ չնայած մյուս պայմանները լուրջ բարեկարգման կարիք են զգում: Լուրջ ջանքեր պետք է ներդրվեն տուրիստական լուրջ ծառայություններ մշակելու և ներկայացնելու համար, և այդ ծառայությունները պետք է լայնորեն ներկայացվեն ինչպես տեղական, այնպես էլ արտերկրյա շուկաներում:

Աղյուսակ 4 - Համայնքների ենթակառուցվածքները, 2011թ. հունվարի 1-ի դրությամբ

Ենթակառուցվածքներ և ծառայություններ	Վարդանիձոր	Ծավ	Սրաշեն	Շիկահող	Ներքին Հանդ	Լեռնաձոր	Գեղանուշ	Ճակատեն
Դպրոց	Միջն. դպրոց, 30 աշակերտ	Միջն. դպրոց, 50 աշակերտ	Միջն. դպրոց, 15 աշակերտ	Միջն. դպրոց, 29 աշակերտ	Միջն. դպրոց, 9 աշակերտ	2 դպր. (9-ամյա) 90 աշակ., և 2 միջն. դպր. (11-ամյա) 127 աշակ.	Միջն. դպրոց, 38 աշակերտ	Միջն. դպրոց, 7 աշակերտ
Ուսուցիչ	13-ը՝ համայնքից, 2-ը՝ Մեղրիից և 4-ը՝ օժանդակ կազմ	14-ը՝ համայնքից, 5-ը՝ Կապանից, 1-ը՝ Երևանից	10-ը՝ համայնքից	9-ը՝ համայնքից, 3-ը՝ այլ գյուղերից, 4-ը՝ Կապանից	5-ը՝ համայնքից, 1-ը՝ այլ գյուղերից, 1-ը՝ Կապանից	31-ը համայնքից, 13-ը՝ Կապանից, 8-ը՝ Քաջարանից, և 16-ը՝ օժանդակ կազմ: Միավորման միտում:	3-ը՝ համայնքից, 14-ը՝ Կապանից և 5-ը՝ օժանդակ կազմ	4-ը՝ համայնքից, 1-ը՝ Կապանից
Մանկապարտեզ	Ժամանակավորապես դադարեցրել է գործուն.-ը՝ ֆինանսավորման պակասի և վատ շենքային պայմանների պատճառով	18 երեխաներ են այցելում	Չկա	Չի գործում երեխաների պակասի պատճառով	Չկա	24 երեխաներ են այցելում: Աճման միտում կա	Չի գործում երեխաների պակասի, ծնունդների քիչ քանակի և վատ պայմանների պատճառով	Չկա
Սպորտային ակումբ	Չկա	Չկա	Պինգ-պոնգի խմբակ դպրոցում	Չկա	Չկա	Բասկետբոլի և շախմատի խմբակներ	Չկա	Չկա
Սպորտային կառույց (բացի դպրոցներից)	Չկա	Չկա	Չկա	Չկա	Չկա	Չկա	Չկա	Չկա
Առողջապահական հաստատություն	2 բուժկետ, 1 քույր	1 բուժկետ, 2 քույր	1 բուժկետ, 1 քույր	1 բուժկետ, 1 քույր	1 բուժկետ, 1 քույր	2 բուժկետ, 2 քույր	1 բուժկետ, 1 քույր	1 բուժկետ, 1 բուժակ
Մոտակա բժիշկը	Մեղրիում, 10 կմ	Կապանում, 36 կմ	Կապանում, 27 կմ	Կապանում, 22 կմ	Կապանում, 37 կմ	Քաջարանում, 500մ	Կապանում, 5 կմ	Կապանում, 9 կմ
Դեղատուն	Մեղրիում, 10 կմ	Կապանում, 36 կմ	Կապանում, 27 կմ	Կապանում, 22 կմ	Կապանում, 37 կմ	Քաջարանում, 1 կմ	Կապանում, 5 կմ	Կապանում, 9 կմ
Շտապ օգնության մեք.	Մեղրիում, 10 կմ	Կապանում, 36 կմ	Կապանում, 27 կմ	Կապանում, 22 կմ	Կապանում, 37 կմ	Քաջարանում, 300մ	Կապանում, 5 կմ	Կապանում, 9 կմ

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

Գրադարան	2 գործող	1 գործող	1 գործող	1 գործող	1 գործող	1 գործող	1 գործող	1 գործող
Մշակույթի տուն	1 գործող	1 գործող	1 գործող	1 գործող	1 գործող	1 գործող	1 գործող, վաստ վիճ	1 գործող
Մշակութային իրադարձություններ	Չկա	Չկա	Չկա	Չկա	Չկա	Հազվադեպ համերգներ և ներկայացումներ	Չկա	Չկա
Եկեղեցիներ և հուշարձաններ	Առկա է	Առկա է	Առկա է	Առկա է	Առկա է	Առկա է	Առկա է	Առկա է
Արվեստագետներ	Չկա	Չկա	Չկա	Չկա	Չկա	Առկա է	Չկա	Չկա

Հեռահաղորդակցություն

Ներկայիս իրականության մեջ հեռահաղորդակցության ծառայությունները գնալով ավելի հանապազօրյա անհրաժեշտություն են դառնում: Մարդիկ կանոնավոր հաղորդակցության կարիք ունեն և հակված են ավելի ու ավելի բարդ ծառայություններ սպառել: Եթե մի քանի տարի առաջ գծային հեռախոսակապը և փոստային ծառայությունները հաղորդակցման միակ միջոցներն էին գյուղական համայնքներում, ապա ներկայիս բնակչությունը ավելի ժամանակակից և բարդ ծառայությունների պահանջարկ է ներկայացնում: Մոբիլ հեռախոսները դարձել են առաջին անհրաժեշտության գործիքներ, համացանցային ծառայությունները լայնորեն ներդրվում և սպառվում են:

Գործող «Զանգեզուր» և նախատեսվող «Խուստուփ» արգելավայրերի համայնքներում հեռահաղորդակցության ծառայությունները մատուցման ամենաբարձր մակարդակի վրա չեն գտնվում: Որոշ համայնքներում դրանք պարզապես չեն գործում պատշաճ մակարդակով: Հեռահաղորդակցության ենթակառուցվածքների և ծառայությունների առկայությունն ու դրանց մատուցման որակը հետազոտված համայնքներում ներկայացված է ստորև.

Աղյուսակ 5 - Հաղորդակցության ենթակառուցվածքները և ծառայությունները 2011թ. հունվարի 1-ի դրությամբ

	Վարդանիձոր	Ծավ	Սրաշեն	Շիկահող	Ներքին Հանդ	Լեռնաձոր	Գեղանուշ	Ճակատեն
Գծային հեռախոսակապ	Որոշ տներում	Տների 60%-ում	Որոշ տներում	Տների 90%-ում	20 տներում	Բոլոր տներում	Բոլոր տներում	Տների 70%-ում
Շարժական հեռախոսակապ	VivaCell, Beeline, Orange	VivaCell, Beeline	VivaCell, Beeline	VivaCell, Beeline	VivaCell, Beeline	VivaCell, Beeline, Orange	VivaCell, Beeline, Orange	VivaCell, Beeline
Փոստային ծառայություններ	Չկա	Գործում է	Չկա	Գործում է	Չկա	3 posts operating	Չկա	Չկա
Ինտերնետ (համացանց)	Շարժական հեռախոսակապի մոդեմներով	Շարժական հեռախոսակապի մոդեմներով	Շարժական հեռախոսակապի մոդեմներով	Չկա	Չկա	Շարժական հեռախոսակապի մոդեմներով: Դպրոցում և համայնքապետարանում	Չկա	Միայն դպրոցում
Հեռուստատեսություն	2 ալիք	3 ալիք	2 ալիք	4 ալիք	2 ալիք	5 ալիք	2 ալիք	2 ալիք
Ռադիո	Չկա	1 ալիք	1 ալիք	2 ալիք	1 ալիք	Չկա	4 ալիք	1 ալիք

SS-ների մեծամասնությունն ապահովված են մշտական *գծային հեռախոսակապով*, ինչը հեշտացնում և էժանացնում է հաղորդակցությունը համայնքների ներսում: Շարժական հեռախոսակապի ծառայություններն, ընդհանուր առմամբ, հասանելի են, սակայն կապի որակը վատն է հիմնականում լեռնային մակերևույթի պատճառով: *Շարժական հեռախոսակապի* օգտագործվող հիմնական օպերատորը Vivacell-ն է, որի կապը հասանելի է գրեթե բոլոր համայնքներում: Համացանցի օգտագործումը լայնորեն տարածված չէ, տեղական մատակարարներ չկան: Համացանցի այնպիսի կարևոր ռեսուրսների, ինչպիսիք են Էլեկտրոնային փոստը, Skype-ը և այլն քիչ հասանելի են: *Համացանցի* սակավաթիվ օգտագործողները միանալու համար հիմնականում օգտագործում են շարժական կապի մոդեմներ: Կարևոր է նաև նշել, որ համացանցը հիմնականում հասանելի է բոլոր համայնքների դպրոցներում և համայնքապետարաններում:

Հեռուստատեսային և ռադիո հեռարձակումը խիստ սահմանափակ է. հասանելի են միայն մի քանի ալիքներ, այն էլ՝ ոչ շատ բարձր որակով: Հեռուստատեսային ալիքները հիմնականում

ազգային են և դրանց օգտագործումը տեղեկացվածության բարձրացման և ԲՀՊՏ-ների վերաբերյալ տեղեկատվության տարածման գործողությունների նպատակով խիստ թանկ կարող է արժենալ: Հեռարձակվում է ռադիոյի ընդամենը մեկ ալիք, սակայն այն մեծ լսարան չունի և նպատակահարմար չէ օգտագործել տեղեկատվության տարածման նպատակով:

Ճանապարհներ և տրանսպորտային ծառայություններ

Հետազոտված համայնքների զարգացման պոտենցիալը բնութագրող հաջորդ գործոնները ճանապարհների վիճակն ու հասարակական տրանսպորտի առկայությունն է: Այլ պայմանների շարքում, սրանք ևս պայմանավորում են համայնքների համար շուկաների հասանելիությունը, սոցիալական ծառայությունների (կրթական, առողջապահական և այլն) որակը, ինչպես նաև որոշակիորեն բնութագրում են կոնկրետ վայրերի տուրիստական գրավչությունը: Հետազոտված համայնքներում ճանապարհների վիճակի և տրանսպորտի առկայության վերաբերյալ մանրամասները ներկայացված են ստորև:

Աղյուսակ 6 - Ճանապարհներ և տրանսպորտ

	Վարդանի ձոր	Ծավ	Մրաշեն	Շիկահող	Ներքին Հանդ	Լեռնաձոր	Գեղանուշ	Ճակատեն
Դեպի մոտակա քաղաք կամ մարզկենտրոն տանող հասարակական տրանսպորտ	Օրական 2 անգամ, շաբաթական 7 օր	Օրական 1 անգամ, շաբաթական 5-6 օր	Օրական 1 անգամ, շաբաթական 5 օր	Օրական 1 անգամ, շաբաթական 5-6 օր	Չկա, օգտվում են Ծավի տրանսպորտից	Օրական 11 անգամ, շաբաթական 7 օր	Օրական 3 անգամ, շաբաթական 6 օր	Չկա, օգտվում են Ծավի տրանսպորտից
Դեպի հարևան համայնք տանող հասարակական տրանսպորտ	Չկա	Տես վերևի վանդակը	Տես վերևի վանդակը	Տես վերևի վանդակը	Տես վերևի վանդակը	Չկա	Չկա	Տես վերևի վանդակը
Դեպի մարզկենտրոն ճանապարհի վիճակը, որից՝								
առֆալտապատ	64 կմ շատ լավ ճանապարհ	36 կմ շատ լավ ճանապարհ	30 կմ շատ լավ ճանապարհ	22 կմ շատ լավ ճանապարհ	32 կմ շատ լավ ճանապարհ	24 կմ շատ լավ ճանապարհ	5 կմ վատ ճանապարհ	9 կմ շատ լավ ճանապարհ
ոչ-առֆալտապատ	-	-	-	-	5 կմ նորմալ ճանապարհ	-	-	-
Դեպի մարզկենտրոն ճանապարհի վիճակը ձմռանը, որից՝	Անանցանելի է տարեկան մի քանի օր	Լիովին անցանելի է	Անանցանելի է տարեկան մի քանի օր	Լիովին անցանելի է	Լիովին անցանելի է	Անանցանելի է տարեկան մի քանի օր	Անանցանելի է տարեկան 10 օր	Լիովին անցանելի է
Համայնքային ճանապարհների վիճակը, որից՝								
առֆալտապատ	-	-	-	-	-	-	10 կմ վատ ճանապարհ	1.5 կմ շատ լավ ճանապարհ
ոչ-առֆալտապատ	32 կմ նորմալ ճանապարհ , 8 վատ ճանապարհ	5 կմ նորմալ ճանապարհ , 1 վատ ճանապարհ	2.7 կմ նորմալ ճանապարհ , 1 վատ ճանապարհ	3.5 վատ ճանապարհ	2 վատ ճանապարհ	16 կմ նորմալ ճանապարհ	-	1.9 կմ նորմալ ճանապարհ , 0.6 վատ ճանապարհ

Մարզկենտրոն Կապանից (այսինքն՝ նաև մայրաքաղաք Երևանից) դեպի գործող «Զանգեզուր» և նախատեսվող «Խուստուփ» արգելավայրերին հարակից համայնքներ տանող ճանապարհների որակն, ընդհանուր առմամբ, կամ շատ լավն է, կամ էլ՝ նորմալ է: Ճանապարհներն անցանելի են գրեթե ամբողջ տարվա ընթացքում: Այս դրական իրավիճակն ապահովվել է

պետական բյուջեից և տարբեր դոնոր կազմակերպությունների աջակցությամբ իրականացված մեծածավալ ներդրումային ծրագրերի իրականացման միջոցով: Խնդրահարույց է միայն դեպի Ներքին Հանդ տանող ճանապարհի մի հատվածը, որի որակն այնքան էլ բարձր չէ: Սա կարող է որոշակի խոչընդոտ հանդիսանալ հանրահայտ «Սոսիների Պուրակ» արգելավայրի տուրիստական լուրջ պոտենցիալի իրացման համար:

Հետազոտված համայնքներում սոցիալական ծառայությունների և ենթակառուցվածքների զարգացումն անհրաժեշտ է նախ և առաջ համայնքների կայուն զարգացման նպատակով: Սա իրականում ԲՀՊՏ հիմնման և կայացման նախապայման է հանդիսանում: Ավելի կոնկրետ մոտեցման դեպքում ենթակառուցվածքների զարգացումը ԲՀՊՏ-ներում տուրիզմի զարգացման կարևորագույն նախապայման է: Ներկայիս իրավիճակում նման զարգացման նախադրյալները դեռևս կատարյալ չեն. համայնքային և միջհամայնքային ճանապարհների մի մասն ասֆալտապատված չէ և կան անանցանելի հատվածներ, հեռահաղորդակցության հասանելիությունը սահմանափակ է, մշակութային և էթնոտուրիզմի ենթակառուցվածքներն անհապաղ վերականգնման կարիք են զգում, կանոնավոր միջոցառումներ գրեթե չկան և այլն:

4.2. Հողերի և բնական ռեսուրսների օգտագործումը

Հետազոտված համայնքների ընդհանուր մակերեսը կազմում է 26,400 հա, որտեղ Լեռնաձոր համայնքն ունի ամենամեծ մասնաբաժինը (ինչը նորմալ է, քանի որ համայնքը բաղկացած է 9 գյուղերից): Համայնքների տարածքները պաշտոնապես բաժանվում են 9 տեսակների, որոնք ներկայացված են Աղյուսակ 7-ում: Սոցիալ-տնտեսական վերլուծության տեսանկյունից առավել կարևորվում են գյուղատնտեսական նշանակության հողերը:

Ի տարբերություն Հայաստանի այլ գյուղական վայրերի՝ վարելահողերը հետազոտված համայնքներում համեմատաբար փոքր են. բոլոր համայնքները միասին ունեն 1,000 հա պակաս մակերես: Սա պայմանավորված է այդ համայնքների բնական լանդշաֆտով. տարածքները լեռնային են, անտառածածկ, վարելահողերը՝ կտրտված և դժվար մատչելի: Բացի այդ, համայնքների բնակչությունը շատ աղքատ է և սովորաբար վարելահողերի ինտենսիվ մշակության համար բավարար միջոցներ չի տնօրինում: Բացասական պատկերն ամբողջանում է որոշ համայնքներում ոռոգման բացակայությամբ: Արդյունքում վարելահողերը դեգրադացվում են և ծածկվում անտառներով՝ էլ ավելի խորացնելով գյուղատնտեսության ծանր վիճակը հետազոտված համայնքներում: Մյուս կողմից՝ համայնքներն իսկապես պարտավոր են մշակել այդ հողերը, քանի որ գյուղատնտեսությունը փաստորեն հանդիսանում է բնակչության եկամուտների հիմնական աղբյուրը:

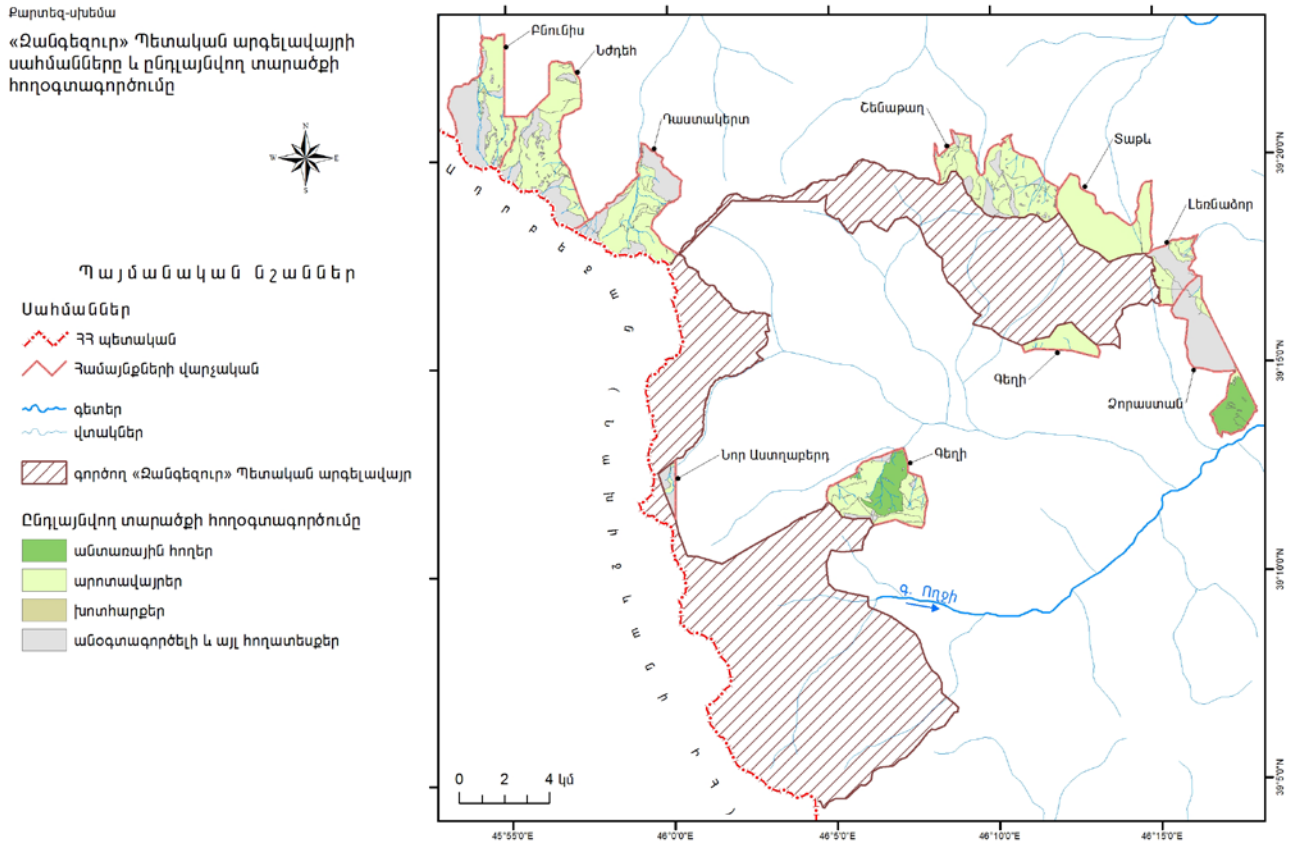
Բազմամյա տնկարկների ծավալները փոքր են՝ մոտ 22 հա 9 համայնքներում: Դրանց մեծ մասը պտղատու այգիներ են (առկա են նաև ոչ մեծ խաղողի այգիներ) միայն մեկ համայնքում: Սա բացասական բացահայտում է հանդիսանում, քանի որ այգեգործությունը բարձրարժեք մշակության եղանակ է և կարող է եկամուտների զգալի մակարդակ ապահովել տեղական ՏՏ-ների համար: Միննույն ժամանակ՝ ներկայացված ցուցանիշները ենթակա են որոշակի քննադատության, թեև դրանք ներկայացվել են պաշտոնական աղբյուրներից (Պետական կադաստրի մարզային մասնաճյուղից): Փաստացի այցելությունների և տեղական բնակչության հետ շփումների արդյունքում պարզվել է, որ իրականում այգիների մակերեսն ավելի մեծ է: Բազմաթիվ ֆերմերներ (օրինակ՝ Ներքին Հանդում) հիմնել են պտղատու այգիներ (արքայանարինջի, նռան և այլն), որոնք հիմնականում նոր են, սակայն շատ շուտով կդառնան բերքատու:

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

Աղյուսակ 7 - Համայնքային հողերի բաշխվածքն ըստ օգտագործման նպատակների, հա (2011թ. սկզբի դրությամբ)

NN	Նպատակային նշանակություն	Հողատեսքերն ըստ նշանակության	Վարդանի ձոր	Ծավ	Սրաշեն	Շիկահող	Ներքին Հանդ	Լեռնաձոր	Գեղանուշ	Ճակատե ն
1.1	1. Գյուղատնտեսական հողեր	Վարելահողեր	124.69	113.64	171.78	153.27	121.23	66.31	133.34	107.04
1.2		Բազմ. տնկարկներ	4.07			11.74				6.21
1.2.1		ա.թ.պտղատու այգի	3.31			11.74				6.21
1.2.2		ա.թ. խաղողի այգի	0.76							
1.3		Խոտհարք	12.21	222.08	15.98	3.21	8.59	293.66	12.32	80.58
1.4		Արոտ	445.48	3089.58	187.25	207.92	77.63	2828.39	657.63	129.54
1.5		Այլ հողատեսքեր	1165.28	359.60	28.93	298.00	33.52	4164.04	81.76	103.26
1		Ընդամենը	1751.73	3784.90	403.94	674.15	240.97	7349.40	885.05	426.63
2.1	2. Բնակավայրերի հողեր	Բնակելի կառուցապ.	20.97	29.56	15.09	38.45	15.87	96.24	44.80	25.53
2.1.1		ա.թ.տնամերձ հողեր	20.97	29.56	15.09	38.45	15.87	96.23	44.80	25.53
2.2		Հաս. կառուցապատ.	2.11	1.64	0.25	1.50	1.06	4.86	1.18	0.60
2.3		Խառը կառուցապատ.						3.83		
2.4		Հնդհ. օգտագործման	4.97	6.57	2.43	5.33	4.28	24.51	8.48	5.25
2.5		Այլ հողեր	9.33	24.39	9.70	21.35	11.44	78.71	33.86	9.36
2			Ընդամենը	37.38	62.16	27.47	66.63	32.65	208.15	88.32
3.1	3. Արդյունաբեր., ընդերքօգտ. և այլ արտադ. նշ. օբյեկտների հողեր	Արդյունաբերության	1.37			0.37		6.79	21.00	
3.2		Գյուղտնտ., արտադր.	3.16	4.29	1.11	0.89	0.90	22.76	3.55	1.28
3.3		Պահեստարանների	0.06	0.05				0.07		
3.4		Հնդերք օգտագործ.	15.85					15.17		
3		Ընդամենը	20.44	4.34	1.11	1.26	0.90	44.79	24.55	1.28
4.1	4. Էներգետ., տրանսպորտի, կապի, կոմունալ ենթակառուց. օբյեկտների հողեր	Էներգետիկայի	3.31	1.31		0.06	0.02	25.46		0.1
4.2		Կապի			0.01		0.08			
4.3		Տրանսպորտի	5.51	2.55	4.27	3.60	4.99	11.17	5.31	2.94
4.4		Կոմուն. ենթակառուց.		0.06	0.04	0.03	0.59	3.55		
4		Ընդամենը	8.82	3.92	4.32	3.69	5.68	40.18	5.31	2.95
5.1	5. Հատուկ պահպանվող տարածքների հողեր	Բնապահպանական		227.54			127.99			
5.1.1		ա.թ. արգելոցներ		227.54			63.79			
5.1.2		արգելավայրեր					64.20			
5.4		Պատմ., մշակութ.	0.48	10.22	6.82	19.26	8.98	35.52	13.78	5.79
5		Ընդամենը	0.48	237.76	6.82	19.26	136.97	35.52	13.78	5.79
6	6. Հատուկ նշանակության հողեր									
7.1	7. Անտառային հողեր	Անտառ	210.46	1847.42	140.56	729.84	361.35	1976.54	971.39	535.85
7.2		Թփուտ	236.84	170.06	264.60	103.37	8.33	1535.32	218.85	164.21
7.3		Վարելահող								
7.4		Խոտհարք								
7.5		Արոտ								
7.6		Այլ հողեր								
7		Ընդամենը	447.30	2017.48	405.16	833.21	369.68	3511.86	1190.24	700.06
8.1	8. Ջրային տարածքներ	Գետեր	5.36	14.29	1.36	2.65	7.22	142.18	14.29	22.81
8.2		Ջրամբարներ								0.01
8.3		Լճեր								
8.4		Ջրանցքներ	1.95					2.46	1.89	
8.5		Հիդրոտեխ. և ջրտնտ. այլ օբ.	0.03	0.01			0.36	0.47		0.07
8		Ընդամենը	7.34	14.30	1.36	2.65	7.58	145.11	16.18	22.89
9.1	9	Աղուտներ								
9.3		Ավազուտներ								
9		Ընդամենը								
ԸՆԴԱՄԵՆԸ 1+2+3+4+5+6+7+8+9			2273.49	6124.86	850.18	1600.85	794.43	11335.01	2223.43	1,200.34

Վարելահողերի և բազմամյա տարածքների մակերեսների փոքրությունը մեծապես փոխհատուցվում է արոտավայրերի և խոտհարքների առատությամբ: Որոշ համայնքներ, օրինակ՝

Բնակավայրերի ընդհանուր տարածքը կազմում է 560 հա և Լեռնաձոր համայնքը կրկին առաջինն է: Այս նպատակով հատկացված հողատարածքներում ընդգրկված են նաև ՏՏ-ների տները և տնամերձ հողատարածքները, որոնք կազմում են ընդհանուր մակերեսի մոտ կեսը: Տնամերձերը մշակվում են հիմնականում սեփական կարիքների բավարարման նպատակով: Բնակավայրերի տարածքի մոտ 14%-ն օգտագործվում է հասարակական կառուցապատման և ընդհանուր օգտագործման կառույցների շահագործման նպատակներով: Դրանց մեջ մտնում են համայնքապետարանների, սկուլների և մշակույթի տների, կրթական հաստատությունների շենքերը և այլն:

Հատուկ ուշադրության են արժանի *արդյունաբերական և հատկապես ընդերքօգտագործման* նպատակներով հատկացված տարածքները, քանի որ դրանց առկայությունը սովորաբար մեծապես վտանգում է բնապահպանական վիճակը՝ չնայած զգալիորեն նպաստում է տնտեսական կայունությանը և եկամուտների գեներացմանը: Նմանատիպ մեծ տարածքներ առկա են Լեռնաձոր և Գեղանուշ համայնքներում, սակայն պետական կադաստրի տվյալներով որոշ մակերեսներ կան նաև Վարդանիձորում և Ծավում: Այս պարագայում ևս ավելի մանրամասն դիտարկում պետք է կատարվի: Ներկայացված տվյալներում կրկին որոշակի անհամապատասխանություն կա: Օրինակ Ծավում կա առնվազն մեկ քարհանք, որն արտացոլված չէ հաշվետվություններում: Միակ բացատրությունը կարող է լինել այն, որ նման միավորները օրինական գործունեություն չեն իրականացնում և պաշտոնական կառույցները «տեղյակ» չեն դրանց մասին: Բացի այդ, հետազոտված գրեթե բոլոր համայնքներում կան տարածքներ, որոնք հատկացվել են լեռնահանքային հետազոտություններ իրականացնելու համար: Առնվազն մեկ ընկերություն ունի պետական լիցենզիա հետազոտվող տարածքում մի քանի հարյուր հա ընդհանուր տարածքի վրա հետախուզություն իրականացնելու համար: Մոտ ապագայում այս ընկերությունը կարող է պաշտոնապես դիմել ՀՀ Կառավարությանը տարածքների լայնածավալ հանքային շահագործման

համայնքների գետային տարածքների ավելի քան 65%-ը: 5 համայնքներում կառուցվել և շահագործվում են հիդրոտեխնիկական կառույցներ, որոնք սակայն մեծ մակերեսներ չեն զբաղեցնում: Այս կառույցների ազդեցությունը համայնքների բնապահպանական վիճակի վրա երկակի է. մի կողմից դրանք այլընտրանքային վերականգնվող էներգիայի աղբյուր են հանդիսանում (ինչը շատ պահանջված է Հայաստանում), մյուս կողմից՝ այս կառույցները սովորաբար չեն բավարարում բոլոր բնապահպանական ստանդարտներին: Չնայած նմանատիպ կառույցների հիմնումը ենթարկվում է բնապահպանական փորձաքննության՝ դրանց ինտենսիվ շահագործումը զգալի բացասական ազդեցություն է ունենում ջրային ավազանի վրա՝ հատկապես ձկնատեսակների և դրանց քանակի:

ԲՀՊՏ հիմնման և ընդլայնման տեսանկյունից վերը ներկայացված վերլուծությունից կարելի է առանձնացնել հողերի գյուղատնտեսական օգտագործման հանգամանքը: ԲՀՊՏ-ները ըստ սահմանման պետք է հանդիսանան կայուն զարգացման տարածքներ և համայնքներում պետք է ապահովեն եկամուտների գեներացման արդյունավետ հիմքեր: Տվյալ պարագայում լավագույն այլընտրանքը գյուղատնտեսության զարգացումն է: Այս նպատակով ոչ բոլոր նախադրյալներն են առկա. հողագործության վարման պայմանները և եղանակները համայնքներում շատ արդյունավետ չեն: ԲՀՊՏ հիմնման և ընդլայնման տեսանկյունից լուրջ միջոցառումներ պետք է իրականացվեն հողերի պլանավորման, ագրոտեխնիկական միջոցառումների իրականացման, բերքատվության բարձրացման, ժամանակակից տեխնոլոգիաների ներդրման, ռոտզման համակարգերի վերականգնման և այլ առումներով:

Արդեն նշվել է, որ համայնքներում մշակված հողերի բաշխվածքի վերաբերյալ տարբեր աղբյուրներից ստացվել են ասիմետրիկ տվյալներ: Սա հիմնականում տեղի է ունեցել տարբեր տնտեսվարողների (հողատերերի) կողմից լայնորեն կիրառվող և հարկերի նվազեցմանը միտված գործողությունների իրականացման պատճառով: Բազմաթիվ հողատերերի կողմից մրգի և խաղողի այգիները ներկայացվում են որպես վարելահողեր (երբեմն նույնիսկ խոտհարքներ), որոնց հողի հարկի մեծությունն անհամեմատ ավելի փոքր է: Այս երևույթի մասին տեղեկացված են նաև վիճակագրական մարմինները և ՏԻՄ-երը, սակայն առ այսօր իրավիճակը շտկելու համար միջոցառումներ չեն իրականացվել:

Տվյալներ հավաքելու և դրանք պահելու վիճակը Հայաստանի գյուղական վայրերում հեռու է բավարար լինելուց: Իրականում վիճակագրական ծառայություններին ներկայացվում են զգալիորեն մոտավորեցված տեղեկություններ՝ չնայած դրանք հիմնականում արտացոլում են ընդհանուր միտումները: Միտումների տեսանկյունից, սակայն հնարավոր չէ ընդհանրացումներ կատարել բերքի ցուցանիշների վերաբերյալ՝ հիմնականում հաճախակի ցրտահարությունների, երաշտների և բնական այլ աղետների պատճառով: Ստորև բերված աղյուսակում ներկայացված են հետազոտված համայնքներում հողագործության հիմնական ցուցանիշները:

Աղյուսակ 8 - Հողագործության մակերեսները և բերքի քանակները, 2010 թ.

Կուլտուրաներ		Հացահատիկ	Ընդեղեն	Կարտոֆիլ	Բանջարեղեն	Կերային
Վարդանի ձոր	Տարածք, հա	0.5	3.0	8.0	15.2	22.1
	Բերք, կգ	500	3,300	9,600	78,600	25,000
Ծավ	Տարածք, հա	0.0	3.0	25.0	4.2	75.0
	Բերք, կգ	0	6,000	375,000	50,600	150,000
Սրաշեն	Տարածք, հա	77.5	1.0	1.5	2.0	30.3
	Բերք, կգ	58,100	2,000	18,000	24,000	60,000
Շիկահող	Տարածք, հա	37.6	1.5	6.0	4.5	125.0

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

	Բերք, կգ	17,500	4,500	90,000	54,000	250,000
Ներքին Հանդ	Տարածք, հա	39.0	0.5	4.0	2.0	80.0
	Բերք, կգ	45,800	1,500	6,000	24,000	150,000
Լեռնաձոր	Տարածք, հա	5.0	13.0	26.0	4.2	112.0
	Բերք, կգ	3,000	26,000	315,000	42,000	250,000
Գեղանուշ	Տարածք, հա	0.0	3.0	6.0	5.0	101.0
	Բերք, կգ	0	6,000	98,000	58,000	200,000
Ճակատեն	Տարածք, հա	15.0	8.0	7.0	13.0	169.0
	Բերք, կգ	6,000	24,000	105,000	156,000	410,000
Ընդամենը	Տարածք, հա	174.6	33.0	83.5	50.1	714.4
	Բերք, կգ	130,900	73,300	1,016,600	487,200	1,495,000

Յորենի մշակությունը հետազոտված համայնքներում կազմում է հացահատիկի արտադրության երկու երրորդը հեշտ մշակության պատճառով: Հացահատիկը մշակվում է հիմնականում կենսապահովման նպատակով, բերքատվության մակարդակը շատ ցածր է իրագործելի և շահութաբեր առևտրային մշակություն կազմակերպելու համար: Յորենի մշակությունը հիմնականում կենտրոնացած է Շիկահող, Սրաշեն և Ներքին Հանդ համայնքներում: Մյուսները կամ համապատասխան հողեր չունեն, կամ էլ մյուս ռեսուրսները չեն բավարարում՝ ֆինանսները, սերմերը, պարարտանյութերը, մեխանիզացիան և այլն:

Ընդեղենի մշակությունը ևս կենսապահովման բնույթի է. շատ քիչ քանակություն է իրականում իրացվում: Աղյուսակում ներկայացված ընդեղենի ցուցանիշներն իրականում վերաբերվում են լոբուն: Հետազոտված համայնքներից որոշները հայտնի են այդտեղ արտադրվող կարտոֆիլով. քանակները բավականին մեծ են, առևտրայնության մակարդակը՝ բարձր: Զգալի քանակությամբ կարտոֆիլ է վաճառվում Կապանի և Քաջարանի շուկաներում: Մասնավորապես Շիշկերտ գյուղում աճեցված կարտոֆիլը շատ բարձր որակի է, հատուկ պահանջված է և իրացվում է համեմատաբար բարձր գներով: Մա մրցակցային առավելություն է, որը պետք է զարգացվի:

Բանջարեղենի արտադրության ծավալները ևս մեծ են: Հիմնական տեսակներից են կաղամբը, վարունգը, պոմիդորը, գազարը, սոխը և այլն: Մշակությունն հիմնականում կատարվում է տնամերձ հողամասերում և նախատեսվում է կենսապահովման համար: Իրավիճակն այլ է կերային կուլտուրաների պարագայում: Օգտագործման քանակները բավականին մեծ են, քանի որ ինտենսիվ մշակության ջանքեր և ծախսեր չեն պահանջվում: Սովորաբար ֆերմերները պարզապես քաղում են դրանք խոտհարքներում և օգտագործում անասունների կերակրման նպատակով:

Հետազոտված ցածրադիր համայնքների բնակլիմայական պայմանները լավ նախադրյալներ են ստեղծում բարձրարժեք գյուղատնտեսության, այն է՝ մրգերի, ընկույզի և նույնիսկ խաղողի արտադրության համար: Որոշ ապրանքատեսակների արտադրության գծով՝ օրինակ՝ մերձարևադարձային մրգերի, Մյունիքի մարզի այս հատվածներն անվիճելի առաջատար են հանդիսանում: Աղյուսակ 9-ում ներկայացված է այգետարածքների բաշխվածքն ըստ տարբեր մրգատեսակների: Բերված տվյալների ուսումնասիրության ժամանակ անհրաժեշտ է հիշել մի կարևոր հանգամանք. աղյուսակում ներկայացված են 2010թ. ցուցանիշները, երբ գյուղատնտեսական արտադրանքի մեծ մասը տուժել է ցրտահարությունների և կարկտահարության պատճառով: Նման ցրտահարությունները Հայաստանում պատահում են կանոնավոր ձևով՝ 3-4 տարին մեկ անգամ:

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

Աղյուսակ 9 - Մրգի մշակության տարածքները և բերքը, 2010թ.

Կուլտուրաներ		Հնդավորներ	Կորիզապտու լներ	Ընկույզ	Մերձարևադ արձային	Հատապտուղ ներ	Խաղող (տեխն. սորտ)	Ամբողջը
Վարդինաձոր	Տարածք, հա	5.0	13.4	4.9	0.5	3.1	0.6	27.5
	Բերքատու, հա	2.5	5.0	2.8	0.5	1.6	0.5	12.9
	Բերք, կգ	50	80	1,700	1,500	250	160	3,740
Ծավ	Տարածք, հա	5.5	2.1	0.6	0.4	0.4	0.1	9.1
	Բերքատու, հա	4.4	2.1	0.5	0.4	0.4	0.1	7.9
	Բերք, կգ	0	300	900	400	2,000	3,000	6,600
Սրաշեն	Տարածք, հա	4.5	0.4	0.9	0.3	0.4	0.2	6.7
	Բերքատու, հա	4.4	0.4	0.9	0.3	0.3	0.2	6.5
	Բերք, կգ	700	600	13	100	1,000	800	3,213
Շիկահող	Տարածք, հա	5.2	3.5	3.3	0.3	0.3	0.3	12.9
	Բերքատու, հա	5.2	3.5	3.3	0.3	0.3	0.3	12.9
	Բերք, կգ	2,000	100	700	200	6,000	300	9,300
Ներքին Հանդ	Տարածք, հա	0.4	0.2	1.1	0.4	0.2	0.2	2.5
	Բերքատու, հա	0.3	0.2	1.1	0.2	0.2	0.2	2.2
	Բերք, կգ	1,000	1,500	700	1,600	3,000	3,000	10,800
Լեռնաձոր	Տարածք, հա	3.9	2.5	1.0	0.0	0.7	0.0	8.1
	Բերքատու, հա	3.9	2.5	1.0	0.0	0.7	0.0	8.1
	Բերք, կգ	0	0	0	0	1,100	0	1,100
Գեղանուշ	Տարածք, հա	7.5	1.4	5.1	0.7	0.5	0.5	15.7
	Բերքատու, հա	3.4	0.8	4.8	0.6	0.5	0.4	10.5
	Բերք, կգ	200	500	1,100	100	1,900	1,200	5,000
Ճակատեն	Տարածք, հա	4.8	2.5	2.0	0.0	2.0	0.7	12
	Բերքատու, հա	4.8	2.5	2.0	0.0	2.0	0.7	12
	Բերք, կգ	800	800	1,300	0	5,100	500	8,500
Ընդհանուր	Տարածք, հա	36.8	26.0	18.9	2.6	7.6	2.5	94.4
	Բերքատու, հա	28.9	17.0	16.4	2.4	6.0	2.4	73.1
	Բերք, կգ	4,750	3,880	6,413	3,900	20,350	8,960	48,253

Այս դեպքում ևս կիրառվել է որոշ ցուցանիշների ընդհանրացում և մոտավորեցում: Տարբերություններն այս անգամ պայմանավորված են այգիների ընդհանուր մակերեսների և դրանցում արտադրական տարիքի այգիների (այսինքն՝ բերքատու) անհամապատասխանությամբ՝ չնայած ոչ մեծ:

Այգետարածքների որոշակի կենտրոնացում է նկատվում Վարդանիձոր և Գեղանուշ համայնքներում՝ չնայած դրանց մի մասը վերջերս տնկված երիտասարդ և ոչ բերքատու այգիներ են: Ընդհանուր առմամբ՝ այգետարածքների ընդամենը 77 %-ն են բերքատու, ինչը սակայն նշանակում է այգիներ հիմնելու միտում է արձանագրվել վերջին մի քանի տարիներում: Այսինքն՝ ֆերմերները այգեգործությունը դիտարկում են որպես խոստումնալից և եկամտաբեր գործունեություն:

Հետազոտված համայնքներում *հնդավոր* մրգերը ներկայացված են խնձորով, տանձով և որակի քանակությամբ սերկեվիլով: Այս մրգերն աճեցվում են ինչպես կենսապահովման, այնպես էլ առևտրային նպատակներով: Իրավիճակը գրեթե նույնն է նաև կորիզապտուղների պարագայում: Կորիզապտուղներից ներկայացված են կեռասը, սալորը, հոնը, ինչպես նաև որոշակի քանակներով ծիրանը և դեղձը:

Ընկույզի մշակությունը մեծ պոտենցիալ ունի հետազոտված համայնքներում: Առաջատարներն են Գեղանուշը, Շիկահողը և Վարդանիձորը: Կրկին նկատվում է նոր այգիների հիմնման միտում: Չնայած հայկական ընկույզը մրցունակ չի համարվում արտերկրում, այն մեծապես պահանջված է ներքին շուկայում: Ամեն տարի Ամանորի տոնակատարության շեմին հսկայական քանակությամբ ընկույզ է իրացվում՝ առաջացնելով իրացումների ծավալների բազմապատիկ աճ և գների թանկացում: Ընկույզի մշակությունը կարող է դիտարկվել որպես լուրջ պոտենցիալ ունեցող գյուղատնտեսական գործունեություն:

Մերձարևադարձային պտուղների մշակության ծավալները մեծ չեն, քանի որ համայնքների մեծ մասը բարձրադիր են: Լավագույն պայմաններն այս պտղատեսակների՝ հատկապես արքայանարինջի և նռան աճեցման համար ունեն Ներքին Հանդեսի Վարդանիձորը: Այս երկու մրգատեսակները խիստ պահանջված են և վաճառվում են բավականին բարձր գներով: Այս կուլտուրաների աճեցումը նշված համայնքներում՝ առկա պահանջարկի և իրացման լուրջ խնդիրների բացակայությամբ պայմանավորված, կարող է համարվել զարգացման լրջագույն պոտենցիալ ունեցող գյուղատնտեսական գործունեություն:

Հատապտուղների արտադրության ծավալները վերաբերվում են միայն թթին: Այն հիմնականում աճեցվում է տնամերձ հողամասերում և օգտագործվում է կենսապահովման, ինչպես նաև թթի օդու արտադրության նպատակներով: Թթի օդին Հայաստանում համարվում է բարձրարժեք արտադրանք և բարձր որակի պարագայում մեծապես պահանջված է: Իրականում օդու արտադրությունը թթի օգտագործման լավագույն եղանակն է, քանի որ այս հատապտղի պիտանիության ժամկետը շատ կարճ է՝ ընդամենը մի քանի ժամ: Մինևույն ժամանակ պետք է նշել, որ հատապտուղների ցանկը սխալ է սահմանափակել բացառապես թթով: Այլ տեսակների զգալի քանակություններ հավաքվում են անտառային հատվածներում ինչպես կենսապահովման, այնպես էլ առևտրային նպատակներով: Յավոք վայրի հավաքվող հատապտուղների ծավալների վերաբերյալ վիճակագրական տեղեկություններ չկան և նույնիսկ մոտավորապես գնահատում հնարավոր չէ իրականացնել՝ չնայած այս հատապտուղները որոշ ընտանիքների համար եկամուտների զգալի մասնաբաժին են ապահովում:

Անասնապահություն

Հետազոտված համայնքներում բնակչության հետազոտության արդյունքում կարելի է եզրակացնել, որ հիմնականում կենսապահովման բնույթ ունեցող գյուղատնտեսական գործողությունները հանդիսանում են տեղական ՏՏ-ների եկամուտների հիմնական աղբյուրը: Բացառություն է հանդիսանում թերևս միայն Լեռնաձոր համայնքը, որտեղ բնակչության մի ստվար մասն աշխատում է լեռնահանքային արդյունաբերության մեջ: Անասնապահությունը հիշատակված գյուղատնտեսական գործունեության կարևոր բաղադրիչներից է: Անասնապահության զարգացման կարևորագույն նախապայմանը անասնազվաքանակի առկայությունն է, որը հետազոտված համայնքների մասով ներկայացված է Աղյուսակ 10-ում:

Աղյուսակ 10 - Անասնազվաքանակը, 2011թ. հունվարի 1-ի դրությամբ

Կենդանիներ	Վարդանի ձոր	Ծավ	Սրաշեն	Շիկահող	Ներքին Հանդ	Լեռնա-ձոր	Գեղա-նուշ	Ճակա-տեն	Ընդա-մենը
ԽՆԱ, այդ թվում՝	142	177	64	123	103	425	287	215	1,536
Կով	47	89	32	59	55	234	124	87	727

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

Արտադրող ցուլ	6	6	2	16	12	19	5	2	68
Երինջ, 1-2 տարեկան	25	60	5	28	25	110	20	69	342
Երինջ, 2 տար. բարձր	1	22	4	20	20	62	7	35	171
Այլ (հորթեր)	20	0	1	0	0	0	0	11	32
Խոզ, այդ թվում՝	31	0	16	31	15	35	58	22	208
Մայր խոզ	6	0	2	23	6	6	10	4	57
Շրիշակ՝ 4-12 ամսական	24	0	5	8	9	29	48	18	141
Ոչխար, այդ թվում՝	418	257	58	201	115	915	75	0	2,039
Մաքի	337	227	43	166	80	590	51	0	1,494
Գառ	30	30	15	35	35	325	24	0	494
Այծ, այդ թվում՝	68	110	37	96	57	105	30	0	503
Մար այծ	61	110	29	88	20	70	20	0	398
Այլ	9	9	2	2	2	17	38	6	85
Ձի	4	5	0	9	0	28	12	8	66
Ջորի	0	0	0	0	0	0	3	0	3
Ճագար	0	0	0	50	4	0	0	0	54
Մեղվաբնուսանիք	209	573	70	211	216	889	236	179	2,583
Թռչուն, այդ թվում՝	465	561	262	383	357	1,302	456	685	4,471
Հավեր և աքլորներ, ա.թ.	465	561	262	358	357	1,302	456	685	4,446
<i>Արտադրող հավեր</i>	<i>453</i>	<i>557</i>	<i>199</i>	<i>326</i>	<i>257</i>	<i>1,138</i>	<i>250</i>	<i>570</i>	<i>3,750</i>

Մինչև հետազոտված համայնքներում անասնապահության վիճակը քննարկելը անհրաժեշտ է կրկին անդրադառնալ անասնազրկաքանակի վերաբերյալ տվյալների որակին: Տեղեկությունները հավաքվել են համայնքապետարաններից և համեմատվել են վիճակագրական տվյալների հետ: Ընդհանուր առմամբ դրանք համընկնում են, բայց որոշ հարցեր պետք է նկատի ունենալ: Բազմաթիվ ՏՏ-ներ մասնակցում են աղբատների միտված և պետության կողմից ֆինանսավորվող սոցիալական աջակցության ծրագրերի: Նույնիսկ 1 կենդանի ունենալը այդ տնտեսություններին կարող է դուրս մղել այդ ծրագրերից, և ՏՏ-ները երբեմն գերադասում են չգրանցել իրենց անասունները: Այլ կերպ ասած՝ ներկայացված թվերը կարող են դիտարկվել որպես նվազագույն գլխաքանակ, իսկ իրականում գլխաքանակը կարող է մի փոքր ավելի շատ լինել:

Անասնապահության ծավալներով ակնհայտ առաջատարը Լեռնաձոր համայնքն է, ինչը կարող է պայմանավորված լինել համայնքի համեմատաբար մեծ ծավալներով: Գրեթե բոլոր կենդանիների մասով անասնազրկաքանակն այս համայնքում ամենամեծն է: Չնայած դրան՝ մեկ ՏՏ հաշվով անասնազրկաքանակի մեծության տեսանկյունից այս համայնքն առաջատար դիրքեր չունի: Այս տեսանկյունից ԽԵԱ գլխաքանակով առաջատարը Գեղանուշն ու Ճակատեն համայնքներն են: Դրա պատճառը կարող է լինել այս համայնքների ավելի մոտ տեղակայվածությունը իրացման շուկային՝ Կապանին: Ընդհանուր առմամբ ԽԵԱ գլխաքանակում կովերը կազմում են մոտ 50%:

Խոզաբուծությունը հետազոտված համայնքներում շատ զարգացած չէ, ինչը հաստատվում է խոզերի փոքր գլխաքանակով: Միննույն ժամանակ, այս իրավիճակը կարող է պայմանավորված լինել վերջին ժամանակահատվածում այս կենդանիների հիվանդությունների տարածմամբ և գլխաքանակի կտրուկ նվազմամբ: Զուգահեռաբար, բացառված չէ նաև գլխաքանակի վերաբերյալ ոչ ամբողջական տվյալների հաղորդումը համայնքների ներկայացուցիչների կողմից: Ոչխարաբուծությունն ավելի զարգացած է, և ամենամեծ գլխաքանակը կրկին Լեռնաձոր

համայնքում է: Մեկ SS հաշվով ամենամեծ միջին գլխաքանակը Ներքին Հանդում է արձանագրվել: Ոչխարաբուծության հիմնական արդյունքները բուրդը և գառներն են հանդիսանում: Ոչխարի կաթի արտադրության ծավալները բավականին փոքր են և առևտրային նշանակություն ունեն միայն Վարդանիձորում: Այծաբուծության ծավալները բավականին փոքր են և կրկին կենտրոնացած են Վարդանիձորում: Մյուս համայնքները տեղեկացրել են, որ այծաբուծության արտադրանքը (հիմնականում կաթը) սպառվում է SS-ների ներսում:

Զարգացման լուրջ պոտենցիալ և մեծ տարածում ունեցող գյուղատնտեսական գործունեության հաջորդ տեսակը մեղվապահությունն է: Հետազոտված համայնքներում մեղվաբնտանիքների քանակը բավականին մեծ է մյուս անասունների գլխաքանակի համեմատությամբ: Մեղրը Հայաստանում (մասնավորապես Սյունիքում) յուրօրինակ ապրանք է համարվում, որն անմնացորդ վաճառվում է բավականին մեծ քանակությամբ և առանց մեծ ջանքերի: Հարավային Սյունիքում հաջող գործունեություն է իրականացնում մեղվաբույծների միությունը, որը մեծապես նպաստում է մեղվաբուծության զարգացմանը մարզում:

Աղյուսակ 11- Անասնապահական արտադրանքը, 2010 թ.

Արտադրանք	Միավոր	Վարդանի ձոր	Ծավ	Սրաշեն	Շիկահող	Ներքին Հանդ	Լեռնա- ձոր	Գեղա- նուշ	Ճակա- տեն	Ընդամեն ը
Կովի կաթ	լիտր	100,000	200,000	30,000	120,000	4,800	280,000	120,000	34,000	888,800
Ոչխարի կաթ	լիտր	91,000	0	0	0	0	0	0	0	91,000
Այծի կաթ	լիտր	22,000	0	0	0	0	0	0	0	22,000
Տավարի միս	կգ	3,000	5,000	1,100	4,000	6,400	10,000	15,000	6,000	50,500
Խոզի միս	կգ	960	0	0	0	0	1,000	1,000	1,000	3,960
Ոչխարի միս	կգ	180	3,000	600	1,000	500	22,000	240	0	27,520
Այծի միս	կգ	180	250	500	400	100	400	100	0	1,930
Հավի միս	կգ	300	150	100	200	120	600	100	150	1,720
Զոր	հատ	45,300	38,000	13,000	45,000	3,500	125,000	25,000	3,000	297,800
Մեղր	կգ	1,500	7,000	420	1,000	3,000	8,000	700	800	22,420

Հետազոտության արդյունքում պարզվել է, որ համայնքները անասնապահական արտադրանքի վերաբերյալ վիճակագրություն հիմնականում չեն հավաքում: Պաշտոնական վիճակագրությունը սովորաբար որդեգրում է հետևյալ մոտեցումը. կենդանիների գլխաքանակը բազմապատկվում է տվյալ տարածաշրջանի համար արտադրողականության միջին ցուցանիշներով: Սա շատ կոպիտ մոտեցում է և չի արտացոլում իրականությունը: Որոշում է ընդունվել հիմնվել համայնքներից ստացված գնահատականների վրա ինչպես արտադրանքի քանակի, այնպես էլ դրա առևտրայինության մակարդակների պարագայում:

Հետազոտված համայնքներում կովի կաթի արտադրության ծավալները գնահատվում են 900 տոննայի սահմաններում, ինչն այնքան էլ բարձր ցուցանիշ չէ: Համեմատության համար նշենք, որ տարբեր կոռպերատիվների կողմից հիմնվող կաթի մթերման կետերի նվազագույն հզորությունը հենց այսքան է: Հետազոտված համայնքներում հիմնվել են կաթի մթերման և վերամշակման մի քանի միավորներ, որոնք սակայն ներկա պահին դադարեցրել են իրենց գործունեությունը: Կաթի առևտրայինության առումով որևէ ընդհանրական միտում չի արձանագրվել. համայնքից համայնք այն տատանվում է 20%-70%-ի սահմաններում: Սովորաբար SS-ներն արտադրված կաթը վերամշակում են պանրի, մածունի, թթվասերի և իրացնում քաղաքային համայնքներում այցելելով քաղաքների գրեթե բոլոր բնակելի շենքերը: Որոշ տնտեսություններ նույնիսկ պատվերների հստակ և անխափան աշխատող համակարգ են ձևավորել: Արդեն նշվել է, որ ոչխարի և այծի կաթի

առևտրային արտադրություն արձանագրվել է միայն Վարդանիձորում և առևտրայնության գործակիցը կազմել է 50%:

Մսի առևտրայնության մակարդակը տատանվում է 80%-90%-ի սահմաններում: Բոլոր տեսակների մսի իրացումների ամենամեծ ծավալներն արձանագրվում են բացօթյա միջոցառումների մասսայական իրականացման (հիմնականում ամռանը) և Ամանորի տոների սեզոններին: Հավի մսի սպառման ծավալները քիչ թե շատ կայուն են ամբողջ տարվա ընթացքում: Մսի արտադրության ծավալներով առաջատարներ են Ծավ, Լեռնաձոր և Գեղանուշ համայնքները:

Վերջին գյուղատնտեսական արտադրանքը, որին ցանկանում ենք անդրադառնալ, մեղրն է: Առևտրայնության մակարդակը տատանվում է 50%-80%-ի սահմաններում, ինչը բավականին բարձր ցուցանիշ է: Իրականում զգալի քանակությամբ մեղր գնելը հնարավոր չէ հետազոտված համայնքներում սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներից հետո: Հետազոտական թիմի կողմից փորձական գնում իրականացնելու փորձերը Շիկահող, Սրաշեն, Ներքին Հանդ համայնքներում պսակվեցին գրեթե ամբողջական անհաջողությամբ. 3,000 դրամ/կգ գնով հնարավոր եղավ երեք համայնքներում գնել երեք կգ մեղր: Մեղրի գները Հայաստանում անհիմն բարձր են, սակայն այս ապրանքի պահանջարկը միևնույն է շատ մեծ է: Իրացման ուղիները թույլ են զարգացած՝ չկա մակնիշում, փաթեթավորումը թույլ է, համային և որակական վերահսկողություն և փորձարկում չի իրականացվում, փաթեթավորումը սահմանափակվում է ապակյա հասարակ տարաներով: Չնայած այս ամենին՝ այս ապրանքը միևնույն է իրացվում է շատ բարձր գներով: Այսպիսով՝ մեղվապահությունը և մեղրի արտադրությունը հետազոտված համայնքներում զարգացման լուրջ պոտենցիալ ունեն:

Արդեն նշվել է, որ գյուղատնտեսության զարգացումը հանդիսանում է հետազոտված համայնքներում բնակչության եկամուտների բարձրացման հիմնական հնարավորություններից մեկը: Արդեն իսկ կարելի է առանձնացնել գյուղատնտեսական գործունեության որոշ տեսակներ, որոնք ապահովում են բարձրարժեք և առևտրայնության բարձր մակարդակ ունեցող մթերքների արտադրություն: Նման ապրանքների շարքում կարելի է թվարկել կարտոֆիլը, մերձարևադարձային մրգատեսակները, ընկույզը, հատապտուղները, միսը և մեղրը: Համապատասխան մասնագիտական և ֆինանսական աջակցության պարագայում տեղական բնակչությունն ի վիճակի է բազմապատկել գյուղատնտեսական գործունեության ծավալները: Առևտրայնության բարձր մակարդակը այս արտադրանքի իրացման երաշխիք է հանդիսանում, ինչն ուղղակիորեն կնպաստի բնակչության եկամուտների աճին:

Գյուղատնտեսության զարգացումը լուրջ ներդրում կարող է ունենալ նաև տուրիզմի զարգացման տեսանկյունից: Նախ և առաջ, այն թույլ կտա տուրիստներին առաջարկել թարմ և էկոլոգիապես մաքուր սնունդ: Միևնույն ժամանակ գյուղատնտեսության հիմքի վրա կարելի է մշակել հատուկ ագրոտուրիստական ծառայություններ, որոնք ներկայումս բավականին պահանջված են հատկապես օտարերկրյա զբոսաշրջիկների շրջանում:

Միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ ինտենսիվ գյուղատնտեսության վարումը որոշակի առումով հակասում է ԲՀՊՏ-ների զարգացման դրույթներին: Սա նշանակում է, որ գործընթացում ներգրավված կառույցները պետք է որոշակի վերահսկողություն իրականացնեն հատկապես հողերի մեխանիզացված մշակման, թունաքիմիկատների և պարարտանյութերի օգտագործման, տնային կենդանիների արածեցման և այլ գործողությունների նկատմամբ:

ԳԼՈՒԽ 5. «ՇԻԿԱՀՈՂ» ԱՐԳԵԼՈՑ ՊՈԱԿ-Ի ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

5.1. «Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման վարչական ծրագիր

«Շիկահող» արգելոցի, «Զանգեզուր» և «Սոսու պուրակ» արգելավայրերի, ինչպես նաև նախատեսվող «Խուստուփ» արգելավայրի կառավարումը անհրաժեշտ է իրականացնել «Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կողմից: «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի կառավարումը իրականացվում է «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի տնօրինության և կառավարման խորհրդի կողմից, որի մեջ լիարժեք ներկայացված կլինի «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի կարևոր շահագրգիռ կողմը՝ պահպանման գոտու համայնքները: Դա պատշաճ ձևով դիտարկվում է կիրառելի ՊՈԱԿ-ի բոլոր տարածքների համար, բացի արգելոցից:

«Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի կառավարման խորհրդի կազմի մեջ մտնելու են «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի տնօրենը, «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի երկու փոխտնօրենները, «Զանգեզուր», «Խուստուփ» և «Սոսու պուրակ» արգելավայրերի պետերը, ներկայացուցիչներ Հայաստանի Հանրապետության բնապահպանության նախարարությունից, մեկական ներկայացուցիչներ Սյունիքի մարզի մարզպետարանից, տեղական հասարակական կազմակերպությունների ֆորումից և պահպանման գոտու համայնքներից: «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի անձնակազմի, Հայաստանի Հանրապետության Բնապահպանության նախարարության, մարզպետարանի ներկայացուցիչները լինելու են խորհրդի մշտական անդամներ, իսկ մնացած մասնակիցները՝ ընտրովի: Համայնքների ներկայացուցիչները կառաջադրվեն համապատասխան համայնքների կողմից:

«Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի կառավարման խորհրդի հիմնական պարտականությունները հետևյալն են.

- 1) աջակցել և հետադարձ կապ ապահովել ՊՈԱԿ-ի և պահպանման գոտու համայնքների միջև,
- 2) քննարկել և հնարավորությունների չափով լուծել պահպանման գոտում և ՊՈԱԿ-ի պահպանման գոտում առկա խնդիրները
- 3) քննարկել պահպանման գոտու զարգացման առկա և հեռանկարային պլանները և աշխատանքները,
- 4) որոշել «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի և հասարակական կազմակերպությունների միջև պոտենցիալ համագործակցության ոլորտները

Նախագահը խորհրդին նախապես հայտնում է խորհրդի անդամների վերընտրման օրվա մասին: Նախագահի պարտականությունները իրենց մեջ ներառում են.

- 1) խորհրդի ամենամյա նիստերի կազմակերպումն ու անցկացումը
- 2) նիստերի օրակարգի մշակումը, պատրաստումն և բաժանումը խորհրդի անդամների մեջ նիստի օրվանից մեկ շաբաթ առաջ
- 3) խորհրդի նիստերի ղեկավարումը

Զնախատեսված իրավիճակների դեպքում նախագահը կամ նրա ներկայացուցիչը կարող են կազմակերպել լրացուցիչ նիստեր:

Պահպանման գոտու ներկայացուցիչների կամ «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի այլ շահագրգիռ կողմերի բոլոր բողոքները պահանջում են խնդրի գրավոր նկարագրությունն ու ներկայացումը կառավարման խորհրդի նիստի ժամանակ: Խորհուրդը վերջնական պատասխանատվություն է կրում տարաձայնությունների կարգավորման համար և կարող է օգնություն խնդրել Հայաստանի Հանրապետության Բնապահպանության նախարարությունից:

Նիստերին իրար ետևից 3 անգամ բացակայելու դեպքում խորհրդի ընտրված անդամները մեխանիկորեն հեռացվելու են: Ցանկացած այլ դեպքերում (օրինակ՝ անվայել պահվածք) խորհուրդը կարող է բարձրացնել հեռացման հարցը ընդհանուր քվեարկությամբ և որոշումը կայացնել ձայների մեծամասնությամբ: Եթե «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի տնօրենը չի կատարում իր պարտականությունները, խորհուրդը դրա մասին գրավոր տեղեկացնում է Հայաստանի Հանրապետության Բնապահպանության նախարարությանը:

«Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի կառավարման խորհուրդը պահպանում է կապը «Արևիկ» ազգային պարկի և նրա կառավարման խորհուրդի հետ:

«Շիկահող» ՊՈԱԿ-ը գլխավորում է տնօրենը, որը նշանակվում է Հայաստանի Հանրապետության Բնապահպանության նախարարության կողմից, մրցույթի արդյունքների հիման վրա:

Վարչական ծրագիրը գտնվում է տնօրենի ենթակայության տակ: Պահպանության ծրագիրը գտնվում է պահպանության գծով փոխտնօրենի ենթակայության տակ: Գիտություն և մոնիթորինգի բաժինը գտնվում է գիտական գծով փոխտնօրենի ենթակայության տակ: Տուրիզմ/Էկոլոգիական իրազեկություն, հասարակայնության հետ կապերի բաժինը ղեկավարվում է բաժնի վարիչի կողմից: Արգելավայրերի ռեսուրսների օգտագործման ծրագրերը գտնվում են մարկետինգի ծրագրի/բաժնի ղեկավարի ենթակայության տակ: Այսպիսով, «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի անձնակազմի մեջ մտնում են 5 ծրագիր/բաժին:

Տնօրենի անմիջական ենթակայության տակ գտնվում են՝ փոխտնօրենները, հաշվապահը, գանձապահը, կադրերի պատասխանատուն, ինժեներ մեխանիկը, պահեստապետ-պարետը:

Պահպանության ծրագրի ղեկավարը պատասխանատու է «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի բոլոր տեղամասերի և արգելավայրերի պետերի, տեսուչների գործունեությունը համակարգելու համար:

«Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի տնօրինությունը աշխատելու է «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի կառավարման խորհրդի և Հայաստանի Հանրապետության Բնապահպանության նախարարության ենթակայության տակ: Այն պատասխանատու է լինելու ենթակայության տակ գտնվող պահպանվող տարածքներում անցկացվող ամենօրյա աշխատանքների համար և ընդհանուր բնապահպանական և կառավարման գործունեության համար՝ ըստ կառավարման պլանի, բիզնես պլանի և տարեկան աշխատանքային պլանների: Առավել մանրամասն, «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի տնօրենի գործառույթները հետևյալն են.

- 1) մշակել տարեկան աշխատանքային պլաններ և բյուջեներ՝ ամեն կառավարման ծրագրի համար, ներկայացնել կառավարման խորհուրդ և ՀՀ Բնապահպանության նախարարություն հաստատման,
- 2) պատասխանատվություն կրել աշխատանքային պլանի, ծրագրային աշխատանքների, դրանց կանոնավոր համապատասխանեցման և ազդեցության մոնիթորինգի իրականացման համար,
- 3) «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի կողմից վաստակած բոլոր եկամուտները պահել «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի ֆոնդում և օգտագործել արգելոցի և արգելավայրերի կանոնադրական խնդիրները լուծելու համար:

5.1.2. «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի անձնակազմի որակավորման բարձրացում

Հայտնի է, որ անձնակազմի շահագրգռվածության հիմնական տարրերն են համարվում.

- ա) յուրաքանչյուր պաշտոնի համար պարտականությունների և աշխատանքի հստակ ներկայացում,
- բ) մասնագիտական աճի հնարավորություն,
- գ) աշխատավարձի գրավիչ չափ և ֆինանսական խթանման մեխանիզմներ:

«Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի տնօրենի պարտականությունների մեջ է մտնում անձնակազմի հետ միասին հստակ աշխատանքային գործառույթների մշակումն և մասնագիտական աճի հնարավորության քննարկումը: Պետք է մշակվի աշխատակիցների արդյունավետ աշխատանքի հիման վրա խրախուսման համակարգ, որը աշխատելու է այնքան ժամանակ, մինչև աշխատավարձերը պաշտոնապես չդառնան բավականաչափ բարձր:

Որպես մասնագիտական աճի մի մաս յուրաքանչյուր աշխատակցին որակավորման բարձրացման հնարավորություն է տրվում: Նախապատվությունը տրվելու է աշխատատեղում իրականացվող դասընթացներին: Այն առանձին հիմնությունները, որոնք հնարավոր չի լինի տեղում սովորել, ձեռք կբերվեն ուսուցման տեսքով «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի շրջանակներից դուրս: Աշխատատեղում իրականացվող դասընթացները առաջարկվելու են «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի

անձնակազմի բոլոր անդամներին: Ավագ անձնակազմը հնարավորություն կունենա պարբերաբար մասնակցելու սեմինարների՝ կարիերայի աճի և աշխատանքի որակը բարձրացնելու նպատակով: Ուսուցման ծրագիրը կազմակերպվելու է ֆինանսական միջոցների մատչելիությունից ելնելով: Նման ուսուցման արդյունավետությունը ամեն տարի ենթարկվելու է մոնիթորինգի և գնահատմանը: «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի տնօրենի և ավագ անձնակազմի պարտականությունների մեջ մտնում է նաև ամենամյա ուսուցման դասընթացներին «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի ողջ անձնակազմի գրանցումը: Նման ուսուցման բյուջեն մտնելու է պարկի տարեկան բյուջեի մեջ: Ուսուցման կուրսերի գրանցումը պետք է հաստատվի «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի կառավարման խարհրդի կողմից: Արգելոցի և արգելավայրերի տեսուչները անցնելու են բազային 14 օրվա ուսուցողական դասընթացներ՝ Շիկահողի ՊՈԱԿ-ի գլխավոր տեսուչի ղեկավարությամբ:

5.1.3. Վարչական ծրագրով նախատեսվող ենթակառուցվածք

«Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի ենթակառուցվածքին վերաբերվող ընդհանուր մարտավարությունն ու ուղեցույցն հետևյալն են.

- 1) «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի կառույցների (շենք/շինություններ), տեղեկատվական վահանակների, սահմանակետերի նշանաձողերի, մուտքի դարպասների և այլ ենթակառուցվածքների տեսքը պետք է համահունչ լինի շրջակա միջավայրի հետ,
- 2) կառույցները պետք է լինեն գործնական տեսանկյունից հարմար և գեղագիտական տեսանկյունից հաճելի,
- 3) տեղեկատվական վահանակներն և ճանապարհային ցուցանակները պետք է ունենան հստակ բովանդակություն՝ «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի տարբերանշանով և պատրաստած լինեն ամուր նյութերից՝ սպասարկման ծախսերը նվազեցնելու համար,
- 4) շինարարության համար հնարավորության սահմաններում պետք է օգտագործվեն տեղական հումքը և աշխատուժը,
- 5) բոլոր կառույցները պետք է լինեն ամուր և երկրաշարժերին դիմացկուն /սեյսմոկայուն/:

5.1.4. «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի վարչական շենք, այցելուների կենտրոն, ավտոտնակներ և առանձին տեղամասեր տանող ճանապարհներ

«Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի վարչական շենքը գտնվում է Շիկահող գյուղում, որը վերանորոգվել էր պետական և Բնության համաշխարհային հիմնադրամի բյուջեի միջոցներով 2007-2008թթ.: Վարչական շենքում գտնվում է ՊՈԱԿ-ի վարչական, պահպանության, գիտության և մոնիթորինգի, այցելուների կառավարման բաժինները: Շենքում ստեղծված են պայմաններ այցելուների ու ռիզորգի զիջերակացի համար: Շենքում կազմակերպված է հանդիպումների համար նախատեսված սենյակ, ինչպես նաև խոհանոց, ճաշարան և լոգարան: Առանձնացված սենյակում նախատեսվում է ստեղծել նաև բնության թանգարան:

Ավտոտնակները գտնվում են վարչական շենքի առաջին հարկում:

«Զանգեզուր» արգելավայրի գրասենյակը գտնվում է Կապան քաղաքում և բաղկացած է 3 սենյակներից: Արգելավայրի գրասենյակը ստեղծվել էր 2009 թ. CEPF-ի և Բնության համաշխարհային հիմնադրամի ծրագրերի շրջանակներում:

«Շիկահող» ՊՈԱԿ-ը չունի այցելուների կենտրոն, որի ստեղծումը կխթանի տուրիզմի զարգացումը արգելոցի և արգելավայրերի տարածքներում, ինչպես նաև պահպանման գոտու համայնքներում, ստեղծելով այնտեղ այլընտրանքային եկամուտի աղբյուրներ:

Անհրաժեշտ է ստեղծել նաև տեղամասային գրասենյակներ, «Զանգեզուր» արգելավայրի Տաթևի ու Սիսիանի տեղամասերում, ինչպես նաև «Խուստուլի» և «Սոսու պուրակ» արգելավայրերի համար: Արգելոցի պահպանության նպատակներով օգտագործվող ներքին դաշտային ճանապարհների ընդհանուր երկարությունը կազմում է շուրջ 80 կմ: Ծավ և Ներքին Հանդ գյուղերից անտառային գոտով անցնող, յուրաքանչյուրը շուրջ 10 կմ երկարությամբ դաշտային

ճանապարհները երթևեկելի են, սակայն ճանապարհները դժվարանցանելի են գարնանը և վատ եղանակային պայմաններում: Մթնածորի տեղամասում կա նաև դեպի մերձալպյան գոտի տանող դժվարանցանելի արահետ, որի երկարությունը կազմում է շուրջ 8 կմ: Այն օգտագործվում է շատ հազվադեպ, արգելոցի աշխատակիցների կողմից: Տրանսպորտային միջոցների երթևեկության համար պիտանի դաշտային ճանապարհներ կան նաև Շիկահողի տեղամասում, որոնք նույնպես բարեկարգված չեն և դժվարանցանելի են վատ եղանակային պայմաններում:

«Զանգեզուր» արգելավայր տանող ճանապարհները մի քանիսն են և հիմնականում համընկնում են միջհամայնքային ճանապարհներին: Արգելավայրի Քաջարանի տեղամաս տանող ճանապարհ ընկած է Քաջարան գյուղի միջով, Գեղի տեղամաս՝ Գեղի և Նոր Աստղաբերդ ճանապարհին, Տաթևի տեղամաս՝ Տաթև գյուղի ճանապարհին, իսկ Սիսիան տեղամաս՝ Շենաթաղ, Բնունիս, Դատակերտ և Նժդեհ համայնքներ տանող ճանապարհին: Տեղամասերի դաշտային ճանապարհները բարեկարգված չեն և դժվարանցանելի են վատ եղանակային պայմաններում և կարիք ունեն ամեն տարի վերանորոգման:

«Խուստուփ» արգելավայր տանող դաշտային ճանապարհը անցնում է Շիշկերտ գյուղի միջով, ընդհանուր երկարությունը «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի վարչական շենքից կազմում է շուրջ 20 կմ: Ճանապարհը դժվարանցանելի է և կարիք ունի տարեկան վերանորոգման:

«Մոսու պուրակ» արգելավայր տանող ճանապարհը նույնն է ինչ Ներքին Հանդ գյուղի ճանապարհը և գտնվում է բարվոք վիճակում, վարչական շենքից մոտ 10 կմ հեռավորության վրա:

Պետական արգելոցի և արգելավայրերի ենթակառուցվածքների վերլուծության ընթացքում վեր են հանվել հետևյալ խնդիրները.

- ճանապարհների, գետային անցումների և արահետների ոչ բարվոք վիճակ,
- տեղամասային գրասենյակների և պահակետերի բացակայություն,
- էկոտուրիզմի կազմակերպման համար անհրաժեշտ ենթակառուցվածքների համալրումը,
- ժամանակակից կապի և պարեկության միջոցների բարելավումը
- մոնիտորինգի ենթակառուցվածքի /դիտարկման ցանցի/ բացակայություն:

Հաշվի առնելով ճանապարհային ցանցի վերանորոգման ծախսատարությունը, ինչպես նաև արգելոցի և արգելավայրերի բարդ, կտրտված և խիտ անտառներով ծածկված տարածքը, պարեկության և մոնիտորինգի համար կիրառելի կարող են լինել թեթև ավիապարեկային միջոցները՝ արգելոցում միայն ձիեր, իսկ արգելավայրերում նաև կվադրոցիկներ:

5.2. Արգելոցի և արգելավայրերի պահպանության խնդիրները

Համաձայն «Շիկահող» պետական արգելոց պետական ոչ առևտրային կազմակերպության 22-րդ կետի արգելոցի և արգելավայրերի պահպանությունն իրականացվում է կազմակերպության պահպանության ծառայության՝ պահպանության բաժնի և տեղամասային և արգելավայրերի տեսուչների միջոցով: Պահպանության բաժնի ղեկավարն ի պաշտոնե նաև տնօրենի տեղակալն է:

Պահպանության ծառայության աշխատողները՝

ա) ապահովում են արգելոցի և արգելավայրերի կանոնադրություններով սահմանված բնապահպանական նորմերի ու կանոնների կատարումը դրանց տարածքներում.

բ) ստուգում են արգելոցի և արգելավայրերի տարածք մուտք գործող անձանց անցագրերը.

գ) կանխում են արգելոցի և արգելավայրերի ռեժիմները խախտող ցանկացած գործողություն.

դ) կազմում են արգելոցի և արգելավայրերի ռեժիմների խախտումների մասին արձանագրություններ, դրանք ներկայացնում տնօրենին՝ Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությամբ սահմանված կարգով դրանց ընթացք տալու համար.

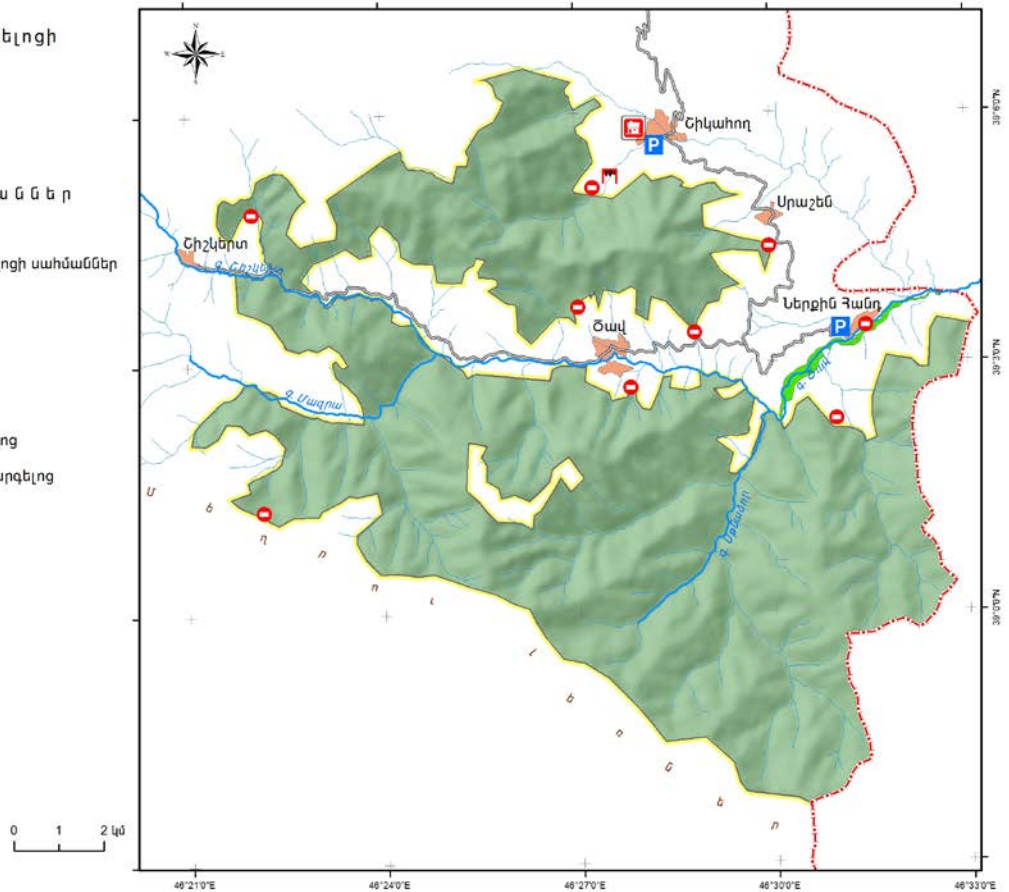
ե) իրավախախտողի անձը խախտման վայրում պարզելու անհնարինության դեպքում կարող են նրան բերել մոտակա ներքին գործերի մարմին.

զ) օրենքով սահմանված դեպքերում վերցնում են արգելոցի և արգելավայրերի ռեժիմները խախտող անձանց իրավախախտման գործիք կամ անմիջական օբյեկտ հանդիսացող իրերն ու փաստաթղթերը.

Քարտեզ 6 «Շիկահող» պետական արգելոցի ենթակառուցվածքը

Քարտեզ-սխեմա
«Շիկահող» Պետական արգելոցի
ենթակառուցվածքը

- Պ ա յ մ ա կ ա ն ն շ ա ն ն ե ռ
- ՀՀ պետական սահման
 - «Շիկահող» պետական արգելոցի սահմաններ
 - բնակավայրեր
 - ավտոճանապարհներ
 - գետեր
 - վտակներ
 - «Շիկահող» Պետական արգելոց
 - «Սոսու պուրակ» պետական արգելոց
 - արգելոցի գրասենյակ և հյուրատուն
 - ավտոկայանատեղիներ
 - ցուցավահանակ
 - ուղեփակոցներ

է) ապահովում են արգելոցի և արգելավայրերի պահպանման գոտիների տարածքներում գտնվող ֆիզիկական անձանց ու կազմակերպությունների կողմից արգելոցի և արգելավայրերի կանոնադրություններով սահմանված պահանջների կատարումը:

Պահպանության ծառայության աշխատողը ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված կարգով իրավունք ունի կրելու համազգեստ և օգտագործելու քաղաքացիական ու ծառայողական զենք:

Ծառայողական պարտականությունները կատարելու ժամանակ պահպանության ծառայության աշխատողների առողջությանը և գույքին պատճառած վնասի հատուցումը կատարվում է օրենքով սահմանված կարգով:

Համաձայն ՀՀ ԲՀՊՏ-ների 2006թ. օրենքի Հոդված 29-ի.

1. Պահպանություն իրականացնող աշխատողն իրավունք ունի.

1) Հայաստանի Հանրապետության օրենքով սահմանված կարգով պահել, կրել, օգտագործել ծառայողական զենք և զինամթերք, ինքնապաշտպանության միջոցներ՝ արցունքաբեր գազ, զրահաթիկնոց և այլն.

7) անտառահատումները, անասունների արածեցումը, խոտհունձը և բուսական ծածկույթի այլ խախտումներ.

8) թունաքիմիկատների օգտագործումը բույսերի պաշտպանության նպատակով, ինչպես նաև հանքային պարարտանյութերի օգտագործումը.

9) ռադիոակտիվ նյութերի և թափոնների, ինչպես նաև մարդու առողջության և շրջակա միջավայրի համար վտանգավոր կամ թունավոր այլ նյութերի արտադրությունը, օգտագործումը, պահեստավորումը և տարանցիկ տեղափոխումը.

10) երկրաբանական ուսումնասիրության աշխատանքները, որոնք առաջացնում են հողային ծածկույթի խախտում.

11) օգտակար հանածոների հանքավայրերի, երևակումների շահագործումը, հանքանյութեր վերամշակող օբյեկտների, լցակայանների, պոչամբարների և հանքարդյունաբերության հետ առնչվող ցանկացած այլ օբյեկտների տեղաբաշխումը.

12) ընդհանուր օգտագործման ճանապարհներից դուրս շարժիչային և թրթուրավոր տրանսպորտային միջոցների երթևեկությունը և կայանելը ճանապարհային ցանցի սահմաններից դուրս կամ դրա համար չնախատեսված վայրերում.

13) ցանկացած այլ գործունեություն, որը խախտում է բնական համակարգերը և օբյեկտները կամ սպառնում է դրանց պահպանությանը:

2. Արգելոցի տարածքում թույլատրվում է՝

1) բնական էկոհամակարգերի և դրանց բաղադրիչների գիտական ուսումնասիրությունը, հաշվառումը, գույքագրումը, մոնիթորինգը.

2) արգելոցի կառավարման պլանով սահմանված երթուղիներով էկոլոգիական զբոսաշրջության կազմակերպումը.

3) կառավարումն իրականացնող կազմակերպության տրանսպորտային միջոցների օգտագործումը.

4) հրդեհային անվտանգության աշխատանքների իրականացումը.

5) ուսումնական հաստատությունների կրթադաստիարակչական միջոցառումների (դպրոցականների համար բաց դասերի, էքսկուրսիաների, ցուցահանդեսների, բնապահպանական օրերի նշումների կազմակերպում) և ուսումնաարտադրական պրակտիկաների անցկացումը.

6) իրազեկման նպատակով բնապահպանական միջոցառումների կազմակերպումը և իրականացումը:

Համաձայն ՀՀ ԲՀՊՏ-ների օրենքի Հոդված 26-ի

1. Արգելավայրի տարածքում արգելվում է՝

1) ջրային ռեժիմը խախտող ցանկացած գործունեություն.

2) պահպանության ենթակա բուսական և կենդանական աշխարհի ներկայացուցիչների բնակության միջավայրի պայմանների խախտումը.

3) որսորդությունը, բացառությամբ սիրողական ձկնորսության.

4) բույսերի և կենդանիների օտարածին տեսակների, ինչպես նաև կենսատեխնոլոգիաների միջոցով ստացված գենետիկորեն ձևափոխված օրգանիզմների (տեսակների) ներմուծման և կլիմայավարժեցման աշխատանքները.

5) անտառահատումները, բացառությամբ սանիտարական և խնամքի հատումների.

6) թունաքիմիկատների օգտագործումը բույսերի պաշտպանության նպատակով, ինչպես նաև հանքային պարարտանյութերի օգտագործումը.

7) ռադիոակտիվ նյութերի և թափոնների, ինչպես նաև մարդու առողջության և շրջակա միջավայրի համար վտանգավոր կամ թունավոր այլ նյութերի արտադրությունը, օգտագործումը, պահեստավորումը.

8) ընդհանուր օգտագործման ճանապարհներից և ջրային ուղիներից դուրս շարժիչային և թրթուրավոր տրանսպորտային միջոցների երթևեկությունը և կանգառը ճանապարհային ցանցի սահմաններից դուրս կամ դրա համար չնախատեսված վայրերում:

9) երկրաբանական ուսումնասիրության աշխատանքները (հողային ծածկույթի խախտումով), օգտակար հանածոների հանքավայրերի, երևակումների շահագործումը, հանքանյութեր վերամշակող օբյեկտների, լցակայանների, պոչամբարների և հանքարդյունաբերության հետ առնչվող ցանկացած այլ օբյեկտների տեղաբաշխումը:

10) տնտեսական և բնակելի օբյեկտների, ճանապարհների, խողովակաշարերի, էլեկտրահաղորդման գծերի և հաղորդակցության այլ ուղիների շինարարությունն ու շահագործումը:

11) ցանկացած այլ գործունեություն, որը խախտում է բնական համակարգերը և օբյեկտները կամ սպառնում է դրանց պահպանությանը:

2. Արգելավայրի տարածքում թույլատրվում է.

1) բնական էկոհամակարգերի, կենսաբազմազանության, լանդշաֆտների, բնության ժառանգության գիտական ուսումնասիրությունները, հաշվառումը, գույքագրումը, մոնիթորինգը:

2) կառավարման պլանով սահմանված երթուղիներով էկոլոգիական զբոսաշրջության կազմակերպումը, այդ թվում՝ տեղանքին համահունչ հանգստի տաղավարների և դիտակետերի տեղադրումը:

3) էկոհամակարգերի հավասարակշռությունը խախտող երևույթներն ու գործընթացները կանխարգելող, ինչպես նաև խախտված էկոհամակարգերի վերականգնման, այդ թվում՝ անտառվերականգնման միջոցառումները:

4) պահպանության ենթակա բուսական և կենդանական տեսակների վերարտադրությունը, դրանց պոպուլյացիաների վերականգնմանը նպաստող միջոցառումները:

5) սանիտարահիգիենիկ և հրդեհային անվտանգության աշխատանքների իրականացումը:

6) ուսումնական հաստատությունների կրթադաստիարակչական և ուսումնաարտադրական պրակտիկաների անցկացումը:

7) Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությամբ սահմանված կարգով ստացված թույլտվության առկայության դեպքում ջրային ռեսուրսների և բուսական պաշարների օգտագործումը:

ԳԼՈՒԽ 6. ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԿԵՆՍԱԲԱԶՄԱԶԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄՈՆԻԹՈՐԻՆԳ

6.1. Գիտական հետազոտություններ

Համաձայն ՀՀ ԲՀՊՏ-ների օրենքի Հոդված 14-ի.

1. Բնության հատուկ պահպանվող տարածքներում իրականացվող գիտական ուսումնասիրությունների նպատակն է էկոհամակարգերի ու դրանց բաղադրիչների, այդ թվում՝ բուսական և կենդանական տեսակների և պաշարների պահպանության, պաշտպանության, վերարտադրության միջոցառումների և օգտագործման մեխանիզմների գիտական հիմնավորումը, մասնավորապես՝

1) կենսաբանական բազմազանության տեսակային կազմի, տարածվածության, քանակի, բնակության վայրերի, կենդանիների միգրացիայի ուղիների ուսումնասիրումը:

2) կենսաբանական պաշարների օգտագործման ենթակա թույլատրելի չափաքանակների նախադրյալների սահմանումը և դրանց ողջամիտ օգտագործման մեխանիզմների մշակումը:

3) պահպանության տարբեր ռեժիմների պայմաններում բուսական և կենդանական տեսակների էկոլոգիական առանձնահատկությունների բացահայտումը.

4) կենսաբանական բազմազանության պահպանության, պաշտպանության և վերարտադրության արդյունավետ մեթոդների ու միջոցառումների վերաբերյալ առաջարկների մշակումը.

5) տարածքների գործառնական գոտիավորման վերաբերյալ առաջարկների մշակումը.

6) տարածքի կենսաբանական բազմազանության մասին տվյալների բազայի ստեղծումը:

2. Բնության հատուկ պահպանվող տարածքներում իրականացվող գիտական ուսումնասիրությունների թեմատիկ ուղղվածությունները սահմանվում են կառավարման պլանով և իրականացվում են հիմնարար կամ կիրառական ուղղություններով՝ պետական բյուջեի, սույն օրենքի 18-րդ հոդվածի 3-րդ մասով և 21-րդ հոդվածի 4-րդ, 6-րդ և 8-րդ մասերով նախատեսված միջոցների, համայնքային բյուջեի և Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությամբ չարգելված ֆինանսական այլ միջոցների հաշվին:

3. Բնության հատուկ պահպանվող տարածքներում գիտական ուսումնասիրություններ կարող են իրականացվել նաև այլ իրավաբանական և ֆիզիկական անձանց կողմից՝ պայմանագրային հիմունքներով, եթե դրանց իրականացմամբ չեն խախտվի սույն օրենքի կամ տվյալ տարածքի կառավարման պլանի պահանջները:

Համաձայն «Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ի կանոնադրության 26-րդ կետի՝ կազմակերպության կողմից իրականացվող գիտական հետազոտություններն ուղղվում են արգելոցի և արգելավայրերի տարածքների էկոհամակարգերի ուսումնասիրմանը, գործընթացների և երևույթների դիտանցին, դրանց կանխատեսմանն ու գնահատմանը, բուսական և կենդանական աշխարհի գենոֆոնդի պահպանմանը, էկոլոգիական վիճակի գնահատմանն ու կանխատեսմանը:

Գիտահետազոտական աշխատանքները կազմակերպում է կազմակերպության գիտության բաժինը, որի ղեկավարն ի պաշտոնե նաև տնօրենի տեղակալն է գիտության գծով:

Կազմակերպության գիտության բաժինը՝

ա) կազմակերպում և իրականացնում է արգելոցի և արգելավայրերի էկոհամակարգերի և դրանց բաղադրիչների ուսումնասիրությունը.

բ) արգելոցի և արգելավայրերի տարածքներում կազմակերպում և իրականացնում է շրջակա միջավայրի դիտանցը.

գ) պատրաստում և հրատարակում է գիտահետազոտական ու գիտաճանաչողական նյութեր:

դ) մշակում և կատարելագործում է բնապահպանական ու բնօգտագործման մեթոդները.

ե) վայրի կենդանիների և բույսերի հազվագյուտ ու անհետացող տեսակների վերարտադրության նպատակով կազմակերպում է փորձարարական և այլ գիտահետազոտական աշխատանքներ:

Վերջին 20-25 տարիների ընթացքում համակողմանի գիտական հետազոտություններ «Շիկահող» պետական արգելոցի տարածքում գրեթե չեն իրականացվել, ինչը հիմնականում պայմանավորված է արգելոցում բարձր որակավորում ունեցող կադրերի բացակայությամբ: «Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ի 2012թ. հաստիքային ցուցակով նախատեսված 38 հաստիքներից գիտական բաժնում գոյություն ունի 4 հաստիք՝ գիտության բաժնի պետ և 3 գիտաշխատող:

Գիտական ուսումնասիրությունները, հաշվառումը, գույքագրումը և մոնիթորինգը համակարգված բնույթ չեն կրում:

Արգելավայրերի տարածքում բուսակենդանական աշխարհի գիտական ուսումնասիրությունները չեն կրում համակարգված և համապարփակ բնույթ: 2010 թվականից հիմնական ուսումնասիրությունները իրականացվում են կովկասյան ընձայռուծի, բեզոարյան այծի և հայկական մուֆլոնի արեալի ճշգրտման և կերային բազայի գնահատման նպատակով:

Արգելոցում գիտահետազոտական աշխատանքները 2002-2012 թթ.-ի ընթացքում իրականացվել են ՀՀ ԳԱԱ կենդանաբանության և բուսաբանության ինստիտուտների հետ համատեղ և Բնության համաշխարհային հիմնադրամի ծրագրերի շրջանակներում՝ արգելոցի գիտական բաժնի կենդանաբանի և բուսաբանի միջոցով, պետարգելոցի ղեկավարության և պահպանության բաժնի աշխատակիցների աջակցությամբ ու անմիջական մասնակցությամբ:

Կատարվել են մի շարք հետազոտություններ, այդ թվում՝ շարունակվել են միջատների մի շարք խմբերի (բզեզների և թիթեռների որոշ ընտանիքներ) գույքագրման աշխատանքները: Արգելոցի և արգելավայրերի տարածքում կատարվել են ողնաշարավոր կենդանիների (սողուններ, սմբակավորներ և գիշատիչ կաթնասուններ) գույքագրման, հաշվառման և էկոլոգիական առանձնահատկությունների ուսումնասիրման աշխատանքներ:

«Առաջավորասիական հովազի ուսումնասիրությունը» ծրագրի շրջանակներում, որը ֆինանսավորվում էր «Անհետացող տեսակների ազգային հիմնադրամի» (Անգլիա) կողմից 2005թ. մայիս և նոյեմբեր ամիսներին պետարգելոցի ջրբաժանը հանդիսացող Մեղրու լեռնաշղթայի հյուսիս-արևելյան լանջերին Երիտասարդական էկոլոգիական խմբի կողմից իրականացվել են մոնիթորինգային հետազոտություններ: Հովազի ներկայության նշանների (արգասիքները, հետքերը, քերուքները) հայտնաբերման բոլոր վայրերի աշխարհագրական կորդինատները և ծովի մակերևույթից բարձրությունը սահմանված կարգով գրանցվել են GPS սարքի միջոցով: Հետազոտում այդ տեղեկությունները անց են կացվել հետազոտվող տարածքի համակարգչային ԳԻՍ քարտեզների վրա և վերլուծության են ենթարկվել: Հաջողվել է ֆոտոթոնիչ սարքի միջոցով նկարահանել առաջավորասիական հովազ, բեզուարյան այծ, գայլ, գորշ արջ, հնդկական մացառախոզ, անտառային կատու և այլ կենդանիներ:

Ստացված տվյալների հիման վրա հովազը բնակվում է արգելոցի արևելքում, որի նպաստավոր բիոտոպները սահմանակից են Ադրբեջանի սահմանին: Բնության համաշխարհային հիմնադրամի (WWF) Կովկասի տարածաշրջանում իրականացվող «Հովազի պահպանություն» ծրագրի շրջանակներում 2003թ.-ից իրականացվում է նաև առաջավորասիական հովազի, բեզուարյան այծի և հայկական մուֆլոնի մոնիթորինգ՝ արգելոցում և արգելավայրում դրանց պոպուլյացիաների վիճակի գնահատման նպատակով: Այդ կազմակերպության կողմից ֆինանսավորվում է նաև հակաորսագողության դեմ ստեղծված խմբի աշխատանքները, որում ընդգրկված են Բնապահպանական պետական տեսչության Սյունիքի տարածքային բաժնի, «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ-ի աշխատակիցները:

ՀՀ ԳԱԱ կենդանաբանության ինստիտուտը, ԱՄՆ-ի Սենթ Լուիսի կենդանաբանական այգու և Ռուսաստանի Դաշնության ԳԱ կենդանաբանության ինստիտուտի հետ կնքած պայմանագրի շրջանակներում 2004թ.-ից սողունաբանական հետազոտություններ են իրականացվում Հայաստանում: Այդ հետազոտությունների շրջանակներում 2005-2011թ. ընթացքում այցելություններ են կատարվել արգելոցի տարածք, որի արդյունքում ճշգրտվել են արգելոցում հանդիպող սողունների տեսակային կազմի ցանկը, որոշ տեսակների արեալները, իրականացվել են էկոլոգիայի որոշ հարցերի ուսումնասիրություններ: 2200-2300 մ ծ.մ. բարձրության վրա հայտնաբերվել են հայկական իժի, գյուրգայի և մի քանի այլ սողունների տեսակների սիմպատրիկ պոպուլյացիաներ: 2008 թվականից սկսվել են հայկական իժի տեղաշարժման և տեղաբաշխման ուսումնասիրությունները ռադիոտեղեկատվական մեթոդների օգնությամբ:

Վերոհիշյալ պայմանագրի շրջանակներում նախատեսվում է շարունակել «Շիկահող» պետարգելոցի և արգելավայրերի սողունների

Ընդհանուր առմամբ պետք է նշել, որ 2003-2011թթ. պետարգելոցում և արգելավայրերում շարունակվել են գիտական հետազոտությունները, չնայած այն հանգամանքին, որ գիտական բաժինը բարձր որակավորում ունեցող գիտաշխատողների կարիք ունի: ՀՀ ԳԱԱ համապատասխան ինստիտուտների մասնագետների օգնությամբ նախատեսվում է շարունակել մի շարք խոշոր ողնաշարավոր կենդանիների և բուսական ռեսուրսների գույքագրման և հաշվառման աշխատանքները: Որոշ աշխատանքներ են կատարվում պետարգելոցի ֆլորայի տեսակային կազմի դասակարգման ուղղությամբ:

Չնայած վերը նշված աշխատանքների իրականացմանը, ՊՈԱԿ-ի գիտական աշխատանքների վերլուծության ընթացքում վեր են հանվել հետևյալ խնդիրները.

- Կենսաբազմազանության վերաբերյալ գիտական նորացված տեղեկատվության բացակայություն,
- Չհամակարգված գիտական գործունեություն,
- Մասնագիտական թույլ կարողություններ,
- Ուսումնական ծրագրերի, կադրերի ուսուցման և վերապատրաստման հնարավորությունների բացակայություն,
- Ուսումնական հաստատությունների կրթադաստիարակչական և ուսումնաարտադրական պրակտիկաների բացակայություն,
- Միջազգային համագործակցության և փորձի փոխանակման անբավարարություն:

Համաձայն «Բնության հատուկ պահպանվող տարածքի մասին» ՀՀ օրենքի (հոդված 13) Հայաստանի Հանրապետությունում բնության հատուկ պահպանվող տարածքների ուսումնասիրությունն իրականացվում է պետական և (կամ) համայնքային բյուջեի, ինչպես նաև տեղական ու միջազգային դոնոր կազմակերպությունների և օրենքով չարգելված ֆինանսավորման այլ աղբյուրների հաշվին:

Գիտահետազոտական աշխատանքները ԲՀՊՏ-ում հանդիսանում են դրանց գործունեության անհրաժեշտ բաղադրիչ, որոնք ապահովում են այդ տարածքներում իրենց հիմնական գործառնությունների՝ կենսաբանական և լանդշաֆտային բազմազանության և պատմամշակութային ժառանգության պահպանության արդյունավետ իրականացումը:

Ըստ «Բնության հատուկ պահպանվող տարածքների մասին» ՀՀ օրենքի, ԲՀՊՏ-ում գիտական ուսումնասիրությունները պետք է նպաստեն՝

- Էկոհամակարգերի և դրանց բաղադրիչների պետական հաշվառման իրականացմանը, համակարգված տեղեկատվական բազայի ստեղծմանը և պետական կադաստրի վարմանը.
- Էկոհամակարգերի և դրանց բաղադրիչների պահպանության և օգտագործման ձևերի ու մեթոդների մշակմանը.
- Էկոհամակարգերի և դրանց բաղադրիչների մոնիթորինգի չափորոշիչների մշակմանը.
- Բնության հատուկ պահպանվող տարածքների արդյունավետ կառավարման պլանավորմանը:

Գիտահետազոտական աշխատանքների /ԳՀԱ/ ընթացքում ստացված տեղեկատվությունը կիրառվում է բնապահպանական միջոցառումների պլանավորման, այդ թվում էկոհամակարգերի և դրանց բաղադրիչների պահպանության ու վերականգնման, և դրանց արդյունավետության գնահատման համար, պահպանվող համակարգերի և օբյեկտների վիճակի գնահատման և կանխատեսման, էկոլոգիական մոնիթորինգի իրականացման, էկոլոգիական հարցերի լուսաբանման, տուրիզմի և ռեկրեացիայի, ինչպես նաև ՊՏ-ում ու դրանց պահպանման գոտիներում իրականացվող տնտեսական գործունեության ազդեցության գնահատման համար:

ԲՀՊՏ-ում ԳՀԱ իրականացման համար հիմք պետք է հանդիսանա տվյալ պահպանվող տարածքի առկա խնդիրների առաջնահերթումը, որը պետք է կատարվի հաշվի առնելով ԲՀՊՏ-ի բնական յուրահատկությունները և իրական պահանջները, ինչպես նաև պետական իշխանության և կառավարումը իրականացնող մարմինների պահանջները: ԲՀՊՏ-ի գիտահետազոտական գործունեությունը պետք է ընթանա երեք հիմնական ուղղություններով՝ բուսակենդանական

աշխարհի գույքագրում, մոնիթորինգի կազմակերպման համար տվյալների տրամադրում, կոնկրետ խնդրի լուծմանն ուղղված/կողմնորոշված հետազոտություններ:

Առաջնահերթ գույքագրման աշխատանքներին պետք է դասել

- անոթավոր բույսերի, ողնաշարավոր կենդանիների տեսակների, անողնաշարավոր կենդանիների գերակշռող կարգերի ֆոնային ընտանիքների անոտացված /համառոտ/ ցուցակների կազմումը,
- հազվագյուտ, յուրօրինակ և հատուկ ուշադրություն պահանջող կենդանի և անկենդան բնության օբյեկտների, կենդանիների ու բույսերի էնդեմիկ և հազվագյուտ տեսակների ապրելավայրերի կադաստրների կազմում,
- երկրաբուսաբանական և հողային քարտեզագրում:
- Բնական գործընթացների մոնիթորինգի կազմակերպման համար առաջնահերթ է ստանալ գիտական տվյալներ.կենսաբազմազանության հարստության և բիոտայի /ֆլորա և ֆաունա/ որակական կազմի փոփոխության մասին՝ առաջին հերթին ողնաշարավոր կենդանիների և անոթավոր բույսերի դիտարկումներ
- պոպուլյացիաների վիճակի մասին.
 - բույսերի և կենդանիների էնդեմիկ ու հազվագյուտ տեսակների,
 - արժեքավոր որսորդական-արդյունագործական տեսակի կենդանիների,
 - էպիդեմիոլոգիական տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունեցող կենդանիների,
 - առանձնահատուկ արժեքավոր դեղաբույսերի,
 - այլ տեսակների, որոնք ունեն էական տնտեսական և սոցիալական նշանակություն.
 - բնական համակեցությունների էդիֆիկատորային տեսակների և էկոհամակարգերի վիճակի ինդիկատոր- տեսակների,
- էկոհամակարգերի վիճակի մասին, հատկապես՝
 - կոնկրետ ֆիզիկա-աշխարհագրական տարածաշրջանի համար ցուցանմուշային/ետալոն/ հանդիսացող,
 - հազվագյուտ և յուրօրինակ՝ այդ թվում ռելիկտային,
 - հազվագյուտ և էնդեմիկ տեսակների բնակության միջավայր հանդիսացող և պահպանության համար կարևոր դեր խաղացող,

Արգելոցում և արգելավայրերում առաջնահերթ պետք է համարել կոնկրետ խնդրի լուծմանը կողմնորոշված հետազոտությունները, որոնք նպատակաուղղվում են՝

- էկոլոգիական մոնիթորինգի մեթոդների մշակմանն ու կատարելագործմանը,
- բնական համակարգերի և օբյեկտների վրա թույլատրելի ազդեցությունների նորմավորմանը,
- բնօգտագործման թույլատրելի չափաբանակների որոշմանը,
- բնական համակարգերի դինամիկայի անբարենպաստ տենդենցների և դրանց պատճառների բացահայտմանը և գնահատմանը, ինչպես նաև հետևանքների կանխատեսմանը
- բնական համակարգերի և օբյեկտների պահպանության և վերականգնման տեխնոլոգիաների մշակմանը և կատարելագործմանը,
- հազվագյուտ և անհետացող տեսակների, համակեցությունների և էկոհամակարգերի էկոլոգիական առանձնահատկությունների ուսումնասիրմանը,
- էկոլոգիական հարցերի լուսաբանման և ճանաչողական զբոսաշրջության կազմակերպման գիտական հիմնավորմանը,
- պահպանվող էկոհամակարգերի և լանդշաֆտների ինքնավերականգնման և ինքնակարգավորման ունակության բարձրացմանը:

Արգելոցում և արգելավայրերում գիտահետազոտական աշխատանքների և գիտական ուսումնասիրությունների կազմակերպման ծրագրերը հիմնականում ներառում են.

1. իրականացված գիտական հետազոտությունների ներկա վիճակի վերլուծությունը,

2. տարածքի պահպանության, մոնիթորինգի, էկոլոգիական կրթության, էկոտուրիզմի և հանգստի կազմակերպման ոլորտներում իրականացվող գործունեության գիտական հիմնավորվածությունը,
3. գիտական հետազոտությունների հեռանկարային պլանը ըստ առաջնահերթությունների՝
 - գիտական հետազոտությունների կազմակերպման ուղղությունները, ժամկետները, միջոցները, իրականացնողները,
 - երկրատեղեկատվական և այլ ժամանակակից տեխնոլոգիաների ներդրման/զարգացման ծրագիրը,
 - հրատարակված մենագրությունների և այլ գիտական աշխատանքների ցանկը,
 - գիտական հետազոտությունների նյութա-տեխնիկական բազայի զարգացման միջոցառումները,
 - դաշտային գիտական հենակետերի կառուցման /բարեկարգման ծրագիրը,
 - անձնակազմի գիտական աճին նպատակամղված ուսուցման և վերապատրաստման միջոցառումները:

6.2. Կենսաբազմազանության մոնիթորինգի նպատակը և խնդիրները

Կենսաբազմազանության մոնիթորինգը (ԿԲՄ) բնության հատուկ պահպանվող տարածքներում՝ բուսական և կենդանական օրգանիզմների, դրանց ապրելավայրերի, էկոհամակարգերի, բնության հուշարձանների, բնական պաշարների վիճակի ու զարգացման ընթացքի գնահատման և ազդեցությունների կանխատեսման համակարգ է:

Հանաձայն ՀՀ ԲՀՊՏ-ների մասին օրենքի Հոդված 15-ի.

1. Բնության հատուկ պահպանվող տարածքների մոնիթորինգի նպատակն է՝
 - 1) կենսաբանական բազմազանության տարածվածության, տեսակային կազմի, քանակի, բնակության վայրերի, կենդանիների միգրացիայի ուղիների առկա վիճակի բացահայտումը.
 - 2) էկոհամակարգերի և դրանց բաղադրիչների քանակական և որակական փոփոխությունների գնահատումն ու կանխատեսումը և դրանց վրա բնական ու մարդածին գործոնների ազդեցության բացահայտումը.
 - 3) էկոհամակարգերի և դրանց բաղադրիչների վրա բացասական ազդեցությունների կանխարգելման ու վերացման կամ մեղմացման միջոցառումների մշակումը:

2. Բնության հատուկ պահպանվող տարածքների մոնիթորինգը կատարվում է Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջեի, սույն օրենքի 18-րդ հոդվածի 3-րդ մասով և 21-րդ հոդվածի 4-րդ, 6-րդ և 8-րդ մասերով նախատեսված միջոցների, համայնքային բյուջեի և Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությամբ չարգելված այլ ֆինանսական միջոցների հաշվին:

6.3. Արգելոցի և արգելավայրերի կենսաբազմազանության մոնիթորինգի օբյեկտները

Արգելոցի և արգելավայրերի տարածքներում կենսաբազմազանության մոնիթորինգը (ԿԲՄ) պետք է իրականացվի հաշվի առնելով տվյալ տարածքի ֆիզիկա-աշխարհագրական, լանդշաֆտային, ֆլորայի, ֆաունայի, ենթակառուցվածքների և այլ առանձնահատկությունները: Անհրաժեշտ է իրականացնել գույքագրման և հաշվառման աշխատանքներ, որոնք հնարավորություն կտան ճշգրտել և առանձնացնել մոնիթորինգի ենթակա տարածքները և ընտրել դրանց համապատասխան ինդիկատորները:

6.4. ԿԲՄ հիմնական ինդիկատորների ընտրությունը

Համաձայն Կենսաբազմազանության մասին կոնվենցիայի գիտական, տեխնիկական և տեխնոլոգիական խորհրդատվության Օժանդակ մարմնի կողմից մշակված հավանական (պոտենցիալ) ինդիկատորների համակարգի կենսաբազմազանության ինդիկատորները բաժանվում են հետևյալ հիմնական խմբերի.

- ա) Ընդհանուր կիրառության,
- բ) Անտառային կենսաբազմազանության,
- գ) Ագրոկենսաբազմազանության,
- դ) Ներքին ջրերի կենսաբազմազանության,
- ե) Ծովային և առափնյա կենսաբազմազանության:

Ընդհանուր կիրառություն ունեցող ինդիկատորներից որպես կենսաբազմազանության վիճակի և մարդածին ճնշման մոնիթորինգի ինդիկատորներ ընտրվել են հետևյալները.

«Շիկահող» պետական արգելոցի տարածքում.

1. Հարաբերական «բացարձակ հանգստի գոտու» տոկոսը ընդհանուր արգելոցի տարածքում,
2. Անտառային տարածքի տոկոսը ԲՀՊՏ-ի ընդհանուր տարածքում,
3. Տարբեր անտառային տիպերի տոկոսը (առաջնային, երկրորդային կամ տնկարկներ) անտառային տարածքների ընդհանուր տոկոսից,
4. Անտառազրկման չափը (անտառային հողերի փոխակերպում այլ հողերի),
5. Մարդածին ազդեցության (հատումներ, արածեցում, խոտհունձ և այլն) ենթարկված անտառային տարածքների չափը և տոկոսը,
6. Ինվազիոն տեսակների քանակը և դրանց տարածվածությունը,
7. Տուրիզմի համար օգտագործվող հողատարածքների տոկոսը ԲՀՊՏ-ի ընդհանուր տարածքում,
8. Մոցիալական նպատակներով բնակչության կողմից ապօրինի օգտագործվող տեսակներ: Պահպանման գոտում.
1. Գյուղատնտեսական տարածքները ըստ մշակաբույսերի (հացահատիկ, յուղատու բույսեր, կերային և այլն),
2. Գյուղատնտեսական հողերի փոփոխություններ (գյուղատնտեսական հողերի փոխակերպում այլ հողերի կամ հակառակը),
3. Գյուղատնտեսական գործունեության (անասնապահություն, դաշտավարություն, այգեգործություն և այլն) հետևանքով վտանգված տեսակների թիվը:

Նշված ընդհանուր կիրառություն ունեցող ինդիկատորների ցուցակը ենթակա է փոփոխման՝ արգելոցում մոնիթորինգի համակարգի ներդրման և իրականացման, կենսաբազմազանության և սպառնացող վտանգների ու գործոնների ճշգրտման ընթացքում, ինչպես նաև շահագրգիռ կողմերի առաջարկությունների հիման վրա:

6.5. Տեսակի և պոպուլյացիայի մակարդակով առաջարկվող ինդիկատորները

Արգելոցի և արգելավայրերի համար ԿԲՄ ինդիկատորները ընտրվել են տարածա-ժամանակային կտրվածքով կենսաբազմազանության ու կենսառեսուրսների դինամիկան պարզաբանելու համար՝ հաշվի առնելով դրանց նկատմամբ հիմնական պահանջները:

Ընտրված տեսակների մեծամասնությունը համարվում են «թիրախային» տեսակներ, որոնք մոնիթորինգի են ենթարկվում ԲՀՊՏ-ի համար կարևորության պատճառով և իրենցից ներկայացնում են նաև բնակմիջավայրի վիճակը բնորոշող և/կամ մարդածին ազդեցությունը բացահայտող չափորոշիչներ: Սովորական հանդիպող (ֆոնային) տեսակներից որպես ինդիկատոր ընտրվել են

այն տեսակները, որոնց միջոցով ստացված համապատասխան տեղեկատվությունը կարևոր նշանակություն ունի էկոհամակարգի վիճակը բնորոշելու համար: Տեսակ/պոպուլյացիա մակարդակում անհրաժեշտ է յուրաքանչյուր տեսակի համար ճշտել տաքսոնոմիական պատկանելիությունը (տեսակ, ցեղ, ընտանիք), գտնվելու վայրը, զբաղեցրած տարածքի սահմանները:

Տեսակ/պոպուլյացիա մակարդակում ընտրված ինդիկատորների համար որպես ամենատարածված և ինֆորմատիվ ցուցանիշներ օգտագործվում են.

- Առկա կամ բացակա լինելը,
- Յուրաքանչյուր պոպուլյացիայում առանձնյակների թիվը,
- Տարածվածությունը (արեալը),
- Բացարձակ և հարաբերական հարստությունը,
- Պոպուլյացիայի առանձնյակների խտությունը,
- Պոպուլյացիաների թիվը,
- Տարիքային կազմը,
- Սեռական կազմը,
- Ֆենոլոգիական ցուցանիշները,
- Արտադրողականությունը և այլ ինֆորմատիվ ցուցանիշներ:

Նշված ցուցանիշների ճիշտ ընտրությունը ապահովում է կենսաբազմազանության մոնիթորինգի հաջողության զգալի մասը: Ներկայացված ցուցանիշների ցանկը պետք է լրացվի և ճշգրտվի մոնիթորինգի համակարգի ձևավորման փորձնական փուլում, կենսաբազմազանության հաշվառման և գույքագրման աշխատանքների ավարտից հետո:

Աղյուսակ 12- Արգելոցի և արգելավայրերի կենսաբազմազանության մոնիթորինգի պոտենցիալ ինդիկատորների բնութագիրը:

Ինդիկատոր (տեսակ կամ օբյեկտ)		Կատեգորիա	Գոտիներ			Ցուցանիշ	Էկոհամակարգ	Առաջնություն
			Արգելոցային	Էկոտուրիզմի	Պահպանական			
կաթնասուններ	Գայլ (<i>Canis lupus</i>)	սովորական	+	+	+	Ֆենոլոգիական ցուցանիշներ՝ ակտիվությունը ոռնոցով, կտղուցը	բոլոր էկոհամակարգերը	2
	Գորշ արջ (<i>Ursus arctos</i>)	ՀՀ կարմիր գիրք	+	+	+	Ֆենոլոգիական ցուցանիշներ՝ առաջին հանդիպումը, բուս. մտնելը	բոլոր էկոհամակարգերը	1
	Բեզուարյան այծ (<i>Capra aegagrus</i>)	ՀՀ կարմիր գիրք				առանձնյակների թիվը, տարիքային կազմը՝ ֆենոլոգիական ցուցանիշներ՝ ակտիվությունը՝ կտղուցը	լեռնատափաստանային, անտառային և լեռնամարգագետնային	1
	Հնդկական մացառախոզ (<i>Hystrix indica</i>)	ՀՀ կարմիր գիրք	+	+	+	առկա կամ բացակա լինելը	լեռնատափաստանային, անտառային	1
թռչուններ	Կովկասյան մարեհավ (<i>Tetrao mlakosiewiczi</i>)	ՀՀ կարմիր գիրք	+			առկա կամ բացակա լինելը՝ ֆենոլոգիական ցուցանիշներ՝ կտղուցականչը սկսելու և ավարտելու ամսաթիվը	բարձրադիր մարգագետնային	1
	Կասպիական ուլար (<i>Tetraogallus caspius</i>)	ՀՀ կարմիր գիրք	+			առկա կամ բացակա լինելը	բարձրադիր մարգագետնային	1
սողուններ	Նաիրյան մողես (<i>Darevskia armeniaca</i>)	սովորական	+	+	+	առանձնյակների թիվը, տարիքային կազմը՝ ֆենոլոգիական ցուցանիշներ՝ ակտիվությունը՝ առաջին հանդիպումը, ձմեռման անցնելը	լեռնատափաստանային, անտառային և լեռնամարգագետնային	1
	Արևմտյան վիշապիկ (<i>Eryx jaculus</i>)	սովորական	+	+	+	առանձնյակների թիվը, տարիքային կազմը՝ ֆենոլոգիական ցուցանիշներ՝ ակտիվությունը՝ առաջին հանդիպումը, ձմեռման անցնելը	լեռնատափաստանային, կիսաանապատային	2
երկենցաղներ	Փոքրասիական ծառագորտ (<i>Hyla savignyi</i>)	ոչ հաճախ հանդիպող	+	+	+	առանձնյակների թիվը	Անտառային Գետեր Ծավ, Շիկահող, Մազրա	2
	Փոքրասիական գորտ (<i>Rana macrocnemis</i>)	սովորական	+	+	+	առանձնյակների թիվը՝ ձվադրավայրերում հաշվառվում է գորտընկիթների կույտերի քանակը	լեռնատափաստանային, անտառային և լեռնամարգագետնային, Գետեր՝ Ծավ, Շիկահող, Մազրա	1
ձկներ	Կոդակ (<i>Varicorhinus capoeta</i>)	սովորական	+	+	+	առանձնյակների թիվը	գետեր՝ Ծավ, Շիկահող	2
	Կարմրախալտ (<i>Salmo trutta fario</i>)	սովորական	+	+	+	առանձնյակների թիվը	գետեր՝ Ծավ, Շիկահող	1
անոթավոր բույսեր	Կաղնի խոշորաառեջ (<i>Quercus macranthera</i>)	ոելիկտ	+			տարածվածությունը, անհատների թիվը, խտությունը		1
	Կաղնի վրացական (<i>Quercus iberica</i>)	ոելիկտ	+			տարածվածությունը, անհատների թիվը, խտությունը		1
	Միզախոտ մարգագետնայինը (<i>Phleum pretense</i>)	սովորական				տարածվածությունը	մարգագետնային տափաստանները,	
	Ուռենիներ (<i>Salix spp.</i>)	սովորական				տարածվածությունը	գետերի երկայնքներով տուգայանման բուսականության տեղամասեր,	

6.6. Խոշոր կաթնասունների մոնիթորինգի մեթոդներ և դրանց ստանդարտացում

6.6.1. Մոնիթորինգի մեթոդներ

Կենդանիների մոնիթորինգը անհրաժեշտ է նրանց հետազոտման, պահպանության և կառավարման համար: Մոնիթորինգի արդյունքները հատկապես կարևոր են հազվագյուտ և անհետացող տեսակների քանակն ու արեալը պահպանելու և վերականգնելու գործում: Երբեմն որևէ վնասակար կամ կլիմայավարժեցված տեսակի քանակությունը դառնում է անթույլատրելի բարձր և խնդիր է դրվում այն նվազեցնելու ուղղությամբ: Երկու դեպքում էլ, ծրագրերի հաջող իրականացումը ուղղակիորեն կապված է տեսակի կամ տեսակների մոնիթորինգի արդյունավետ իրականացման հետ:

Մոնիթորինգից պահանջվում է, որպեսզի այն կարողանա ճշգրիտ տեղեկություն տալ տվյալ տեսակի քանակի ու արեալի միտումների վերաբերյալ: Պոպուլյացիայի չափը (այսինքն՝ քանակը) շատ դեպքերում քիչ տեղեկություն է պարունակում, քանի որ անգամ փոքրաքանակ կենդանիները կարող են երկարատև գոյատևել՝ պահպանելով հավասարակշռությունը ծնելիության, ներգաղթի, մահացության և արտագաղթի միջև: Եվ ընդհակառակը, անգամ խոշոր պոպուլյացիան կարող է խիստ տուժել որևէ ներքին կամ արտաքին գործոնների ազդեցության տակ: Այսպիսով, ավելի կարևոր է իմանալ ոչ այնքան տեսակի քանակը կամ արեալը, որքան դրանց փոփոխման բնույթն ու միտումները (Long and Zielinski, 2008):

Փորձը ցույց է տալիս, որ սովորական տեսակների մոտ ավելի նպատակահարմար է իրականացնել թվաքանակի և դրա միտումների մոնիթորինգը, իսկ հազվագյուտ կամ զգույշ կյանք վարող տեսակների մոտ՝ տարածվածության և դրա միտումների մոնիթորինգը (Joseph et al., 2006):

Կենդանիների պոպուլյացիաների միտումների մոնիթորինգը կարելի է իրականացնել անուղղակի և ուղղակի մեթոդների օգնությամբ: **Անուղղակի մեթոդները** չունեն անմիջական կապ կենդանիների հետ և իրենցից ներկայացնում են կենդանիների գոյության նշանների (հետքեր, կղկղանք, որսի մնացորդներ, բույսերի կոճոնք, ճանկավածքներ, փորվածքներ) գրանցում կամ տեղացի բնակչության հարցումներ: **Ուղղակի մեթոդները** իրենց մեջ ներառում են կենդանիների հաշվառումը նրանց դիտարկումների կամ թաքնված ֆոտոխցիկների օգտագործման միջոցով: Համակարգչային քարտեզավորումը (գեոտեղեկատվական համակարգ, GIS) և մոդելավորումը չեն պատկանում որևէ կատեգորիային, քանի որ դրանք մշակում են արդեն ունեցած տվյալները, որոնք կարելի է ստանալ և՛ անուղղակի, և՛ ուղղակի մեթոդներով (Gese, 2001):

Ինչպես վերևում նշվել է, մոնիթորինգի գործունեությունը և համապատասխան մեթոդները չպետք է լինեն վնասակար կամ մահացու կենդանիների համար: Խոշոր կաթնասունների պիտակավորումը գունավոր վզնոցների, ականջողների կամ բիոմարկերների (ռադիոակտիվ ցինկ կամ այլ իզոտոպներ, քլորբենզոլ) միջոցով անթույլատրելի է, քանի որ դրանք կարող են նպաստել կենդանիների էկոլոգիայի սովորական ընթացքի շեղմանը կամ նույնիսկ մահվան պատճառ դառնան: Նույնիսկ եթե պիտակավորման կիրառվող մեթոդը ապահով է և տեսակի բավարար թվաքանակը թույլ է տալիս կենդանիներին բռնել ու պիտակավորել (օրինակ՝ գայլերին), ապա այն մնում է թանկ երկարաժամկետ օգտագործման համար:

Մոնիթորինգի իրականացումը չի նշանակում արդյունքների միանշանակ հուսալիություն: Դրա համար էլ մոնիթորինգի հիմնական հատկությունը զգայունակությունն է տեսակի քանակի և տարածվածության փոփոխության հանդեպ: Մոնիթորինգի ոչ ճիշտ իրականացումը կամ էլ սխալ մեթոդի ընտրությունը հանգեցնում են խաբուսիկ տեղեկության ստացմանը: Այսպես, եթե շարժուն տեսակի (ասենք՝ վայրի խոզի) մոնիթորինգը անց է կացվում ապրելավայրի սահմանափակ տարածքում և նկատվել է հետքերի քանակի նվազում, ապա սխալ կլինի միանշանակ եզրակացնել, որ կենդանու քանակությունը պակասել է, քանի որ կենդանիները կարող են տեղաշարժվել դեպի հարևան տարածքներ, որտեղ մոնիթորինգը չի իրականացվում:

Թե մոնիթորինգի որ եղանակն է առավել նպատակահարմար իրականացման համար կախված է տեսակի էկոլոգիայից, վարքից, տարածվածության հատկություններից, ինչպես նաև ֆինանսական, տեխնիկական և մարդկային ռեսուրսների հասանելիությունից:

Մոնիթորինգի պլանավորման ժամանակ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ երկու գործոն, որոնք անմիջականորեն ազդում են ստացվող տվյալների որակի վրա: Դրանք են.

1. Կենդանիներին կամ նրանց նշաններին **հայտնաբերելու հավանականությունը**, որը համարյա միշտ 1-ից ցածր է: Բնականաբար, այն նվազագույն է հազվագյուտ և անհետացող տեսակների, հատկապես՝ խոշոր գիշատիչների մոտ որոնց համարյա հնարավոր չէ տեսնել բնության մեջ իրենց գաղտնի և գիշերային կյանք վարելու պատճառով: Դրա փոխարեն, նրանց մոնիթորինգը պետք է իրականացնել այն մեթոդներով որոնք ապահովում են նրանց հայտնաբերելու բարձր հավանականությունը, օրինակ՝ հետքերի կամ կղկղանքի գրանցումով, բնակչության հարցումներով կամ թաքնված ֆոտոխցիկներով: Դիտարկումները կարելի է իրականացնել միայն հեշտ տեսանելի տեսակների (բեզոարյան այծ և հայկական մուֆլոն) մոնիթորինգի ժամանակ:
2. **Տարածքի մակերեսը**, որի վրա անց է կացվում մոնիթորինգը: Քանի որ խոշոր կաթնասունները պահանջում են ապրելավայրերի լայն տարածքներ, անհրաժեշտ է հնարավորին չափ մեծացնել մոնիթորինգի տարածքը՝ ելնելով ունեցած ֆինանսական, տեխնիկական և մարդկային ռեսուրսներից, կամ որպես նվազագույն տարբերակ ընտրել այն տարածքը, որտեղ առկա են ամբողջ տարածքին բնորոշ առանձնահատկությունները: Տարածքի մակերեսի կողմնորոշման ժամանակ պետք է հաշվի առնել տեսակի տարածվածության էկոլոգիան և նրա փոխհարաբերությունները ապրելավայրերի հետ (Gese, 2001; Long and Zielinski, 2008):

Գիշատիչների և այլ խոշոր կաթնասունների մոնիթորինգը ունի 10 սկզբունքներ (Long and Zielinski, 2008).

1. Հստակ որոշել մոնիթորինգի նպատակը և տեսակները
2. Մոնիթորինգը միշտ իրականացնել տարբեր տարածքներում և վայրերում
3. Մաքսիմումի հասցնել տեսակները հայտնաբերելու հավանականությունը
4. Ամեն մի տարածքը կամ վայրը ուսումնասիրել մի քանի անգամ
5. Նվազեցնել մոնիթորինգի հնարավոր շեղումները: Օրինակ՝ բեզոարյան այծի կամ հայկական մուֆլոնի դիտարկումների ժամանակ պետք է հավասար կերպով ուսումնասիրել արուների և էգերին բնորոշ ապրելավայրերը, այլապես մոնիթորինգի տվյալները կլինեն շեղված դեպի արուների կամ էգերի կողմ ու ոչ հուսալի
6. Ընտրել իրարից բավական հեռու գտնվող տարածքները ու վայրերը որտեղ տեսակի գրանցվող խմբավորումները կամ առանձնյակները իրարից անկախ են համարվում
7. Գնահատել գործակիցների ու պոպուլյացիայի իրական ցուցանիշների մեջ հարաբերությունները, օրինակ՝ հետքերի գրանցման գործակցի (հետքերի քանակը ըստ արահետների 10 կմ-ի) ու տեսակի թվաքանակի միջև
8. Եթե գործակիցների կիրառումը անխուսափելի է, ապա օգտագործել տարբեր, իրարից անկախ մեթոդներով ստացված գործակիցները: Եթե բոլոր գործակիցները նմանատիպ ձևով են գրանցում պոպուլյացիայի միտումները, դրանք իրար հետ պետք է վիճակագրական տեսակետից կապված (կորելացված) լինեն
9. Նախընտրություն տալ հեշտ կիրառվող մեթոդներին, եթե դրանք հուսալի արդյունքներն են տալիս
10. Իրատեսականորեն գնահատել մոնիթորինգի հասանելի տեղեկությունը՝ ելնելով առձեռն ֆինանսական, տեխնիկական, մարդկային ռեսուրսներից և ժամանակից:

Այս աղյուսակում տրված են մեթոդները, որոնց օգնությամբ կարելի է իրականացնել արգելոցում ու արգելավայրերում բնակվող խոշոր կաթնասունների մոնիթորինգը:

Աղյուսակ 13 – Մոնիթորինգի մեթոդներ

Տեսակ	Մոնիթորինգի մեթոդներ								
	Դիտարկումներ	Հետքերի գրանցում	Կոկորանքի գրանցում	Որսի մնացորդների, բույսերի կոճոնքի գրանցում	Ճանկավաճքների և փորվածքների գրանցում	Տեղացի բնակչության հարցումներ	Գեոտեղեկատվական համակարգի (GIS) կիրառում	Թաքնված ֆոտոխցիկների օգտագործում	Համակարգչային մոդելավորում
Ընձառյուծ		+	+		+		+	+	+
Լուսան		+	+		+		+	+	+
Արջ		+	+	+	+	+	+	+	+
Գայլ		+	+	+		+	+	+	+
Վայրի խոզ		+			+		+	+	+
Այծյամ		+					+	+	+
Եղջերու		+				+	+	+	+
Բեզոարյան այծ	+						+	+	+
Մուֆլոն	+						+		+

Աղյուսակ 14 - Արգելոցի և արգելավայրերի տարածքներում ԿԲՄ ենթակա խոշոր կաթնասունները:

Տեսակ	Շիկահող	Զանգեզուր	Խուստուփ	Սոսու պուրակ
Ընձառյուծ	+	+	+	
Լուսան	+	+	+	+
Արջ	+	+	+	+
Գայլ	+	+	+	+
Վայրի խոզ	+	+	+	+
Այծյամ	+	+	+	+
Եղջերու	+	-	-	-
Բեզոարյան այծ	+	+	+	-
Մուֆլոն	-	+	-	-

Դիտարկումներ

Ցերեկային կյանք վարող կենդանիներին, հատկապես սմբակավորներին, ավելի հարմար է ուսումնասիրել անմիջական դիտարկումների միջոցով: Այն վերաբերվում է նաև բեզոարյան այծին ու հայկական մուֆլոնին որոնք խորը և երկար ժամանակ ուսումնասիրվում են Հայաստանում և Կովկասի էկոտարածաշրջանի այլ երկրներում (Даль, 1951; Гаспарян, 1964, 1974; Айрумян, Гаспарян, 1976; Закариев, 1982; Батхиев, 1989; Ахмедов, 1999; Вейнберг, 1999; Насрулаев, 2007; Akhmedov et al., 2009; Diker et al., 2009; Khorozyan et al., 2009; Özdirek, 2009; Talibov et al., 2009): Հարթավայրերում կենդանիներին դիտարկում են և գրանցում անցնող գծային երթուղիների երկայնքով, իսկ լեռներում դիտարկումները անց են կացվում տիրապետող բարձրությունների (լեռնաշղթաներ կամ գագաթներ) վրա գտնվող դիտակետերից: Հետազոտողները առաջին հերթին նշում են տեսած կենդանիների խմբերի տեղը, ժամանակը, կազմը (սեռը, տարիքը և քանակը), մինչ կենդանիները ունեցած հեռավորությունը և առանձնյակների բնութագրական գծերը (օրինակ՝ ծեր արուի մոտ կոտրված եղջուրը)՝ դրանով իսկ խուսափելով նույն կենդանուն կրկնակի հաշվառումից: Բացի դրանից, գրանցվում են նաև եղանակային պայմանները, բուսականությունը և այլ գործոններ, որոնք կարող են ազդել կենդանու տեսանելիության վրա: Ստացված ողջ տեղեկությունը գրանցվում է համապատասխան արձանագրություններում (տես՝ Հավելված 7): Այս մեթոդի անվանումը կարելի է

թարգմանել որպես «հեռակա դիտարկումներ» (distance sampling) (Lannoy et al., 2003; Thoisy et al., 2008): Լեռնային պայմաններում այն դառնում է «կետային հաշվառում» (point counts), քանի որ մոնիթորինգը իրականացվում է դիտակետերից (Sutherland, 2000):

Բացի հետիոտն երթուղուց, օգտագործում են նաև ձիերով, մեքենաներից, ինքնաթիռներից կամ ուղղաթիռներից դիտարկումները: Մեքենաները և ուղղաթիռները օգտագործվում են միայն այնտեղ, որտեղ հսկայական հարթավայրային տարածքներ կան՝ լայն տեսահորիզոնով: Լեռներում օդահաշվառումը պրակտիկ չէ, քանի որ այն թանկ է և ուղղաթիռների հայտնվելուց կենդանիները անակնկալի են գալիս ու թաքնվում բուսականության և ժայռերի մեջ: Ամենահուսալի մեթոդներն են հետիոտն երթուղիներն և ձիերով շրջելը, եթե կան համապատասխան արահետներ և ձիերը գտնվում են լավ ֆիզիկական վիճակում:

Ամեն օր մոնիթորինգ անցկացնող անձիք պետք է անցնեն մի երթուղի, և այդ երթուղիները պետք է գտնվեն տարբեր տեղերում ու ձգվեն տարբեր ուղղություններով: Դա անհրաժեշտ պայման է հանդիսանում մոնիթորինգի գործընթացով լայն տարածքը ընդգրկելու համար: Տարածքի մակերեսը և մոնիթորինգի ինտենսիվությունը երևում են կենդանիների քարտեզագրված գրանցման կետերի բաշխվածությունից, արշավների (երթուղիների) քանակից և երթուղիների երկարությունից (Edge and Olson-Edge, 1990; Liu et al., 2008; Özdirek, 2009): Արշավների հաճախականությունը և տևողությունը կախված են ֆինանսական, տեխնիկական և մարդկային ռեսուրսներից, բայց ամեն դեպքում ամեն մի տարածքի բոլոր երթուղիները պետք է հետազոտվեն տարվա մեջ մի քանի անգամ՝ մի քանի տարվա ընթացքում:

Բեզոարյան այծը և հայկական մուֆլոնը Հայաստանում բնակվող խոշոր կաթնասուններից միակ ներկայացուցիչներն են, որոնց մոնիթորինգը պետք է իրականացնել ուղղակի դիտարկումների հիման վրա: Հետագայում, դիտարկումներից ստացված տվյալները ենթարկվում են վերլուծության համակարգչային քարտեզավորման և մոդելավորման միջոցով: Բնության մեջ կարելի է տեսնել նաև այլ տեսակների (վայրի խոզ, այծյամ, արջ, գայլ, լուսան, անգամ՝ ընձառյուծ), բայց այդ հանդիպումները միշտ էլ անկանխատեսելի են ու ոչ պիտանի մոնիթորինգի համար: Այծերի և մուֆլոնների հետքերը, կղկղանքը և կերված բույսերի կոճոնքը շատ հազվադեպ են գրանցվում: Նշված տեսակները փորվածքներ չեն առաջացնում: Տեղացի բնակչության հարցումները առանձնապես կարևոր տեղեկություն չեն տալիս, քանի որ մարդիկ սովորաբար չեն ընդգծում այս տեսակների հետ կապված մանրամասները, օրինակ՝ ասելով «մուֆլոնները բնակվում են Քաջարանի վերևը» կամ «այծերը հասնում են այս սարերին», ինչը մոնիթորինգի համար անօգտակար է:

Դիտարկումների հիման վրա մոնիթորինգը իրականացվում է հետևյալ կերպով: Ընտրվում է բարձր դիտակետը և հեռաչափով չափվում է հեռավորությունը դիտակետից մինչև շրջակա լեռները, որոնց վրա դիտարկվում են կենդանիները: Ըստ հեռաչափի տվյալների, ընտրվում է հեռավորության մի ցուցանիշ r (ասենք՝ 500 մ) այն ենթադրությամբ, որ մինչև r և r -ից հեռու հաշվարկված կենդանիների քանակը լինի մոտավորապես նույնը: Նշանակենք m որպես կենդանիների թվաքանակը մինչև r և m ՝ որպես թվաքանակը r -ից հեռու: Դիտարկումների քանակը նշանակենք m , իսկ կենդանիների խտությունը՝ D (Sutherland, 2000):

$$D = \log_e \left(\frac{n_1 + n_2}{n_2} \right) \frac{n_1 + n_2}{\pi r^2 m}$$

Այս բանաձևով ստացած D -ն նշանակում է կենդանիների քանակը մի մ² վրա: Խտությունը մի հեկտարի վրա ստանալու համար D -ն պետք է բազմապատկել 10,000-ով, իսկ մի կմ² վրա ստանալու համար՝ 1,000,000-ով:

Բանաձևի հիման վրա արված է այն ենթադրությունը, որ կենդանիների տեսանելիությունը ըստ հեռավորության նվազում է: Նվազման կառուցվածքը կարող է լինել ուղղաձիգ, էքսպոնենցիալ կամ այլ ձևի, բայց այն կարևոր չէ եթե m_1 ու m_2 իրար մոտ են:

Դիտարկումներից ստացած տվյալների մանրամասն վերլուծությունը սովորաբար արվում է DISTANCE համակարգչային մոդելավորման ծրագրի միջոցով: Բացի դիտարկումներից, այծերի մոնիթորինգը կարելի է իրականացնել թաքնված ֆոտոխցիկների օգնությամբ (Khorozyan et al., 2008): Այս երկու մեթոդների կիրառման մասին գրված է ստորև:

Բեզոարյան այծերը և հայկական մուֆլոնները հիմնականում ցերեկային կյանք են վարում, բացառությամբ հասուն արուների, որոնք կարող են ակտիվ լինել մթնշաղին և անգամ՝ գիշերը: Այծերը բնակվում են ժայռոտ տարածքներում, իսկ մուֆլոնները՝ բարձրլեռնային մարգագետիններում: Երկդիտակն (бинокуляр) անհրաժեշտ է կենդանիներին փնտրելու համար: Կենդանիներին հայտնաբերելուց հետո, նրանց վրա ուղղվում է հեռադիտակը (подзорная труба), որը թույլ է տալիս հաշվել կենդանիներին և որոշել նրանց սեռն ու տարիքը: Պահպանվող տարածքների աշխատակիցները ազատ օգտագործում են երկդիտակը կենդանիների հայտնաբերման և հաշվարկման համար (Liu et al., 2008):

Որպեսզի մոնիթորինգը լինի առավել արդյունավետ, այն պետք է իրականացվի ստանդարտ մեթոդով (տես՝ Մոնիթորինգի ստանդարտացում): Մոնիթորինգը իրականացնելուց առաջ պետք է տպել արձանագրությունները (տես՝ Հավելված 7) և դրանք վերցնել դաշտ դուրս գալուց:

Այծերի կամ մուֆլոնների խումբը գտնելուց անմիջապես հետո արձանագրության մեջ պետք է անցկացնել հետևյալ տեղեկությունը.

1. Կենդանիների քանակը խմբում և դրանց տեսակը
2. Խմբի սեռատարիքային կազմը
3. Դիտակետի և խմբի միջև եղած հեռավորությունը (մ)
4. Եղանակը
5. Ժամը
6. Տեղավայրի անվանումը
7. Կենդանիների վարքի նկարագրությունը
8. Կենդանիների գտնվելու վայրի նկարագրությունը
9. Դիտակետի կոորդինատները (աստիճան/րոպե/վայրկյան)
10. Դիտակետի բարձրությունը (մ)

Եվ այդպես պետք է նշել յուրաքանչյուր հանդիպած խմբի համար: Խումբ է համարվում կենդանիների այն քանակությունը, որը հայտնաբերվել է տվյալ վայրում տվյալ ժամին, օրինակ՝ ժամը 10:30 լեռան լանջի վրա հայտնաբերվել են այծերի 3 ոչ մեծ խմբեր, յուրաքանչյուրում համապատասխանաբար 5, 3 և 4 առանձնյակ: Այս խմբերից յուրաքանչյուրը պետք է դիտարկվի ու գրանցվի արձանագրության մեջ առանձին-առանձին:

Կենդանիների հետքերի գրանցում

Կենդանիների հետքերի հիման վրա մոնիթորինգը կարելի է անցկացնել հատուկ պատրաստված հարթատեղերի վրա կամ բնության մեջ: Հարթատեղերի գաղափարը պարզ է: Խայծի կողքը, գետնի վրա տեղադրվում է փխրուն նյութ՝ ավազ, կավիճ և այլն, որի վրա լավ են տպվում կենդանու հետքերը: Հետազոտողը ստուգում է հետքերը, որոշում է կենդանու տեսակը և թարմացում է նյութը նոր հետքերը ստանալու համար, և այդպես շարունակ: Հետքերի հարթատեղերը դժվար է կիրառել հետևյալ պատճառներից ելնելով.

1. Հաճախ հետքերով դժվար է որոշել տեսակը, հատկապես եթե հետքը հին է կամ պարզորոշ չէ
2. Կենդանուն դժվար է «համոզել» կանգնել այդ հարթատեղի վրա և թողնել հետքը
3. Դաշտային պայմաններում դժվար է տեղափոխել ավազով կամ կավիճով լեցուն պարկերը

4. Հետքերի հարթատեղերը եղանակային պայմանների ազդեցության տակ շատ արագ շարքից դուրս են գալիս, իսկ նրանց վերականգնումը բավականին ժամանակ ու ջանքեր է պահանջում (Gese, 2001):

Այս պատճառով ստորև ներկայացվելու է միայն բնության մեջ հետքերի գրանցման մոնիթորինգը: Հետքերի հիման վրա իրականացվող մոնիթորինգը հատկապես մատչելի և արդյունավետ է այն մեծ տարածքներում որտեղ մշտապես կան խոնավ հող (ջրամերձ տարածքներ, ճահիճներ), ավազ, կավ կամ ձյուն, որոնց վրա հետքերը լավ են տպվում (Hayward et al., 2002; Johnsingh and Negi, 2003; Barlow et al., 2008, 2009; Thorn et al., 2010): Միաժամանակ, հետքերը շատ փոփոխական են՝ կախված հողից, լանջի թեքությունից, եղանակից կամ այլ կենդանիների առկայությունից (կրծողներ, կաքավներ), որոնք կարող են խախտել հետքերի ձևը: Այս պատճառով, եթե նույն առանձնյակին պատկանող հետքերը տպվել են տարբեր հողերի վրա, դրանց չափերը տարբերվում են և նույնիսկ կարելի է համարել, որ դրանք պատկանում են տարբեր առանձնյակների: Դա տալիս է տեսակի թվաքանակի գերազնահատում, այսինքն կենդանիների քանակի գնահատականը ավելի բարձր է, քան իրականում կա, ինչը անընդունելի է մոնիթորինգի համար (Karanth et al., 2003):

Հետքերի հիման վրա մոնիթորինգ իրականացնելուց պարտադիր է գրանցել հողի տեսակը, վայրը, եղանակը, ռելիեֆը և բոլոր այլ հետքի կառուցվածքի վրա ազդող գործոնները, և ըստ դրանց համեմատել տեսակի հետքերի նույն ցուցանիշը: Հետքերի ամենահուսալի ցուցանիշներն այն են, որոնց չափերը տարբեր պայմաններում նվազագույն կերպով են փոփոխվում: Դրանք են հետքի ընդհանուր երկարությունը, հետքի դրսի մատերի միջև լայնությունը, կրունկի լայնությունը (գիշատիչների մոտ) և սմբակների ծայրերի միջև տարածությունը (սմբակավորների մոտ) (Grigione et al., 1999; Sharma et al., 2005):

Նույնիսկ միևնույն տարածքում հետքերի հայտնաբերման հավանականությունը տարբեր սեզոններին փոփոխվում է եղանակային պայմանների կամ այլ գործոնների ազդեցության տակ: Այսպիսով, Հայաստանում հետքերը ավելի հեշտ է տեսնել ձմռանը ձյան վրա, բավականին դժվար է տեսնել գարնանն ու աշնանը՝ խոնավ հողի վրա, և առավել ևս դժվար է նկատել ամռանը, երբ բնահողը արևի տակ կարծրանում է: Մեկ այլ օրինակ. գարնանը գյուղացին անասուններին քշում է գյուղից դեպի բարձրլեռնային մարգագետիններ, իսկ աշնանը՝ ետ դեպի գյուղ, որի արդյունքում էլ անցանելի արահետների և ճանապարհների վրայից վերանում են բոլոր հետքերը: Դրա համար էլ նպատակահարմար է համեմատել նույն սեզոնի ժամանակ հավաքված հետքերի քանակը:

Քանի որ տարբեր թաթերը թողնում են տարբեր կառուցվածքի հետքեր, ուստի մոնիթորինգի ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել բոլոր հետքերը և համեմատել միայն ավելի հաճախակի հանդիպող հետքերը (օրինակ՝ ետևի ձախը կամ առջևի աջը): Նույն տեսակի հետքերը հեշտ տարբերվում են արուների և էգերի միջև ոչ միայն չափերով, այլ նաև ընդհանուր տեսքով: Օրինակ, արու գիշատիչների մոտ հետքերը ավելի մեծ են ու ավելի բացված, քան էգերի մոտ ու հետքերը ավելի փոքր են ու կոմպակտ (Лыкаревский, 2001; Garcia et al., 2010):

Կարևոր է նաև հաշվի առնել տարածքի ռելիեֆը: Լանջն ի վեր բարձրանալով, կենդանին հենվում է մատերի վրա, իսկ իջնելուց՝ կրունկի վրա, որն էլ աղավաղում է հետքի ձևն ու չափերը: Միևնույն կենդանու հետքերը, գտնված լեռան լանջի և հարթ տարածքի վրա, իրարից կարող են այնքան տարբերվել, որ առաջին հայացքից կթվա, թե դրանք ուրիշ կենդանու են պատկանում: Շատ կենդանիներ քայլելուց ետևի թաթը դնում են առջևի թաթի վրա և դրա համար էլ ավելի հաճախակի կարելի է հանդիպել հենց ետևի թաթի հետքերը:

Հայաստանի խոշոր կաթնասուններից հետքերի գրանցման մոնիթորինգը լավագույն ձևով աշխատում է խոնավ տարածքներում (հիմնականում՝ լայնատերև խիտ անտառներում) բնակվող տեսակների մոտ, որոնք են **արջը, լուսանը, գայլը, վայրի խոզը, այծյամը և ագնվացեղ եղջերուն:** Այս տեսակները հաճախակի ներգաղթում են չորասեր նոսրանտառներ, բայց այնտեղ հողերը չոր ու քարքարոտ են, ինչի պատճառով հետքերը դժվար է հայտնաբերել: **Ընձառյուծը** բնակվում է շատ զառիթափ ու քարքարոտ վայրերում որտեղ հետքերը համարյա չեն գրանցվում, բայց այս տեսակի

հետքերը կարելի է գտնել աղբյուրների կամ գետերի կողքը գտնվող խոնավ հողերի վրա: Արդյունավետ կլինի նաև **բորենու** հետքերի գրանցման մոնիթորինգը, քանի որ այս տեսակը նախընտրում է կիսաանապատային հարթավայրեր ու նախալեռներ որտեղի ավազահողերի վրա հետքերը շատ լավ են տպվում, բայց շուտ ջնջվում:

Բացի հետքերի կառուցվածքից, մոնիթորինգի ժամանակ գրանցում են հետքերի քանակը և հաշվարկում են հետքերի հաճախականության գործակիցը, օրինակ՝ հետքերի քանակը երթուղու մեկ կմ-ի վրա, հազվագյուտ տեսակների մոտ՝ 10 կմ-ի վրա (Hayward et al., 2002; Gusset and Burgener, 2005): Հետքերի մեծ քանակության դեպքում այս գործակցի աճը կամ նվազումը տարիների մեջ կարող է հանդիսանալ կենդանիների թվաքանակի աճի կամ ընկման ցուցանիշ: Այն չի աշխատում սեզոնների մեջ, քանի որ այս դեպքում գործակցի տատանումները առաջանալու են կենդանիների սեզոնային տեղաշարժերից (աշնանը՝ ներքև դեպի ձնագուրկ նախալեռներ, գարնանը՝ վերև) և ոչ թե՛ թվաքանակից:

Գրանցվող հետքերը կարող են լինել միայնակ կամ գտնվել շարքի մեջ: Դա անպայման պետք է գրանցվի և հետո համեմատվի գործակցի հաշվառման ժամանակ, քանի որ նույն կենդանու հետքերի շարքը կարող է անցնել տարբեր հողերով (օրինակ՝ առաջանալ խոնավ հողի վրա, հետո անցնել ավազի ու կավի վրա և անհետանալ թփուտների մեջ) և դրա հետքերը իրարից զգալիորեն տարբերվեն:

Միևնույն ժամանակ, հետքերի քանակը պետք է համեմատվի միայն կոնկրետ տարածքի սահմաններում և ոչ թե տարբեր տարածքների միջև, քանի որ տարբեր վայրերում կենդանու գոյության այդ նշանների հայտնաբերման հավանականությունը կարող է խիստ տարբերվել: Օրինակ՝ եթե հետքերի քանակը հարթավայրերում ավելին է, քան ժայռերում, դա դեռ չի նշանակում, որ հարթավայրերում կենդանիներն ավելի շատ են, քան ժայռերում, քանի որ հարթավայրերում մարդիկ ավելի հեշտ են քայլում ու հետքեր գտնում:

Հետքերի հաճախականության գործակիցը տալիս է որոշ տեղեկություն պոպուլյացիայի տարածվածության, բայց ոչ թե՛ կենդանիների քանակության միտումների մասին: Դա մի քանի պատճառներ ունի.

1. Նույն առանձնյակը տարբեր տեղերում և տարբեր սեզոնների ժամանակ թողնում է տարբեր քանակությամբ հետքեր (ինչպես նաև կղկղանք, ճանկավածքներ կամ փորվածքներ): Դա հատկապես լավ է երևում զուգավորման շրջանում, երբ կենդանիները ավելի շարժուն են և իրենց տարածքը որոշակի տեղերում ակտիվորեն նշում են:
2. Հետքերը վատ են տպվում պինդ հողերի վրա, ինչի համար հաշվարկված գործակիցը կարող է թերագնահատել իրական թվաքանակը:
3. Գարնանը փարթամորեն աճող բուսականության մեջ հետքեր դժվար է գտնել, ինչը բերում է նմանատիպ թերագնահատմանը:
4. Մեծ մասամբ, հետքերի քանակը ուղղակի կապ չունի կենդանիների թվաքանակի հետ, բայց լինում են բացառություններ: Դա ստուգելու համար անհրաժեշտ է անկախ գիտական մեթոդների (օրինակ՝ թաքնված ֆոտոխցիկների) օգնությամբ որոշել տեսակի թվաքանակը ու հետքերի քանակը նույն տարածքում, նույն ժամանակահատվածներում և համեմատել դրանք (Barlow et al., 2009):

Որպեսզի մոնիթորինգը լինի առավել արդյունավետ, այն պետք է իրականացվի ստանդարտ մեթոդով (տես՝ Մոնիթորինգի ստանդարտացում): Մոնիթորինգը իրականացնելուց առաջ պետք է տպել արձանագրությունները (տես՝ Հավելված 7) և վերցնել դաշտ դուրս գալուց:

Հետքը գտնելուց անմիջապես հետո արձանագրության մեջ պետք է անցկացնել հետևյալ տեղեկությունը.

1. Հետքերի շարքի համարը, կենդանու տեսակը
2. Ժամը

3. Հողի տեսակը
4. Ռելիեֆի տեսակը և լանջի դիրքադրությունը (հյուսիս/հարավ/ արևելք/արևմուտք)
5. Վայրի անվանումը
6. Այլ նշանները, որոնք գտնվել են հետքի կողքը (կղկղանք, ճանկովածք և այլն)
7. Եղանակը
8. Հետքի նկարագրությունը
9. Հետքի կոորդինատները (աստիճան/րոպե/վայրկյան)
10. Հետքի բարձրությունը (մ)
11. Հետքի տարիքը (թարմ, հին, միջանկյալ վիճակում)
12. Թաթը (առջևի աջը, առջևի ձախը, ետևի աջը կամ ետևի ձախը)
13. Հետքի ընդհանուր երկարությունը (մմ)
14. Հետքի դրսի մատերի միջև լայնությունը (մմ)
15. Կրունկի լայնությունը (մմ)
16. Սմբակների ծայրերի միջև տարածությունը (մմ)

Եվ այդպես՝ գտնված յուրաքանչյուր հետքի համար:

Կենդանիների կղկղանքի գրանցում

Կղկղանքը հեշտ է գտնել այնտեղ, ուր փափուկ հողը հազվադեպ է հանդիպում, իսկ կլիման չոր է ու տաք (օրինակ՝ Հայաստանում), քանի որ խոնավ պայմաններում և խոնավության մեջ ապրող անողնաշար կենդանիների և բակտերիաների ազդեցության տակ կղկղանքը շուտ է քայքայվում: Սակայն, անհրաժեշտ է ճշգրիտ իմանալ, թե որ տեսակին է այն պատկանում: Կղկղանքի պատկանելիության ճիշտ որոշումը կախված է մոնիթորինգ իրականացնող մարդկանց փորձից և դիտողականությունից: Հիմնականում, պահպանվող տարածքների աշխատակիցների համար կղկղանքի տարբերակումը մեծ խնդիր չէ (Barea-Azcon et al., 2007):

Վերջին տարիներին առավել մեծ տարածում է ստանում կղկղանքի գենետիկական (ԴՆԹ) հետազոտման մեթոդը, որը թույլ է տալիս ավելի հստակ որոշել կենդանու տեսակը, ինչպես նաև նրա սեռը, անհատականությունը, գենետիկ բազմազանությունը և ազգակցական կապերը նույն տեսակի այլ առանձնյակների հետ: Ամեն մի առանձնյակի մասին ստացված գենետիկական տեղեկության համեմատումը հաշվառված կղկղանքի գրանցումների հետ հնարավորություն է տալիս իմանալ, թե կոնկրետ կենդանին ինչպես է տեղաշարժվում և որտեղ է այն բնակվում (Janecka, 2008):

Կղկղանքի տեսողական պատկանելիությունը այս կամ այն տեսակին ավելի հեշտ ու հուսալի է որոշել խոշոր գիշատիչների կամ այլ կենդանիների դեպքում: Այդ պատճառով այստեղ առաջարկվում է կիրառել կղկղանքի գրանցումը **ընձառյուծի, լուսանի, արջի, գայլի և բորենու** մոնիթորինգի ընթացքում: Փորձը ցույց է տվել, որ կղկղանքի հիման վրա իրականացվող մոնիթորինգը հատկապես նպատակահարմար է ընձառյուծի դեպքում, քանի որ նրա թվաքանակը շատ չնչին է, իսկ հետքերը և գոյության մասին վկայող այլ նշանները ընձառյուծի քարքարոտ ապրելավայրերում շատ քիչ են հանդիպում (Khorozyan et al., 2010):

Սմբակավորների կղկղանքը շուտ է վերանում խոնավ տարածքներում: Բացի այդ, այն դժվար է գտնել բարձր խոտածածկի մեջ, կամ էլ (բեզոարյան այծերի և մուֆլոնների դեպքում) հանդիպում է պատահական կերպով: Միակ սմբակավոր տեսակը, որի մոնիթորինգը կարելի է իրականացնել կղկղանքի գրանցման միջոցով, ազնվացեղ եղջերուն է, բայց այն Հայաստանում համարվում է պատահական ներգաղթող տեսակ ու նրա կղկղանք գտնելու հավանականությունը չնչին է:

Որոշ կենդանիների կարելի է գրավել ցեղակիցների ձայնագրված ձայներով (հիմնականում՝ գայլերին կամ բորենիներին) կամ էլ կենդանի, սատկացված ու հոտավետ խայծերով (արջ, գայլ, բորենի, հնարավոր է լուսան): Խայծի կողքը կարելի է տեղադրել հարմարանքներ կենդանու մազերը հավաքելու համար կամ թաքնված ֆոտոխցիկները: Հետագայում, հավաքված մազերը և կղկղանքը

կարելի է օգտագործել գենետիկական վերլուծության միջոցով կենդանու սեռը, անհատականությունը, ցեղակցական կապերը և գենետիկական վիճակը որոշելու համար: Ֆոտոխցիկների լուսասնկարներից հնարավոր է որոշել կենդանիների քանակը և տարածվածությունը: Բացի դրանից, կոկոնները հանդիսանում է կենդանու սննդի մասին տեղեկատվության հիմնական աղբյուրը (Gese, 2001):

Կոկոնների պատկանելիությունը կարելի է պարզել վիզուալ (դրա համար մեծ փորձ է պետք), բիոքիմիական և գենետիկական մեթոդների օգնությամբ: Մազի պատկանելիությունը կարելի է պարզել լուսային մանրադիտակի կամ գենետիկական մեթոդի օգնությամբ: Լուսային մանրադիտակի օգտագործումը անհամեմատ պարզ է, բայց պահանջում է մազերի հավաքածուի (որը հիմնականում հավաքվում է կենդանաբանական այգուց) առկայությունը: Տեսակը որոշվում է հավաքված մազերի և հավաքածուի մազերի մանրադիտակային համեմատության ճանապարհով: Այդպիսի հավաքածուն նաև օգնում է պարզել գիշատիչների կերային բազան՝ հիմք ընդունելով որսի մազերը կոկոնների կազմում:

Կոկոնների հաշվառումը իրականացվում է հետևյալ ձևով: Արահետով անցնելու ժամանակ հանդիպած կոկոնները հավաքվում է և արձանագրվում: Որոշ ժամանակ անց նոր հետազոտություն կատարելիս հավաքվում և արձանագրվում են նորերը, որոնք հայտնվել են առաջին հավաքագրումից հետո: Զուգահեռ չափվում է մեկ օրվա ընթացքում անցած երթուղու երկարությունը (կմ) և հաշվարկվում է տեսակի կոկոնների հաճախականության գործակիցը (կոկոնների քանակը 1 կմ-ի կամ 10 կմ-ի վրա): Առավել սովորական տեսակների համար օգտագործվում է քանակը 1 կմ-ի վրա, իսկ հազվագյուտ տեսակների համար՝ քանակը 10 կմ-ի վրա: Քանի որ կոկոնների հայտնաբերման հավանականությունը տարբեր տարածքներում կարող է տարբերվել, գործակիցները պետք է համեմատվեն նույն տարածքի սահմաններում (Webbon et al., 2004):

Կոկոնների քանակից հնարավոր չէ նախապես ասել, թե տեսակի քանի առանձնյակ են բնակվում տարածքում (Barea-Azcon et al., 2007): Պատճառները երեքն են.

1. Հետքերի նման, կոկոնները բնության մեջ ենթակա է փոփոխության՝ կախված կլիմայական և այլ գործոններից: Ինչպես արդեն նշվել է, կոկոնները շուտ է քայքայվում խոնավության և խոնավ պայմաններում ապրող անողնաշար կենդանիների ազդեցության տակ և երկար է մնում միայն չոր և տաք պայմաններում: Բացի դրանից, կոկոնների քանակությունը կախված է ընդունած սննդի կազմից, օրինակ՝ չմարսվող նյութերի (օրինակ՝ մորթու) առատությունը սննդի մեջ ստիպում են կենդանուն ավելի հաճախակի կղել:
2. Հայտնի չէ, կոկոնների քանի նմուշ է արտադրվում ժամանակի մի միավորի վրա ըստ կերված որսի տեսակի և քանակի: Համապատասխան հետազոտությունները կարելի է իրականացնել կենդանաբանական այգում, բայց անազատ պայմաններում կղելու հաճախականությունը կարող է տարբերվել բնական պայմաններից, քանի որ այնտեղ կենդանին ավելի լավ որակի կեր է ուտում և ավելի քիչ է շարժվում:
3. Հայտնի չէ, թե արտադրվող կոկոնների նմուշներից քանիսն են պահպանվում մինչև դրանց գրանցվելը մոնիթորինգի ժամանակ: Այն իմանալու համար փորձնական հետազոտություններ են իրականացնում կենդանաբանական այգուց վերցված կոկոնների հիման վրա (Godbois et al., 2005):

Ընձառյուծի կոկոնների գրանցման հիման վրա մշակվել և տպագրվել է Հայաստանում բնակվող ընձառյուծի պոպուլյացիայի մոնիթորինգի սխեման (Khorozyan et al., 2010): Այս սխեմայի համաձայն, մի տարվա հաշվարկով տեսակի արեալի 17 տարածքներից յուրաքանչյուրը պետք է հետազոտվի 9 արշավների միջոցով. 3՝ գարնանը, 3՝ ամռանը և 3՝ աշնանը: Դրանց միջև ժա-

մանակաշրջանը տևում է 3-4 ամիս, որի ընթացքում ենթադրվում է, որ ընձառյուծը կմտնի տարածք ու կթողնի կղկղանքը ու այն կմնա ճանաչելի մոնիթորինգ անցկացնող մարդկանց համար: Յուրաքանչյուր երթուղին պետք է հետազոտվի տարբեր սեզոններին. մի արշավ՝ զարնանը, մի՝ ամռանը և մի՝ աշնանը: Այդպիսով, ամեն մի արշավը ներառում է մի երթուղի և տևում է մի օր: Նման մոնիթորինգի տվյալները ցույց են տալիս ընձառյուծի ներկայությունը այս կամ այն տարածքում, եթե գրանցվել է առնվազն մի կղկղանք և հստակ բացակայություն՝ եթե կղկղանքը չի գրանցվել: Հստակ բացակայությունը նշանակում է, որ այն բացառում է այն տարբերակը, որ ընձառյուծը ներկա է, բայց չի բացահայտվել:

Որպեսզի մոնիթորինգը լինի առավել արդյունավետ, այն պետք է իրականացվի ստանդարտ մեթոդով (տես՝ Մոնիթորինգի ստանդարտացում): Մոնիթորինգը իրականացնելուց առաջ պետք է տպել արձանագրությունները (տես՝ Հավելված 7) և դրանք վերցնել դաշտ դուրս գալուց:

Կղկղանքը գտնելուց անմիջապես հետո արձանագրության մեջ պետք է անցկացնել հետևյալ տեղեկությունը.

1. Կենդանու տեսակը
2. Ժամը
3. Վայրի անվանումը
4. Այլ նշանները, որոնք գտնվել են կղկղանքի կողքը (հետքեր և այլն)
5. Եղանակը
6. Կղկղանքի տարիքը (թարմ, հին, միջանկյալ վիճակում)
7. Կղկղանքի նկարագրությունը
8. Կղկղանքի գտնվելու վայրի նկարագրությունը
9. Կղկղանքի կոորդինատները (աստիճան/րոպե/վայրկյան)
10. Կղկղանքի բարձրությունը (մ)

Եվ այդպես գտնված յուրաքանչյուր կղկղանքի համար:

Որսի մնացորդների և բույսերի կոճոնքի գրանցում

Բույսերի կոճոնքը (поедъ) ու որսի մնացորդները հազվադեպ են հանդիպում, հատկապես գիշատիչների մոտ, որոնք նախընտրում են սնվել թաքուն վայրերում: Այդ մնացորդները կարելի է հանդիպել պատահական, ուստի դրանց հաշվառումը անցկացվում է հետքերի ու կղկղանքի հաշվառմանը զուգահեռ: Համապատասխանաբար, հետքերի ու կղկղանքի առկայությամբ որոշում են, թե որսի մնացորդներն ու բույսերի կոճոնքը որ տեսակին են պատկանում:

Հայաստանի պայմաններում, որսի մնացորդների գրանցումը նպատակահարմար է ընդգրկել միայն **գայլի** ու **արջի** մոնիթորինգի մեջ: Այն հիմնականում պետք է ուղղված լինի սպանված ընտանի կենդանիների մնացորդների գրանցման վրա, քանի որ այս երկու տեսակները մեծ վնաս են հասցնում հանրապետության անասնապահությանը: Որսի մնացորդներից հնարավոր չէ հաշվարկել սնվող գիշատիչների քանակը, բայց դա կարելի է գնահատել լեշի մոտակայքում գտնվող հետքերից կամ կղկղանքից: Շատ արդյունավետ կարող է լինել մնացորդների մոտ թաքնված ֆոտոխցիկների տեղադրումը, քանի որ գիշատիչները սովորաբար վերադառնում են իրենց (հազվադեպ՝ այլ գիշատիչների) կողմից սպանված որսին, մինչև լրիվ չկլանեն դրա ուտելի բոլոր մասերը:

Հայաստանում բնակվող արջերը հիմնականում բուսակեր են և նրանց կողմից կերած բույսերի կոճոնքը բավականին հեշտ է հայտնաբերել ու գրանցել, հատկապես՝ զարնանը, երբ արջը եռանդով սնվում է թարմ բուսականությամբ ձմեռային քնից ելնելուց հետո, ինչպես նաև աշնանը՝ երբ արջը, մինչ քուն մտնելը, սնվում է պտուղներով, հատապտուղներով և ընկույզերով: Աշնանը արջերը հաճախ մտնում են ու ավերում պտղատու այգիներ ու բանջարանոցները: Ծառերի բերքը

ուտելուց, արջերը հաճախ կոտորում են դրանց ճյուղերը, ինչը դժվար է չնկատել: Արջի ճանկերի հետքերը լավ երևում են ծառի վրա, իսկ ոտնահետքերը՝ ծառի շուրջը: Մնվելու վայրերում արջերը թողնում են մեծ քանակությամբ հետքեր ու կղկղանք, ինչի շնորհիվ կարելի է գնահատել կենդանու քվաքանակը (Ambarli, 2006):

Որպեսզի մոնիթորինգը լինի առավել արդյունավետ, այն պետք է իրականացվի ստանդարտ մեթոդով (տես՝ Մոնիթորինգի ստանդարտացում): Մոնիթորինգը իրականացնելուց առաջ պետք է տպել արձանագրությունները (տես՝ Հավելված 7) և վերցնել դաշտ դուրս գալուց:

Որսի մնացորդներն ու բույսերի կոճոնքը գտնելուց անմիջապես հետո արձանագրության մեջ պետք է անցկացնել հետևյալ տեղեկությունը.

1. Կենդանու տեսակը
2. Կերված կենդանու կամ բույսի տեսակը
3. Կերված կենդանու սեռն ու տարիքը
4. Ժամը
5. Վայրի անվանումը
6. Գոյության այլ նշանները (կղկղանք, հետքեր և այլն)
7. Եղանակը
8. Հայտնաբերվածի տարիքը (թարմ, հին, միջանկյալ վիճակում)
9. Կերվածության աստիճանը (ամբողջական, մասամբ, մի փոքր)
10. Հայտնաբերվածի կոորդինատները (աստիճան/րոպե/վայրկյան)
11. Հայտնաբերվածի բարձրությունը (մ)

Եվ այդպես յուրաքանչյուր հայտնաբերվածի համար:

Ճանկովածքների և փորվածքների գրանցում

Ճանկովածքները (поскреб) իրենցից ներկայացնում են հողի վրա ոչ մեծ խորությամբ (1-2 սմ) **ընձառյուծի** կամ **լուսանի** կողմից փորված տարածքներ, որոնցով կենդանին մյուս առանձնյակներին տեղեկացնում է իր գոյության մասին: Հայաստանում բնակվող ընձառյուծները իրենց քիչ լինելու պատճառով ճանկովածքները օգտագործում են միայն բազմացման շրջանում՝ ձմռանը ու գարնան սկզբում, որպեսզի գրավեն հակառակ սեռի ուշադրությունը: Լուսանը կարող է ճանկովածքները օգտագործել ամբողջ տարին, որպեսզի տարածքի հետ կապված մյուս արուների հետ վեճեր չունենա: Այս պատճառով ճանկովածքների օգտագործումը քիչ արդյունավետ է ընձառյուծի ու շատ՝ **լուսանի** մոնիթորինգը իրականացնելու համար:

Ինչպես և հետքերը, ճանկովածքները վատ են տպվում պինդ հողերի վրա: Հետքերի ու կղկղանքի նման, ճանկովածքները գրանցվում են գործակցի տեսքով՝ որպես դրանց քանակը 1 կմ-ի կամ 10 կմ-ի վրա: Կենդանիների քանակը կարելի է գնահատել ճանկովածքների կողքը գտնվող հետքերից կամ կղկղանքից:

Փորվածքները այն տարածքներն են, որոնք կենդանին փորում է սնունդ հայթհայթելու համար: Դրանք առավել բնորոշ են **վայրի խոզերի** և **արջերի** կերակրատեղերին, հատկապես՝ գարնանը ու աշնանը: Արջերը հաճախ հողը փորում են արմատներ, միջատների թրթուրներ և մրջյուններ գտնելու համար: Վայրի խոզերը հաճախակի օգտվում են ցեխալոգանքներից, որոնք նկատելի են և երկար ժամանակ են պահպանվում: Դրանք կարելի է համարել փորվածք, բայց անպայման պետք է նշել թե որն է փորվածքը և որը՝ ցեխալոգարանը, քանի որ դրանք կարող են պատկանել միևնույն խմբի խոզերին:

Փորվածքների հաճախականության գործակիցը նման է հետքերի, կղկղանքի կամ ճանկովածքների գործակիցներին:

Որպեսզի մոնիթորինգը լինի առավել արդյունավետ, այն պետք է իրականացվի ստանդարտ մեթոդով (տես՝ Մոնիթորինգի ստանդարտացում): Մոնիթորինգը իրականացնելուց առաջ պետք է տպել արձանագրությունները և վերցնել դաշտ դուրս գալուց:

Ճանկովածք ու փորվածք գտնելուց անմիջապես հետո արձանագրության մեջ պետք է անցկացնել հետևյալ տեղեկությունը.

1. Կենդանու տեսակը
2. Խմբում ճանկովածքների կամ փորվածքների քանակը
3. Ժամը
4. Հողը
5. Ռելիեֆը, լանջի դիրքադրությունը
6. Վայրի անվանումը
7. Գոյության այլ նշանները (հետքեր, կղկղանք և այլն)
8. Եղանակը
9. Ճանկովածքի կամ փորվածքի նկարագրությունը
10. Կոորդինատները (աստիճան/րոպե/վայրկյան)
11. Բարձրությունը (մ)
12. Տարիքը (թարմ, հին, միջանկյալ վիճակում)
13. Խորությունը (սմ)
14. Լայնությունը (սմ)
15. Երկարությունը (սմ)

Եվ այդպես յուրաքանչյուր ճանկովածքի կամ փորվածքի համար:

Տեղացի բնակչության հարցումներ

Կենդանիների տարածման, իսկ երբեմն՝ նաև մոտավոր քանակության մասին տեղեկություն ստանալու ամենապարզագույն մեթոդներից է տեղացիների և բնությունը ճանաչող այլ մարդկանց (որսորդներ, հովիվներ, տարեց մարդիկ, անտառապահներ, ԲՀՊՏ-ների աշխատակիցներ, տուրիստներ կամ գիդեր) հետ հարցումներ անցկացնելը: Վայրի բնության գրկում երկար ժամանակ անցկացնող մարդկանց հետ առավել սերտ շփումները լրացուցիչ սուբյեկտիվ տեղեկություն են տալիս տեսակի քանակության, տարածման և կարգավիճակի մասին: Այս մեթոդը լայն կիրառություն ունի կենդանիների ուսումնասիրության, պահպանման և մոնիթորինգի սկզբնական շրջաններում, հատկապես՝ սահմանափակ ռեսուրսներ ունեցող զարգացող երկրներում (Karanth et al., 2002; White et al., 2005; Capt, 2007):

Հարցումները հիմնականում կազմակերպվում են մոնիթորինգի հետևյալ գործընթացների մեջ.

1. Տեսակի տարածվածության ու կարգավիճակի լայնածավալ գնահատում, օրինակ՝ աղվեսի մոնիթորինգը Մեծ Բրիտանիայում
2. Գիշատիչների կամ այլ կենդանիների կողմից գյուղատնտեսությանը հասցվող վնասի գնահատում
3. Որսի կամ որսագողության ծավալների գնահատում ըստ մորթիների կամ այլ ավարների (օրինակ՝ պոզերի) քանակության
4. Ավտոմեքենաների հետ բախման հետևանքով կենդանիների մահացության գնահատում:

Տեղացի բնակչության հարցումները հատկապես անհրաժեշտ են հազվագյուտ տեսակների և ընդարձակ տարածքներում մոնիթորինգի իրականացման ժամանակ (Capt, 2007): Սակայն, այն ունի մի շարք սկզբունքային թերություններ.

1. Կենդանու տեսակների սխալ իմացությունը
2. Շատ որսորդներ կամ այլ մարդիկ խուսափում են վայրի կենդանիների մասին տեղեկություն տալուց, հատկապես եթե խոսքը գնում է հազվագյուտ կամ պահպանվող կենդանու մասին, որը հետագայում սպանվել է
3. Տվյալների զգալի մասը հավաքվում է ճանապարհների և բնակավայրերի մոտ ընկած տարածքներում, և հեռավոր վայրերում կենդանիների մասին տվյալները հաճախ բացակայում են:

Կենդանատեսակների մեջ ոչ ճիշտ կողմնորոշվելը շատ արդիական է Հայաստանի համար: Տեղացի բնակչության գերակշռող մասը տեղյակ չի ընձառյուծի և նույնիսկ լուսանի գոյության մասին, ինչի հետևանքով մարդիկ կամ սխալ տեղեկություն են տալիս, կամ էլ շփոթում են այս տեսակները: Տեղաբնակները լավ են ճանաչում վայրի խոզին, այծյամին, բեզուարյան այծին և մուֆլոնին, բայց շատ դեպքերում չեն կարող տալ նրանց մասին մանրամասն տեղեկություն: Հետևաբար, հարցումները հուսալի չեն այս տեսակների մոնիթորինգը իրականացնելու համար:

Միաժամանակ, հարցումները կարող են կարևոր տեղեկություն տալ **գայլերի** և **արջերի** տարածվածության, էկոլոգիայի ու նույնիսկ թվաքանակի մասին, հատկապես՝ գյուղական համայնքներին պատկանող հողատարածքների սահմաններում, որտեղ այս գիշատիչները վնաս են կարող հասցնել գյուղատնտեսությանը (Ambarli, 2006): Բացի դրանից, գյուղացիները կամ ԲՀՊՏ-ների աշխատակիցները կարող են Հայաստանի ֆաունայի երկու պատահական ներգաղթող տեսակների (ազնվացեղ եղջերու և գոլավոր բորենի) ականատես լինել, ինչը առավել կարևոր է եղջերուի ու բորենու կարգավիճակը գնահատելու համար:

Կենդանիների կողմից գյուղատնտեսությանը հասցվող վնասի մասին տեղաբնակների բողոքների միտումները կարող են տրամաբանական մեթոդ հանդիսանալ տեսակի թվաքանակի և տարածման փոփոխության գնահատման համար: Սակայն, մինչ օրս դեռ հստակ ապացուցված չէ, որ ինչքան շատ են կենդանիները, այնքան մեծ է վնասը: Դրա պատճառները երկուսն են.

1. Մարդիկ սխալմամբ կարող են վնասը վերագրեն մի որևէ տեսակի, չնայած մեղավորը մեկ այլն է
2. Վնասի պատճառման հարցում հիմնական մեղավորը հենց ինքն է՝ մարդը և ոչ թե՝ վայրի կենդանին: Դրա օրինակները շատ են. հովիվը արածող նախիրը թողնում է առանց ուշադրության, նախիրը մտնում է անտառ ուր կենդանիների վրա հարձակվում են գայլերը, կամ էլ՝ անուշադրության արդյունքում կովը ժայռից ցած է ընկնում, բայց մեղավորը արջն է համարվում: Եվ այդպես շարունակ: Երբեմն, որոշ առանձնյակների (օրինակ՝ ծեր արու արջի) մոտ սովորություն է կարող դառնալ ընտանի կենդանիներին որսալը, բայց արդյունքում մարդիկ մեղադրում են բոլոր արջերին և սկսում նրանց վրա կրակել: Կենդանիների կողմից հասցված վնասը իրականում այնքան էլ մեծ չէ և այն կարելի է նվազագույնի հասցնել ուշադիր հովիվների, պահակների և հատկապես շների օգնությամբ:

Հարցումները կարելի է կատարել փոստով, հեռախոսով, անձնական շփման միջոցով և նույնիսկ ինտերնետով (White et al., 2005): Հայաստանի պայմաններից ելնելով, ամենահուսալի մեթոդը, անկասկած, անձնական շփումն է գյուղացիների, ԲՀՊՏ-ների անձնակազմի և այլ մարդկանց հետ: Միևնույն ժամանակ, հարցումները պետք է կատարվեն միայն բանիմաց մարդկանց հետ, այլապես ստացված տեղեկությունը կլինի սխալ և շեղված:

Որպեսզի մոնիթորինգը լինի առավել արդյունավետ, այն պետք է իրականացվի ստանդարտ մեթոդով (տես՝ Մոնիթորինգի ստանդարտացում): Մոնիթորինգը իրականացնելուց առաջ պետք է տպել արձանագրությունները (տես՝ Հավելված 7) և վերցնել դաշտ դուրս գալուց:

Հարցումներ իրականացնելու ժամանակ արձանագրության մեջ պետք է անցկացնել հետևյալ տեղեկությունը (Karanth et al., 2002).

1. Տեսակի պոպուլյացիայի կարգավիճակը և թվաքանակի միտումները. կայուն, նվազող, ավելացող, տեղեկություն չկա, տեսակը չի բնակվում
2. Տեղեկության աղբյուր. անձամբ տեսել եմ կենդանուն, անձամբ տեսել եմ կենդանու նշանները, ուրիշներից եմ լսել, տեղեկություն չունեմ: Նշվում է գրանցման վայրը, կոորդինատները:
3. Տեղեկություն ձագերի մասին. տեսել եմ ձագերին, տեսել եմ ձագերի նշանները, ուրիշներից եմ լսել, չգիտեմ: Նշել ձագերի հանդիպման վայրը, կոորդինատները:
4. Գիշատիչների որսի հիմնական տեսակները՝ ներառյալ ընտանի կենդանիներին
5. Ընտանի կենդանիներին, փեթակներին կամ այգիներին հասցված վնասի մասին տեղեկություն. տեսակը, վնաս տալու օրը ու ժամը, վայրի անվանումը ու կոորդինատները, վնասի տեսակը (անասուն, փեթակներ, այլն), վնասի քանակը կամ մակերեսը, մարդկանց վերաբերմունքը, առաջարկվող լուծման ձևերը
6. Որսագողության դեպքերը. պատահական դեպքեր կամ կազմակերպված որս
7. Մարդու գործունեության ինտենսիվությունը. բարձր, միջին, չկա
8. Այլ վտանգներ և դրանց ինտենսիվությունը

Եվ այդպես յուրաքանչյուր հարցման համար:

Գեոտեղեկատվական համակարգի (GIS) կիրառում

Մոնիթորինգի համար պարտադիր չի ամենուրեք փնտրել կենդանիներին կամ էլ նրանց գոյության նշանները: Ամեն մի տեսակը ունի իր նախընտրելի ապրելավայրերը, որոնց քարտեզավորումը բավականին տեղեկություն է տալիս տեսակի իրական ու հնարավոր բնակության վայրերի մասին: Լանդշաֆտների և ռելիեֆի քարտեզների վրա անց են կացվում կենդանիների դիտարկման, կոկղանքի կամ այլ նշանների գրանցման վայրերը, ինչի հիման վրա որոշվում է, թե ապրելավայրերից որոնք է ուսումնասիրվող տեսակը նախընտրում կամ անտեսում կամ որոնցից է խուսափում: Այդ աշխատանքում լայնորեն կիրառվում են գնալով մատչելի դարձող և համատարած օգտագործվող գեոտեղեկատվական համակարգը (GIS), համակարգչային քարտեզները (GIS քարտեզները) և գեոնավիգացիոն սարքերը (GPS):

GIS քարտեզների հիման վրա դրված են տեղեկատվական նյութերը որոնք գալիս են երկու տարբեր աղբյուրներից.

1. Բազային քարտեզներ
2. Մոնիթորինգի արդյունքներ

Բազային քարտեզների (արբանյական պատկերներ, տոպոգրաֆիկ քարտեզներ, պետական կադաստրային և հողօգտագործման տվյալներ) հիման վրա՝ թվայնացման միջոցով ստեղծվում են բազմաշերտ GIS քարտեզները: Դրանց շերտերը պարունակում են տարբեր տեղեկատվություն, օրինակ՝ մի շերտը կարող է լինել տարածքի ռելիեֆը, մյուսը՝ անտառածածկը, իսկ երրորդը՝ գետեր ու լճերը: Շերտը կարող է լինել կետային (ասենք, կենդանու գրանցման վայր) ու գծային (սահման, գետ): Ամեն մի շերտը կարելի է միացնել (ակտիվացնել) ու այդպիսով այն ցույց տալ քարտեզի վրա, կամ էլ անջատել, եթե այն աշխատանքի համար պետք չէ: Ակտիվացված շերտերը վերածածկվում են, ինչի շնորհիվ կարելի է գնահատել քարտեզավորված գործոնների ազդեցությունը միմյանց վրա, օրինակ՝ կենդանու գրանցման վայրերի բաշխվածությունը ըստ բարձրությունների կամ լանջերի թեքության աստիճանների (Stith and Kumar, 2002):

Մինչև GIS քարտեզներ ստեղծելը, շատ արդյունավետ է տվյալները մուտքագրել Google Earth տիեզերական քարտեզների վրա, որոնք կարելի է անվճար բեռնել ինտերնետից: Բացի այս ծրագրից, կան մի շարք այլ անվճար համակարգչային ծրագրեր, որոնք մշակվել են հատուկ կենդանիների տարածվածության հետազոտությունների և մոնիթորինգի համար (Beyer et al., 2010):

Միայն մուտքագրվող տեղեկատվությունը տալիս է սխալ քարտեզներ, դրա համար քարտեզագրման համար նախատեսվող բոլոր տվյալները պետք է վերցվեն հուսալի աղբյուրներից:

Ինչպես երևում է մոնիթորինգի արձանագրություններից (տես՝ Հավելված 7), կենդանու գոյության մասին փաստող բոլոր կետերը, երթուղիների դիրքը ու երկարությունը պետք է չափվեն ըստ դրանց աշխարհագրական լայնության և երկայնության: Այս նպատակով օգտագործում են GPS սարքը: Այն հետագայում միացնում են համակարգչին և դրա տվյալները մուտքագրում են GIS քարտեզների վրա (Cushman and McKelvey, 2010):

Կենդանիների մոնիթորինգը և դաշտային աշխատանքները հիմնականում իրականացվում են «ցանցային» (grid cells) մեթոդով: Քարտեզի վրա որոշվում են այն ապրելավայրերը, որտեղ նախատեսվում է կատարել մոնիթորինգը: Այնուհետև քարտեզագրված ապրելավայրերը ծածկվում են ստանդարտ չափ և սովորաբար քառակուսի ձև ունեցող տարածքների (պոլիգոնների, օրինակ՝ 3x3 կմ կամ 5x5 կմ) ցանցի շերտով: Մոնիթորինգը անցկացվում է այդպիսի կերպով, որ երթուղիները և արշավները մտնեն ամեն մի պոլիգոնի մեջ:

Բացի քարտեզներ ստեղծելուց, GIS համակարգը ունի այն առավելությունը, որ բոլոր մուտքագրվող տվյալները կարելի է գրանցել աղյուսակային տվյալների բազաների մեջ և դրանց հիման վրա կատարել տվյալների վիճակագրական վերլուծություն: Այսինքն, բացի քարտեզներ պատրաստելուց GIS-ը կարող է տալ շատ հարցերի պատասխաններ կենդանիների մոնիթորինգի տարբեր բնագավառներում:

Ասում են, որ լավ քարտեզը հազար բառ արժե: Որպեսզի այն լինի առավել հուսալի և տեղեկատվությամբ հարուստ, մոնիթորինգի տվյալների քարտեզագրումը պետք է իրականացնել կանոնավոր կերպով, և ոչ թե միայն մոնիթորինգի վերջում, երբ ամբողջ տեղեկատվությունն արդեն հավաքված է: Դա արվում է նրա համար, որ քարտեզի վրա երևան սխալ տվյալները (օրինակ՝ գրանցման վայրի կոորդինատները սխալ են և քարտեզի վրա այն ընկնում է լրիվ ուրիշ տեղ) և ցանցի չհետագոտված տարածքները, որտեղ մոնիթորինգը անպայման պետք է կատարվի (Stith and Kumar, 2002; Cushman and McKelvey, 2010):

Թաքնված ֆոտոխցիկների օգտագործում

Թաքնված ֆոտոխցիկները լուսանկարչական սարքեր են, որոնք միացված են շարժման և ջերմության ընդունիչների կամ էլ ինֆրակարմիր ճառագայթի աղբյուրի հետ: Անցնելով թաքնված ֆոտոխցիկի կողքով՝ կենդանին իր մարմնով ծածկում է ինֆրակարմիր ճառագայթը կամ ընդունիչները անդրադառնում են տաք օբյեկտի շարժմանը՝ փոխանցելով ազդանշան լուսանկարչական սարքին, որն էլ նկարում է կենդանուն:

Վերջին մի քանի տարվա մեջ թվային թաքնված ֆոտոխցիկները բուռն զարգացում են ապրում, իսկ ժապավենային սարքավորումները շրջանառությունից հանվել են՝ չնայած շատ դեպքերում դրանք ավելի լավ են աշխատում, քան թվայինները: Թվային մոդելները դեռ ունեն հիմնական թերություններ, որոնցից կարելի է խուսափել միայն մի քանի մոդելների ձեռք բերման և պրակտիկ կիրառման միջոցով (Kays and Slauson, 2008):

Այդ թերությունները բնորոշ են ոչ բոլոր մոդելներին, բայց հատուկ ուշադրություն են պահանջում նախնական ընտրություն կատարելուց և ձեռք բերված սարքավորումներ օգտագործելուց: Դրանք են.

1. Երկար ազդանշան, այսինքն՝ ֆոտոխցիկի դիմացով անցնելուց կենդանին հասցնում է հեռանալ՝ դեռ չնկարված
2. Մարտկոցների արագ սպառումը, հատկապես՝ ձմռանը: Դրա համար պետք է օգտագործել բարձրորակ մարտկոցներ՝ Duracell, Energizer կամ նմանատիպ լիցքավորվող մոդելներ
3. Սարքավորումները կարող են լինել ջրանցիկ և անձրևի կամ ձյան պայմաններում շարքից դուրս գալ
4. Գողության կամ մարդկանց կողմից ջարդելու բարձր ռիսկ, հատկապես՝ ոչ պահպանվող տարածքներում

5. Կողմնակի օբյեկտների (արևածագ, արևամուտ, տերևների շարժ) լուսանկարվելու բազմաթիվ դեպքերը: Դա մեծ խնդիր չէ, եթե ֆոտոխցիկի հիշողության քարտը ունի բավարար ծավալ (առնվազն՝ 2 GB)
6. Լուսանկարները կարող են լինել վատ որակի և ունենալ ցածր ռեզոլուցիա (2-5 Mpx)
7. Լուսանկարները կարող են լինել գունավոր ցերեկային ժամերին և սև ու սպիտակ՝ գիշերային ժամերին:

Թաքնված ֆոտոխցիկների գները դրանց զարգացման ընթացքում նվազում են՝ տատանվելով 70-80 մինչև 500-600 ԱՄՆ դոլար: Դրանք կարելի է ձեռք բերել ԱՄՆ-ից ինտերնետի միջոցով, օրինակ՝ «www.cabelas.com» վեբ-կայքից: Ոչ բոլոր կազմակերպություններն են կարող ուղարկել այս ապրանքը Հայաստան, իսկ նույնիսկ եթե ուղարկում են, ապա համապատասխան փոխադրման և մաքսագերծման ծախսերը բավականին մեծ են, ինչի պատճառով ամեն մի թաքնված ֆոտոխցիկի գինը մոտավորապես կրկնակի է դառնում:

Այնուամենայնիվ, այս սարքավորումները անփոխարինելի են կենդանիների հետազոտման և մոնիթորինգի իրականացման գործում, քանի որ թույլ են տալիս անմիջապես տեսնելու տարածքում բնակվող կենդանիներին: Ավանդապես դրանք կիրառվում են այն զոլավոր կամ բծավոր կենդանիների նկատմամբ (**ընձառյուծ, լուսան, գոլավոր բորենի**) ում մոտ աջ ու ձախ կողքերի բծերը կամ գույները նույն առանձնյակի մոտ իրարից տարբերվում են և, դրանք համեմատելով, հնարավոր է հաշվարկել լուսանկարված կենդանիների թվաքանակը (Kays and Slauson, 2008; Ghoddousi et al., 2010; Singh et al., 2010; O'Connell et al., 2011): Միևնույն ժամանակ, այս մեթոդը զարգանում է այն ուղղությամբ, որ արդեն հնարավոր է հաշվարկել նաև միագույն կենդանիների թվաքանակը (**արջ, գայլ, վայրի խոզ, այծյամ, եղջերու և բեզուարյան այծ**) (Rowcliffe et al., 2008; Rovero and Marshall, 2009):

Հայաստանի պայմաններում ընձառյուծի մոնիթորինգի համար ֆոտոխցիկների օգտագործումը այդքան էլ նպատակահարմար չէ, քանի որ այս տեսակը չափազանց հազվագյուտ է ու տարածված է դժվարհասանելի լեռնային ապրելավայրերում: Փոքր պոպուլյացիաների մոնիթորինգի առավել արդյունավետ մեթոդը գոյության նշանների (հետքեր, կղկղանք և այլն) գրանցում է (Barlow et al., 2008, 2009): Ընձառյուծի մոնիթորինգի համար օպտիմալ նշանը կղկղանքն է (Khorozyan et al., 2010): Երբ ընձառյուծի պոպուլյացիայի խտությունը միջին է կամ բարձր, ֆոտոխցիկները տալիս են գերազանց արդյունքներ (Ghoddousi et al., 2010):

Հայաստանում բնակվող խոշոր կաթնասուններից միայն **հայկական մուֆլոնն** է, ում հնարավոր չէ հետազոտել թաքնված ֆոտոխցիկների միջոցով, քանի որ այդ սմբակավորները ապրում են բարձրլեռնային մարգագետիններում, որտեղ չկան արահետներ որոնց վրա հնարավոր կլիներ տեղադրել սարքավորումներ և լուսանկարել տեղաշարժվող առանձնյակներին:

Դաշտային պայմաններում ֆոտոխցիկները տեղադրում են կենդանիների կողմից մշտապես օգտագործվող արահետների երկայնքով գտնվող ծառերի՝ կամ անտառագուրկ տարածքներում՝ մեծ քարերի վրա: Մարքերը լավ ամրացվում են, որպեսզի չնկարեն քամու կամ այլ գործոնների ազդեցության ժամանակ, և տեղադրվում են 30-45 սմ բարձրության վրա՝ արահետից քիչ հեռու այն հաշվարկով, որ լուսանկարվի անցնող կենդանու ձախ կամ աջ կողքը: Մարքի տեղադրման վայրը գրանցվում է GPS սարքով՝ դրա ապագա քարտեզագրման համար: Մարքի օգտագործման ձևերը մանրամասն գրված են լինում մոդելի ձեռնարկի մեջ: Եթե թաքնված ֆոտոխցիկները քիչ են, ապա դրանք տեղադրվում են մեկական եղանակով, բայց հետո համեմատվում են միայն աջ կամ ձախ կողքից ստացված լուսանկարները՝ կախված նրանից, թե որ կողքի պատկերները ավելի շատ են (Kays and Slauson, 2008; O'Connell et al., 2011):

Մինչև սարքի վերջնական տեղադրելը, այն պետք է ներսից համարակալվի (օրինակ՝ Ֆ-1, Ֆ-2 և այլն) անջրանցիկ մարկերով: Նույնն էլ պետք է արվի հիշողության քարտերի հետ: Ամեն մի ֆոտոխցիկը պետք է ունենա 2 քարտ. մեկը հանվում է լուսանկարները ստուգելու համար, մյուսը տեղադրվում է դրա տեղը: Տեղադրելուց հետո, արվում է փորձնական կադրը և գրանցվում է դրա համարը:

Տեղադրված սարքերը հարկավոր է հետևել ամեն ամիս: Կրկնակի այցի ժամանակ փոխվում են մարտկոցները, օգտագործված հիշողության քարտը փոխարինվում է նորով և հետագայում բացվում է համակարգչի վրա, և գրանցվում են բոլոր հետաքրքիր փաստերը (սարքի հետ կապված տեխնիկական խնդիրները, հետքերը կամ կղկղանքը սարքի տեղադրման վայրում և այլն):

Ֆոտոխցիկների միջոցով ստացված լուսանկարներով որոշվում են տեսակները, կենդանիների քանակը, սեռը ու տարիքային խումբը, գրանցման օրը ու ժամը (որը տպվում է կադրի վրա), վայրը: Կենդանու գրանցման վայրերը քարտեզագրվում են ու մշակվում համակարգչային ծրագրերի միջոցով (CAPTURE, DENSITY, ExtractCompare, Camera Base, PRESENCE) (Khorozyan et al., 2008; Ghoddousi et al., 2010):

Ինչպես և հետքերի կամ կղկղանքի գրանցման դեպքում, կարելի է հաշվարկել լուսանկարների հաճախականության գործակիցը՝ որպես լուսանկարների քանակը 100 ֆոտոխցիկ-օրվա վրա: Բայց այս մեթոդի օգտագործումը հաճախ դժվարություններ է ստեղծում, քանի որ տարբեր կադրերի վրա կարող է հանդիպել միևնույն կենդանին: Դա հատկապես տեղի է ունենում խմբերով ապրող դանդաղաշարժ տեսակների (հիմնականում՝ վայրի խոզի) մոտ: Բացի դրանից, կենդանիների թվաքանակի և գործակցի միջև ուղիղ կապ չատ հաճախ չի հայտնաբերվում (O'Connell et al., 2011):

Որպեսզի մոնիթորինգը լինի առավել արդյունավետ, այն պետք է իրականացվի ստանդարտ մեթոդով (տես՝ Մոնիթորինգի ստանդարտացում): Մոնիթորինգը իրականացնելուց առաջ պետք է տպել արձանագրությունները (տես՝ Հավելված 7) և վերցնել դաշտ դուրս գալուց:

Թաքնված ֆոտոխցիկների օգտագործման ժամանակ արձանագրությունների մեջ պետք է անցկացնել հետևյալ տեղեկությունը.

Արձանագրություն #1. Ֆոտոխցիկների տեղադրում և ստուգում

1. Ֆոտոխցիկի համարը
2. Տեղադրման օրը ու ժամը
3. Ստուգման օրը ու ժամը
4. Վայրի անվանումը
5. Կոորդինատները
6. Բարձրությունը (մ)
7. Տեղադրման ժամանակ հիշողության քարտի համարը
8. Ստուգման ժամանակ հիշողության քարտի համարը
9. Տեղադրման ժամանակ առաջին կադրի համարը
10. Ստուգման ժամանակ առաջին կադրի համարը

Արձանագրություն # 2. Լուսանկարված տեսակների գրանցում

1. Ֆոտոխցիկի համարը
2. Կադրի համարը
3. Նկարվելու օրը ու ժամը
4. Տեսակը
5. Սեռը, տարիքը
6. Վայրի անվանումը
7. Կոորդինատները
8. Բարձրությունը (մ)
9. Անհատական առանձնահատկությունները

Համակարգչային մոդելավորում

Համակարգչային մոդելավորումը հանդիսանում է կենդանիների մոնիթորինգի վերջնական փուլ, որի շրջանակներում դաշտային մոնիթորինգի ընթացքում ստացված տվյալները մուտքագրվում են այս կամ այն համակարգչային ծրագրի տվյալների բազայի մեջ, պահպանվում են և ենթարկվում են վիճակագրական վերլուծության:

Քանի որ մոդելավորումը մաթեմատիկական տերմիններով լի գիտակիրառական ասպարեզն է, որը դժվար հասկանալի է դրան անծանոթ մարդկանց համար, այստեղ կներկայացվի միայն կենդանիների մոնիթորինգի համար անհրաժեշտ համակարգչային ծրագրերի անվանումների և դրանց կիրառելիության կարճ նկարագիրը՝ ըստ վերը նշված մոնիթորինգի մեթոդների:

Ստորև նշված ծրագրերի զգալի մասը կարելի է անվճար բեռնել համապատասխան կայքերից:

Դիտարկումներ

Դիտարկումների միջոցով ստացված տվյալները մշակվում են DISTANCE (<www.ruwpa.st-and.ac.uk/distance>) ծրագրի միջոցով (Thomas et al., 2010): Ըստ դրան, գնահատվում է կենդանիների թվաքանակը և պոպուլյացիայի կառուցվածքը: Բացի դրանից, դիտարկումների վայրերը մուտքագրվում են ArcGIS (<www.esri.com>) կամ MapInfo (<www.mapinfo.com>) GIS քարտեզների վրա՝ առանձին խմբավորումների և ընդհանուր պոպուլյացիայի տարածվածության կառուցվածքը գնահատելու նպատակով (Beyer et al., 2010): Նպատակահարմար է նաև մոդելավորել կենդանիների ներկայության-բացակայության (presence-absence) կառուցվածքը ըստ էկոլոգիական գործոնների PRESENCE (<www.mbr-pwrc.usgs.gov/software/presence.html>) ծրագրի օգնությամբ (MacKenzie et al., 2006; Khorozyan et al., 2008): Հետևաբար, հնարավոր է գնահատել պոպուլյացիայի տարածվածության ներկան ու ապագան RAMAS-ի (<www.ramas.com>) միջոցով (Sezen et al., 2004; Yamada et al., 2004):

Կենդանիների հետքերի, կղկղանքի, որսի մնացորդների, բույսերի կոճոնքի, ճանկովածքների և փորվածքների գրանցում

Այս կենդանիների գոյության մասին փաստող նշանների գրանցման տվյալները մուտքագրվում են վերը նշված GIS քարտեզների վրա և օգտագործվում են PRESENCE և/կամ RAMAS մոդելավորման մեջ (Khorozyan et al., 2010):

Տեղացի բնակչության հարցումներ

Հարցումների տվյալների վերլուծության մեջ մոդելավորումը չի կիրառվում, հիմնականում օգտագործվում են ավանդական վիճակագրական մեթոդները (օրինակ՝ ANOVA), ինչի համար օգտվում են MS Excel, Access կամ SPSS ծրագրերից (Quinn and Keough, 2002):

Թաքնված ֆոտոխցիկների օգտագործում

Ֆոտոխցիկներից ստացված տվյալների վերլուծությունը՝ կենդանիների թվաքանակը գնահատելու նպատակով իրականացվում է հիմնականում CAPTURE (<www.mbr-pwrc.usgs.gov/software>) և/կամ DENSITY (<www.otago.ac.nz/density>) ծրագրերի միջոցով: Յուրահատուկ բնական տարբերիչ պատկերներ ունեցող տեսակների մոտ (ընձառյուծի ու լուսանի բծերը, բորենու գույրը) առանձնյակներին կարելի է ճանաչել լուսանկարների 3D ծավալուն պատկերներից՝ կիրառելով ExtractCompare (<www.conservationresearch.co.uk>) ծրագիրը (Hiby et al., 2009): Camera Base (<www.atrium-biodiversity.org/tools/camerabase>) ծրագիրը օգնում է կարգավորել և մշակել ֆոտոխցիկներից ստացված բազմաթիվ լուսանկարները: Ֆոտոխցիկների տեղադրման վայ-

րերը մուտքագրում են վերը նշված GIS քարտեզների վրա և օգտագործում են PRESENCE և/կամ RAMAS մոդելավորման մեջ (Linkie et al., 2006):

6.6.2. Մոնիթորինգի ստանդարտացում

Շատ կարևոր է հիշել այն մասին, որ կենդանիների մոնիթորինգը միշտ պետք է իրականացնել ստանդարտ սխեմայով: Դա նշանակում է, որ ստորև նշված բոլոր պայմանները ճշտությամբ պետք է կատարվեն: Այդ պայմանների կատարումը ամեննին էլ կապ չունի, թե ինչ ձևով և որ կենդանու համար է մոնիթորինգը իրականացվում:

Մինչ երթուղի դուրս գալը, ճամբարում յուրաքանչյուր մոնիթորինգի արձանագրության մեջ անցկացվում է հետևյալ տեղեկությունը.

1. Ամիս-ամսաթիվը
2. Երթուղու համարը
3. Տվյալ երթուղում մոնիթորինգ իրականացնող երկու մարդկանց անունները
4. Տեղաշարժման տեսակը (հետիոտն, հեծած և այլն)
5. Երթուղին սկսելու վայրի անվանումը
6. Երթուղին սկսելու վայրի կոորդինատները (աստիճան/րոպե/վայրկյան)
7. Երթուղին սկսելու վայրի բարձրությունը (մ)
8. Երթուղին սկսելու ժամը

Երթուղու վերջում արձանագրության մեջ մտցվում է հետևյալ տեղեկությունը.

9. Երթուղին ավարտելու վայրի անվանումը
10. Երթուղին ավարտելու վայրի կոորդինատները (աստիճան/րոպե/վայրկյան)
11. Երթուղին ավարտելու վայրի բարձրությունը (մ)
12. Երթուղին ավարտելու ժամը
13. Երթուղու երկարությունը (կմ)
14. Երթուղու տևողությունը (երթուղին սկսելու ժամից [կետ 8] հանած երթուղին ավարտելու ժամը [կետ 12])

Երթուղին կարող է լինել գծային, երբ մարդիկ առավոտյան դուրս են գալիս Ա կետից և երեկոյան հասնում են Բ կետը: Այս դեպքում, վայրը ուր ավարտվում է երթուղին դա Բ կետն է: Եթե երթուղին օղակաձև է, ապա մարդիկ առավոտյան դուրս գալով Ա կետից հասնում են Բ կետը և նույն երթուղով երեկոյան վերադառնում են Ա կետը: Այդ դեպքում, վայրը ուր ավարտվում է երթուղին, կլինի Բ կետը, քանի որ վերադառնալուց մարդիկ այլևս չեն հետազոտում տարածքը, որն արդեն անցել են: Դրա համար էլ GPS սարքը պետք է միացնել Ա կետում և միացրած պահել մինչև Բ կետ հասնելը: Դա անհրաժեշտ է անցած երթուղու երկարության, կոորդինատների և ծովի մակարդակից ունեցած բարձրության որոշման համար: Այդ ռեժիմով աշխատելու դեպքում GPS-ը մեկ գույգ մարտկոցներով աշխատում է մոտ 2 ամբողջական օր, հետո մարտկոցները պետք է փոխել նորերով: Միշտ պետք է լրացուցիչ նոր մարտկոցներ ունենալ:

Հեռաչափը հազվադեպ է օգտագործվում, միայն դիտակետերում, դրա համար էլ դրա մարտկոցները առավել երկար են ծառայում:

Կոորդինատները, ծովի մակարդակից ունեցած բարձրությունը, երթուղու երկարությունը և ժամը չափվում են ձեռքի GPS սարքով: Դիտակետի ու բեզոարյան այծերի կամ հայկական մուֆլոնների միջև եղած հեռավորությունը չափվում է ինֆրակարմիր հեռաչափի օգնությամբ:

Տվյալ արահետների վրա մոնիթորինգը պետք է իրականացնեն միևնույն մարդիկ: Առաջարկվում է մոնիթորինգի ստանդարտացման հետևյալ սխեման.

1. Ընտրվում են 4 մարդ, որոնք հետագայում պատասխանատու կլինեն մոնիթորինգի իրականացման համար
2. Այդ մարդիկ բաժանվում են 2 խմբի, յուրաքանչյուրում՝ 2 մարդ
3. Ամեն խմբում մեկը հետագոտում է, իսկ մյուսը տվյալները մուտքագրում է արձանագրության մեջ (տես՝ Հավելված 7)
4. Ամեն մի խումբը որոշում է այն երթուղիները (յուրաքանչյուրը՝ 10-15 երթուղի, ձմռանը՝ 5-10), որոնցով ինքը անցնելու է կանոնավոր ձևով
5. Երկու խմբերն էլ պետք է երթուղիներն անցնեն ընտրված տարածքի տարբեր հատվածներում
6. Երկու խմբերի բոլոր 20-30 երթուղիները (ձմռանը՝ 10-20) պետք է ընդգրկեն ամբողջ տարածքը
7. Ամեն մի խումբը պետք է անցնի իրեն համար մշակված երթուղիները
8. Ամեն մի երթուղին պետք է անցնել մեկ օրում
9. Ամեն մի երթուղին պետք է անցնել ամիսը մեկ անգամ
10. Այսպիսով, ամեն մի օր տարածքի տարբեր հատվածներում երկու խմբերի կողմից իրականացվում են երկու տարբեր երթուղիներ
11. Բոլոր տվյալները զգուշորեն անցկացվում են արձանագրության աղյուսակների մեջ մատիտով, քանի որ գրիչը շատ հաճախ անձրևներին և ցուրտ եղանակներին չի գրում
12. Ամեն մի հետքը, կղկղանքը և կենդանու գոյության մասին փաստող այլ նշանները կամ էլ դիտարկվող կենդանիները պետք է լուսանկարել թվային ֆոտոխցիկով: Նշանները նկարելուց, դրանց կողքը դնում են չափերիզը: Ամեն մի լուսանկարի կադրի համարը գրանցվում է արձանագրության մեջ: Բոլոր լուսանկարները ֆոտոխցիկներից անցկացվում են համակարգչի մեջ և ձայնագրվում բազմակի վերաձայնագրման կոմպակտ-դիսկերի (CD-RW կամ DVD-RW) վրա: Կարելի է նաև օգտագործել CD-R ու DVD-R դիսկեր, բայց դրանց վրա մի անգամ են ձայնագրում:

Բոլոր լրացված արձանագրությունների տվյալները (տես՝ Հավելված 7) պետք է մուտքագրվեն համակարգչի մեջ և պահպանվեն որպես Excel ծրագրի տվյալների բազաներ:

ԳԼՈՒԽ 7. «Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի այցելությունների կազմակերպման ծրագիր

7.1. Ընդհանուր տեղեկություններ

Սյունիքի տարածքը հարուստ է արժեքավոր էկոհամակարգերով ռեկրեացիոն և պատմամշակութային ռեսուրսներով: Տարածաշրջանն ունի նաև կայուն զարգացման մեծ ներուժ, սակայն առկա են բազմաթիվ բնապահպանական և սոցիալ-տնտեսական հիմնահարցեր, որոնց հաղթահարման համար առաջնահերթ են պահպանվող տարածքների համակարգի և համայնքների զարգացման խնդիրները:

Զարգացման կարևոր ուղղություններից է էկոտուրիզմի և այցելությունների կազմակերպումը «Շիկահող» պետական արգելոցի և նրա հարակից համայնքների տարածքներում, որը պետք է համապատասխանի արգելոցի և նրա ենթակայությամբ գտնվող արգելավայրերի երկարաժամկետ նպատակներին: «Շիկահող» պետական արգելոցի կառավարման խնդիրների ընդհանուր համատեքստում էկոտուրիզմի կազմակերպումից ակնկալվող տնտեսական օգուտները պետք է նպատակամղվեն առկա բնապահպանական խնդիրների լուծմանը:

Հաշվի առնելով էկոտուրիզմի հնարավոր բացասական հետևանքները՝ էկոտուրիզմի և այցելությունների կազմակերպման հիմնարար սկզբունքը էկոհամակարգերի վրա նվազագույն ազդեցության ապահովումն է կամ դրանց բացառումը: Այդ իսկ պատճառով էկոլոգիական սահմանափակումներն ու պահանջները, էկոտուրիզմի մոնիթորինգի և գնահատման մեթոդները հանդիսանում են էկոտուրիզմի կառավարման հիմնական գործիքները:

7.2. Ծրագրի նպատակը և խնդիրները

ԱԿ ծրագրի հիմնական նպատակը էկոտուրիզմի կազմակերպման միջոցով «Շիկահող» պետական արգելոցի (ներառյալ գործող Զանգեզուր և նախատեսվող Խուստուփ արգելավայրերը) բնական էկոհամակարգերի կայուն օգտագործման, լանդշաֆտային և կենսաբանական բազմազանության պահպանության, շրջակա միջավայրի վերաբերյալ գիտելիքների մակարդակի և իրազեկության բարձրացման, տարածքի պատմամշակութային ժառանգության պահպանության և արգելոցի հարակից տարածքների զարգացման նախադրյալների ստեղծումն է:

Բնական վիճակում գտնվող եզակի էկոհամակարգերի էկոլոգո-գեոագիտական նշանակության պահպանությունը, էկոտուրիզմի և այցելությունների կազմակերպման արդյունքում ստեղծված միջոցներով պահպանության միջոցառումների արդյունավետության բարձրացումը, եկամուտների ստացման մեխանիզմների ձևավորումը, բնապահպանական և սոցիալ-տնտեսական համակարգերի միջև լարվածության թուլացումը հանդիսանում են ծրագրի ռազմավարական խնդիրները:

Էկոտուրիզմն ունի տեղական մակարդակով աշխատատեղերի ստեղծման և եկամտի ձևավորման մեծ ներուժ՝ վճարովի ծառայությունների, սննդի, կացարանի, զբոսավարության և ուղեկցման, տրանսպորտի, սարքավորումների և այլն տրամադրման միջոցով: Այն նպաստում է կենսամակարդակի, զբաղվածության, իրազեկության և մասնակցության աստիճանի բարձրացմանը:

Այս ոլորտում կառավարման հիմնական գործառնությունները ուղղված են այցելությունների սպասարկման հետ կապված որակյալ ծառայությունների կազմակերպմանը, դրանց տնտեսական արդյունավետության, արգելոցի ֆինանսական կայունության աճի և բնապահպանական գործունեության իրականացման համար հավելյալ միջոցների ներհոսքի ապահովմանը:

«Շիկահող» պետական արգելոցի (ներառյալ գործող Զանգեզուր և նախատեսվող Խուստուփ արգելավայրերի) այցելությունների կառավարման ոլորտում ռազմավարական հիմնական մոտեցումը արդյունավետ համակարգի ձևավորումն է՝ ուղղված արգելոցի և նրա հարակից տարածքների բնակչության երկարաժամկետ նպատակներին և կարիքների բավարարմանը, էկոտուրիզմի ինտեգրմանը տուրիզմի տարածաշրջանային և ազգային ոլորտներին, իրազեկության, ճանաչողության և էկոլոգիական գիտակցության բարձրացմանը և հատկապես միջավայրի վրա բացասական ազդեցությունների կանխարգելմանը:

Բնական միջավայրի վրա բացասական ազդեցությունների կանխարգելումը, էկոտուրիզմի պլանավորման և կառավարման էկոլոգիական ուղղվածությունը, այցելությունների սպասարկումից և ծառայությունների մատուցումից ակնկալվող ֆինանսական մուտքերը պետք է նպաստեն արգելոցի կառավարման հիմնական գործառնությունների՝ կենսաբազմազանության, լանդշաֆտների և գենետիկական պաշարների պահպանությանը, մոնիթորինգի, էկոկրթական, գիտական գործունեության բարելավմանը և կանոնադրական այլ խնդիրների ամբողջական իրականացմանը:

7.3. Հնարավոր խոչընդոտներ

Բնության հատուկ պահպանվող տարածքներում էկոտուրիզմի զարգացման և այցելությունների կազմակերպման պետական քաղաքականության բացակայության հետևանքով

կանոնակարգված չեն էկոտուրիզմի ոլորտին առնչվող օրենսդրական դաշտը, ենթաօրենսդրական փաստաթղթերն ու ուղեցույցերը: Վերոհիշյալ խնդրի լուծման սոցիալ-տնտեսական և բնության պահպանության ոլորտների ներդաշնակ զարգացման նպատակով անհրաժեշտ է մշակել նաև համապատասխան հայեցակարգ:

«Շիկահող» պետական արգելոցում էկոտուրիզմի կազմակերպման նպատակով մշակված ծրագիրը հիմնականում հենվում է արգելոցային և արգելավայրային ռեժիմների սահմանափակումների, տարածքի բնապատմական արժեքների օգտագործման հնարավորությունների, էկոտուրիզմի և/կամ այցելությունների արդյունավետության և կայուն եկամուտների ապահովման մոտեցումների վրա:

«Շիկահող» պետական արգելոցում (ներառյալ գործող Զանգեզուր և նախատեսվող Խուստուփ արգելավայրերում) էկոտուրիզմի կազմակերպման հիմնական խնդիրները կապված են տարածքների բնօգտագործման և հարակից համայնքների սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի, ցածր կենսամակարդակի, կարողությունների, սպասարկման ծառայությունների, ենթակառուցվածքների, տարբեր շահագրգիռ կողմերի համագործակցության անբավարարության, այցելությունների սեզոնային բնույթի և այլ բազմաթիվ հարցերի հետ:

Ցածր կենսամակարդակը և բնական պաշարներից անմիջական կախվածությունը տեղական բնակչության մոտ մի կողմից ձևավորում են էկոլոգիական խնդիրների երկրորդայնության, մյուս կողմից առաջ են բերում արգելոցի և տեղական բնակչության միջև հակասությունների և շահերի բախում, ռեսուրսների դժվարամատչելիության և թույլ համագործակցության, բնական պաշարների գերշահագործման և այլ խնդիրներ:

Էկոտուրիզմի կազմակերպման համար ներկայումս լուրջ խոչընդոտներ են առաջացնում լեռնահանքային արդյունաբերության բացասական ազդեցությունները շրջակա միջավայրի վրա, որոնք պայմանավորված են բնապահպանական պահանջների անտեսման և եկամուտներ ապահովելու գերակայության մոտեցումներով: Տարածաշրջանի լեռնահանքային արդյունաբերական գործարանների թափոնների և պոչամբարների առկայությունը խաթարում է բնական լանդշաֆտները, աղտոտում օդը, գետերը, ստորգետնյա ջրերը, հողերը: Ամառային սեզոնում պոչամբարներից երբեմն տարածվում է տհաճ հոտ, վտանգվում է մարդկանց առողջությունը, ռոտզման նպատակներով օգտագործվող աղտոտված ջրերը սպառնում են էկոլոգիապես մաքուր գյուղատնտեսական արտադրությանը:

Էկոտուրիզմի սպասարկման համար արգելոցի հարակից համայնքներում անբավարար են անհրաժեշտ ենթակառուցվածքները (մասնավորապես հյուրատներ, կացարաններ, ինտերնետային կապ, ծառայություններ, տեղեկատվական նյութեր, քարտեզներ, ապահովագրման և փրկարարական ծառայություններ, բուժօգնության, կապի, հաղորդակցության միջոցներ և այլն): Խիստ կարևոր խնդիր է հանդիսանում աղբահանությունը համայնքներում, կենցաղային աղբի և թափոնների կույտերը հաճախ կուտակվում են ճանապարհների մերձակայքում և աղտոտում են շրջակա միջավայրը:

Խնդիրներ է առաջացնում նաև արգելոցի հարակից համայնքներում իրականացվող տարերային տուրիզմը: Համաձայնեցված գործողություններ իրականացնելու համար այս բնագավառում առկա է արգելոցի անձնակազմի, տեղական բնակչության, պետական կառավարման համակարգի, միջազգային կազմակերպությունների և մասնավոր սեկտորի միջև համագործակցության և համատեղ գործողությունների անհրաժեշտություն:

7.4. Բնական ժառանգություն

«Շիկահող» պետական արգելոցի, նրա ենթակայությամբ գործող Զանգեզուր արգելավայրի և նախատեսվող Խուստուփ արգելավայրերի տարածքներն աչքի են ընկնում լանդշաֆտային և կենսաբանական մեծ բազմազանությամբ, բնապատկերների գեղեցկությամբ և ռեկրեացիոն ռեսուրսների հարստությամբ: Տարածքը ներկայացնում է գեղատեսիլ լեռնաշխարհ՝ անտառներով,

կտրտված ռելիեֆով, նեղ և խոր կիրճերով, բարձր, քարքարոտ լեռնաշղթաներով, արագընթաց գետակներով, ջրվեժներով, աղբյուրներով, քարափներով, ժայռերով և բնական այլ հուշարձաններով:

Անխաթար պահպանված անտառային լանդշաֆտներում հանդիպում են բուսականդանական եզակի համակեցություններ: Ուշագրավ են հատկապես Մթնածորի տեղամասը, «Մոսու պուրակ» արգելավայրը, Շիկահողի կենու պուրակը և Սրաշեն համայնքի մերձակա բնական միակ հաճարկուտը: Կենդանատեսակներից հանդիպում են բեզոարյան այծը, մուֆլոնը, կովկասյան հովազը, գորշ արջը, կովկասյան մարեհավը, կասպիական ուլարը և այլ հազվագյուտ կենդանիներ:

Տարածաշրջանը հարուստ է նաև բնության բնապատկերային, երկրաբանական, ջրագրական և բնապատմական բազմաթիվ հուշարձաններով /աղ. 15/, որոնցից շատերը կարող են ներառվել էկոտուրիզմի զարգացման ոլորտում: Առանձնահատուկ են գահավեժ լեռնալանջերը /Նավասար, Կապուտջուղ, Արամազդ/, խոր կիրճերով կտրտված գետահովիտները /Ծավ, Գեղի, Ծաղքար, Քաջարանց, Սվարանց և այլն/, բարձրլեռնային գոտու ռելիեֆի հարթված մակերևույթները, քարափները, առանձին խոշոր ժայռաբեկորներն ու քարակուտակումները, ջրվեժներն (Քսաջուր, Շիկահող, Սվարանց, Կապուտջուղ, Աջիբաջ և այլն) ու աղբյուրները: Տարածաշրջանի ուշագրավ հուշարձաններից են նաև բարձր լեռնային լճերը՝ Գոգի, Ծաղքար, Կապույտ, Գազանա (Զանգեզուրի լեռնաշղթա) և այլն: Բնության բազմաթիվ հուշարձաններ ներկայումս ընդգրկված են ՀՀ կառավարության կողմից հաստատված բնության հուշարձանների ցանկում:

Աղյուսակ 15- Տարածաշրջանի նշանավոր բնության հուշարձանները

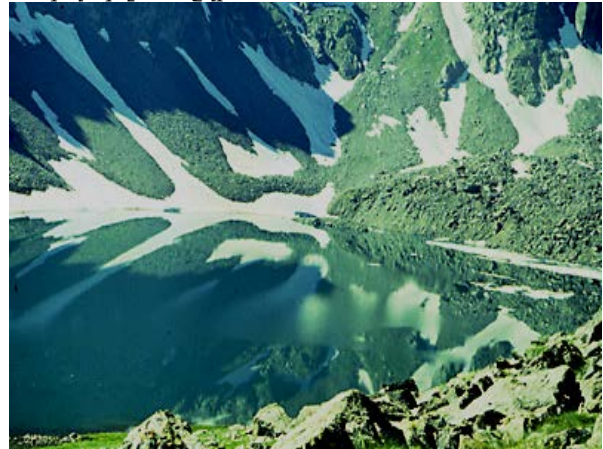
N	Անվանումը և տեղադիրքը	Նկարագիրը
1.	<u>Ապլիտային դայկաներ</u> , Ներքին Հանդ գյուղի մոտակայքում:	Խոշոր ինտրուզիվ գանգվածը հատվում է տարբեր հաստության /3-35սմ/ ապլիտային դայկաների ճյուղավորված ցանցով: Տեղ-տեղ դայկաները ժայռապատկերներ հիշեցնող ձևերի են նման:
2.	<u>«Փղի ձտեր»</u> , որմնաքանդակ, Շիկահողի արգելոց տանող ճանապարհին:	Յուրայի հասակի հրաբխածին ապարներում գոյացած գեղատեսիլ որմնաքանդակը ունի ավելի քան 6մ բարձրություն:
3.	<u>Շիշքար /Բողաքար/, դայկա</u> , Վարդանիձոր գյուղ, տեղադրված է Բողաքար գետի աջ և ձախ լանջերին:	Դայկան արտահայտվում է 80մ-ից ավել բարձրություն ունեցող գրեթե ուղղաձիգ պատի տեսքով, պատռում է ինտրուզիվ ապարները /մոնցոնիտներ, կվարց և պրոֆիրային գրանոսիենիտներից/: Դայկան ձեղքավորված է՝ անջատված 0.2-1.0մ հզորությամբ հորիզոնական տեղադրությամբ սալերով:
4.	<u>«Բնական թունել»</u> , Գորիս-Կապան խճուղու վրա:	Բնական թունելի միջով անցնում է Գորիս-Կապան խճուղին, առաջացել է նեոգենի տուֆածին-բեկորային նստվածքների ինտենսիվ հողմնահարման արդյունքում:
5.	<u>«Մնջուր» աղբյուր</u> , Գեղի գյուղի հյուսիսային ծայրամասում, Գեղի գետի ձախ ափին, ծ.մ-ից 1600մ բարձրության վրա:	Գտնվում է ջրաղացի և կամրջի միջև, ձևավորվում է յուրայի կրաքարային ստվարաշերտում և դուրս է գալիս կրաքարերի ձեղքերից:
6.	<u>«Կաթնաղբյուր» աղբյուր</u> , Տանձավեր գյուղի հվ-արմ ծայրամասում, անտառի եզրին, Քաշունի գետի աջ ափին, ծ.մ 1570մ բարձրության վրա:	Աղբյուրը դուրս է գալիս կրաքարի բարձր քարափի հիմքում, որից 70մ հեռավորության վրա աղբյուրի ջրերը առաջանում են 20մ բարձրության ջրվեժ և թափվում Քաշունի գետը:
7.	<u>«Մայիտակջուր» աղբյուր</u> , Քաշունի գյուղից 1.2կմ հվ-արլ, ծ.մ 1930մ բարձրության վրա:	Աղբյուրը ձևավորվում է յուրայի հրաբխածին-նստվածքային ստվարաշերտում և դուրս է գալիս կրաքարի ձեղքերից:

		Շրջակայքը անտառածածկ է:
8.	Շիբլյակ , Կապան քաղաք, Առաջաձոր տեղամասում 800-900մ բարձրության վրա:	Միջերկրածովյան բուսականության յուրահատուկ տիպ է, գերակշռող տեսակը ցաքին է՝ <i>Paliurus spia-christi</i> :
9.	«Կապուտան»/Գոգի/ լիճ, Քաջարան գետի ակունքներում:	Տեղադրված է սառցադաշտային կառի հատակում:
10.	«Գազանա» լիճ , Գեղի գետի ակունքներում, Գեղի գյուղից մոտ 9կմ հս-արլ, 3111,8մ բարձրության վրա:	Սառցադաշտային ծագման լճի հայելու մակերեսը մոտ 2հա է, ջրի ծավալը մոտ 58000մ ³ , առավելագույն խորությունը 10մ է:
11.	«Կապույտ» լիճ , Մեղրի գետի ակունքներում, Լիճք գյուղից մոտ 8կմ հս-արմ:	Սառցադաշտա-ամբարտակային լիճ է, որի հայելու մակերեսը մոտ 2.5հա է, միջին խորությունը 6մ: Ջուրը պարզ է, մաքուր: Լիճից սկիզբ է առնում Մեղրի գետը:
12.	«Կապուտջուղ»-ի ջրվեժներ , Քաջարան քաղաքից 3.0կմ արմ, Կապուտջուղ գետակ:	Ջրվեժները տեղադրված են 2500-2600 մ. բարձրությունների սահմաններում:
13.	«Աջիբաջի» ջրվեժ , Գեղի գետի ձախակողմյան Աջիբաջ վտակի վրա, համանուն գյուղից 4կմ հս-արմ:	Ջրվեժը գտնվում է ծովի մակարդակից 2380 մետր բարձրության վրա: Ջրվեժը բաղկացած է երկու կասկադներից:
14.	«Երիցվանքի» բնապատմական համալիր , Արծվանիկ գյուղից 3կմ հվ:	Համալիրն ընդգրկում է Արծվանիկ գյուղի բնական քարանձավները, Երիցվանք եկեղեցին և հարակից անդունդը:

Լուսանկար 1 – Բնական թունել, Գորիս – Կապան մայրուղի

Լուսանկար 2 – Կապուտան լիճ Գոգի/, Ջանգեզուր լեռնաշղթան

7.5. Պատմամշակութային ժառանգություն

Տարածքի պատմության հնագույն ուշագրավ հուշարձաններից են 5000-7000 տարի առաջ ստեղծված ժայռապատկերները /Ուդտասար/, Միսիանի տարածաշրջանի «Զորաց քարեր» /Քարահունջ/ կոչվող մեգալիթյան հուշարձանախումբը, ինչպես նաև բազմաթիվ դամբարանադաշտերը: Հնագիտական պեղումների արդյունքում հայտնաբերված նյութերը և պեղված դամբարանադաշտերը թվագրվում են մ.թ.ա. 21-17րդ դարերով /միջին բրոնզեդար/:

Մյունիքը եղել է նաև միջնադարյան Հայաստանի քաղաքական, մշակութային և հոգևոր խոշոր կենտրոն: IX դ. այն ապրել է հզոր մշակութային վերելք, այդ ընթացքում կառուցվել է Տաթևի վանական համալիրը, որը X-XIIդդ դարձել է համահայկական մշակութային կենտրոն: Այստեղ դասավանդվել են աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն, քերականություն,

ճարտարապետություն, տրամաբանություն, աստղաբաշխություն, տոմարագիտություն, երկրաչափություն, թվաբանություն, երաժշտություն:

Տարածաշրջանը հարուստ է պատմաճարտարապետական և հնագիտական հուշարձաններով: Որպես Մեծ Հայքի սահմանային նահանգ, Սյունիքն ունեցել է բազմաթիվ ամրոցներ ու բերդեր, եկեղեցիներ ու վանական համալիրներ: Այս կառույցներից ամենահայտնիներն են Բաղաբերդը, Երնջակը, Հայրաբերդը, Բաղկուքարը, Գրհամը, Մայրին, Շլորուտը, Կաքավաբերդը, Անդոկաբերդը, Բարկուշատանը, Բդենոն, Բորոտանան, Ձագեձորը, Քաշաթաղին, Վանդաբերդը, Խոժոռաբերդը, Որոտանը, Սյունյացը, Կապույտը, Հալիձորը և այլն: Միջնադարում հայտնի են եղել նաև Մաքենյաց, Ցախաց քարի, Սպիտակավորի, Աստվածածնի, Նորավանքի, Բոլորաբերդի, Եղեգիսի, Վահանավանքի, Շողվազա, Սևանավանքի, Սյունիի, Արատեսի վանական համալիրները և այլ գրչության կենտրոններ ու քարավանատներ /աղ.16/:

Աղյուսակ 16- Տարածաշրջանի նշանավոր պատմամշակութային հուշարձանները

Հուշարձանի անվանումը	Նկարագիրը	Հիմնական նշանակությունը
ԿԱՊԱՆ		
Ամրոց Կատարավանք	10-18 դդ., կիսավեր է, գտնվում է Կապան քաղաքից 5 կմ ամ, Ողջի գետի աջ ափին, նախկին Ջրախոր գյուղի մոտ, «Տանձու լենջ» վայրում	միջնադարյան ճարտարապետության նմուշներից:
Ամրոց Կլոց քար Ամրոց Հալիձոր (Հալիձորի բերդ)	10 դ., գտնվում է Բաղաբերդ ամրոցից աե, ավերված է 10-18 դդ., գտնվում է Ողջի գետի բարձրադիր աջ ափին, ՀԷԿ-ի մոտ: Կառուցվել է որպես կուսանաց անապատ	Բերդի դիմաց եղել են Բեխ գյուղի Մելիք-Փարսադանյան-ների պղնձա-հանքն ու պղնձաձուլարան
Մատուռ Կապանաքար Տիկնունի Վանական համալիր Բեխի անապատ	10-11 դդ., 1019թ, գտնվում է Վահանավանքից մոտ 2 կմ հվ 10-17 դդ., գտնվում է Կապանի բնակելի թաղամասից 4 կմ հվ-աե, բարձր լեռան աե լանջին, անտառի մեջ, վերակառուցվել է 17 դ. 20-ական թթ. Արիստակես վարդապետի կողմից. ավերված է 17-18 դդ.,գտնվում է Վահանավանք տանող կամրջից 500 մ ամ, Ողջի գետի վրա	կարծիք կա, որ Փառարտովանքն է պահպանվել է աջափնյա խելը
Կամուրջ Վանական համալիր Վահանավանք Գյուղատեղի Վաչագան	10-11 դդ., գտնվում է Ողջի գետի աջափնյա անտառապատ սարալանջին, հիմնադրել է Սյունյաց Ձագիկ իշխանի որդի Վահանը միջնադար, 10-11 դդ., գտնվում է քաղաքի հվ-ամ կողմում, բարձրադիր անտառապատ վայրում, Խուստուփ լեռան ստորոտին	Վերականգնվել է Եկեղեցի,քարայր –ուխտատեղի, գյուղատեղի Քոլվան, կանգուն է, մուտքի մոտ կան խաչքարեր պահպանվել է ձախափնյա խելը Սյունիքի նշանավոր ամրոցներից է, կիսավեր է
Կամուրջ Ամրոց Բաղաբերդ (Դավիթ Բեկ)	10-12 դդ., գտնվում է քաղաքատեղիում, Ողջի գետի վրա 4-18 դդ., գտնվում է Կապան քաղաքից ամ, Քաջարան տանող մայրուղուց ձախ, Ողջի գետի և նրա ձախ վտակ Գիրաթաղ գետակի միջև	ավերված է / Ղըզղալա/
ԾԱՎ		
Ամրոց Աղջկա Բերդ	10-13 դդ., միջնա-դար-20 դ.,գտնվում է գյուղից 2 կմ հվ-ամ, սարի գագաթին	ավերված է / Ղըզղալա/
Գյուղատեղի Թարգմանչաց,	10-13 դդ., 10-11 դդ., գտնվում է գյուղից 1 կմ հս, անտառում	կիսավեր է, թաղածածկ: Այլ անվանումներն են՝ Թրջմունանք, Եկեղեցի «Թարգմանչաց» միանավ կիսավեր սրահ է կիսավեր է
Եկեղեցի Գյուղատեղի Նավս	19 դ. 2-րդ կես, գտնվում է գյուղատեղիի հս եզրին միջնադար, գտնվում է գյուղից 3 կմ հվ-ամ, Ծավ գետի աջ ափին, Նավսաքար լեռան լանջին	
Կամուրջ	17 դ., գտնվում է գյուղից 7 կմ հվ-ամ, Սթնաձորում	
ՇԻՇԿԵՐՏ		
Եկեղեցի Սբ. Հովսեփսե Եկեղեցի	17 դ. Մեղրի տանող ճանապարհին 17 դ., գտնվում է գյուղից 2 կմ հս-աե, գետի աջափնյակում, «Նատրի» վայրում գտնվում է Մազրա գետակի վրա	միանավ սրահ
Կամուրջ		
ՃԱԿԱՏԵՆ		
Գյուղատեղի Գլմեշ	ուշ միջնադար, գտնվում է գյուղից 4 կմ ամ, անտառում	ավերված է. պատմական Եղեգիքն է
Դամբարանադաշտ	Ք.ա. 2-1 հազ., գտնվում է Կապան-Ճակատեն ճանապարհին, «Ուռած քար» վայրում	ավերված է
Կամուրջ	17 դ., գտնվում է գյուղի մերձակայքում	

ՆԵՐՔԻՆ ՀԱՆՂ		
Եկեղեցի	18-19 դդ., գտնվում է գյուղից հվ-ամ, Ներքին Հանդ լճից արևմուտք	միանավ սրահ
Ամրոց Կոնասար	գյուղից 2 կմ հվ	
Եկեղեցի «Ձորի» (Օրբիգլեցի)	ուշ միջնադար	ավերված է
Գյուղատեղի Վերին Գեղցահանդ	10-18 դդ., գտնվում է գյուղից 3 կմ հվ-ամ, ձորալանջին	ավերված է
Եկեղեցի Կամուրջ	ուշ միջնադար, գտնվում է գյուղի մեջ, բարձունքի վրա	միանավ սրահ
Իրադաց «Տերտերանց»	գյուղի ան եզրին, Շիկահող գետակի վրա	միաթոփչք
	գյուղից 2 կմ ամ, Շիկահող գետակի ձախափնյա ձորալանջին	
ՄՐԱՇԵՆ		
Գյուղատեղի Սղնաշեն	Միջնադար, գտնվում է գյուղից 2 կմ հս-ամ	Սղնախատեղ, ամրոցն ավերված է
Եկեղեցի Սբ. Հովհաննիս	17-18 դդ., գտնվում է գյուղի մեջ	եռանավ բազիլիկ

Լուսանկար 3 – Վահանավանք, 10-11 դդ, վերականգնված մատուռ

Լուսանկար 4 – Բաղարերդ 4-18 դդ, բերդապարիսպ

7.6. Հիմնական ենթակառուցվածքներ

Տարածաշրջանի տրանսպորտային հիմնական զարկերակը Երևան - Կապան - Մեղրի ավտոմայրուղին է, որի երկարությունը կազմում է մոտ 370 կիլոմետր: Ճանապարհը տեղ տեղ անցնում է բարձրադիր գոտիներով, որոնք պարբերաբար դժվարանցանելի են դառնում ձմեռային սեզոնի ժամանակ: Վերջին տարիներին կառուցված Կապան - Մեղրի մայրուղին «Շիկահող» արգելոցի տարածքով անցնում է մոտ 4,5 կմ: Այն որոշ չափով նպաստել է արգելոցի կառավարմանը և էկոտուրիզմի զարգացման համար նույնպես կարող է ունենալ դրական նշանակություն:

Տարածաշրջանի միջհամայնքային և ներքին ճանապարհային ցանցը թույլ է զարգացած, ինչը որոշ չափով նպաստում է տարածքների անխաթարությանը: Օգտագործվող դաշտային ճանապարհները դժվարանցանելի են վատ եղանակային պայմաններում: Ճանապարհների վերանորոգման խնդիր կա հատկապես Գեղանուշից և Շիշկերտից դեպի Խուստուփ անցնող հատվածներում:

Այցելուների քանակի ավելացմանը կարող է նպաստել Կապանի օդանավակայանը, որի վերաբացումը պահանջում է խոշոր ներդրումներ: Հեռահաղորդակցության ծառայությունները հիմնականում հասանելի չեն գյուղերից և մայրուղիներից դուրս՝ լեռնային դժվարամատչելի հատվածներում, ինչպես նաև մայրուղու որոշ մասերում:

Վերջին շրջանում որոշ առաջխաղացում է նկատվում ճանապարհային նշանների և ազդագրերի տեղադրման ոլորտում:

7.7. Համայնքների տուրիզմի ներուժը

7.7.1. Գեղանուշ

Գեղանուշ համայնքը գտնվում է Խուստուփ լեռան արևելքում, մարզային կենտրոն Կապանից 6 կմ հեռավորության վրա: Գեղանուշ տանող ճանապարհն անցնում է «Deno Gold Mining» ընկերության պոչամբարի մոտով, որի տարածքը չի բարեկարգվել:

Համայնքում գիշերակացի հնարավորություններ չկան, սակայն որոշ վերանորոգում կատարելուց հետո 5-7 տներ կարող են որպես հյուրատուն /ՀնԿ/ ծառայել: Հասարակական տրանսպորտը համայնքի և Կապանի միջև աշխատում է օրական 3 անգամ, շաբաթական 6 օր: Ներհամայնքային ճանապարհներն ասֆալտապատ չեն և գտնվում են վատ վիճակում: Մենի սպասարկման հնարավորություններ Գեղանուշում չկան: Ամենամոտ ռեստորանը գտնվում է Կապանում, Գեղանուշից 7 կիլոմետր հեռավորության վրա:

Գեղանուշ համայնքի բոլոր տներում կա կանոնավոր աշխատող գծային հեռախոսակապ և հասանելի են շաբաթական հեռախոսակապի ծառայությունները՝ այդ թվում համացանցը /հասանելի է շաբաթական հեռախոսակապի մոդեմներով/: Փոստային կապ համայնքում չի գործում: Գործում է բուժկետ՝ 1 քույրով, չկա դեղատուն և շտապ օգնության մեքենա:

Գեղանուշ համայնքի հիմնական տեսարժան վայրերն են Խուստուփ լեռ տանող ճանապարհը և լեռան քարանձավները, Սուրբ Հռիփսիմե եկեղեցին և գերեզմանները, եկեղեցու բակում գտնվող IX-X դարի մատուռը, հին գյուղատեղիներն իրենց եկեղեցիներով, դամբարանադաշտերը, XIX դարում կառուցված տները՝ «դափերը»:

7.7.2. Ճակատեն

Ճակատեն համայնքը գտնվում է Կապանից 9 կիլոմետր հեռավորության վրա: Կապանին մոտ լինելու, նորակառույց ճանապարհի լավ վիճակի, ինչպես նաև գեղատեսիլ տեղանքի, մաքուր ջրի բնական աղբյուրների, տաղավարների և վերանորոգված ռեստորանների առկայությունը ապահովում է բազմաթիվ այցելուներ: Ճակատենն ունի նոր վերանորոգված Մշակույթի տուն, որը կարող է օգտագործվել տարբեր միջոցառումներ կազմակերպելու համար: Համայնքում կա հիմնական մայրուղու վրա կառուցված 70-80 նստատեղով ռեստորան:

Գիշերակացի հնարավորությունները ներկայացված են 3-5 տներով, որոնք ունեն բավարար պայմաններ որպես հյուրատուն աշխատելու համար: Հասարակական տրանսպորտը (դեպի Ծավ գնացող) համայնքի և Կապանի միջև աշխատում է օրական 1-2 անգամ, շաբաթական՝ 5-6 օր: Այս ճանապարհն ասֆալտապատ է, գտնվում է լավ վիճակում և անցանելի է կլոր տարին: Ներհամայնքային ճանապարհների մի մասն ասֆալտապատ են (մոտ 1.5 կմ) և լավ վիճակում են գտնվում, իսկ մյուս մասը (մոտ 1.9 կմ)՝ ասֆալտապատ չէ: Համայնքի վերաբերյալ ճանապարհային նշանները տեղադրված են մայրուղու վրա:

Ճակատեն համայնքի տնտեսությունների միայն 70 %-ն է ապահովված կանոնավոր գծային հեռախոսակապով: Հասանելի են շաբաթական հեռախոսակապի օպերատորների կողմից առաջարկվող հեռահաղորդակցության ծառայությունները և համացանցը: Համայնքում գործում է բուժկետ՝ 1 քույրով, չկա դեղատուն և շտապ օգնության մեքենա:

Հիմնական տեսարժան վայրերը ներկայացված են Սուրբ Հռիփսիմե եկեղեցով, գյուղից 4 կմ հեռավորության վրա գտնվող Գիլմեշա բնակավայրով, դեպի հարավ արևելք գտնվող Իրիգիս միջնադարյան բնակավայրով, որն ունի դեռևս չպեղված գերեզմանատուն և դամբարանադաշտ: Գյուղից 6-7 կիլոմետր հեռավորության վրա է գտնվում մեկ այլ գյուղատեղի, որը բնակեցված է եղել մինչև անցյալ դարի 30-ական թվականները: Կան նաև մի քանի այլ հին գյուղատեղիներ ևս. Ծնդրենը, Ծինատեղը, Եկեղեցու Խուրթը և Քյալան, որն ունի ստորգետնյա նեղ անցումներով մասամբ ավերված եկեղեցի: Առկա է նաև XVII-րդ դարում կառուցված մի կամուրջ:

Գյուղից 6-7 կմ հեռավորության վրա կան հանքային ջրի աղբյուրներ: Տեղացի բնակիչներն այն անվանում են «Թթու ջուր»: Դեպի աղբյուր գնացող կաձանն անցնում է Քյալարտ կոչվող վայրով՝ այստեղ է գտնվում Քյալա կոչվող հին գյուղատեղին, որտեղ դեռևս պահպանվել են որոշ կառույցներ: Քյալարտում կա նաև մի վայր, որտեղ համաձայն տեղաբնիկների, ձմեռում են արջերը:

7.7.3. Շիկահող

Շիկահող համայնքը գտնվում է Կապանից 22 կմ հեռավորության վրա: Հասարակական տրանսպորտը (դեպի Ծավ գնացող) համայնքի և Կապանի միջև աշխատում է օրական 1-2 անգամ, շաբաթական 5-6 օր: Այս ճանապարհին ասֆալտապատ է և գտնվում է լավ վիճակում: Ներհամայնքային ճանապարհները (մոտ 3.5 կմ)՝ ասֆալտապատ չեն և վատ վիճակում են: Շիկահողը տեղեկատվական նշաններ ունեցող միակ համայնքն է, որոնք ցույց են տալիս համայնքի բնության ու պատմական հուշարձանների և արգելոցի ուղղությունները: Համայնքում է գտնվում «Շիկահող» ՊՈԱԿ – ի վարչական շենքը, որը տեղեկատվություն է տրամադրում նաև գործող «Մոսու պուրակ» և «Զանգեզուր» արգելավայրերի էկոտուրիզմի հնարավորությունների մասին:

Համայնքն ունի գիշերակացի հնարավորություններ, կան երկու հյուրատներ («Արփիկի» և «Գեղամի»), որոնք բավարար պայմաններ ունեն այցելուներ ընդունելու համար և պատվերի դեպքում կարող են մատուցել ավանդական ուտեստներ: Մակայն երկու տներն էլ ահնրաժեշտ է բարեկարգել, որպեսզի հյուրերը կարողանան առանձին մուտք, սանհանգույց և ննջարան ունենալ: Խոհանոց կա նաև Շիկահողի ՊԱ հյուրատանը, որը կարող է սպասարկել գիշերող այցելուներին: «Շիկահող» ՊԱ ղեկավարության համաձայնությամբ այցելուները կարող են նաև գիշերել արգելոցի հյուրատանը (առկա են 8 մահճակալներ 2 սենյակներում) ինչպես նաև սննդի ծառայություններ ստանալ այստեղ:

Շիկահող համայնքի տնտեսությունների 90 %-ն է ապահովված կանոնավոր աշխատող գծային հեռախոսակապով: Հասանելի են շաբաթական հեռախոսակապի ծառայությունները և համացանցը: Գործում է բուժկետ՝ 1 քույրով, չկա դեղատուն և շտապ օգնության մեքենա:

Հնարավորությունները պայմանավորված են պատմամշակութային հուշարձանների առկայությամբ՝ ներառյալ նախաքրիստոնեական շրջանի տեսարժան վայրերով: Գյուղում կան մ.թ.ա. II-I հազարամյակների ժամանակաշրջանի 4 դամբարանադաշտեր: Կա նաև ուշ միջնադարին պատկանող մի կամուրջ (1856թ.) որը գտնվում է հիմնական առևտրային մայրուղիների վրա: Շիկահողում կա նաև XIII դարում կառուցված մի եկեղեցի՝ Սուրբ Ստեփանոս անունով և մի քանի հին գյուղատեղիներ (4 բնակատեղի է հայտնաբերված):

Գյուղում կա նաև հանքային ջրի փոքր աղբյուր, որը գտնվում է գեղատեսիլ վայրում և նույնպես կարող է արշավային երթուղու մաս դառնալ: Շիկահողում կա Կենիների պուրակ, որը բազմազանություն է հաղորդում այստեղի էկոտուրիզմի հնարավորություններին: Շիկահողում կարող են զարգանալ էկոտուրիզմի բազմաթիվ տեսակներ, ներառյալ՝ լեռնամագլցումը, վայրի կենդանիների դիտումը և արշավները: Շիկահողում կարող են զարգանալ նաև պատմամշակութային տուրիզմը և էթնոտուրիզմը, հաշվի առնելով առկա ավանդույթները և բազմատեսակ ավանդական ուտեստները:

2010թ. էքստրեմալ դահուկային սպորտի սիրահարներ են այցելել համայնք և ՊԱ աշխատակիցների օգնությամբ հետազոտել են դահուկավարելու հնարավորությունները Խուստուփ լեռան լանջին: Ձմռանը Շիկահողում ամենագնաց մեքենաների մրցույթ է կազմակերպվում, այն ռալի է կարճ տարածության վրա, մոտ 50 մետր երկարությամբ, թեք լանջի վրա գտնվող մասում: Հաղթողները ստանում են դրամական պարգև:

7.7.4. Ծավ/Շիշկերտ

Ծավ համայնքը գտնվում է Կապանից 36 կմ հեռավորության վրա: Հասարակական տրանսպորտը համայնքի և Կապանի միջև աշխատում է օրական 1-2 անգամ, շաբաթական 5-6 օր: Գնաճանապարհին ասֆալտապատ է և անցանելի է կլոր տարին: Ներհամայնքային ճանապարհներն ասֆալտապատ չեն, դրանց մեծ մասը գտնվում են վատ վիճակում: Համայնքում ճանապարհային նշաններ տեղադրված չեն՝ բացառությամբ մայրուղու վրա տեղադրված գյուղի անունը կրող նշանների:

Ծավ համայնքի տնտեսությունների ընդամենը 60 %-ն է ապահովված կանոնավոր աշխատող գծային հեռախոսակապով: Հասանելի են շարժական հեռախոսակապի ծառայությունները և համացանցը: Համայնքում գործում է փոստային կապ և բուժկետ՝ 2 քույրերով, սակայն չկա դեղատոն և շտապ օգնության մեքենա:

Ծավ համայնքը ներկայացված է երկու բնակավայրերով՝ Ծավով և Շիշկերտով: Վերջինս ունի փոքր բնակչություն, ընդամենը 6 ընտանիք, սակայն համայնքում կան 1988-1990թթ. կառուցված բազմաթիվ անբնակ տներ: Համայնքի վարչական տարածքում գտնվում են մի քանի հին բնակատեղիներ՝ իրենց եկեղեցիներով և գերեզմաններով: Եվս երկու միջնադարյան եկեղեցի կա Շիշկերտում: Տուրիստական հիմնական հնարավորությունն այստեղ արշավն է դեպի Խուստուփ լեռ, գյուղի նախընտրելի դիրքի պատճառով (Շիշկերտից Խուստուփ 10 կիլոմետր է և ճանապարհը մոտենում է 200 մետր մինչև լեռան գագաթը):

Ծավում չկան սննդի սպասարկման ծառայություններ և գործող հյուրատներ, սակայն կան բազմաթիվ տներ, որոնք կարող են որպես հյուրատներ ծառայել: Ծավում և Շիշկերտում կան հին տներ, որոնք կարող են ծառայել և որպես կացարան, և որպես տեսարժան վայրեր, սակայն անհրաժեշտ բարեկարգման աշխատանքներից հետո:

Տուրիզմի զարգացման հնարավորությունները ներառում են գեղեցիկ ջրվեժը, հանքային ջրի աղբյուրը, դրանց մոտ գտնվող վրանային ճամբարի համար հարմար վայրերը, որոնք արշավի հետ միասին դեպի Խուստուփ լեռ կարող են կազմել մեկ երթուղի: Հնարավոր երթուղու մեջ կարող է ընդգրկվել նաև միջնադարյան կամուրջը, որը ժամանակին հայտնի միջնադարյան առևտրային երթուղիները կապող օղակ է եղել: Եվս մեկ հանքային ջրի աղբյուր («Քոսի ջուր») կա դեպի Կեմանց հին գյուղատեղի գնացող մասում՝ անտառի մեջ, որտեղ կան երկու եկեղեցիներ և հին գերեզմանատուն:

Ծավի վարչական տարածքում գտնվում են մի քանի հին բնակատեղիներ, որոնցից ամենահինը՝ Թարգմանչաց գյուղը, հիմնվել է X դարում: Գյուղի կառույցներից պահպանվել են եկեղեցին և գերեզմանատունը: Հին բնակատեղիներից են նաև Կեմանցը, Նավսը և Մագրան, որում մասամբ պահպանվել է մատուռը: Ծավում կա նաև հին կամուրջ, որը եղել է միջնադարյան առևտրային ճանապարհները կապող օղակներից մեկը: Համայնքն ունի տաք հանքային ջուր, որը գտնվում է մայրուղուց 1 կիլոմետր հեռավորության վրա:

Ծավ համայնքի մաս կազմող Շիշկերտ գյուղի մոտ լինելը Խուստուփ լեռանը լավագույն հնարավորություններ է ստեղծում լեռնամագլցման, լեռնային դահուկավարության, վայրի կենդանիների դիտման և թռչնադիտումների համար: Լանդշաֆտի բազմազանությունը, անտառային խիտ ծածկույթը և աղբյուրների առկայությունը լավ հնարավորություններ են ստեղծում արշավներ, այդ թվում՝ վրանային արշավներ կազմակերպելու համար: Էթնոտուրիզմի և մշակութային տուրիզմի համար բարենպաստ պայմաններ են ստեղծում հին տների առկայությունը Շիշկերտում, գյուղական ավանդական կենցաղի լավ պահպանված լինելը, ավանդական դարձած Բերքի Տոնը և այլն: Պատմական հուշարձանների առկայությունը հնարավորություն է ստեղծում պատմամշակութային տուրիզմի զարգացման համար:

Ծավը միակ համայնքն է, որն ունի տպագրված նյութ գյուղի հուշարձանների մասին՝ նկարներով, նկարագրական տեքստով և քարտեզով, որը պատրաստվել է Կապանի թանգարանի տնօրենի ջանքերով: Ամեն աշուն գյուղում կազմակերպվում է Բերքի տոն, կազմակերպվում է մրցույթ, որի հաղթողները փոքր նվերներ են ստանում: Միջոցառումը կազմակերպվում է World Vision կազմակերպության աջակցությամբ: Սակայն այն դեռևս չի կարող հանդիսանալ զբոսաշրջիկներ գրավող լուրջ միջոցառում:

7.7.5. Լեռնաձոր

Լեռնաձոր համայնքը գտնվում է Կապանից 24 կմ հեռավորության վրա: Հասարակական տրանսպորտը համայնքի և Կապանի միջև աշխատում է օրական 11 անգամ, շաբաթական 7 օր: Այս

Ճանապարհին ասֆալտապատ է և գտնվում է լավ վիճակում, ներհամայնքային ճանապարհներն ասֆալտապատ չեն, սակայն գտնվում են բավարար վիճակում:

Լեռնաձոր համայնքը տուրիզմի զարգացման եզակի ռեսուրսներ և բարենպաստ դիրք ունի, քանի որ այն գտնվում է հիմնական մայրուղու և Քաջարանից 3 կիլոմետր հեռավորության վրա: Չնայած դրան՝ տուրիզմի զարգացումն այստեղ փտանգված է ուրանի հանքի բացման և շահագործման հնարավորությամբ:

Գյուղում կա ռեստորան՝ մինչև 250 հոգի նստատեղերով: Ռեստորանը մաքուր է, բայց սպասարկման մակարդակը՝ ցածր է: Լեռնաձորում կան բազմաթիվ տներ, որոնք ունեն բարվոք վիճակի ննջարաններ և սանհանգույցներ, սակայն չունեն սպասարկման փորձառություն: Համայնքն ամբողջովին ապահովված է գծային հեռախոսակապով, հասանելի են նաև շարժական հեռախոսակապի ծառայությունները և համացանցը: Գործում են փոստային 3 բաժանմունքներ, բուժկետներ՝ 1-ական քույրերով, սակայն համայնքում չկա դեղատուն և շտապ օգնության մեքենա: Կանոնավոր աշխատում են գրադարանը և մշակույթի տունը, որոնք իրենց նկատելի ներդրումը կարող են ունենալ տուրիզմի զարգացման գործում:

Լեռնաձորի կարևոր տուրիստական ռեսուրսներից է Բաղաբերդ ամրոցը, որը հիմնվել է IV դարում Բաղակ իշխանի կողմից: Կա ևս մեկ ամրոց, Կապանը, որից ավերակներ են մնացել, և որը եղել է Սյունիքի մայրաքաղաքը X-XI-րդ դարերում: Հին Կապանի բնակավայրը դժվար անցանելի վայրում է գտնվում: Կա հին բնակատեղի, որը կոչվում է Քրդիկանց և գտնվում է Լեռնաձորից ընդամենը 1 կմ հեռավորության վրա: Այն ունի եկեղեցի, հին տներից մնացած որոշ ավերակներ և գերեզմանատուն: Ձևու բերդը նույնպես հանդիսանում է Լեռնաձորի տուրիստական կարևոր ռեսուրսներից մեկը, քանի որ կապված է Դավիթ Բեկի կողմից կազմակերպված ազգային-ազատագրական շարժման հետ:

Համայնքի դպրոցն իր թանգարանով (որտեղ ցուցադրված են հարյուրավոր նմուշներ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը) և հետաքրքիր արխիվով (որը վերաբերվում է Սյունիքի և Լեռնաձորի պատմությանը) հետաքրքիր վայր է հանդիսանում այցելությունների համար:

Լեռնաձորի լանդշաֆտի կտրտվածությունը, բարձր ժայռերը և խոր ձորերը հնարավորություններ են ստեղծում նաև էքստրեմալ տուրիզմի զարգացման համար:

7.7.6. Վարդանիձոր

Վարդանիձոր համայնքը գտնվում է Կապանից 64 կմ հեռավորության վրա: Հասարակական տրանսպորտը համայնքի և Կապանի միջև աշխատում է օրական 2 անգամ, շաբաթական 7 օր: Այս ճանապարհին ասֆալտապատ է և գտնվում է լավ վիճակում: Ներհամայնքային ճանապարհներն ասֆալտապատ չեն, սակայն հիմնականում գտնվում են բավարար վիճակում: Համայնքում քիչ թվով տնտեսություններ են ապահովված կանոնավոր աշխատող գծային հեռախոսակապով: Հասանելի են շարժական հեռախոսակապի ծառայությունները և համացանցը: Գործում է բուժկետ՝ 1 քույրով, չկա դեղատուն և շտապ օգնության մեքենա:

Գիշերակացի հնարավորությունները ներկայացված է Այգեձոր գյուղում գտնվող փոքր հյուրանոցով, որը կարող է սպասարկել մինչև 15 հյուրերի՝ 5 սենյակներում: Մենդի սպասարկումն այս համայնքում տրամադրվում է երկու ռեստորաններում, որոնք գտնվում են Վարդանիձոր և Այգեձոր գյուղերում: Այգեձոր գյուղում գտնվող ռեստորանը կարող է հյուրընկալել մինչև 200 հոգի:

Հնարավորությունները ներկայացված են եզակի պատմամշակութային հուշարձաններով, հին գերեզմանատնով, որտեղ քարերի վրա գրված տեքստը արաբատառ է (ինչը հասկապես հետաքրքիր կարող է լինել իրանցի այցելուների համար) և Վարդանիձորից 2 կմ հեռավորության վրա գտնվող Կուսանաց անապատը, որը տարբերվում է հայտնի կուսանոցներից նրանով, որ այստեղ ապրում և ծառայում էին տղամարդ հավատացյալները:

Հարուստ լանդշաֆտի առկայությունը հնարավորություն է տալիս նաև արշավների և լեռնահեծանվային տուրիզմի կազմակերպման համար:

Տուրիզմի զարգացման հիմնական վտանգը ոսկու կորզման արտադրամասի գործունեությունն է: Նախկին ոսկու հանքը փակ է, սակայն կան վերաբացման նպատակներ:

7.8. Երթուղիների ընտրության չափանիշները

Արգելոցում և նրա հարակից տարածքներում Էկոտուրիզմի կազմակերպման նպատակով ընտրված երթուղիները ունեն սահմանափակ բնույթ և ապահովում են արգելոցի տարածքում կենսաբազմազանության անխաթարությունն ու բացառում դրանց վրա բացասական ազդեցությունները: Այցելությունները թույլատրվում են միայն արգելոցի անձնակազմի ուղեկցությամբ՝ խիստ պահպանելով նախանշված երթուղիներից չշեղվելու, այցելուների քանակի, վարքի, այցելությունների ժամանակահատվածի և ներկայացվող այլ պահանջները:

Հաշվի են առնվել բնապահպանական սահմանափակումներն ու արգելոցային ռեժիմի պահանջները՝ առաջնահերթելով Էկոհամակարգերի պահպանությունը և խուսափելով խոցելի Էկոհամակարգերի լայն ընդգրկումից: Երթուղիները հնարավորինս շրջանցում են տարածքում հանդիպող հայկական մուֆլոնի, բեզուարյան այծի, առաջավորասիական հովազի, գորշ արջի և ՀՀ Կարմիր Գրքում գրանցված այլ հազվագյուտ կենդանիների և բուսատեսակների ապրելավայրերը: Երթուղիները հիմնականում կրում են գեղագիտական, Էկոլոգոճանաչողական և պատմամշակութային համալիր բնույթ և հիմնվում են բնապատմական արժեքավոր տեղամասերի, լանդշաֆտային և կենսաբանական բազմազանության առանձնահատկությունների, ինչպես նաև դրանց պահպանության և ռացիոնալ օգտագործման անհրաժեշտության վրա:

Առաջարկվող երթուղիները հնարավորինս ներառում են տարածքների բնապատմական ժառանգությունը, գեղատեսիլ ու բնապատկերներով, բարդ և կտրտված ռելիեֆով հատվածները, նեղ և խոր հովիտները, կիրճերը, լեռնաշղթաները, կենդանիների, թռչունների դիտարկման տեսակետից հարմար տեղամասերը, արագընթաց գետակները, ջրվեժները, աղբյուրներն ու քարափները, ինչպես նաև բազմաթիվ պատմաճարտարապետական հուշարձաններ՝ գյուղատեղեր, բերդեր, եկեղեցիներ, կամուրջներ ու այլ կառույցներ:

Ժամանակի ընթացքում առաջարկվող երթուղիները կարող են փոփոխվել՝ կախված արգելոցի կանոնադրական խնդիրներից, կենսաբազմազանության պահպանության առաջնահերթություններից, տարածաշրջանի ենթակառուցվածքների և սպասարկման ոլորտի զարգացումից և այլ հանգամանքներից:

7.9. Էկոտուրիզմի ձևերը

Պետարգելոցի տարածքում Էկոտուրիզմի ձևերը պետք է բավարարեն արգելոցի բնապահպանական պահանջներին: Դրանք կարող են լինել Էկոլոգիական, պատմամշակութային, ընդհանուր գիտաճանաչողական բնույթի, համալիր կամ նեղ մասնագիտացված արշավներ՝ կախված այցելուների տիպից և հետաքրքրություններից: Համալիր արշավները հիմնականում ներառում են տարածքի գեղատեսիլ վայրերը, բնապատմական հուշարձանները, էթնոմշակութային և այլ առանձնահատկությունները: Էկոտուրիզմի նեղ մասնագիտացված ձևերն են վայրի կենդանական և բուսական աշխարհի և դրանց ապրելավայրերի դիտարկման, գեոէկոլոգիական, հնագիտական, ճարտարապետական, ազգագրական, մշակութային և այլ արշավները:

Ձմեռային սեզոնը օգտագործելու նպատակով կազմակերպվում են նաև կենդանիների հետքերի դիտարկումներ, դահուկային արշավներ և այլն: Էկոտուրիզմի երթուղիները պետք է ապահովեն դիտարկում՝ առանց կենդանիների անհանգստացման: Վայրի կենդանական և բուսական աշխարհի դիտարկման արշավները կարող են մեծ դեր խաղալ ճանաչողության և

բնապահպանական կրթության գործում, ներգրավելով տեղական բնակչությանը, դպրոցականներին և ուսանողներին:

7.10. Էկոտուրիզմի երթուղիների նկարագրություն

Էկոտուրիզմի և այցելությունների երթուղիները կարող են բավարարել տարբեր տիպի և հետաքրքրություն ունեցող այցելուների: Երթուղիների վերաբերյալ որոշակի տեղեկատվություն ներկայացված է սույն ծրագրում, սակայն այն ամբողջական տուրիստական փաթեթ կդառնա միայն արգելոցի կառավարման համակարգի, ենթակառուցվածքների և սպասարկման ծառայությունների լիարժեք ձևավորումից հետո՝ ինչը հնարավորություն կտա տրամադրել նաև երթուղիների սպասարկման ծառայությունների ցանկը, ինչպես նաև դրանց հետ կապված վարձավճարներն ու պայմանները:

Վարձավճարները պետք է մշակվեն և հաստատվեն ՀՀ բնապահպանության նախարարության կողմից, տարբերակելով տեղական և արտասահմանցի այցելուների վճարները: Արգելոցի հարակից համայնքների բնակչության համար պետք է հստակեցվեն անվճար հիմունքներով մուտքի, տեղաշարժի և այցելության տարածքներն ու պայմանները:

Երթուղիներում ընդգրկված տարածքների կտրտվածությունը և դժվարամատչելիությունը պահանջում են այցելուներից ֆիզիկական բավարար պատրաստվածություն, հնարավոր են անհատական և փոքր խմբերով արշավներ: Այցելությունների լավագույն ժամանակահատվածը մայիս – հոկտեմբեր ամիսներն են: Արգելավայրերի տարածքում երթուղիների մի մասը հնարավոր է անցնել ավտոմեքենաներով /միայն թույլատրված հատվածներում/, հետիոտն կամ ձիերով: Պետարգելոցի տարածքում ցանկացած ավտոտրանսպորտի օգտագործումը արգելվում է, դրանք պետք է սահմանափակվեն մինչև ուղեփակոցներ և ավտոմեքենաների համար նախատեսված կայանատեղեր:

Էկոտուրիզմի հետագա զարգացման համար երթուղիները կարող են համատեղվել նաև Սյունիքի / Կապան- Գորիս-Սիսիան տարածաշրջան/ այլ տարածքների, նշանավոր բնության և պատմամշակութային հուշարձանների այցելությունների հետ: Համայնքներում տուրիստական ենթակառուցվածքի և սպասարկման ծառայությունների բավարար մակարդակի ձևավորումից հետո արգելոցի և արգելավայրերի տարածքների բուն էկոլոգիական զբոսաշրջությունը կարելի է զուգակցել ալպինիզմի, ժայռամագլցման, անձավային, հեծանվային կամ արկածային այլ հատուկ բնույթի արշավների, ինչպես նաև, պատմամշակութային և ազգագրական տուրիզմի հետ:

7.11. Շիկահող» պետական արգելոց

7.11.1. Շիկահող - Կենու պուրակ

Երթուղին սկսվում է Շիկահող գյուղի եկեղեցուց, այնուհետև շարունակվում գյուղի մերձակա պղնձի հնագույն բնակավայր՝ Քարկտոր /քարե տանիք/, որից հետո երթուղին անցնում է Շիկահող գետակի գեղատեսիլ կիրճով, հասնում գետակի վրա գտնվող ջրվեժին և կենու պուրակ /գյուղից մոտ 3,5կմ հվ.արմ/, որը զբաղեցնում է շուրջ 20 հա տարածք /աշխարհագրական կոորդինատներ N39 04 45, E46 26 35/: Այնուհետև երթուղին շարունակվում է դեպի մերձալպյան գոտու մարգագետիններ, որտեղ այն Շիշկերտ լեռան մոտ կարող է միանալ Ծավ – Շիշկերտ – Խուստուփ երթուղուն:

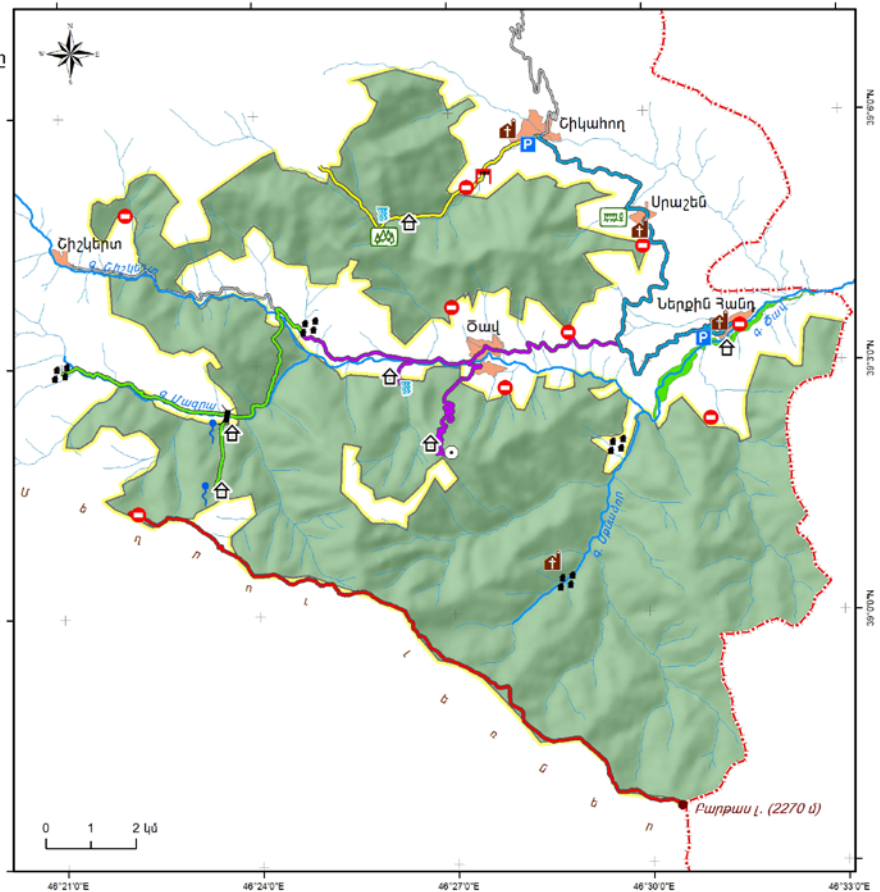
Շիկահող գյուղից դեպի կենու պուրակ և մերձալպյան գոտու մարգագետիններ հատվածը գրունտային /դաշտային/ ճանապարհ է, մոտ 8 կմ երկարությամբ, այցելությունները կարող են իրականացվել հետիոտն կամ հեծյալ, մասամբ ավտոմեքենայով /գյուղից մինչև ուղեփակոց/: Երթուղու տևողությունը կազմում է մոտ 8 ժամ, այն միջին բարդության է, աչքի է ընկնում գեղեցիկ բնապատկերներով, լանդշաֆտը լեռնահովտային է /հիմնականում անտառածածկ/:

Հնարավոր են անհատական և փոքր խմբերով /մինչև 10 հոգի/ արշավներ: Այցելուների սնունդը և գիշերումը նպատակահարմար է Շիկահող գյուղում, որտեղ առկա է նաև էթնոտուրիզմի կազմակերպման ներուժ /գյուղական ավանդական կենցաղավարում, միջնադարյան ճարտարապետության նմուշներ, արհեստներ/, որը կարելի է զուգակցել երթուղու հետ:

Քարտեզ 9. «Շիկահող» պետական արգելոցի այցելուների ծրագրի ենթակառուցվածքը

Քարտեզ-սխեմա
«Շիկահող» Պետական արգելոցի
Այցելուների ծրագրի ենթակառուցվածքը

- Պ ա յ մ ա կ ա ն ն շ ա ն ն ք**
- ՀՀ պետական սահման
 - «Շիկահող» պետական արգելոցի սահմաններ
 - բնակավայրեր
 - ավտոճանապարհներ
 - գետեր
 - վտակներ
 - «Շիկահող» Պետական արգելոց
 - «Սոսու պուրակ» պետական արգելոց
- Երթուղիներ**
- երթուղի N1
 - երթուղի N2
 - երթուղի N3
 - երթուղի N4
 - երթուղի N5
- Նշանակումներ**
- եկեղեցիներ
 - բնակատեղիներ
 - կամուրջ
 - ցուցավահանակ
 - տաղավարներ
 - ուղեփակոցներ
 - դիտակետեր
 - ավտոկայանատեղիներ
 - աղբյուրներ
 - ջրվեժներ
 - հաճարենու պուրակ
 - կենու պուրակ

7.11.2. Սրաշեն -Ներքին Հանդ -Սոսու պուրակ արգելավայր

Երթուղին սկսվում է Շիկահողից, այնուհետև շարունակվում դեպի Սրաշեն գյուղի Սբ. Հովհաննիս եկեղեցի /մեքենայով/ և արևելյան հաճարենու /Fagus orientalis/ միակ բնական պուրակը /հետիոտն/ Հարավային Հայաստանում: Երթուղին շարունակվում է /ավտոմեքենայով/ դեպի Ներքին Հանդ գյուղի եկեղեցի, այնուհետև /հետիոտն/ հասնում Ծավ գետի վրա գտնվող կամուրջը և Սոսու պուրակ արգելավայրը /աշխարհագրական կոորդինատներ N39 03 00, E46 30 38/:

«Սոսու պուրակ» պետական արգելավայրը գտնվում է արգելոցի արևելյան մասում և ստեղծվել է Կովկասում ամենախոշոր բնական արևելյան սոսու /Platanus orientalis/ պուրակի պահպանության նպատակով: Գտնվում է Ծավ գետի ափերին, ծովի մակերևույթից 700-800 մ բարձրության վրա և զբաղեցնում է 64,2 հա տարածք: Սոսու պուրակը ձգվում է մոտ 10 կմ երկարությամբ, 50-200 մ լայնությամբ նեղ շերտով, մոտավորապես այդքան էլ շարունակվում է Ծավ գետի ներքին հոսանքում: Ներկայումս այստեղ աճում են 1000-ից ավելի 200-250 տարեկան սոսու ծառեր, որոնց բարձրությունը 30-35 մ է, բների տրամագիծը հասնում է 3 մետրի, հանդիպում են նաև հսկա փչակներ ունեցող դարավոր ծառեր: Պուրակում աճում են նաև հունական

ընկուզենին, կովկասյան փռնին և ՀՀ Կարմիր գրքում գրանցված հազվագյուտ և արժեքավոր մի շարք այլ տեսակներ:

Երթուղու տևողությունը կազմում է մոտ 8-10 ժամ, երկարությունը՝ շուրջ 15կմ, միջին բարդության է, հնարավոր են անհատական և փոքր խմբերով /մինչև 10 հոգի/ արշավներ: Այցելուների սնունդը և գիշերումը նպատակահարմար է կազմակերպել Ներքին Հանդ գյուղում: Այստեղ առկա է գյուղական տուրիզմի /ագրոտուրիզմ, էթնոտուրիզմ/ զարգացման ներուժ, որը կարելի է զուգակցել երթուղու հետ:

7.11.3. Շիկահող - Ջրվեժ - Կեմանց գյուղատեղի

Երթուղին սկսվում է Շիկահողից դեպի Ծավ գյուղ ավտոմեքենայով, այնուհետև շարունակվում /հետիոտն/ գյուղից մոտ 2 կմ արևմուտք՝ Ծավի աջ վտակի վրա գտնվող Զոռիկ տեղամաս, /1250մ ծ.մ.բարձր./, որտեղ գետակը հոսում է նեղ կիրճով և առաջացնում գեղեցիկ ջրվեժ՝ մոտ 10մ բարձրությամբ /աշխարհագրական կոորդինատներ N39 03 123, E46 24 802/: Այնուհետև երթուղին շարունակվում է դեպի Շիշկերտ գետի ձախափնյա /մոտ 0,5կմ հեռ. վրա/ Կեմանց գյուղատեղի և դեպի գետի կիրճը:

Հնարավոր են հետիոտն կամ ձիերով անհատական և փոքր խմբերով /մինչև 10 հոգի/ արշավներ: Երթուղու տևողությունը կազմում է մոտ 6 ժամ, հեռավորությունը Շիկահող գյուղից 18կմ: Լանդշաֆտը լեռնահովտային է, հիմնականում անտառածածկ: Այցելուների գիշերումը նպատակահարմար է Ծավ գյուղում կամ Կեմանցում /վրանային ժամանակավոր ճամբար/:

Լուսանկար 5 - Ջրվեժ /Զոռիկ/ գետակի վրա

Լուսանկար 6 - Սոսու պուրակ, Ծավ գետ

7.11.4. Շիկահող - Քսաջուր /Քոսաջուր/ - Մազրա գյուղատեղի

Երթուղին սկսվում է Ծավ գյուղից, այնուհետև շարունակվում դեպի 9 կմ արևմուտք՝ Մեղրի տանող մայրուղու ձախ կողմում, Ծավ գետի վրա գտնվող միջնադարյան, միաթոփչ կամարով մոտ 10մ բարձրությամբ կամուրջ /աշխարհագրական կոորդինատներ N39 01 778, E46 24 155/: Կամրջի հարևանությամբ գետի ափին բխում է հորդ աղբյուր, որը հարմար է հանգստի կազմակերպման համար: Կամրջի մոտակա արահետից սկսած երթուղին /հետիոտն/ անցնում է գետակի անտառածածկ հովտով, հասնում շուրջ մեկ կմ հարավ Քսաջուր /Քոսաջուր/ տարածքը՝ միջնադարյան կիսավեր, կոպտատաշ շարվածքով եկեղեցին, որի ներսում կառուցված է փոքրիկ

ջրավազան /1,5x2x1,2մ չափերով/: Եկեղեցու հիմքից բխում է հանքային աղբյուր /ըստ ավանդության ջուրը բուժիչ է քոս հիվանդության համար/: Շրջակայում կան բնակատեղի հետքեր, տապանաքարեր, լանդշաֆտը լեռնահովտային է, անտառածածկ: Վերադարձին երթուղին շարունակվում է կամրջից դեպի հվ. արևմուտք, Մազրա գետակի աջ ափին գտնվող Մազրա հին գյուղատեղի /հնարավոր է ավտոմեքենայով/:

Երթուղին միջին բարդության է, տարածքը գտնվում է մոտ 1700 մ ծ.մ. բարձր, կարող է իրականացվել հետիոտն կամ ձիերով: Երթուղու տևողությունը կազմում է մոտ 8 ժամ, հեռավորությունը Շիկահող գյուղից 25 կմ: Հնարավոր են անհատական և փոքր խմբերով /մինչև 10 հոգի/ արշավներ: Այցելուների գիշերումը նպատակահարմար է Ծավ գյուղում:

7.11.5. Մեղրիի լեռնաշղթա

Երթուղին սկսվում է Կապան - Շվանիձոր ճանապարհի լեռնանցքից և շարունակվում է դեպի արևելք Մեղրիի լեռնաշղթայի երկայնքով մինչև պետական սահմանի վրա գտնվող Բարթաս լեռը: Երթուղու հյուսիսային մասում գտնվում է Շիկահողի պետական արգելոցը՝ Մթնածորի կիրճում, որտեղ պահպանվել են մարդու միջամտությունից զրեթե զերծ մնացած կաղնու կուսական անտառները: Երթուղու հարավային մասը զբաղեցնում է Արևիկ ազգային պարկը իր յուրահատուկ բնաշխարհով: Երթուղին իր ամբողջ երկայնքով հագեցած է գեղեցիկ բնական տեսարաններով: Այստեղ հանդիպում են Միջազգային և ՀՀ կարմիր գրքերում ընդգրկված կովկասյան ընձառյուծը (*Panthera pardus*), բեզուարյան այծը (*Capra aegagrus*), սև անգղը (*Aegyptius monachus*): Ճանապարհին կարող են հանդիպել գորշ արջը (*Ursus arctos syriacus*), լուսանը (*Felis lynx*), անտառային կատուն (*Felis silvestris caucasica*), այծյամը (*Capreolus capreolus*), վայրի խոզը (*Sus scrofa*), գայլը (*Canis lupus*), աղվեսը (*Vulpes vulpes*), գորշուկը (*Meles meles*), եվրոպական նապաստակը (*Lepus europaeus*) և բազմաթիվ այլ կենդանիներ և թռչուններ: Սողուններից կարող են հանդիպել նաև գյուրզան (*Macrovipera lebetina*) և Միջազգային և ՀՀ կարմիր գրքերում գրանցված հայկական իծը (*Montivipera raddei*):

Երթուղու երկարությունը մոտ 16կմ է, տևողությունը կազմում է մոտ 10 ժամ: Այն հարմար է կենդանիների և թռչունների դիտարկման համար: Հնարավոր են անհատական և փոքր խմբերով արշավներ, իսկ գիշերումը նպատակահարմար է կազմակերպել Ծավ կամ Շիկահող գյուղերում:

Լուսանկար 7 – Կենու պուրակ, ջրվեժ Շիկահող գետակի վրա

Լուսանկար 8 - Մթնածոր, ընդհանուր տեսարան

7.12. «Խուստուփ» արգելավայր

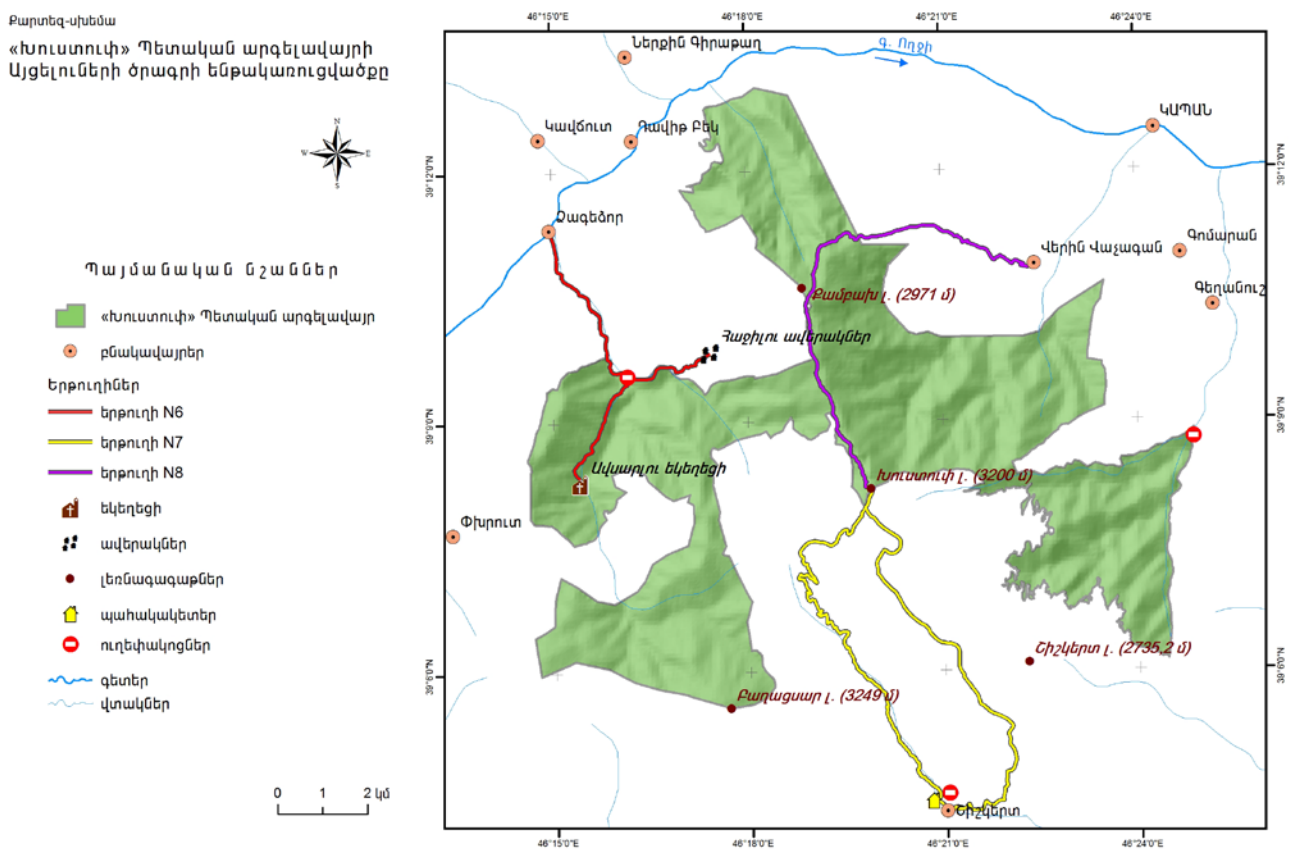
7.12.1. Ձագեձոր – Ավսարլու – Հաջիլու

Երթուղին սկսվում է Ձագեձոր գյուղից դեպի հարավ արևելք, շարունակվում մինչև Բաղացուր և Ավսարլու գետակների միախառնման տեղից / մոտ 3կմ հարավ (Ավսարլու գետակի հովտով) դեպի 10 – 14 – ըդ դարի հին գյուղատեղի և 11 – 13 ըդ դարերի եկեղեցի՝ Ավսարլու /մոտ 10կմ/: Այնուհետև երթուղին վերադառնում է դեպի Բաղացուր և Ավսարլու գետակների միախառնման տեղ /խաչմերուկ, աշխարհագրական կոորդինատներ N39 09 34, E46 16 07/ , թեքվում արևելք /աջ/ դեպի Հաջիլու ավերակները և Քամբախ լեռան հարավ արևմտյան քարափները:

Գետի ստորին հոսանքը անտառապատ է /հիմնականում կաղնի, բոխի/, հովիտը գեղատեսիլ է, գետակն առաջացնում է փոքրիկ սահանքներ և ջրափոսեր: Ճանապարհին կարող են հանդիպել այծյամը (*Capreolus capreolus*), վայրի խոզը (*Sus scrofa*), գայլը (*Canis lupus*), գորշ արջը, աղվեսը (*Vulpes vulpes*), գորշուկը (*Meles meles*), եվրոպական նապաստակը (*Lepus europaeus*) և այլ կենդանիներ: Անտառային գոտուց վեր, ջրբաժանի բաց և ժայռոտ տեղամասերում կարող են հանդիպել նաև ՀՀ կարմիր գրքում գրանցված բեզուարյան այծը (*Capra aegagrus*) և այլ կենդանիներ:

Երթուղին հարմար է կենդանիների դիտարկման համար: Հնարավոր են անհատական և փոքր խմբերով /մինչև 5 հոգի/ արշավներ, գիշերումը կարելի է կազմակերպել Լեռնաձոր գյուղում կամ Կապանում: Երթուղու տևողությունը կազմում է մոտ 10 ժամ, հեռավորությունը Ձագեձորից մինչև եկեղեցի՝ մոտ 10կմ: Երթուղին դժվարանցանելի է, այն բարձրանում է մինչև 3000 ծմբ, կարելի է իրականացնել հետիոտն կամ ձիերով և պահանջում է ֆիզիկական բարձր պատրաստվածություն:

Քարտեզ 10. «Խուստուլի» պետական արգելավայրի այցելուների ծրագրի ենթակառուցվածքը

7.12.2. Շիշկերտ – Խուստուփ լեռնագանգված

Երթուղին սկսվում է Շիշկերտ գյուղից, շարունակվում հյուսիս դեպի Շիշկերտ / Շիշկերտ լեռ՝ 2735մ/, այնուհետև դեպի հյուսիս արևմուտք՝ մինչև Խուստուփ լեռնագագաթ /մոտ 5,5կմ/: Խուստուփ գագաթից այն թեքվում է դեպի հարավ արևմուտք և ճանապարհով իջնում Շիշկերտ գյուղ:

Ճանապարհին հիմնականում անցնում է Խուստուփ լեռնագանգվածի գեղատեսիլ ջրբաժանով, որտեղից երևում են շրջակա լեռներն ու անտառապատ հովիտները: Հանդիպում են բազմաթիվ աղբյուրներ, բաց տեղամասերում կարող են հանդիպել նաև ՀՀ կարմիր գրքում գրանցված բեզուարյան այծը (*Capra aegagrus*), կովկասյան մաքեհավը (*Tetrao mlokosiewiczzi*), գայլը (*Canis lupus*), վայրի հնդկահավը (*Tetraogallus caspius*) և այլ վայրի կենդանիներ: Անտառային գոտում հանդիպում են այծյամը (*Capreolus capreolus*), վայրի խոզը (*Sus scrofa*), գորշ արջը, աղվեսը (*Vulpes vulpes*), գորշուկը (*Meles meles*), եվրոպական նապաստակը (*Lepus europaeus*) և այլ կենդանիներ:

Երթուղին տևում է մոտ 10 ժամ, միջին դժվարության, երկարությունը մոտ 23 կմ: Հնարավոր են անհատական և փոքր խմբերով արշավներ, հետիոտն կամ ձիերով: Գիշերումը կարելի է կազմակերպել Վերին Վաչագան կամ Շիկահող գյուղերում:

7.12.2. Վերին Վաչագան – Խուստուփ լեռնագանգված

Երթուղին սկսվում է Վերին Վաչագան գյուղից, շարունակվում դեպի արևմուտք /մոտ 4,5կմ/, այնուհետև դեպի հարավ՝ մինչև Խուստուփ լեռնագագաթ /մոտ 6կմ/: Խուստուփ գագաթից այն վերադառնում է Վերին Վաչագան կամ շարունակվում է դեպի հարավ արևմուտք, այնուհետև հարավ և ճանապարհով իջնում Շիշկերտ գյուղ:

Ճանապարհին հիմնականում անցնում է Խուստուփ լեռնագանգվածի գեղատեսիլ ջրբաժանով, որտեղից երևում են շրջակա լեռներն ու անտառապատ հովիտները: Հանդիպում են բազմաթիվ աղբյուրներ, բաց տեղամասերում կարող են հանդիպել նաև ՀՀ կարմիր գրքում գրանցված բեզուարյան այծը (*Capra aegagrus*), կովկասյան մաքեհավը (*Tetrao mlokosiewiczzi*), գայլը (*Canis lupus*), վայրի հնդկահավը (*Tetraogallus caspius*) և այլ վայրի կենդանիներ: Անտառային գոտում հանդիպում են այծյամը (*Capreolus capreolus*), վայրի խոզը (*Sus scrofa*), գորշ արջը, աղվեսը (*Vulpes vulpes*), գորշուկը (*Meles meles*), եվրոպական նապաստակը (*Lepus europaeus*) և այլ կենդանիներ:

Երթուղին տևում է մոտ 10 ժամ, միջին դժվարության, երկարությունը մոտ 24 կմ: Հնարավոր են անհատական և փոքր խմբերով արշավներ, հետիոտն կամ ձիերով: Գիշերումը կարելի է կազմակերպել Շիկահող գյուղում:

Լուսանկար 10 – Զանգեզուրի լեռնաշղթա

7.13. «Զանգեզուր» արգելավայր

7.13.1. Սվարանց - Արամազդ - Տաթև - Սատանի կամուրջ

Երթուղին սկսվում է Սվարանց գյուղից և Սվարանց գետակի հովտով շարունակվում է հարավ արևմտյան ուղղությամբ՝ դեպի Արամազդ լեռնագագաթը /3399մ/: Հետադարձին ավտոմեքենայով կարելի է այցելել Տաթևի վանական համալիրը /Տաթև գյուղ/ որից հետո շարունակել հյուսիս արևելք դեպի «Սատանի» կամրջը:

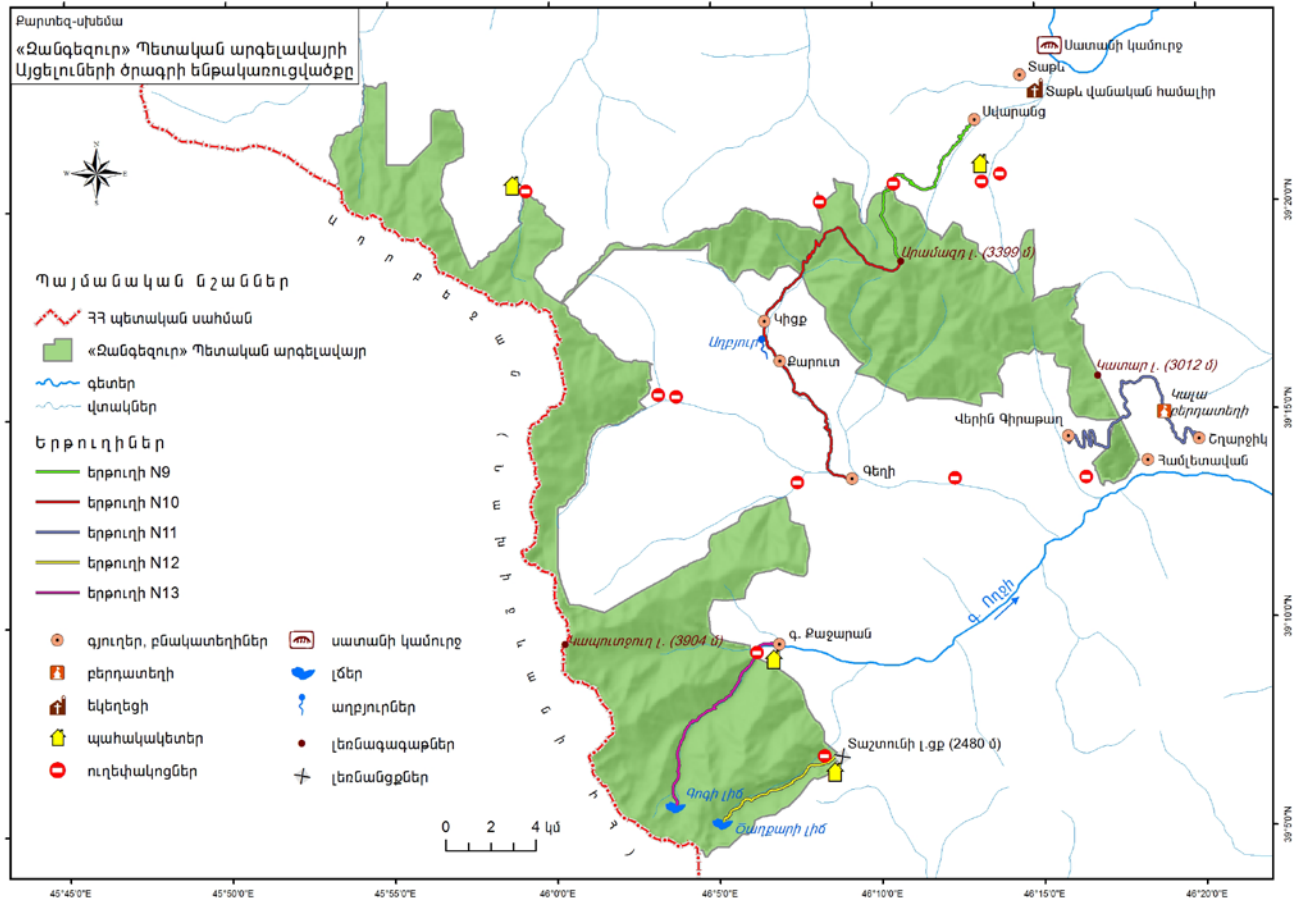
«Սատանի» կամուրջը Որոտան գետի վրա՝ երկու ավերի տրավերտինների կուտակումներից գոյացած կամարաձև բնական կամուրջ է, որի տակով գետը շարունակում է հոսել և դուրս է գալիս մակերևույթ մոտ 100մ հեռավորությունից: Բարակ շիթով արտահոսող հանքայնացած ջրերը զառիթափի լանջերին առաջացրել են տրավերտինային քարափ, որը քարե ջրվեժի տպավորություն է թողնում:

Տաթևի վանական համալիրը /Որոտանի կիրճում նաև Հարանց Անապատը/ Հայաստանի միջնադարյան ճարտարապետության ամենանշանավոր կառույցներից է, որը տեղադրված է Որոտանի անդնդախոր կիրճի աջ բարձրադիր քարափին և որտեղից բացվում է գեղեցիկ տեսարան դեպի կիրճը:

Երթուղու տևողությունը կազմում է մոտ 10 ժամ, Սվարանցից մինչև Արամազդ լեռ հեռավորությունը մոտ 10կմ է: Երթուղին միջին բարդության է: Երթուղին անցնելիս կարելի է հանդիպել բազմաթիվ աղբյուրներ և ՀՀ կարմիր գրքում գրանցված վայրի կենդանիներ:

Ճանապարհը մինչև Տաթև բարեկարգ է, Սվարանց գյուղից դեպի Արամազդ հատվածը տեղ-տեղ դժվարանցանելի է ավտոտրանսպորտի համար /գետակի հովտում գերադասելի են ամենագնաց մեքենաները/: Հնարավոր են անհատական և փոքր խմբերով արշավներ:

Քարտեզ 11. «Զանգեզուր» պետական արգելավայրի այցելուների ծրագրի ենթակառուցվածքը

7.13.2. Գեղի - Քիրս - Արամազդ

Երթուղին սկսվում է Գեղի գյուղից Կարդ գետի հովտով դեպի Քիրս գյուղի եկեղեցի, թեքվում դեպի հյուսիս արևելք, հասնում հանքային աղբյուրին՝ մոտ 2000մ ծմբ /աշխ. կորդինատներ՝ N39° 16' 56'', E 046° 06' 35''/ և շարունակվում դեպի Արամազդ լեռնագագաթ 3399մ ծմբ: Հեռավորությունը Քիրս գյուղից մինչև Արամազդ լեռնագագաթ կազմում է մոտ 20 կմ:

Լանդշաֆտը բարձր լեռնային է,երթուղին հարմար է կենդանիների դիտարկման համար, հանդիպում են ՀՀ կարմիր գրքում գրանցված բեզուարյան այծը (*Capra aegagrus*), մուֆլոնը, կովկասյան մարեհավը (*Tetrao mlokosiewiczzi*), վայրի խոզը (*Sus scrofa*), գայլը (*Canis lupus*), գորշ արջը (*Ursus arctos*), վայրի հնդկահավը (*Tetraogallus caspius*) և այլ վայրի կենդանիներ:

Երթուղու տևողությունը կազմում է մոտ 12 ժամ, հանքային աղբյուրի մոտ կարելի է կազմակերպել վրանային ճամբար և գիշերում: Հնարավոր են անհատական և փոքր խմբերով արշավներ, հետիոտն կամ ձիերով: Կարելի կազմակերպել երկու օրանոց արշավներ /գիշերումը կարելի է կազմակերպել վրանային ճամբարում/ ընդգրկելով Դարմանաձորի հատվածը:

Լուսանկար 11 – Տաթնի վանական համալիր

Լուսանկար 12 – Խուստունի լեռնազանգված

7.13.4. Վերին Գիրաթաղ – Շղարջիկ

Երթուղին սկսվում է Վերին Գիրաթաղ գյուղից, արահետով անցնում Կատար լեռան /Բարգուշատի լեռնաշղթայի հարավ արևելքում, 3012մ ծմբ/ հարավային մասով, այնուհետև թեքվում դեպի հարավ և անտառային գոտով հասնում դեպի արահետի մերձական հին բերդատեղի /Կալա, 1980մ ծմբ, աշխ. կոորդինատներ՝ N39° 14' 57'', E 046° 18' 50''/ և շարունակվում դեպի Շղարջիկ գյուղ:

Լանդշաֆտը լեռնային է, երթուղին հարմար է կենդանիների դիտարկման համար, հանդիպում են ՀՀ կարմիր գրքում գրանցված բեզոարյան այծը (*Capra aegagrus*), այծյամը (*Capreolus capreolus*), վայրի խոզը (*Sus scrofa*), կովկասյան մարեհավը (*Tetrao mlokosiewiczzi*), և այլ վայրի կենդանիներ:

Երթուղու տևողությունը կազմում է մոտ 10 ժամ, հեռավորությունը մոտ 18կմ: Հնարավոր են անհատական և փոքր խմբերով /մինչև 5 հոգի/ արշավներ, հետիոտն կամ ձիերով:

7.13.5. Տաշտունի լեռնանցք – Ծաղքարի լիճ

Երթուղին սկսվում է Տաշտունի լեռնանցքից, թեքվում դեպի արևմուտք մոտ 1կմ /պահակակետ/, այնուհետև շարունակվում Ծաղքար գետակի կիրճով դեպի Ծաղքարի լիճ՝ 3277 մ բարձրության վրա (N39° 05' 11.8'', E46° 05' 05''):

Լանդշաֆտը բարձր լեռնային է /ալպյան տիպի/, խոր, կտրտված ձորերով, գահավեժ քարափներով և ատամնավոր գագաթներով: Երթուղին հարմար է կենդանիների դիտարկման համար, հանդիպում են ՀՀ կարմիր գրքում գրանցված բեզոարյան այծը (*Capra aegagrus*), կովկասյան մարեհավը (*Tetrao mlokosiewiczzi*), գայլը (*Canis lupus*), գորշ արջը և այլ կենդանիներ:

Երթուղու տևողությունը կազմում է 10 ժամ, սակայն կարելի է կազմակերպել երկու օրանոց արշավներ /գիշերումը կարելի է կազմակերպել վրանային ճամբարում, N39° 06' 44,9'', E46° 08' 48,3'', 2508 ծ.մ.բ/: Հեռավորությունը լեռնանցքից մինչև Ծաղքարի լիճ կազմում է մոտ 12կմ: Լիճը սահմանամերձ է, այցելությունները անհրաժեշտ է համաձայնեցնել սահմանապահ ծառայությունների հետ:

Հնարավոր են անհատական և փոքր խմբերով արշավներ, մինչև Քաջարանի լեռնանցք և պահակակետ ավտոտրանսպորտով, այնուհետև հետիոտն կամ ձիերով:

7.13.6. Քաջարանցի ձոր - Գոգի լիճ/Կապուտան/

Երթուղին սկսվում է Քաջարան գյուղի արևմտյան ծայրամասից /կիսավեր քարե տնակ, նախկին մետեոկայան, 2610 ծ.մ.բ., N39° 07' 41,6'', E 046° 04' 22''/, շարունակվում դեպի տաղավար /աղբյուր/, այնուհետև այն թեքվում է դեպի հարավ արևմուտք և Քաջարանց գետակի կիրճով հասնում դեպի նրա ակունքները՝ Գոգի /Կապուտան/ լիճ՝ 3218 մ բարձրության վրա /աշխ. կորդինատներ՝ N39° 05' 36'', E 046° 03' 38''/: Լիճը զբաղեցնում է սառցադաշտային կառի հատակը, մոտ 22մ խորությամբ, և հանդիսանում է Զանգեզուրի լեռնաշղթայի ամենամեծ սառցադաշտային ծագման լիճը:

Երթուղու երկայքով լանդշաֆտը բարձր լեռնային է /ալպյան տիպի/, խոր, կտրտված ձորերով, գահավեժ քարափներով և ատամնավոր գագաթներով: Երթուղին հարմար է կենդանիների դիտարկման համար, հանդիպում են ՀՀ կարմիր գրքում գրանցված բեզոարյան այծը (*Capra aegagrus*), կովկասյան մարեհավը (*Tetrao mlokosiewiczzi*), գայլը (*Canis lupus*), գորշ արջը, գիշատիչ թռչուններ և այլ կենդանիներ:

Երթուղու տևողությունը կազմում է 8 ժամ, հեռավորությունը Քաջարան գյուղից մինչև Գոգի լիճ կազմում է մոտ 10կմ: Կարելի կազմակերպել երկու օրանոց արշավներ՝ ընդգրկելով Կապուտանց գետի հովիտը և ջրվեժները /Քաջարան քաղաքից 3կմ արևմ., 2500-2600 մ. բարձրությունների վրա, գիշերումը կարելի է կազմակերպել վրանային ճամբարում/:

Լիճը սահմանամերձ է, այցելությունները անհրաժեշտ է համաձայնեցնել սահմանապահ ծառայությունների հետ: Հնարավոր են անհատական և փոքր խմբերով արշավներ, հետիոտն կամ ձիերով:

7.14. Կարողությունների հզորացում

Այցելությունների կառավարման և կանոնադրական խնդիրների իրականացման նպատակով անհրաժեշտ է արգելոցի անձնակազմը համալրել համապատասխան մասնագետներով և «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի կառուցվածքում ձևավորել հաստիքներով համալրված այցելությունների և էկոտուրիզմի կառավարման բաժին, որի անձնակազմը ցանկալի է տիրապետի անգլերեն լեզվին և համակարգչային տեխնիկային:

Բաժնի կարևոր գործառնություններն են նոր ֆինանսական մուտքեր ստանալու լրացուցիչ հնարավորությունների գնահատումը, տնտեսվարման նոր մեխանիզմների ներդրումն ու երկարաժամկետ պլանավորումը: Արգելոցի գործունեության ֆինանսավորման հիմնական աղբյուրներին՝ պետական բյուջեից հատկացվող միջոցներին և դրամաշնորհներին անհրաժեշտ է ավելացնել տուրիզմի ներուժի օգտագործման, ճկուն գնային քաղաքականության, շուկայավարման և գովազդային գործունեության արդյունքում ստացվող լրացուցիչ միջոցները: Կարևոր նախապայմաններից է արգելոցի կողմից տրամադրվող ծառայությունների հստակ ցանկի, մատուցման պայմանների և սակագների մշակումը:

Բաժնի հիմնական խնդիրներն են իրականացնել այցելությունների և ռեկրեացիոն ռեսուրսների կառավարում, մատուցել բարձրակարգ ծառայություններ, գնահատել այցելուների կարիքները, ապահովել անվտանգություն, տրամադրել էկոտուրիզմին առնչվող տեղեկատվություն, կազմակերպել համագործակցություն հարակից տարածքներում ծառայություններ մատուցող կազմակերպությունների և անհատների հետ:

Պետարգելոցը պետք է ներգրավի համապատասխան կարողություններ ունեցող մասնագետներ, կազմակերպի անձնակազմի վերապատրաստում, հատուկ դասընթացներ և ուսումնական ուղևորություններ մասնագիտացված, բարձր որակավորում ունեցող ուղեկցորդներ պատրաստելու նպատակով, որոնց պետք է ներգրավվեն նաև տեղական տուրօպերատորները:

Այցելությունների և էկոտուրիզմի կառավարման անձնակազմը սպասարկման նպատակով պետք է ունենա տուրիստական սարքավորումներ և հանդերձանք, այդ թվում՝ հեռադիտակներ, ձիեր և թամբեր, վրաններ, քնապարկեր, դաշտային սարքավորումներ և այլն, պետք է ապահովված լինի նաև որոնման, առաջին օգնության և փրկարարական աշխատանքներ կազմակերպելու անհրաժեշտ սարքավորումներով /ռադիոկապի միջոցներ, դեղատուփեր, պարաններ, առաջին օգնության միջոցներ և այլն/:

Աղյուսակ 17-Էկոտուրիզմի կառավարման բաժնի գույքի և հանդերձանքի նախահաշիվ*

Ներդրումների անվանումը	Քանակ	Միավորի արժեքը - դր	Ընդամենը
Բարձր անցողականության ավտոմեքենա	3	4 800 000	14 400 000
Գրասենյակային կահույք /այցելուների կենտրոն, տուրիզմի կառավարման բաժին/	-	-	1000 000
Համակարգչային սարքավորումներ	3	380 000	1 140 000
Գրասենյակային սարքավորումներ	-	-	1 500 000
Ուսապարկեր	10	26 600	266 000
Քնապարկեր	20	30 000	600 000
Հեռադիտակներ	10	65 000	650 000
Թվային ֆոտոապարատներ	5	100 000	500 000
Ձիեր և թամբեր	10	500 000	5 000 000
Ռադիոկապ	-	-	3 000 000
GPS սարքեր	5	250 000	1 125 000
Վառելիքային /քսայուղեր/, տարեկան	-	-	3 350 000
Ընդամենը			32 531 000

* Արժեքները կարող են վերանայվել կապված շուկայական գների փոփոխությունների հետ:

7.15. Անհրաժեշտ ենթակառուցվածքների ձևավորում

Պետարգելոցի տարածքում էկոտուրիզմը արդյունավետ կազմակերպելու համար պետք է ձևավորվի սպասարկող ենթակառուցվածք /այցելուների կենտրոններ, կացարաններ, սննդի վաճառակետեր, դիտակետեր, տաղավարներ, ճանապարհներ, տեղեկատվական ցանց, կենցաղային սպասարկման ապահովում և աղբահեռացում, ուղեփակոցներ, կանգառներ, անցման կետեր, ցուցավահանակներ, որոնց սպասարկումը պետք է լինի շարունակական: Արգելոցի տարածքում ենթակառուցվածքների ստեղծմանը պետք է նախորդեն համապատասխան նախագծային աշխատանքներ՝ արգելոցի պահպանության ռեժիմին և լանդշաֆտային պլանավորման պահանջներին համապատասխան:

Այցելուների տեղեկատվական կենտրոններ - առաջարկվում է ստեղծել երկու կենտրոն՝ մեկը «Շիկահող» պետարգելոցի մերձակա տարածքում, մյուսը՝ «Զանգեզուր» արգելավայրի տարածքներում: Կառուցապատման նպատակով անհրաժեշտ է կազմակերպել

ուսումնասիրություն՝ տեղանքի ընտրության նպատակով: Այցելուների կենտրոն կարելի է կառուցել Շիկահող կամ Ծավ գյուղերում, /կամ գնել և հարմարեցնել/ որոնց տեղադիրքը հարմար է էկոտուրիզմի բոլոր երթուղիների մեկնարկի տեսանկյունից: «Զանգեզուր» արգելավայրի տարածքում այցելուների կենտրոնի համար հարմար է Տաթև համայնքը:

Կենտրոնները պետք է ծառայեն որպես ընդունարան, հագեցած լինեն կապի միջոցներով, տեղեկատվության ներկայացման և տրամադրման անհրաժեշտ նյութատեխնիկական բազայով, ցուցադրական և տեղեկատվական նյութերով: Այցելուների կենտրոններում կարելի է ձևավորել նաև օթևան, գիշերելու և առաջին բուժօգնության հնարավորություններ: Կենտրոնին /ինչպես նաև տեղամասային գրասենյակներին/ կից պետք է տեղադրվեն տոմսերի, տեղեկատվանյութերի և հուշանվերների կրպակներ:

Արգելոցի բուն տարածքում թույլատրվում է միայն արահետների բարեկարգում /հարմարեցում/, վտանգավոր անցումների /կամրջակների, բազրիքների/ և սահմանափակ ցուցավահանակների տեղադրում:

Աղյուսակ 18 - Անհրաժեշտ ենթակառուցվածքները և արժեքը

N	Անվանումը	Քանակ	Արժեքը, €
1.	Շիկահող պետարգելոցի այցելուների կենտրոնի նախագծում և կառուցում	1	175,000
2.	Զանգեզուր արգելավայրի այցելուների կենտրոնի նախագծում և կառուցում	1	175,000
3.	Էկոտուրիստական արահետների, կացարանների և դիտակետերի բարելավում	հայացողական	50,000
4.	Տեղեկատվական նշաններ, ցուցավահանակներ, տպագիր նյութեր, բրոշուրներ և այլ	հայացողական	50,000
	Ընդամենը		450,000

Կացարաններ, վաճառակետեր - Արգելոցի հարակից համայնքներում առկա ենթակառուցվածքը անբավարար է: Դրանց ստեղծման և զարգացման համար անհրաժեշտ են տեղական, տարածքային և հանրապետական կառավարման մարմինների համատեղ գործողություններ, մասնավոր ոլորտի և միջազգային ներդրումների ներգրավում: Կացարանները սննդի և վաճառակետերը պետք է տեղակայվեն լանդշաֆտային պլանավորման էկոլոգիական պահանջներին համապատասխան: Կացարանները կարող են լինել ինչպես վրանային ճամբարների տեսքով /էկոտուրիզմի երթուղիներին մոտ, արգելոցի տարածքից դուրս/, այնպես էլ շրջակա համայնքներում գտնվող հյուրատների /գիշերակաց, B&B/ և օթևանների տեսքով: Դրանք պետք է ապահովեն որակյալ ծառայություններ և սպասարկում, նախագծվեն, կառուցվեն և գործեն բնամշակութային միջավայրին ներդաշնակ, ապահովեն կեղտաջրերի մաքրում և հեռացում, աղբի կուտակում և տեղափոխում, էկոլոգիապես մաքուր ջրի և սննդամթերքի օգտագործում, կիրառեն ջրի, էներգիանայողության և այլընտրանքային էներգիայի օգտագործման քաղաքականություն: Սննդի և վաճառակետերի քանակը, տեղաբաշխումը և ծառայությունները պետք է համապատասխանեն այցելությունների պահանջներին և տեղադրվեն արգելոցի շրջակա համայնքներում: Արգելոցի սահմաններից դուրս հնարավոր է կազմակերպել վրանային ժամանակավոր ճամբարներ կամ հանգրվաններ դեպի Շիկահողի ջրվեժ տանող ճանապարհին /երթուղի N 3/, Մազրա հին գյուղատեղում /երթուղի N 4/, Քաջարանի լեռնանցքից ոչ հեռու և այլն:

Դիտակետեր, տաղավարներ - Դիտակետերը, թաքստոցները, պատսպարանները և տաղավարները պետք է նախատեսվեն երթուղիների վրա՝ լայն տեսադաշտ ունեցող բարձրադիր կամ առավել հետաքրքրություն ունեցող տեղանքներում: Բնական միջավայրը չխախտելու նպատակով դրանք պետք է լինեն փայտե ծածկերի, բազրիքների կամ նստարանների տեսքով՝ անբարենպաստ եղանակից պաշտպանվելու, դիտարկելու, ինչպես նաև տեղեկատվություն

ստանալու հնարավորությամբ: Կենդանիների դիտակետերը և թաքստոցները պետք է տեղադրվեն նրանց տեղաշարժերի վայրերից ոչ հեռու:

Ճանապարհներ, արահետներ - Պետարգելոցում անհրաժեշտ են ճանապարհների և արահետների բարեկարգման աշխատանքներ: Խիստ կտրտված, բարձրությունների մեծ տատանումներ և լեռնային ռելիեֆ ունեցող տարածքում կառուցապատման և բարեկարգման աշխատանքներում պետք է հնարավորինս օգտագործվեն գոյություն ունեցող ճանապարհներն ու արահետները, նվազագույնի հասցվեն կամ բացառվեն բնական լանդշաֆտների վրա բացասական ազդեցությունները: Բարեկարգման կարիք ունեն հատկապես Մթնածորի տեղամասի (25 կմ), Քսաջրի (2կմ) և Կենու պուրակի (8կմ) արահետների առանձին տեղամասերն ու ճանապարհները: Կտրուկ, խիստ թեք, քարափներին մոտ անկայուն գրունտներով տեղամասերում և գետանցումներում արահետները պետք է ամրացվեն փայտե բազրիքներով և կամրջակներով:

Տեղեկատվական ենթակառուցվածք - Այս ենթակառուցվածքները /այցելուների կենտրոններում տրամադրվող տեղեկատվությունը, տեղեկատվական տաղավարներ, թանգարանային նմուշները, կանոնակարգող ցուցանակները, ցուցասրահները, ցուցավահանակները, տպագիր նյութերը, բրոշուրները, կանոնակարգեր/ պետք է նպաստեն այցելուների իրազեկության ապահովմանը շրջակա միջավայրի, պատմության, մշակույթի, կենսաբազմազանության, բնական հուշարձանների վերաբերյալ և ձևավորեն այցելուների և տեղական բնակչության համապատասխան վարքագիծ: Տեղեկատվական համապատասխան նյութեր պետք է տեղակայվեն ուղեփակոցների մոտ, առաջարկվող երթուղիների երկայնքով, ինչպես նաև պատմամշակութային և բնության հուշարձանների մոտակայքում: Դրանք պետք է լինեն ուղղություն ցույց տվող նշաններ, կանոնակարգող ցուցանակներ և ցուցավահանակներ:

Կենցաղային ապահովում - Այս տիպի ենթակառուցվածք անհրաժեշտ է ստեղծել այցելուների կենտրոնին /ներին/ կից, տուրիզմի երթուղիների առաջարկվող կացարանների, տաղավարների, տեղամասային գրասենյակների կամ ուղեփակոցների մոտ: Սրանց թվին են պատկանում հանգստի և սնվելու վայրերը, գուգարանները, աղբյուրները, ինչպես նաև աղբահանման հարմարությունները:

Ուղեփակոցներ, ավտոկանգառներ և անցման կետեր - Ներկայումս ուղեփակոցներ և անցման կետեր կան Սուսու պուրակում, «Շիկահող» տեղամասի կենու պուրակ տանող ճանապարհին, ինչպես նաև Մեղրու լեռնաշղթայի ջրբաժանին: Նոր ուղեփակոցները պետք է տեղադրվեն Էկոտուրիզմի բոլոր երթուղիների մուտքերի մոտ, ինչպես նաև բնապահպանական տեսանկյունից առավել խոցելի և մատչելի տարածքներում: Մեքենաների կանգառներ պետք է նախատեսվեն այցելուների կենտրոնի, նախատեսվող տեղամասային գրասենյակների և հնարավորության դեպքում նաև ուղեփակոցների մոտակայքում:

Ենթակառուցվածքի առաջարկվող տեղակայումը ըստ երթուղիների

Երթուղի N 1 - Անհրաժեշտ է վերանորոգել դեպի կենու տանող ճանապարհի ուղեփակոցը, կառուցել ավտոմեքենաների կանգառ/կայանատեղ, նպատակահարմար է կառուցել տեղեկատվական տաղավար և տեղադրել աղբարկղեր:

Երթուղի N 2 - Սուսու պուրակում՝ տնկարանի հարևանությամբ, Ծավ գետի վրա կառուցել կամուրջ և փայտե գետանցումներ: Պուրակի մոտ՝ գետի ձախ ափին, անհրաժեշտ է կառուցել ավտոմեքենաների կանգառ/կայանատեղ և տեղեկատվական տաղավար, տեղադրել աղբարկղեր:

Երթուղի N 3 - Անհրաժեշտ է դեպի ջրվեժ տանող ճանապարհին տեղադրել ուղեփակոց, բարեկարգել ջրվեժից ոչ հեռու գտնվող տաղավարն ու նրա շրջակայքը, տեղադրել աղբարկղեր:

Երթուղի N 4 - Դեպի Քսաջրի եկեղեցի տանող արահետի ճանապարհին անհրաժեշտ է տեղադրել ուղեփակոց, կառուցել փայտե գետանցումներ, արահետին տեղադրել ցուցավահանակներ: Ծավի կամրջի մոտ՝ աղբյուրի հարևանությամբ, նպատակահարմար է կառուցել տեղեկատվական տաղավար և տեղադրել աղբարկղեր:

Երթուղի N 5 - Նպատակահարմար է կառուցել ուղեփակոց, ավտոմեքենաների կանգառ/կայանատեղ և վրանային ճամբար Սանալուի հին գոմերից ոչ հեռու, կառուցել տեղեկատվական տաղավար և տեղադրել ցուցավահանակներ արահետի վրա: Մթնածոր հին գյուղատեղից սկսած երթուղու երկայնքով, արահետի տարբեր տեղամասերի ազատ տեսադաշտ ունեցող բարձրադիր տեղանքները, ինչպես նաև գետակի հակադիր աջափնյա քարափները հարմար են դիտակետերի կազմակերպման համար:

Երթուղի N 6 – Բաղացջուր և Ավսարլու գետակների միախառնման հատվածում նպատակահարմար է կառուցել ուղեփակոց, տեղեկատվական տաղավար, տեղադրել աղբարկղեր և ցուցավահանակներ: Հնարավոր է տեղադրել վրանային ճամբարատեղ:

Երթուղի N 7, 8 – Շիշկերտի ձորում, դեպի Խուստուփ բարձրացող հատվածում նպատակահարմար է կառուցել ուղեփակոց, տեղադրել ցուցավահանակներ:

Երթուղի N 9 – «Սատանի կամրջի» հարևանությամբ պետք է տեղադրվեն /թարմացվեն/ տեղեկատվական տաղավար, աղբարկղեր և բիոզուգարաններ: Սվարանց գյուղից դեպի Արամազդ տանող հատվածում տեղադրել ուղեփակոց, ավտոմեքենաների կանգառ/կայանատեղ, իսկ ճանապարհին՝ ցուցավահանակներ: Գետի շրջակա աղբյուրների մոտ հնարավոր է տեղադրել վրանային ճամբարատեղ:

Երթուղի N 10 - Քիրս գյուղի եկեղեցու կամ հանքային աղբյուրի մոտ նպատակահարմար է կառուցել տեղեկատվական տաղավար, տեղադրել աղբարկղեր և ցուցավահանակներ:

Երթուղի N 11 - Կալա բերդատեղի մոտ նպատակահարմար է կառուցել տեղեկատվական տաղավար, տեղադրել աղբարկղեր և ցուցավահանակներ:

Երթուղի N 12 - Քաջարանի լեռնանցքից ոչ հեռու դեպի պահակակետ տանող ճանապարհին նպատակահարմար է կառուցել ուղեփակոց, ավտոմեքենաների կանգառ/կայանատեղ, վրանային ճամբար, տեղեկատվական տաղավար, տեղադրել աղբարկղեր, Ծաղքարի կիրճում տեղադրել ցուցավահանակներ:

Երթուղի N 13 - Նպատակահարմար է Քաջարան գյուղի արևմտյան ծայրամասի տաղավարից ոչ հեռու տեղադրել ուղեփակոց, ավտոմեքենաների կանգառ/կայանատեղ, բարեկարգել տաղավարը, տեղադրել աղբարկղեր, վրանային ճամբարատեղ, իսկ Քաջարանց գետի կիրճում տեղադրել ցուցավահանակներ:

7.16. Էկոտուրիզմի շուկայավարում

Պետարգելոցի շուկայավարումը ներառում է տուրիզմի շուկայի ուսումնասիրում, ծառայությունների մատուցում, հարցումների և դիմումների սպասարկում, գովազդային նյութերի ստեղծում և տարածում, տեղական բնակչության ներգրավում, վեբկայքի սպասարկում և մի շարք այլ գործողություններ: Արդյունավետ շուկայավարման ձևերից են նաև հարակից տարածքների տուրիստական հնարավորությունների ուսումնասիրումը, հետաքրքրություն ներկայացնող վայրերի և բնակչության ներգրավումը էկոտուրիզմի երթուղիներում:

Հաշվի առնելով, որ արգելոցը առավել կենտրոնացած է բնապահպանական խնդիրների վրա, գովազդի և շուկայավարման բնագավառում պետք է համագործակցել մասնավոր տուրիստական սեկտորի հետ, որոնք կարող են տրամադրել տարբեր ծառայություններ, նպաստել այցելուների հոսքին և բնապահպանական խնդիրների լուսաբանմանը: Արգելոցի գովազդը պետք է նպաստի բնական և մշակութային արժեքների պահպանության գաղափարախոսությանը: Տպագիր գովազդային նյութերը՝ բրոշուրները, ֆիլմերը, ռեկլամային տեսահոլովակները, ինչպես նաև էլեկտրոնային նյութերը կարելի է տարածել լրատվության և մասնագիտացված տուրօպերատորների միջոցով:

Արգելոցի սահմաններից ներս գտնվող երթուղիների մանրամասն նկարագրությունները և ֆաբրիկաներ պարունակող ուղեցույցերը պետք է տրամադրվեն միայն համապատասխան նպատակային խմբերին, խուսափելով արգելոցային տարածքի լայն և բացահայտ գովազդումից՝

որպես հանրամատչելի զբոսանքի վայր, ինչը կհանգեցնի տարածքի պահպանության ռեժիմի չվերահսկվող խախտումներին: Գովազդման արդյունավետ միջոցներից է ինտերնետային կայքը, որը կարող է պարունակել մանրամասն տեղեկատվություն տարածքի բնական և մշակութային ժառանգության առանձնահատկությունների և տրամադրվող ծառայությունների մասին: Կայքը պետք է սպասարկվի և պարբերաբար թարմացվի տարածքի վերաբերյալ նորություններով, այն պետք է ունենա ներքին ձկուն փախկապակցված կառուցվածք, ինչպես նաև հղումների միջոցով կապված լինի այլ կայքերի հետ:

7.17. Տեղական բնակչության մասնակցություն

Էկոտուրիզմի զարգացման գլխավոր նպատակը բնության պահպանությունն է, որը բնական ռեսուրսների տնտեսական արժևորման միջոցով կարող է նպաստել նաև տեղական բնակչության կայուն եկամուտներ ապահովելուն: Տեղական բնակչության կողմից աջակցություն ստանալու նպատակով անհրաժեշտ է ներգրավել նրանց տարածքների վերաբերյալ որոշումներ ընդունելու գործընթացներում, ապահովել իրազեկություն տուրիզմի հնարավորությունների և բնապահպանական խնդիրների վերաբերյալ: Էկոտուրիզմից տեղական բնակչության օգտվելու հնարավորությունը անհրաժեշտ է կանխելու նրա կազմակերպման արդյունքում բնության շահագործումը:

Արգելոցի հարակից համայնքներում Էկոտուրիզմի հիմնական շահառուներն են ծառայություններ, կացարաններ, սնունդ, տրանսպորտային միջոցներ տրամադրողները և տեղական տուրօպերատորները: Համայնքները կարող են մատուցել նաև այլ ծառայություններ, ցուցադրել ավանդական ճարտարապետությունը, կենցաղավարումը, արհեստներն ու տնայնագործությունը: Հնարավորության դեպքում պետք է ներգրավել դեռևս պահպանված ավանդույթներ ունեցող ընտանիքները, կազմակերպել հատուկ ազգագրական այցելություններ, փոքրիկ ցուցասրահներ և ընտանեկան թանգարաններ:

Էկոտուրիստական գործունեության մասնակիցները, բնակչության շահագրգռվածությունն ու կարողությունները, ինչպես նաև տրամադրվող միջոցներն ու ծառայությունները պետք է բացահայտվեն հանրային քննարկումների և սոցիոլոգիական հարցումների հիման վրա: Համայնքների հետ պետք է համապատասխան պայմանավորվածություններ ձեռք բերվեն վերը նշված ծառայություններ մատուցող տեղական ազգաբնակչությանը վաղօրոք ընդգրկելու նպատակով: Ծառայությունների ձևավորման, փոքր և միջին բիզնեսի զարգացման նպատակով անհրաժեշտ է ներգրավել մասնավոր ներդրողներին: Անհրաժեշտ է կազմակերպել ուսուցում և սեմինարներ մասնավոր հյուրատներ, սպասարկում և ծառայություններ տրամադրող բնակչության և կազմակերպությունների համար՝ Էկոտուրիզմի զարգացման հնարավորությունների, բիզնեսի կազմակերպման և գործունեության հետագա պլանավորման թեմաներով:

Տեղական բնակչության և արգելոցի համար լրացուցիչ եկամուտների ստեղծումը և դրան զուգահեռ բնապահպանական խնդիրների հաղթահարումը արդյունավետ կազմակերպելու նպատակով անհրաժեշտ կլինի հետագայում ձևավորել համակարգող խորհուրդ, որի հիմնական գործառնությունները պետք է նպատակամղվեն միջոլորտային համագործակցությանը:

7.18. Ծառայությունների և սպասարկման կազմակերպում

Ծառայությունների մատուցման և սպասարկման նպատակով անհրաժեշտ է.

- տրամադրել տեղեկատվական նյութեր տարածքի, այցելուների վարքագծի և ներկայացվող պահանջների վերաբերյալ,
- կնքել համաձայնագրեր Էկոտուրիզմի ծառայություններ մատուցող անհատների և կազմակերպությունների հետ՝ ներառելով պահանջների և սահմանափակումների վերաբերյալ ուղեցույցները,

- մշակել և կիրառել այցելուների կարիքները բավարարող սպասարկման ձևեր և ստանդարտներ կազմակերպությունների և արգելոցի անձնակազմի համար,
- բավարարել այցելուների կարիքները, միաժամանակ ապահովել շահութաբերություն և հետագա ներդրումների հնարավորություն,
- ընթացիկ խնդիրների լուծման նպատակով կազմակերպել սպասարկման ոլորտի մասնակից կողմերի /տուրիստական կազմակերպություններ, օպերատորներ, տեղական բնակչություն, արգելոցի անձնակազմ և այլն/ պարբերական հանդիպումներ,
- կիրառել «կանաչ գնումների» քաղաքականություն, օգտագործել առանց կոնսերվանտների մթերքներ,
- օգտագործել բազմակի օգտագործման առարկաներ, խուսափել վնասատուների առաջացման օջախներից,
- անխափան վիճակում պահպանել սարքավորումներն ու տեխնիկական ողջ համակարգը,
- անձնակազմի կամ այցելուների տեղափոխման համար ավտոտրանսպորտը կիրառել առավելագույն ծանրաբեռնվածությամբ:

Աղյուսակ 19-Այցելությունների կառավարման պահանջներ

Ռազմավարություն	Իրականացում
1. Ռեսուրսների պահպանում և վերականգնում և օգտագործում	1. Վերացնել ազդեցությունները, վերականգնել վնասված տարածքի կամ օբյեկտի բնական /բնականին մոտ/ վիճակը 2. Տեղեկացնել բնապահպանական տեսակետից խոցելի տարածքների և առկա խնդիրների մասին 3. Խոցելի տարածքները դարձնել դժվարամատչելի 4. Խրախուսել արգելոցից դուրս գտնվող տարածքների օգտագործումը 5. Առաջարկել այցելությունների այլընտրանքային տեղամասեր 6. Օգտագործումը սահմանափակել միայն թույլատրված տեղերում 7. Ծառայությունների մատուցումը տեղափոխել խոցելի տարածքներից դուրս 8. Կիրառել վարձավճարների տարբերակված /խրախուսական/ չափեր
2. խոցելի տարածքների ծանրաբեռնվածության նվազեցում, այցելությունների վերահսկում	1. Արգելել գիշերանցը և օթևանումը, երթուղիներից դուրս այցելությունները 2. Արգելել փոխադրամիջոցների կայանատեղը խոցելի տարածքներում 3. Արգելել բնապահպանական տեսակետից խոցելի տարածքների օգտագործումը 4. Տարածքները մեկուսացնել ազդեցություններից 5. Սահմանափակել խոցելի տարածքներում այցելուների քանակը 6. Խրախուսել այցելությունները ոչ ծանրաբեռնված ժամանակահատվածում 7. Արգելել մեծ ազդեցություն ունեցող այցելությունները 8. Սահմանել բարձր վարձավճարներ այցելությունների լավագույն սեզոնում 9. Սահմանափակել այցելությունների տևողությունը 10. Արգելել վնասակար սարքավորումների և հանդերձանքի կիրառումը 11. Պահանջել սահմանված վարքագիծ, սարքավորումներ և ունակություններ 12. Ուսուցանել «վայրի բնության» էթիկա 13. Այցելուներին տեղեկացնել արգելոցի օգտագործման թույլատրելի տեսակները 14. Տեղեկացնել արգելոցում պահպանության պահանջները:

7.19. Ընդհանուր պահանջներ

Շրջակա միջավայրի վրա տուրիզմի բացասական ազդեցությունները կախված են տարածքի առանձնահատկություններից, տուրիստական նպատակներով օգտագործման ինտենսիվությունից և տուրիզմի կառավարման ունակություններից: Արգելոցի տարածքում էկոտուրիզմի (գիտաճանաչողական համակցված էքսկուրսիաների) կազմակերպման համար ներկայացվում են հետևյալ հիմնական պահանջները՝

- բոլոր տիպի այցելությունները, դրանց քանակը և տևողությունը սահմանվում և վերահսկվում են անձնակազմի կողմից,
- արգելոցի անձնակազմը պատասխանատու է տարածքում էկոտուրիզմի կազմակերպման և բնապահպանական նորմերի ապահովման համար,
- արգելոցի տարածքում թույլատրվում են միայն պետական արգելոցի բնապահպանական և կանոնադրական խնդիրների հետ համատեղելի տուրիզմի ձևերը,
- էկոտուրիզմի երթուղիների սպասարկումը ելնում է բնական լանդշաֆտների վրա բացասական ազդեցությունների բացառման սկզբունքից,
- պետարգելոցի սահմաններից ներս արգելվում է գիշերանցը,

- արգելավայրերի տարածքում գիշերանցը թույլատրվում է միայն նախատեսված վրանատեղերում/ճամբարներում,
- պետարգելոցի սահմաններում թույլատրվում են միայն հետիոտն և հեծյալ արշավներ,
- շարժիչային տրանսպորտի օգտագործումը թույլատրվում է միայն էկոտուրիզմի երթուղիներում այդ նպատակով առանձնացված տեղամասերում՝ անձնակազմի ուղեկցությամբ,
- գովազդի ուղղվածությունը հիմնվում է միայն արգելոցի բնական և մշակութային արժեքների նկարագրության և դրանց պահպանության գաղափարախոսության վրա,
- արգելվում են աղտոտիչների և թափոնների կուտակումները,
- հավաքածուների հավաքը թույլատրվում է միայն գիտական նպատակների համար՝ օրենքով նախատեսված դեպքերում:

Էկոտուրիզմի երթուղիների մանրամասն նկարագրություններ և քարտեզներ պարունակող նյութերը նախապատրաստվում են միայն ծառայողական օգտագործման /ուղեկցողներ/ և հատուկ տիպի այցելուների համար:

Այցելությունների կառավարման պահանջներն են.

- այցելուների քանակը պետք է համապատասխանի արգելոցի ուղեկցող անձնակազմի սպասարկման հնարավորություններին և չունենա որևէ բացասական ազդեցություն,
- այցելուների խմբերը տարածքում կարող են գտնվել միայն անձնակազմի ուղեկցությամբ կամ թույլտվությամբ,
- տուրիզմի ձևերը պետք է համապատասխանեն պետարգելոցի բնապահպանական և կանոնադրական խնդիրներին,
- երթուղիները պետք է շրջանցեն խոցելի էկոհամակարգերը,
- այցելությունների ընթացքում պետք է օգտագործել միայն նախատեսված արահետները, ճանապարհներն ու տարածքները,
- էկոտուրիզմի երթուղիների հրատարակված ուղեցույցները չպետք է պարունակեն ճշգրիտ քարտեզներ և մանրամասն նկարագրություններ հազվագյուտ տեսակների ապրելավայրերի և խոցելի էկոհամակարգերի վերաբերյալ,
- մուտքավճարները պետք է սահմանվեն կախված երթուղիների տիպից, բարդությունից, հետաքրքրությունից, այցելուների նպատակային խմբերից, սեզոնից, պահանջարկից և այլն,
- արգելոցի անձնակազմը պատասխանատու է այցելուների սպասարկման, անվտանգության և բնապահպանական նորմերի ապահովման համար:

7.20. Ենթակառուցվածքներին ներկայացվող պահանջներ

Արգելոցի տարածքում ենթակառուցվածքը պետք է նախագծվի, կառուցվի և սպասարկվի շրջակա բնական և մշակութային միջավայրին համահունչ /հիմնականում փայտանյութից/, լինի խիստ սահմանափակ, փոքրածավալ և տեղադրվի նրա սահմաններից դուրս /բացառությամբ էկոտուրիզմի երթուղիների վրա նախատեսվածները/: Էկոտուրիզմը սպասարկող ենթակառուցվածքները պետք է նախագծվեն և կառուցվեն շրջանցելով տարածքում հանդիպող հայկական մուֆլոնի, բեզուարյան այծի, առաջավորասիական հովազի, կովկասյան գորշ արջի և ՀՀ Կարմիր Գրքում գրանցված բույսերի և այլ հազվագյուտ կենդանիների ապրելավայրերը: Ենթակառուցվածքների նախագծումը և դիզայնը պետք է ծառայի արգելոցի հիմնական նպատակային նշանակության և նրա առանձնահատկությունների ընդգծմանը և լուսաբանմանը:

Ենթակառուցվածքը պետք է լինի պարզ, հեշտ կառավարելի՝ հնարավորինս խուսափելով նոր ենթակառուցվածքների ստեղծումից.

- կառույցների չափերը պետք է համապատասխանեն տեղագրությանը և բուսածածկին,

- կառույցների նախագծերը պետք է հաշվի առնեն տարածքի պատմությունը, մշակութային առանձնահատկությունները, ավանդույթները, բնապատկերը, լանդշաֆտային, գունային առանձնահատկությունները և այլն,
- կառույցները պետք է նախագծվեն առավելագույն էներգախնայողության սկզբունքներով՝ հնարավորության դեպքում կիրառելով վերականգնվող էներգիայի աղբյուրներ և այլընտրանքային էներգիա /արևային կոլեկտորներ, քամու էներգիա, փոքր Հէկ - եր, ջերմության կրկնակի օգտագործում և այլն/,
- կառույցների նախագծերը և շահագործումը պետք է հիմնված լինեն ջրօգտագործման քանակի, ջրի արտահոսքի, աղմուկի, լույսի, աղտոտման, թափոնների և միջավայրը խախտող այլ գործոնների նվազագույն կիրառման վրա,
- կառույցման նպատակով պետք է օգտագործվեն նվազագույն խնամք պահանջող, տարածքին հարմար, էկոլոգիապես անվտանգ, անթափոն և տեղական նյութեր,
- օգտագործել ավտոնոմ աշխատող սարքավորումներ, մեխանիզմներ և ենթակառուցվածքներ:

7.21. Շրջակա միջավայրի վրա հնարավոր ազդեցությունները

Շրջակա միջավայրի վրա էկոտուրիզմը կարող է թողնել տարբեր բացասական հետևանքներ, որոնք կարող են դրսևորվել տուրիզմի տարբեր փուլերում և պահանջում են այցելուների սպասարկման, քանակի և վարքագծի կառավարում, բնապահպանական տեխնոլոգիաների, տուրիստական գործունեությունը կարգավորող մեթոդականների կիրառում և այլ կանխարգելիչ գործողություններ: Քանի որ արգելոցի կառավարման նպատակը նրա էկոհամակարգերի պահպանությունն է, անհրաժեշտ է տուրիստական գործունեությունից առաջ գնահատել դրա թույլատրելիությունը, հնարավոր հետևանքներն ու էկոլոգիական ռիսկերը, կարգավորել դրա ինտենսիվությունն ու կազմակերպել ազդեցությունների մեղմացման միջոցառումներ:

Շրջակա միջավայրի վրա տուրիստական և ռեկրեացիոն գործունեության տարբեր ձևերի ազդեցության չափորոշիչները /ֆիզիկական, կենսաբանական, սոցիալական, մշակութային, տնտեսական/ անհրաժեշտ են շրջակա միջավայրի վրա տուրիստական և ռեկրեացիոն գործունեության ազդեցության գնահատման, տարածքի ծանրաբեռնվածությունը որոշելու և սահմանափակումները կիրառելու, մոնիթորինգի, վիճագրական տվյալների հավաքագրման և տարածքների օգտագործման սկզբունքների մշակման և կիրառման համար:

Դրանց ընտրությունը իրականացվում է տեղական պայմաններին համապատասխան և ենթակա է փոփոխությունների և ճշգրտումների: Դրանք սահմանվում են կոնկրետ ազդեցության տեղերին, ձևերին, ծավալներին և ժամանակին համապատասխան: Ազդեցության հիմնական թիրախներն են տուրիստական բոլոր տիպերի ենթակառուցվածքները /գիշերելու և սնվելու վայրեր, արահետներ, հանգստի տաղավարներ/, պատմամշակութային և բնության հուշարձանները, գետերի հունները, տեղանքի բնորոշ կենսաբազմազանության տեսակների ապրելավայրերը, տուրիզմի բնապահպանական արդյունավետությունը և այլն:

Շրջակա միջավայրի վրա բացասական ազդեցություն են թողնում արահետների բարեկարգումը /կառուցումը/, տրոքումը, նորերի ստեղծումը, այցելությունների կենտրոնների, կացարանների, դիտակետերի և այլ ենթակառուցվածքների կառուցումը, տարածքների յուրացումը, ազդեցությունները վայրի կենդանիների բնակմիջավայրերի վրա, մարդկային խմբերի առկայությունը, աղմուկը, կենդանիների անհանգստացումը, ջրահեռացման և կոյուղու համակարգերի կառուցումը, տեխնիկայի և ավտոմեքենաների առկայությունը, ջրերի օգտագործումը, աղտոտումը, էրոզիայի առաջացումը, կենցաղային աղբի կուտակումը և հեռացման խնդիրները, ացդեցությունները բուսածածկի վրա, բույսերի հավաքը, հրդեհավտանգության բարձրացումը և այլ գործոններ:

7.22. Էկոտուրիզմի ազդեցությունների մոնիթորինգ

Արգելոցի անձնակազմից պահանջվում է տուրիզմի հետ կապված ազդեցությունների գնահատում և կառավարում: Պետք է իրականացնել համապատասխան ինդիկատորների պարբերաբար դիտանց, տուրիզմի ազդեցության վերաբերյալ տվյալների հավաքագրում, վերլուծություն և գնահատում: Դրա արդյունքում որոշվում և պլանավորվում են խնդիրների լուծմանն ուղղված անհրաժեշտ գործողությունները:

Տուրիզմի ձևերի, ինչպես նաև տրամադրվող ծառայությունների սահմանումն ու վերահսկումը տուրիզմի կառավարման հիմնական բաղկացուցիչներն են: Ծառայությունների որակի մոնիթորինգը ներառում է այցելուների կարիքների բավարարման վերաբերյալ տվյալների հավաքագրումը, վերլուծությունը և գնահատումը: Արգելոցի անձնակազմը պետք հավաքագրի, վերլուծի և գնահատի նաև էկոտուրիզմի ենթակառուցվածքների վիճակի և դրանց վրա ազդեցությունների հետ կապված տեղեկատվությունը, մշակի դրանց կանխարգելման և վերացման միջոցառումներ:

Տուրիզմի հետ կապված հիմնական ազդեցություններն են՝
ա/ բնապահպանական՝ կապված բնության վրա բացասական ազդեցության հետ,
բ/ սոցիալ մշակութային՝ կապված մշակութային արժեքների և տեղական համայնքների բնականոն կյանքի վրա բացասական ազդեցության հետ:

Բնապահպանական նպատակներով տուրիզմի ազդեցության գնահատման և մոնիթորինգի իրականացման հիմնական թիրախներն են ենթակառուցվածքը, արահետները, հանգստի և գիշերանցի տեղամասերը, բնության և պատմության հուշարձանները, կենսաբազմազանությունը և առանցքային բնակմիջավայրերը:

Դրանց վրա էկոտուրիզմի բացասական ազդեցությունների գնահատման չափանիշները տարաբաժանվում են հետևյալ տեսակների.

Ֆիզիկական /թափոնների և աղբի գոյացում, ջրային պաշարների օգտագործման քանակական փոփոխություններ, ջրահեռացման և կոյուղու համակարգի փոփոխություններ, արահետների տրորում և նորերի գոյացում, ենթակառուցների տակ հողաձածկույթի օգտագործում, բնության և պատմության հուշարձանների խաթարում, խարույկների /հրդեհների/ առկայություն:

Կենսաբանական /այցելությունների հետևանքով բուսածածկի և անտառների խախտում, ջրային պաշարների որակական փոփոխություններ, թռչունների բնադրավայրերի կրճատում, կենդանիների զբաղեցրած արեալների փոփոխություններ և դրանց անհանգստացում, ֆլորայի և ֆաունայի ինվազիոն տեսակների ազդեցություն, հրդեհների քանակության և հաճախականության ավելացում/:

Սոցիալ-տնտեսական նպատակներով տուրիզմի ազդեցության գնահատման և մոնիթորինգի իրականացման հիմնական ինդիկատորներն են հարակից համայնքների վիճակագրական տվյալները և դրանց դինամիկան, տուրիզմի ոլորտում ներգրավված բնակիչների և կազմակերպությունների եկամուտները, ծառայությունները և դրանց արդյունավետությունը, այցելուների տիպերը, քանակը ամսվա և սեզոնի կտրվածքով, էկոտուրիզմի ֆինանսական արդյունավետությունը:

Ազդեցությունները տարաբաժանվում են հետևյալ տեսակների.

սոցիոմշակութային /պատմամշակութային ժառանգության վիճակը, հոդօգտագործման տեսակների և ծավալների փոփոխությունը, տուրիզմի հետ կապված ապրանքների և ծառայությունների մատուցման ծավալները, տեղական բնակչության և տուրիստների միջև փոխհարաբերությունները, ազդեցությունները տեղական բնակչության կենսամակարդակի, վարքագծի և ավանդույթների վրա/:

տնտեսական /նոր աշխատատեղերի և եկամտի աղբյուրների առկայությունը, ծառայությունների մատուցումից ստացված եկամուտները, տուրիզմի կառավարման նպատակներով ծախսվող միջոցները, ապրանքների և ծառայությունների մատուցման գների

փոփոխությունները, ենթակառուցվածքների քանակը և որակը, հյուրատների, ռեստորանների և սպասարկման այլ կետերի առկայությունը, տեղական արհեստների զարգացումը /կրճատումը/, սովորույթների վրա ազդեցությունները և այլն:

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

Աղյուսակ 20- «Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ - ում այցելությունների կազմակերպման գործողությունների ծրագիր

ՀՀ	Գործողություն	Կատարման ժամկետ	Պատասխանատու	Ֆինանսավորման աղբյուր
1.	Կառուցվածքային բարելավում			
	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ-ի էկոտուրիզմի կառավարման բաժնի ստեղծման վերաբերյալ առաջարկությունների մշակում:	2014թ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինանսավորում
	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ-ի նոր կառուցվածքի և հաստիքացուցակի հաստատում:	2014թ	ՀՀ ԲՆ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր
	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ-ի կողմից տրամադրվող ծառայությունների ցանկի և սակագների հաստատում	2014թ	ՀՀ ԲՆ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր
2.	Կարողությունների հզորացում			
	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ-ի էկոտուրիզմի կառավարման բաժնի անձնակազմի վերապատրաստում:	2014-2016թթ	ՀՀ ԲՆ, «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինանսավորում և միջազգային ֆինանսավորում
	Անձնակազմի համար ուսումնական ուղևորությունների իրականացում:	2014-2016թթ	ՀՀ ԲՆ	Պետ. բյուջե՝ ծրագրային ֆինանսավորում և միջազգային ֆինանսավորում
	ՊՈԱԿ-ի էկոտուրիզմի կառավարման բաժնի համար գույքի և հանդերձանքի ձեռք բերում:	2014թ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինանսավորում և միջազգային ֆինանսավորում
	Էկոտուրիզմի ենթակառուցվածքների զարգացում:	2014-2018թթ	ՀՀ ԲՆ, ՀՀ ՏԿՆ, «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ, հարակից համայնքներ, մասնավոր սեկտոր	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինանսավորում և միջազգային ֆինանսավորում, հարակից համայնքների, համապատասխան կազմակերպությունների սեփական միջոցներ
	Գովազդային նյութերի և վեբկայքի ստեղծում:	2014-2018թթ	ՀՀ ԲՆ, «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ ծրագրային ֆինանսավորում և միջազգային ֆինանսավորում
	Էկոտուրիզմի վերաբերյալ ազգաբնակչության իրազեկության բարձրացում:	2014-2018թթ	ՀՀ ԲՆ, «Շիկահող» պետական արգելոց»	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինանսավորում և

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

ՀՀ	Գործողություն	Կատարման ժամկետ	Պատասխանատու	Ֆինանսավորման աղբյուր
3.	Արգելոցի, արգելավայրերի և նրանց պահպանման գոտու տարածքներում տուրիստական հիմնական ենթակառուցվածքների /այցելուների կենտրոն, ճանապարհներ, արահետներ, ուղեփակոցներ, տաղավարներ, կացարաններ և այլն/ կառուցման կամ վերանորոգման նախագծերի մշակում:	2014-2018թթ	ՊՈԱԿ ՀՀԲՆ, «Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ	միջազգային ֆինանսավորում
	Արգելոցի, արգելավայրերի և նրանց պահպանման գոտու տարածքներում տուրիստական ենթակառուցվածքների կառուցում /ձեռք բերում/ կամ վերանորոգում:	2014-2018թթ	ՀՀԲՆ, «Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ ծրագրային ֆինանսավորում, միջազգային ֆինանսավորում

ԳԼՈՒԽ 8. «ՇԻԿԱՀՈՂ» ԱՐԳԵԼՈՑԻ, «ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ», «ԽՈՒՍՏՈՒՓ» և «ՍՈՍՈՒ ՊՈՒՐԱԿ» ԱՐԳԵԼԱՎԱՅՐԵՐԻ 2014 - 2018թթ. ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐ

8.1.«Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի հաստիքացուցակ

Սույն աղյուսակում տրված է պաշտոնների անվանումը ըստ հաստիքացուցակի, ինչպես նաև հաստիքային միավորների թիվը 2014 թ.-ի հունվարի 1-ի դրությամբ: «Շիկահող» ՊՈԱԿ-ում նախատեսվում է ընդամենը 85 հաստիք:

Աղյուսակ 21

N/N	Պաշտոնների անվանումը ըստ հաստիքացուցակի	Հաստիքային միավորների թիվը 2014 թվականի հունվարի 1-ի
1	2	3
1	Տնօրեն	1
2	Գլխավոր հաշվապահ	1
3	Հաշվապահ	1
4	Գործավար	1
5	Տնտեսագետ	1
6	Ինժեներ մեխանիկ	1
7	Տնտեսվար-պահեստապետ	1
8	Վարորդ	3
9	Հավաքարար	2
10	Պահակ	3
11	Տնօրենի տեղակալ գիտության գծով-գիտական բաժնի պետ	1
12	Առաջատար մասնագետ-բուսաբան	1
13	Առաջատար մասնագետ-կենդանաբան	1

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

14	Առաջատար մասնագետ-լանդշաֆտագետ	1
15	Այցելուների սպասարկման բաժին	1
16	Ուղեկցող	3
17	Տնտեսուհի-այցելության կենտրոնի	1
18	Տնօրենի տեղակալ պահպանության գծով-պահպանության բաժնի պետ	1
19	Առաջատար մասնագետ-անտառագետ	1
20	Առաջատար մասնագետ-պահպանության ինժեներ	1
21	Տեսուչ բուսական և կենդանական աշխարհի պահպանության գծով	2
22	Շիկահողի տեղամասի պետ	1
23	Շիկահողի տեղամասային տեսուչ	5
24	Մթնածորի տեղամասի պետ	1
25	Մթնածորի տեղամասային տեսուչ	5
26	«Մոսու պուրակ» արգելավայրի պետ	1
27	«Մոսու պուրակ» արգելավայրի տեսուչ	2
28	«Մոսու պուրակ» արգելավայրի բանվոր	2
29	«Խուստուփ» արգելավայրի պետ	1
30	«Խուստուփ» արգելավայրի Քաջարանի տեղամասի պետ	1
31	«Խուստուփ» արգելավայրի Քաջարանի տեղամասի տեսուչ պահպանության/որսահսկողական	3
32	«Խուստուփ» արգելավայրի Գեղի տեղամասի պետ	1

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

33	«Խուստուփ» արգելավայրի Գեղի տեղամասի տեսուչ պահպանության/որսահսկողական	3
34	«Զանգեզուր» արգելավայրի պետ	1
35	Որսահսկողական խմբի պետ	1
36	Տեսուչ որսահսկողական	4
37	Գեղիի տեղամասի պետ	1
38	Գեղիի տեղամասի տեսուչ պահպանության	5
39	Քաջարանի տեղամասի պետ	1
40	Քաջարանի տեղամասի տեսուչ պահպանության	5
41	Տաթև տեղամասի պետ	1
42	Տաթև տեղամասի տեսուչ պահպանության	4
43	Միսիանի տեղամասի պետ	1
44	Միսիանի տեղամասի տեսուչ պահպանության	4
45	Բանվոր-հակահրդեհային	2
	Ընդամենը	85

8.2. «Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ի գործուղման ծախսերի հաշվարկ

Սույն աղյուսակում տրված է 2013 թ. և 2014 թ. համար նախատեսված գործողումների տևողությունը, մեկնողների թիվը, գործուղման վայրը, համապատասխան ծախսերը և ծախսերի տարբերությունը:

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

հազ. դրամ																
N/N	Գործուղման վայրեր	2013 թ.							2014 թ.							Ծախսերի տարբերությունը
		Գործուղման տևողությունը	Գործուղման մեկնողների թիվը	Օրապահիկ	Գիշերավարձ		Ճանապարհաձև 1 անձի համար մեկ ուղղությամբ	Ընդամենը ծախսեր	Գործուղման տևողությունը	Գործուղման մեկնողների թիվը	Օրապահիկ	Գիշերավարձ		Ճանապարհաձև 1 անձի համար մեկ ուղղությամբ	Ընդամենը ծախսեր	
					Վճարը 1 օրվա համար	Ընդամենը						Վճարը 1 օրվա համար	Ընդամենը			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1	Երևան	4	15	120.0	5.0	225.0	3.5	450.0	4	15	120.0	5.0	225.0	3.5	450.0	0.0
2	Երևան	3	9	54.0	5.0	90.0	3.5	207.0	3	9	54.0	5.0	90.0	3.5	207.0	0.0
3	Երևան	4	4	32.0	5.0	60.0	3.5	120.0	4	4	32.0	5.0	60.0	3.5	120.0	0.0
4	Երևան			0.0		0.0		0.0	3	1	6.0	5.0	10.0	3.5	23.0	23.0
5	Երևան			0.0		0.0		0.0	3	1	6.0	5.0	10.0	3.5	23.0	23.0
	Ընդամենը		28	206.0		375.0	10.5	777.0			218.0		395.0	17.5	823.0	46.0

8.3. «Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ի վարչական շենքերի և շինությունների՝ 2014 թվականի ջեռուցման համար անհրաժեշտ էլեկտրաէներգիայի ծախսերի հաշվարկ

Սույն աղյուսակում տրված են «Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ի վարչական շենքի և այլ գործող շինությունների, այցելուների կենտրոնի, «Զանգեզուր» արգելավայրի երկու տեղամասի համար պահպանության կորդոնների, «Խուստուփ» արգելավայրի երկու տեղամասի համար պահպանության կորդոնների՝ 2014 թվականի ջեռուցման համար անհրաժեշտ էլեկտրաէներգիայի ծախսերն ըստ շենքի տեսակի, ծավալի, զբաղեցրած տարածքի, ջերմային էներգիայի տարեկան ծախսի նորմի: Ջեռուցման համար էլեկտրաէներգիայի ընդհանուր ծախսը կկազմի 1267.7 հազար դրամ:

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

Ն/Ն	Բնակավայրը	Շենքի տեսակը (քար / պանելային, միաձույլ)	Շենքի ծավալը (խոր/մետր) հաշվարկված արտաքին չափերով	այդ թվում՝ գբաղեցրած տարածքի ծավալը (խոր. մետր)	Ջերմային էներգիայի տարեկան ծախսի նորմը կվտ.ժ/ խոր.մետր	Ընդամենը տարեկան ծախսի նորմը (կվտ.ժ)	Ընդամենը ջեռուցման համար էներգիայի ծախս (հազ. դրամ)
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Վարչական շենք և այլ գործող շինություններ	քար	2030	1130	31.3	35369.0	1061.1
2	«Շիկահող» ՊՈԱԿ-ի այցելուների կենտրոն	քար	200	100	31.3	3130.0	93.9
3	Պահպանության կորդոններ «Զանգեզուր» արգելավայրի 2 տեղամասի համար	փայտ	120	60	31.3	1878.0	56.3
4	Պահպանության կորդոններ «Խուստուփ» արգելավայրի 2 տեղամասի համար	փայտ	120	60	31.3	1878.0	56.3
	Ընդամենը	x	x	x	x	42255.0	1267.7

8.4.«Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ի 2014 թ.-ի էլեկտրաէներգիայի ծախսերի /բացառությամբ ջեռուցման/ հաշվարկ

Սույն աղյուսակում տրված են էլեկտրաէներգիայի ծախսերը առանց ջեռուցման ծախսերի: Ընդհանուր էլեկտրաէներգիայի ծախսը 2014 թ.-ին կկազմի 876.5 հազար դրամ:

Աղյուսակ 24

		Համակարգիչների քանակը (հատ)	Հզորությունը	Շահագործման ժամերի տարեկան քանակը	Շենքերի և շինությունների մակերեսը (քառ/մետր)	Տարեկան ծախսի նորմը (կվտ.ժ)	Ընդամենը տարեկան ծախսի նորմը (կվտ.ժ)	Ընդամենը էլեկտրաէներգիայի ծախս (հազ. դրամ)
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Լուսավորության և կենցաղային սարքերի ծախսի, օդի լավորակման դեպքում՝ շենքերի և շինությունների 1քառ/մետր մակերեսի համար	x	x	x		29.32	0.0	0.0
2	Լուսավորության և կենցաղային սարքերի ծախսի, առանց օդի լավորակման դեպքում՝ շենքերի և շինությունների 1 քառ/մետր մակերեսի համար (գործող շինությունների համար)	x	x	x	682.7	21.4	14609.8	438.3
	Շիկահող ՊՈԱԿ-ի այցելուների կենտրոն	x	x	x	100	21.4	2140.0	64.2
	Պահպանության կորդոններ «Զանգեզուր» արգելավայրի 2	x	x	x	60	21.4	1284.0	38.5

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

	տեղամսի համար							
	Պահպանության կորդոններ «Խուստուփ» արգելավայրի 2 տեղամսի համար	x	x	x	60	21.4	1284.0	38.5
3	Համակարգիչների՝ 1 հատի համար, որը ներառում է տպիչ սարքերի և այլ կազմտեխնիկայի ծախսը, 8-ժամյա աշխատանքային օրվա համար (գործող)	3	x	x	x	1100	3300.0	99.0
	Շիկահող ՊՈԱԿ-ի այցելուների կենտրոն	2	x	x	x	1100	2200.0	66.0
	Պահպանության կորդոններ «Զանգեզուր» արգելավայրի 2 տեղամսի համար	2	x	x	x	1100	2200.0	66.0
	Պահպանության կորդոններ «Խուստուփ» արգելավայրի 2 տեղամսի համար	2	x	x	x	1100	2200.0	66.0
4	Այլ հատուկ սարքեր /վերելակներ, ներքին հեռախոսակայաններ, արտաքին լուսավորություն և այլն/		0.0	0.0	x	x	0.0	0.0
	այդ թվում՝							0.0
4.1		x			x	x	0.0	0.0

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

4.2		x			x	x	0.0	0.0
4.3		x			x	x	0.0	0.0
4.4		x			x	x	0.0	0.0
	Ընդամենը		x	x	x	x	29217.8	876.5

8.5.Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ - ի ջրօգտագործման նորմայի հաշվարկ

Մույն աղյուսակում տրված է «Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ի հաստիքային յուրաքանչյուր միավորի համար սահմանված ջրօգտագործման նորման՝ օրական, ամսական և տարեկան կտրվածքով, ինչպես նաև տարեկան նորման խմ-րով, և ջրմուղ-կոյուղուց օգտվելու սակագինը: Ջրմուղ-կոյուղուց օգտվելու վարձի վճարման ընդհանուր ծախսը 2014 թվականի համար կկազմի 79. 7 հազար դրամ:

Աղյուսակ 25

Կազմակերպություն	Աշխատողների թվաքանակը տարվա հաշվարկով /մարդ/	Հաստիքային յուրաքանչյուր միավորի համար սահմանված ջրօգտագործման նորման /լիտր/			Տարեկան նորման խմ-րով	Տարեկան ծավալը հաստիքային բոլոր միավորների համար /խմ/	Ջրմուղ-կոյուղուց օգտվելու սակագինը /դրամ/	Ջրմուղ-կոյուղուց օգտվելու վարձի վճարման ընդհանուր ծախսը 2014 թվականի համար /հազ.դրամ/
		Օրական*	ամսական	տարեկան				
«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	85	30	651	7812	7.812	664.0	120.00	79.7

8.6. «Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ի 2014 թվականի կապի ծառայությունների վճարների հաշվարկ

Մույն աղյուսակում տրվում է կապի ծառայությունների վճարների հաշվարկը ըստ բաժանորդային վարձի, հեռախոսային խոսակցությունների, փոստային ծառայությունների և հատուկ հեռախոսակապի հաստիքի/ների կամ ստորաբաժանման համար: Կապի ծառայությունների ընդհանուր վճարը տարեկան կկազմի 1193797.6 դրամ առանց ԱԱՀ և 1432557.1 ներառյալ ԱԱՀ:

Աղյուսակ 26

h/h	Հաստիքը կամ ստորաբաժանումը		Բաժանորդային վարձ														Հեռախոսային խոսակցություններ				Փոստային կապի ծառայություններ	Հատուկ հեռախոսակապ	Ընդամենը կապի ծառայությունների վճարները (տարեկան)
			Փոքր ունակությամբ (PABX) հեռախոսակապայաններ չշահագործող մարմինների սովորական հեռախոսի բաժանորդային վարձ (տարեկան)		Փոքր ունակությամբ (PABX) հեռախոսակապայաններ շահագործող մարմինների սովորական հեռախոսի բաժանորդային վարձ (տարեկան)		Ընդամենը սովորական հեռախոսի բաժանորդային վարձ (տարեկան)	Տեղական ելից հեռախոսային խոսակցություններ					միջքաղաքային և դեպի բջջային ցանց ելից հեռախոսային խոսակցություններ, այդ թվում՝ ֆաքսի միջքաղաքային հաղորդագրություններ	միջքաղաքային ելից հեռախոսային խոսակցություններ, այդ թվում՝ ֆաքսի միջքաղաքային հաղորդագրություններ	Ընդամենը հեռախոսային խոսակցությունների համար սահմանված վճար	Հեռախոսային խոսակցությունների տարեկան սահմանաչափ							
			քանակը	(դրամ)	քանակը	(ս.6 x գինը x12) դրամ		(դրամ)	(րոպե)	դրամ	դրամ	(դրամ)					(դրամ)	(դրամ)	(դրամ)	(դրամ)			
1	2	3	4	5	6	7	8	9				10	11	12	13	14	15	16	17				
	Մինչև 10 հաստիքային միավոր վարչական ապարատ ունենալու դեպքում	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	50000						

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

	10-20 հաստիքային միավոր վարչական ապարատ ունենալու դեպքում																		
	10-20 հաստիքային միավոր վարչական ապարատ ունենալու դեպքում	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	100000		100000
	20 հաստիքային միավորից ավելի վարչական ապարատ ունենալու դեպքում	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	200000		
	Ղեկավար	1		60000.0	3		60000.0	3000	10500	5170.8	15670.8	0.0	8000.0	0.0	23670.8	284049.6	x	0.0	344049.6
	Ղեկավարի տեղակալ	2		0.0			0.0	1500	0	5170.8	5170.8	0.0	4000.0	0.0	9170.8	220099.2	x	0.0	220099.2
	Կազմակերպության վարչական ապարատի ինքնուրույն ստորաբաժանումներ և տարածքային ստորաբաժանումներ	3		60000	3		180000.0	2250	4875	5170.8	10045.8	0	3000	0	13045.8	469648.8	x	0	529648.8
	Տեսչական և հսկողական գործառնություններ իրականացնող անձնակազմի կողմից օգտագործվող կապի հատուկ միջոց		x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
	Կապի այլ ծառայություններ /թվարկել և ներկայացնել	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	0.0

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

	պայմանագրերը/																		
	ինտերնետ կապ, հեռախոսակապ ինտերնետի համար	Ըստ կնք ված պայ ման ագր երի	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x				
	ռադիո կամ այլ կապի անձնական օգտագործման հատուկ միջոց/րոպե/	1300 րոպ ե	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x				
		x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
		x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
	Ընդամենը առանց ԱԱՀ	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	1193 797.6
	Ընդամենը՝ ներառյալ ԱԱՀ	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	1432 557.1

8.7.«Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ի տրանսպորտային միջոցների պահպանման ծախսերի հաշվարկ

Սույն աղյուսակում տրված է տրանսպորտային միջոցների պահպանման ծախսերի հաշվարկը ըստ բենզինի, ավտոգազի, շարժիչի յուղի, արգելակման հեղուկի, անտիֆրիզի համար նախատեսված ծախսերի: Ընդհանուր ծախսը կկազմի 9240.2 հազար դրամ:

Աղյուսակ 27

N / N	Տրանսպորտի անվանումը	Պետ համարանիշը	Տարեկան վազըը կմ	Բենզին				Ավտոգազ	Շարժիչի յուղ				Արգելակման հեղուկ			Անտիֆրիզ			ԸՆԴՀԱՄԵՆԸ /հազ.դրամ/
				լ / 100կմ	քանակը /լ/	միավորի գինը (դրամ)	գումարը (հազ.դրամ)		գումարը (հազ.դրամ)	100լ բենզինի քանակը	միավորի գինը (դրամ)	գումարը (հազ.դրամ)	լ / տարի	միավորի գինը (դրամ)	գումարը (հազ.դրամ)	լ / տարի	միավորի գինը (դրամ)	գումարը (հազ.դրամ)	
1	ՌԱԱ - 315142	971ՍԼ51	6000	17	1020.0	420	428.4		3.5	126	500	63	6	1665	10	10	600	6	507.4
	ՌԱԱ - 315142	971 ՍԼ51	9000					450.0											450.0
2	ՌԱԱ - 315143	280SU51	14400	17	2448.0	420	1028.2		3.5	126	500	63	6	1665	10	10	600	6	1107.2
3	Նիսան-պատրուլ	664 SU51	10000	13	1300.0	420	546.0		3.5	126	500	63	6	1665	10	10	600	6	625.0
	Նիսան-պատրուլ	664 SU51	15000					500.0				63			10			6	579.0
4	Հոնդա-SONATA	757 SU51	21000	13	2730.0	420	1146.6		3.5	126	500	63	6	1665	10	10	600	6	1225.6
5	ՌԱԱ դիզել	222 SU51	21000	12	2520.0	410	1033.2		3.5	126	500	63	6	1665	10	10	600	6	1112.2
6	ԳԱԱ - 66 դիզել	437 SU51	10800	15	1620.0	410	664.2		3.5	126	500	63	6	1665	10	10	600	6	743.2
7	Միցուբիսի L-200	851SU51	21000	8	1680.0	410	688.8												688.8

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

8	Տրակտոր		840	0. 5	420	410	172.2												172.2
																			0.0
9	Ամենագնաց ավտոմեքենա «Զանգեզուր» արգելավայրի Տաթև տեղամասի համար	x	6000	1 7	1020.0	420	428.4		3.5	126	500	63	6	166 5	10	10	600	6	507.4
1 0	Ամենագնաց ավտոմեքենա «Զանգեզուր» արգելավայրի Միսիանի տեղամասի համար	x	6000	1 7	1020.0	420	428.4		3.5	126	500	63	6	166 5	10	10	600	6	507.4
1 1	Ամենագնաց ավտոմեքենա «Խուստովի» արգելավայրի Քաջարան տեղամասի համար	x	6000	1 7	1020.0	420	428.4		3.5	126	500	63	6	166 5	10	10	600	6	507.4
1 2	Ամենագնաց ավտոմեքենա «Խուստովի» արգելավայրի Գեղի տեղամասի համար	x	6000	1 7	1020.0	420	428.4		3.5	126	500	63	6	166 5	10	10	600	6	507.4
																			9240.2

8.8 «Շիկահող» պետական արգելոց ՊՈԱԿ-ի կողմից մատուցվող այցելուների ծառայություններից և տնտեսական գործունեությունից ստացվող եկամուտների հաշվարկ

Սույն աղյուսակը ներկայացնում է մատուցվող ծառայությունների նկարագիրը, համապատասխան ծառայության միավորի գինը, ծառայությունների տարեկան հնարավոր ծավալը, և ծառայությունների մատուցման դիմաց գանձվող եկամուտների ծավալը: Վերջինիս ընդհանուր գումարն է 2000.0 հազար դրամ:

Աղյուսակ 28

N/N	Մատուցվող ծառայությունների նկարագիրը	Ծառայության միավորի գինը /դրամ/	Ծառայությունների տարեկան հնարավոր ծավալը	Ծառայությունների մատուցման դիմաց գանձվող եկամուտների ծավալը /հազ.դրամ/
1	2	3	4	5
1	Մուտքավճար	500	200	100.0
2	Գիշերավարձ	5000	150	750.0
3	Ուղեկցողի տրամադրում	2500	20	50.0
4	Ուղեկցողի տրամադրում	5000	20	100.0
5	Զինքի տրամադրում`	10000	50	500
6	Հեծանիվների տրամադրում`	10000	50	500
	Ընդամենը			2000.0

8.9 «Զանգեզուր» պետական արգելավայրի 2014-2018թ. գնահատված գործառնական բյուջե համաձայն կառավարման պլանի

Սույն աղյուսակը ներկայացնում է «Զանգեզուր» պետական արգելավայրի կառավարման ծրագրի նկարագրությունը և համապատասխան 2014-2018թ. գործառնական բյուջեն ըստ ֆինանսավորման աղբյուրների: Վերջիններս ներառում են պետական բյուջեյից ստացվող ներդրումները, CNF/ԿԲՀ կողմից պլանավորված ներդրումները, այցելուների ծառայություններից, տնտեսական գործունեությունից և այլ միջոցներից ստացվող ներդրումները:

Աղյուսակ 29

Կառավարման ծրագիրը	Միավոր	Հնդհանուր միավոր	Գինը միավորի համար (հազ.դրամ)	Գործառնական բյուջեն 2014թ. համար(հազ.դրամ)			Գործառնական բյուջեն 2015թ. համար(հազ.դրամ) հաշվի առած 5 % գնաճը կամ արժեզրկումը				Գործառնական բյուջեն 2016թ. համար(հազ.դրամ) հաշվի առած 5 % գնաճը կամ արժեզրկումը				Գործառնական բյուջեն 2017թ. համար(հազ.դրամ) հաշվի առած 5 % գնաճը կամ արժեզրկումը				Գործառնական բյուջեն 2018թ. համար(հազ.դրամ) հաշվի առած 5 % գնաճը կամ արժեզրկումը			
				այդ թվում ըստ ֆինանսավորման աղբյուրների`			Հնդհանուր	այդ թվում ըստ ֆինանսավորման աղբյուրների`			Հնդհանուր	այդ թվում ըստ ֆինանսավորման աղբյուրների`			Հնդհանուր	այդ թվում ըստ ֆինանսավորման աղբյուրների`			Հնդհանուր	այդ թվում ըստ ֆինանսավորման աղբյուրների`		
				Պետական բյուջեից	CNF/ԿԲՀ կողմից պլանավորված ներդրում	այցելուների ծառայություններից և տնտեսական գործունեությունից և այլ միջոցներից		Պետական բյուջեից	CNF/ԿԲՀ կողմից պլանավորված ներդրում	այցելուների ծառայություններից և տնտեսական գործունեությունից և այլ միջոցներից		Պետական բյուջեից	CNF/ԿԲՀ կողմից պլանավորված ներդրում	այցելուների ծառայություններից և տնտեսական գործունեությունից և այլ միջոցներից		Պետական բյուջեից	CNF/ԿԲՀ կողմից պլանավորված ներդրում	այցելուների ծառայություններից և տնտեսական գործունեությունից և այլ միջոցներից		Պետական բյուջեից	CNF/ԿԲՀ կողմից պլանավորված ներդրում	այցելուների ծառայություններից և տնտեսական գործունեությունից և այլ միջոցներից

«Հիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

Աշխատող ների աշխատա նքի վարձատր ության ծախսեր																							
Ընդամենը աշխատա վարձեր(12 ամսական աշխատա վարձի հաշվարկո վ)				65155.2	16288.8	2000.0	83444.0	68413.0	17103.2	2200.0	877 16. 2	71833. 6	17958. 4	2420.0	92212. 0	7542 5.3	18856. 3	2662.0	969 43. 6	7 9 1 9 9 6 . 6	1 9 7 9 9 . 1	2928 .2	101923.9
Տնօրեն	մարդ/ ամիս	1	173.0	2076.0	x	x	x	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ
Գլխավոր հաշվապա հ	մարդ/ ամիս	1	131.0	1572.0	x	x	x	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ
Հաշվապա հ	մարդ/ ամիս	1	51.0	612.0	x	x	x	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ
Գործավա ր	մարդ/ ամիս	1	51.0	612.0	x	x	x	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ
Տնտեսագե տ	մարդ/ ամիս	1	68.0	816.0	x	x	x	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ
Ինժեներ մեխանիկ	մարդ/ ամիս	1	68.0	816.0	x	x	x	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ
Տնտեսվար - պահեստա պետ	մարդ/ ամիս	1	51.0	612.0	x	x	x	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ
Վարորդորդ	մարդ/ ամիս	3	51.0	1836.0	x	x	x	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ
Հավթարա ր	մարդ/ ամիս	2	46.3	1111.2	x	x	x	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ
Պահակ	մարդ/ ամիս	3	46.3	1666.8	x	x	x	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ
Տնօրենի տեղակալ գիտությա ն գծով- գիտական բաժնի պետ	մարդ/ ամիս	1	131.0	1572.0	x	x	x	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ
Առաջատ ար մասնագե տ- բուսաբան	մարդ/ ամիս	1	68.0	816.0	x	x	x	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ	ձ

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

Առաջատար մասնագետ-կենդանաբան	մարդ/ամիս	1	68.0	816.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Առաջատար մասնագետ-լանդշաֆտագետ	մարդ/ամիս	1	68.0	816.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Այցելուների սպասարկման բաժին	մարդ/ամիս	1	110.0	1320.0				-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ուղեկցող	մարդ/ամիս	3	68.0	2448.0				-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Տնտեսուհի-այցելության կենտրոնի	մարդ/ամիս	1	46.3	555.6	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Տնօրենի տեղակալ պահպանության գծով-պահպանության բաժնի պետ	մարդ/ամիս	1	131.0	1572.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Առաջատար մասնագետ-անտառագետ	մարդ/ամիս	1	68.0	816.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Առաջատար մասնագետ-պահպանության ինժեներ	մարդ/ամիս	1	68.0	816.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Տեսուչ բուսական կենդանական աշխարհի պահպանության գծով	մարդ/ամիս	2	62.0	1488.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Շիկահողի տեղամասի պետ	մարդ/ամիս	1	73.2	878.4	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

Շիկահողի տեղամասային տեսուչ	մարդ/ամիս	5	62.0	3720.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Մթնածորի տեղամասի պետ	մարդ/ամիս	1	73.2	878.4	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Մթնածորի տեղամասային տեսուչ	մարդ/ամիս	5	62.0	3720.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
«Սոսու պուրակ» արգելավայրի պետ	մարդ/ամիս	1	85.0	1020.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
«Սոսու պուրակ» արգելավայրի տեսուչ	մարդ/ամիս	2	62.0	1488.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
«Սոսու պուրակ» արգելավայրի բանվոր	մարդ/ամիս	2	51.0	1224.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
«Խուստու փ» արգելավայրի պետ	մարդ/ամիս	1	119.0	1428.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
«Խուստու փ» արգելավայրի Լեռնածորի տեղամասի պետ	մարդ/ամիս	1	73.2	878.4	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
«Խուստու փ» արգելավայրի Լեռնածորի տեղամասի տեսուչ պահպանող լծյան/որս անկողական	մարդ/ամիս	3	62.0	2232.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
«Խուստու փ» արգելավայրի Գեղանուշի տեղամասի պետ	մարդ/ամիս	1	73.2	878.4	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

«Նոուստուփ» արգելավայրի Գեղանուշի տեղամասի տեսուչ պահպանության/որսահսկողական	մարդ/ամիս	3	62.0	2232.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
«Զանգեզուր» արգելավայրի պետ	մարդ/ամիս	1	119.0	1428.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Որսահսկողական խմբի պետ	մարդ/ամիս	1	62.0	744.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Տեսուչ որսահսկողական	մարդ/ամիս	4	51.0	2448.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Գեղիի տեղամասի պետ	մարդ/ամիս	1	62.0	744.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Գեղիի տեղամասի տեսուչ պահպանության	մարդ/ամիս	5	51.0	3060.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Քաջարանի տեղամասի պետ	մարդ/ամիս	1	62.0	744.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Քաջարանի տեղամասի տեսուչ պահպանության	մարդ/ամիս	5	51.0	3060.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Տաթև տեղամասի պետ	մարդ/ամիս	1	62.0	744.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Տաթև տեղամասի տեսուչ պահպանության	մարդ/ամիս	4	51.0	2448.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Միսիխանի տեղամասի պետ	մարդ/ամիս	1	62.0	744.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Միսիխանի տեղամաս	մարդ/ամիս	4	51.0	2448.0	x	x	x	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ

«Հիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

ի տեսուչ պահպանության																						
Բանվոր-հակահրդեհային	մարդ/ամիս	2	50.0	1200.0	x	x	x	₪	₪	₪	₪	₪	₪	₪	₪	₪	₪	₪	₪	₪	₪	₪
Բոնուսայի ն ֆոնդ			x	16288.8	2000.0	x	x	17103.2	2200.0	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
2.1.Շարունակական ծախսեր				1576.0	2833.4	0.0	4409.4	1654.8	2975.1	0.0	4629.9	1737.5	3123.8	0.0	4861.4	1824.4	3280.0	0.0	5104.5	1915.6	344.0	5359.7
2.1.1. Գործառնական և բանկային ծառայությունների ծախսեր (ըստ նախորդ տարիների փաստացի ծախսերի)	դրամ	1	300.0	0.0	300.0	0.0	300.0	0.0	315.0	0.0	315.0	0.0	330.8	0.0	330.8	0.0	347.3	0.0	347.3	0.0	364.7	364.7
2.1.2.Էներգետիկ ծառայություններ	դրամ	1		534.9	1609.3	0.0	2144.2	561.7	1689.7	0.0	2251.4	589.7	1774.2	0.0	2364.0	619.2	1862.9	0.0	2482.2	650.2	195.1	2606.3
այդ թվում՝																						
․- Էներգետիկ ծառայություններ	ըստ հաշվարկի		ընդհանուր գումար	218.0	658.5	0.0	876.5	228.9	691.5	0.0	920.4	240.3	726.0	0.0	966.4	252.4	762.3	0.0	1014.7	265.0	80.5	1065.4
․- Ջեռուցման ծառայություններ	ըստ հաշվարկի		ընդհանուր գումար	316.9	950.7	0.0	1267.7	332.8	998.3	0.0	1331.0	349.4	1048.2	0.0	1397.6	366.9	1100.6	0.0	1467.5	385.5	11.6	1540.8
2.1.3. Կամուրջային ծառայություններ				59.8	39.9	0.0	99.7	62.8	41.9	0.0	104.7	65.9	44.0	0.0	109.9	69.2	46.2	0.0	115.4	72.7	48.5	121.2
այդ թվում՝																						

«Հիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

.- Ջրամատ ակարարմ ան և ջրահեռաց ման ծառայությ ուններ	ըստ հաշվ արկի		ընդհան ուր գումար	47.8	31.9	0.0	79.7	50.2	33.5	0.0	83.7	52.7	35.1	0.0	87.8	55.3	36.9	0.0	92. 2	5 8 . 1	3 8 . 7	0.0	96.9
.-Շենքերի պահպանմ ան ծառայությ ուններ /դետատիզ ացիա,աղբ ահանությ ուն/	դրամ	1	20.0	12.0	8.0	0.0	20.0	12.6	8.4	0.0	21.0	13.2	8.8	0.0	22.1	13.9	9.3	0.0	23. 2	1 4 . 6	9 . 7	0.0	24.3
2.1.4. Գապի ծառայությ ուններ	դրամ	1	1432.6	716.3	716.3	0.0	1432.6	752.1	752.1	0.0	150 4.2	789.7	789.7	0.0	1579.4	829. 2	829.2	0.0	165 8.4	8 7 0 . 6	8 7 0 . 6	0.0	1741.3
2.1.5. Ապահովա գրական ծախսեր(ը ստ փաստացի ծախսերի)	դրամ	1	433.0	265.0	168.0	0.0	433.0	278.3	176.4	0.0	454 .7	292.2	185.2	0.0	477.4	306. 8	194.5	0.0	501 .3	3 2 2 . 1	2 0 4 . 2	0.0	526.3
2.1.6. Գույքի և սարքավոր ումների վարձակա յություն					0.0																		
2.1.7.Այլ ծախսեր																							
2.2 Գործողու մների ու շրջագայու թյան ծախսեր(օ րապահիկ +գիշերավ արձ)				823.0	0.0	0.0	823.0	864.2	0.0	0.0	864 .2	907.4	0.0	0.0	907.4	952. 7	0.0	0.0	952 .7	1 0 0 0 . 4	0 . 0	0.0	1000.4

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

Ըստ հաշվարկի	դրամ	1	823.0	823.0	0.0	0.0	823.0	864.2	0.0	0.0	864.2	907.4	0.0	0.0	907.4	952.7	0.0	0.0	952.7	1000.4	0.0	1000.4	
2.3. Պայմանագրային ծառայությունների ձեռքբերում				550.0	3362.5	0.0	3912.5	577.5	3530.6	0.0	4108.1	606.4	3707.2	0.0	4313.5	636.7	3892.5	0.0	4529.2	668.5	4087.1	0.0	4755.7
2.3.1. Վարչական ծառայություններ																							
2.3.2. Համակարգչային ծառայություններ																							
2.3.3. Մասնագիտական զարգացման ծառայություններ - ուսուցման (վերապատրաստման) ծախսեր				0.0	2662.5	0.0	2662.5	0.0	2795.6	0.0	2795.6	0.0	2935.4	0.0	2935.4	0.0	3082.2	0.0	3082.2	0.0	3236.3	0.0	3236.3
Ղեկավար աշխատողներ (6)	մարդ/օր	18	50.0	0.0	900.0	0.0	900.0	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
Տեսուչներ (47)	մարդ/օր	141	12.5	0.0	1762.5	0.0	1762.5	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
2.3.4. Տեղեկատվական ծառայություններ				550.0	500.0	0.0	1050.0	577.5	525.0	0.0	1102.5	606.4	551.3	0.0	1157.6	636.7	578.8	0.0	1215.5	668.5	607.8	0.0	1276.3
այդ թվում՝																							
Տեղեկատվական ծախսեր (ըստ փաստացի ծախսերի)	դրամ	1	50.0	50.0	0.0	0.0	50.0	52.5	0.0	0.0	52.5	55.1	0.0	0.0	55.1	57.9	0.0	0.0	57.9	60.8	0.0	60.8	

«Հիկահող» արգելից ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

Բուկլետսեն րի տպագրու թյուն	դրամ	1	1000.0	500.0	500.0	0.0	1000.0	525.0	525.0	0.0	105 0.0	551.3	551.3	0.0	1102.5	578. 8	578.8	0.0	115 7.6	6 0 7 · 8	6 0 7 · 8	0.0	1215.5
2.3.5.Ներկ այացուցչ ական ծախեր	դրամ	1	200.0	0.0	200.0	0.0	200.0	0.0	210.0	0.0	210 .0	0.0	220.5	0.0	220.5	0.0	231.5	0.0	231 .5	0 · 0	2 4 3 · 1	0.0	243.1
2.3.6.Հերի անուր բնույթի այլ ծառայությ ուններ																							
2.4. Ընթացիկ եղբայր և սպանդան ւմ				400.0	4250.0	0.0	4650.0	420.0	4462.5	0.0	488 2.5	441.0	4685.6	0.0	5126.6	463. 1	4919.9	0.0	538 3.0	4 8 6 · 2	5 1 6 5 · 9	0.0	5652.1
2.4.1. Շենքերի ու կառույցն րի սպանդան ւմ և ընթացիկ եղբայր	դրամ	1	1850.0	100.0	1750.0	0.0	1850.0	105.0	1837.5	0.0	194 2.5	110.3	1929.4	0.0	2039.6	115. 8	2025.8	0.0	214 1.6	1 2 1 · 6	2 1 2 7 · 1	0.0	2248.7

«Հիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

2.4.2. Մեքենանե րի ու սարքավոր ումների սպասարկո ւմ և ընթացիկ նորոգում(բառ փաստացի կարիքներ ի)	դրամ	1	2800.0	300.0	2500.0	0.0	2800.0	315.0	2625.0	0.0	294 0.0	330.8	2756.3	0.0	3087.0	347. 3	2894.1	0.0	324 1.4	3 6 4 . 7	3 0 3 8 . 8	0.0	3403.4
.- Սարքավո րումների սպասարկ ում (համակա րգիչներ, տպիչներ և այլն)	դրամ	1	300.0	100.0	200.0	0.0	300.0	105.0	210.0	0.0	315. 0	110.3	220.5	0.0	330.8	115. 8	231.5	0.0	347 .3	1 2 1 . 6	2 4 3 . 1	0.0	364.7
.- Ամենագն աց ավտոմեքե նաների տեխսպաս արկում	դրամ	1	2300.0	100.0	2200.0	0.0	2300.0	105.0	2310.0	0.0	241 5.0	110.3	2425.5	0.0	2535.8	115. 8	2546.8	0.0	266 2.5	1 2 1 . 6	2 6 7 4 . 1	0.0	2795.7
.- Տրակտորի տեխսպաս արկում	դրամ	1	200.0	100.0	100.0	0.0	200.0	105.0	105.0	0.0	210. 0	110.3	110.3	0.0	220.5	115. 8	115.8	0.0	231 .5	1 2 1 . 6	1 2 1 . 6	0.0	243.1
2.5. Ելութեք				5732.1	14733.1	0.0	20465.2	6018.7	4628.5	0.0	106 47. 2	6319.6	15701. 1	0.0	22020. 8	6635 .6	5102.9	0.0	117 38. 5	6 9 6 7 4 . 4	1 6 7 4 . 4	0.0	23708.7

«Հիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

2.5.1. Գրասենյա կային նյութեր և հագուստ				250.0	10575.0	0.0	10825.0	262.5	262.5	0.0	525 .0	275.6	11116. 9	0.0	11392. 5	289. 4	289.4	0.0	578 .8	3 0 3 .9	1 1 6 8 7 .2	0.0	11991.1
այդ թվում՝																							
Գրասենյա կային պիտույքն եր (ըստ փաստացի կարիքներ ի)	դրամ	1	500.0	250.0	250.0	0.0	500.0	262.5	262.5	0.0	525. 0	275.6	275.6	0.0	551.3	289. 4	289.4	0.0	578 .8	3 0 3 .9	3 0 3 .9	0.0	607.8
Հագուստ				0.0	10325.0	0.0	10325.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	10841. 3	0.0	10841. 3	0.0	0.0	0.0	0.0	0 .0	1 1 3 8 3 .3	0.0	11383.3
Ղեկավար աշխատող ների ձմեռային համազգես տներ	կոմպլ եկտ	6	200.0	x	x	x	1200.0	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

Ղեկավար աշխատողների ամառային համազգեստներ	կումպլեկտ	6	150.0	x	x	x	900.0	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Պահպանող աշխատողների ձմեռային համազգեստներ	կումպլեկտ	47	100.0	x	x	x	4700.0	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Պահպանող ղեկավար աշխատողների ամառային համազգեստներ	կումպլեկտ	47	75.0	x	x	x	3525.0	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
2.5.2. Գյուղատնտեսական ապրանքներ																							

«Հիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

2.5.3. Տրանսպորտային նյութեր /բենզին, յուղեր, այլ նյութեր տրանսպորտային միջոցների համար/	ըստ հաշվարկի		ընդհանուր գումար	5082.1	4158.1	0.0	9240.2	5336.2	4366.0	0.0	9702.2	5603.0	4584.3	0.0	10187.3	5883.2	4813.5	0.0	10696.6	6177.3	5054.2	0.0	11231.5
2.5.4. Կենցաղային նյութեր /մաքրիչ նյութեր, հիգիենիկ նյութեր/	դրամ	1	100.0	100.0	0.0	0.0	100.0	105.0	0.0	0.0	105.0	110.3	0.0	0.0	110.3	115.8	0.0	0.0	115.8	121.6	0.0	0.0	121.6
2.5.5. Հաստուկ նպատակային այլ նյութեր	դրամ	1	300	300.0	0.0	0.0	300.0	315.0	0.0	0.0	315.0	330.8	0.0	0.0	330.8	347.3	0.0	0.0	347.3	364.7	0.0	0.0	364.7
2.6. Այլ ծախսեր				408.0	500.0	0.0	908.0	423.0	525.0	0.0	948.0	438.8	551.3	0.0	990.0	455.3	578.8	0.0	1034.1	472.7	607.8	0.0	1080.4
2.6.1. Ավտոմեքենայի տեխզենուս	դրամ	1	108.0	108.0	0.0	0.0	108.0	108.0	0.0	0.0	108.0	108.0	0.0	0.0	108.0	108.0	0.0	0.0	108.0	108.0	0.0	0.0	108.0
2.6.2. Այլ ծախսեր				300.0	500.0	0.0	800.0	315.0	525.0	0.0	840.0	330.8	551.3	0.0	882.0	347.3	578.8	0.0	926.1	364.7	607.8	0.0	972.4

«Հիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

այդ թվում՝																							
Հակահրդեհային ճանապարհի կառուցում	դրամ	1	ընդհանուր գումար	300.0	0.0	0.0	300.0	315.0	0.0	0.0	315.0	330.8	0.0	0.0	330.8	347.3	0.0	0.0	347.3	364.7	0.0	364.7	
Մոնիթորինգային ծախսեր, այդ թվում	դրամ	1																					
*Մոնիթորինգի ծախսեր	դրամ	1	ընդհանուր գումար	0.0	150.0	0.0	150.0	0.0	157.5	0.0	157.5	0.0	165.4	0.0	165.4	0.0	173.6	0.0	173.6	182.3	0.0	182.3	
*Տվյալների մշակում և պահպանում	դրամ	1	ընդհանուր գումար	0.0	200.0	0.0	200.0	0.0	210.0	0.0	210.0	0.0	220.5	0.0	220.5	0.0	231.5	0.0	231.5	243.1	0.0	243.1	
*ԵՏՀ/GIS տվյալների վարում	դրամ	1	ընդհանուր գումար	0.0	150.0	0.0	150.0	0.0	157.5	0.0	157.5	0.0	165.4	0.0	165.4	0.0	173.6	0.0	173.6	182.3	0.0	182.3	
Ընդհանուր՝ տարեկան գործառնական ծախսեր				74644.3	41967.8	2000.0	118612.1	78371.1	33224.9	2200.0	113796.0	82284.3	45727.4	2420.0	130431.7	86393.1	36630.5	2662.0	125685.6	2928.2	143480.9		
Ներդրում ային ծախսեր																							

«Հիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

Այցելումներ ի կենտրոնի շենքի կառուցում և կահավոր ում	դրամ	1	100000.0	0.0	100000.0	0.0	100000.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0 . 0	0 . 0	0.0	0.0
Տեղամաս ային տնակների ձեռքբերու մ /տնակ, արգելափ ակոց և ցուցանակ / նեռարյալ տնակների կահույքը:	դրամ	4	3000.0	0.0	3000.0	0.0	3000.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0 . 0	0 . 0	0.0	0.0
Ամենագն աց ավտոմեքե նաների գնում	դրամ	4	6000.00	0.0	6000.0	0.0	6000.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0 . 0	0 . 0	0.0	0.0
Ընդամենը ներդրում ային ծախսեր				0.0	109000.0	0.0	109000.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0 . 0	0 . 0	0.0	0.0
Ընդամենը ծախսեր				74644.3	150967.8	2000.0	227612.1	78371.1	33224.9	2200.0	113 796 .0	82284. 3	45727. 4	2420.0	13043 1.7	8639 3.1	36630. 5	2662.0	125 685 .6	9 0 7 0 7 . 3	4 9 8 4 5 . 3	2928 .2	143480.9

ԳԼՈՒԽ 9. «ՇԻԿԱՀՈՂ» ԱՐԳԵԼՈՑԻ, «ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ», «ԽՈՒՍՏՈՒՓ» և «ՍՈՍՈՒ ՂՈՒՐԱԿ» ԱՐԳԵԼԱՎԱՅՐԵՐԻ 2014 – 2018թթ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԾՐԱԳԻՐ

Աղյուսակ 30.

ՀՀ	Գործողություն	Կատարման ժամկետ	Կատարող	Ֆինանսավորման աղբյուր
1.	Իրավական ակտերի նախագծերի մշակում			
1.	«Շիկահող» պետական արգելոցի, «Զանգեզուր», «Մոսու պուրակ» և «Խուստուփ» պետական արգելավայրերի տարածքներում Էկոտուրիզմի կազմակերպման կանոնակարգի մշակում և այդ նպատակով իրավական հենքի ապահովում:	2014-2015թթ	ՀՀ ԲՆ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինանսավորում և միջազգային ֆինանսավորում
	Արգելոցի և արգելավայրերի տարածքներով գյուղատնտեսական կենդանիների դեպի ամառային արոտավայրեր տարանցիկ տեղափոխման նպատակով «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ-ի և համայնքների միջև համագործակցության պայմանագրերի կնքում:	2014-2015թթ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինանսավորում
2.	Արգելոցի և արգելավայրերի պահպանման գոտիներում թույլատրելի տնտեսական գործունեության տեսակների և չափորոշիչների մշակում:	2014-2015թթ	ՀՀ ԲՆ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինանսավորում
	«Շիկահող» պետական արգելոցի տարածքի մուտքավճարների սահմանման վերաբերյալ առաջարկությունների ներկայացում, սահմանում:	2014-2015թթ	ՀՀ ԲՆ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր
4.	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ-ի պահպանության ծառայության անձնակազմի, ծառայողական պարտականությունների, թվաքանակի և ներկայացվող պահանջների վերաբերյալ առաջարկությունների մշակում, ներկայացում և սահմանում:	2014թ	ՀՀ ԲՆ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր
5.	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ-ի պահպանության գործառույթներ իրականացնող անձնակազմի խրախուսման համակարգի ստեղծման նպատակով շուրջօրյա հսկողության համակարգի ներդրման և ֆինանսավորման վերաբերյալ ծրագրի մշակում: «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ-ի պահպանության գործառույթներ իրականացնող անձնակազմի կողմից շուրջօրյա հսկողություն իրականացնելու նպատակով խրախուսման համակարգի ստեղծման/ներդրման և ֆինանսավորման վերաբերյալ ծրագրի մշակում:	2014-2015թթ	ՀՀ ԲՆ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինանսավորում
6.	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ-ի գիտահետազոտական աշխատանքների թեմատիկ պլանավորման, թեմաների մշակման և հաստատման վերաբերյալ առաջարկությունների ներկայացում:	2014-2015թթ	ՀՀ ԲՆ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինանսավորում

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

	«Շիկահող» պետական արգելոցի, «Զանգեզուր», «Մոսու պուրակ» և «Խուստուփ» պետական արգելավայրերի տարածքների հարակից համայնքների վարչական սահմաններում գտնվող պետական սեփականության հողերի սահմանների ճշգրտում և դրանց կատեգորիայի փոփոխության վերաբերյալ առաջարկությունների ներկայացում:	2014 -2016թթ	ՀՀ ԲՆ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինասավորում և միջազգային ֆինանսավորում
2.	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ-ի կառուցվածքային բարելավումներ			
1.	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ-ի նոր կառուցվածքի, այդ թվում՝ կենսաբազմազանության մոնիթորինգի իրականացման և տուրիզմի կառավարման բաժինների ստեղծման, դրանից բխող նոր հաստիքների թվաքանակի և աշխատակարգի վերաբերյալ առաջարկությունների մշակում:	2014թ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինասավորում
2.	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ-ի նոր կառուցվածքի և հաստիքացուցակի հաստատում:	2014թ	ՀՀ ԲՆ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր,
3.	Էկոտուրիզմի կազմակերպման նպատակով այցելուների կենտրոնի ստեղծում:	2014-2015թթ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինասավորում և միջազգային ֆինանսավորում
3.	Կարողությունների հզորացում, կադրերի մասնագիտական որակավորման բարձրացում			
1.	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ –ի աշխատակիցների համար երկրատեղեկատվական համակարգում տվյալների բազաների ձևավորման և շահագործման վերաբերյալ դասընթացների կազմակերպում և կադրերի ուսուցում:	2014-2015թթ	ՀՀ ԲՆ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինասավորում և միջազգային ֆինանսավորում
2.	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ –ի աշխատակիցների համար կադրերի վերապատրաստման կարճաժամկետ և երկարաժամկետ ծրագրերի նախագծերի մշակում:	2014-2015թթ	ՀՀ ԲՆ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինասավորում և միջազգային ֆինանսավորում
3.	Կադրերի վերապատրաստման կարճաժամկետ և երկարաժամկետ ծրագրերի հաստատում և իրականացում:	2014 -2018թթ	ՀՀ ԲՆ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինասավորում և միջազգային ֆինանսավորում
3.1	Կենսաբազմազանության մոնիթորինգի իրականացման նպատակով կադրերի վերապատրաստում:	2014-2015թթ	ՀՀ ԲՆ	Պետ. բյուջե՝ ծրագրային ֆինասավորում և միջազգային ֆինանսավորում
3.2	«Շիկահող» պետական արգելոցի, «Զանգեզուր», «Մոսու պուրակ» և «Խուստուփ» պետական արգելավայրերի տարածքներում էկոտուրիզմի իրականացման նպատակով կադրերի վերապատրաստում:			
4.	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ-ի անձնակազմի համար ուսումնական ուղևորությունների իրականացում:	2014 -2018թթ	ՀՀ ԲՆ	Պետ. բյուջե՝ ծրագրային ֆինասավորում և միջազգային ֆինանսավորում
5.	«Շիկահող» պետական արգելոցի, «Զանգեզուր», «Մոսու պուրակ» և «Խուստուփ» պետական արգելավայրերի կենսաբազմազանության կադաստրի ստեղծում և վարում:	2014թ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինասավորում և միջազգային ֆինանսավորում
6.	«Շիկահող» պետարգելոց» ՊՈԱԿ –ի տեխնիկական վերազինում:	2014 -2018թթ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինասավորում և միջազգային ֆինանսավորում

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

7.	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ-ում /վարչական շենքում և այցելուների կենտրոնում/ արբանյակային ինտերնետային կապի և համակարգչային ներքին ցանցի տեղադրում:	2014թ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինասավորում և միջազգային ֆինանսավորում
8.	«Շիկահող» պետական արգելոցի, «Զանգեզուր», «Սոսու պուրակ» և «Խուստուփ» պետական արգելավայրերի տարածքներում ուսումնաարտադրական պրակտիկաների անցկացում:	2014 -2018թթ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինասավորում և միջազգային ֆինանսավորում, ՀՀ ԳԿ
4.	«Շիկահող» պետական արգելոցի, «Զանգեզուր», «Սոսու պուրակ» և «Խուստուփ» պետական արգելավայրերի տարածքների կառավարման բարելավում			
1.	Արգելավայրերի էկոհամակարգերի բնական վերականգնումն ապահովելու նպատակով բնապահպանական միջոցառումների իրականացում:	2014 -2018թթ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր,
2.	«Շիկահող» պետական արգելոցի, «Զանգեզուր», «Սոսու պուրակ» և «Խուստուփ» պետական արգելավայրերի տարածքներում համատեղ գիտահետազոտական աշխատանքների իրականացում: Բուսականության տեսակների գույքագրում, հաշվառում, էկոլոգիական առանձնահատկությունների ուսումնասիրություններ և այլն:	2014 -2018թթ	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ, ՀՀ ԳԱԱ և այլ գիտահետազոտական կազմակերպություններ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինասավորում և միջազգային ֆինանսավորում
3.	Պետական մարմինների, տեղական ինքնակառավարման մարմինների, գիտական ու բնապահպանական կառույցների և պետարգելոցի միջև համագործակցության բարելավում /անհրաժեշտության դեպքում համաձայնագրերի և պայմանագրերի կնքում/:	2014 -2018թթ	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ, ՀՀ ԳԱԱ և այլ գիտահետազոտական կազմակերպություններ, հարակից համայնքներ, ՀԿ-ներ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր,
5.	«Խուստուփ» և «Զանգեզուր», պետական արգելավայրերի անխաթար էկոհամակարգերի սահմանազատում և պահպանության հատուկ միջոցառումների իրականացում	2014 -2018թթ	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ,	Պետ. բյուջե՝ ծրագրային ֆինասավորում, միջազգային ֆինանսավորում
6.				
5.	Տուրիզմի և ռեկրեացիայի զարգացում			
1.	«Զանգեզուր» և «Խուստուփ» պետական արգելավայրերի տարածքներում տուրիստական ենթակառուցվածքների ստեղծման նախագծերի մշակում:	2014-2015թթ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ ծրագրային ֆինասավորում, միջազգային ֆինանսավորում
2.	«Զանգեզուր» և «Խուստուփ» պետական արգելավայրերի տարածքներում էկոտուրիզմի ծրագրերի իրականացում:	2014 -2018թթ	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ, հարակից համայնքներ, համապատասխան կազմակերպություններ (համաձայնությամբ)	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինասավորում և միջազգային ֆինանսավորում, «Խոստուփ անտառ» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ-ի հարակից համայնքների, համապատասխան կազմակերպությունների սեփական միջոցներ
3.	Տուրիզմի շրջակա միջավայրի վրա և սոցիալական ազդեցության գնահատման մոնիթորինգային ծրագրի մշակում:	2014-2015թթ	ՀՀ ԲՆ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինասավորում և միջազգային ֆինանսավորում
4.	Տուրիզմի շրջակա միջավայրի վրա և սոցիալական ազդեցության գնահատման մոնիթորինգային ծրագրի հաստատում և իրականացում:	2014 -2018թթ	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինասավորում և միջազգային ֆինանսավորում

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

5.	«Շիկահող» պետական արգելոցի, «Զանգեզուր», «Սոսու պուրակ» և «Խուստուփ» պետական արգելավայրերի վերաբերյալ գիտահանրամատչելի ձեռնարկի և տեղեկատվական նյութեր պարունակող բուկլետների պատրաստում՝ հայերեն և անգլերեն լեզուներով	2014 -2018թթ	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ ծրագրային ֆինանսավորում, միջազգային ֆինանսավորում
6.	Կենսաբազմազանության մոնիթորինգի համակարգի ներդրում			
1.	Կենսաբազմազանության վերաբերյալ գույքագրման և հաշվառման տվյալների բազայի ստեղծում	2014-2015թթ	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ ծրագրային ֆինանսավորում, միջազգային ֆինանսավորում
	«Շիկահող» պետական արգելոցի, «Զանգեզուր», «Սոսու պուրակ» և «Խուստուփ» պետական արգելավայրերի մոնիթորինգի համակարգի ներդրման ծրագրերի /ինդիկատորների, դիտակետերի և փորձահրապարակների որոշում և այլն/ մշակում և իրականացում:	2014 -2018թթ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինանսավորում և միջազգային ֆինանսավորում
2	ԿԲՄ իրականացման ընդհանուր սկզբունքների մասին ուսուցում/ վերապատրաստում:	2014 -2018թթ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ ծրագրային ֆինանսավորում
3	Ընտրված ինդիկատորների համար ստանդարտ մոդելի /արձանագրության ձևի/ մշակում:	2014 -2018թթ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինանսավորում և միջազգային ֆինանսավորում
4.	ԿԲՄ ներդրման վերաբերյալ դիտարկողների համար ուսուցում /նախապատրաստում/ դաշտային աշխատանք/:	2014 -2018թթ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ ծրագրային ֆինանսավորում, միջազգային ֆինանսավորում
5.	ԿԲՄ գործընթացին համայնքների ներկայացուցիչների ներգրավման ծրագրի մշակում և իրականացում:	2014 -2018թթ	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ ծրագրային ֆինանսավորում
4.	ԿԲՄ իրականացման համար սարքավորումների գնում, տեղադրում, փորձարկում:	2014 -2018թթ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինանսավորում և միջազգային ֆինանսավորում
5.	Մի շարք փորձնական ինդիկատորների համար մոնիթորինգի իրականացում /տվյալների հավաք, վերլուծություն, կանխատեսումներ, առաջարկություններ/:	2014թ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինանսավորում և միջազգային ֆինանսավորում
6.	Մոնիթորինգի արդյունքների հիման վրա կենսաբազմազանության վիճակի վերաբերյալ տվյալների բազայի ստեղծում:	2014 -2018թթ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինանսավորում և միջազգային ֆինանսավորում
7.	Մոնիթորինգի արդյունքների հիման վրա գոյություն ունեցող հիմնախնդիրների լուծման ու սպառնալիքների կանխարգելման, մեղմացման կամ վերացման ուղիների և մեթոդների մշակում:	2014-2017թթ	ՀՀ ԲՆ, «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ, հարակից համայնքներ. համապատասխան կազմակերպություններ (համաձայնությամբ)	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինանսավորում և միջազգային ֆինանսավորում
8.	ՊԱ ԿԲՄ համակարգի ներդրում:	2014-2017թթ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինանսավորում և միջազգային ֆինանսավորում
7.	Ազգաբնակչության իրազեկության բարձրացում			

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

1.	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ-ի գործունեության, այդ թվում՝ կենսաբազմազանության մոնիթորինգի գործընթացի վերաբերյալ ազգաբնակչության իրազեկության բարձրացում:	2014 -2018թթ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինասավորում և միջազգային ֆինանսավորում
2.	Ազգաբնակչության իրազեկության բարձրացման կարճաժամկետ և երկարաժամկետ ծրագրերի մշակում և իրականացում:	2014 -2018թթ	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինասավորում և միջազգային ֆինանսավորում
3.	Իրազեկության բարձրացման նպատակով տեղեկատվական նյութեր պարունակող բուկլետների պատրաստումն հրատարակում՝ հայերեն և անգլերեն լեզուներով	2014 -2018թթ	«Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ պահպանման ծախսեր, ծրագրային ֆինասավորում և միջազգային ֆինանսավորում
8.	Շինարարական աշխատանքներ			
1.	«Շիկահող» պետական արգելոցի, «Զանգեզուր», «Սոսու պուրակ» և «Խուստուփ» պետական արգելավայրերի տարածքներ անասունների մուտքը կանխարգելիչ միջոցառումների /ցանկապատման նախագծման և տեղադրման աշխատանքների/ իրականացում:	2014 -2018թթ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ ծրագրային ֆինասավորում և միջազգային ֆինանսավորում
2.	«Շիկահող» պետական արգելոցի, «Զանգեզուր», «Սոսու պուրակ» և «Խուստուփ» պետական արգելավայրերի տարածքներում գոյություն ունեցող արգելափակոցների վերանորոգում և նորերի նախագծում ու տեղադրում:	2014 -2018թթ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ ծրագրային ֆինասավորում և միջազգային ֆինանսավորում
3.	«Շիկահող» պետական արգելոցի, «Զանգեզուր» և «Խուստուփ» պետական արգելավայրերի տարածքներում գյուղատնտեսական կենդանիների տարանցիկ տեղափոխման երթուղիների դժվարանցանելի հատվածների մասնակի վերանորոգման աշխատանքների նախագծում:	2014 -2018թթ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ	Պետ. բյուջե՝ ծրագրային ֆինասավորում և միջազգային ֆինանսավորում
4.	Հարակից համայնքների հետ համատեղ պահպանման գոտու ամառային արոտավայրերում ջրաբքիացման կետերի նախագծում և կառուցում:	2014 -2018թթ	ՀՀ ԲՆ «Շիկահող» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ և հարակից համայնքներ	Պետ. բյուջե՝ ծրագրային ֆինասավորում և միջազգային ֆինանսավորում

Հավելվածներ

Հավելված 1. Սնկերի և բույսերի տեսակների ներկայացվածությունը «Զանգեզուր» արգելավայրի տարածքում

N	ՏԻՊ, ԸՆԾԱՆԻՔ, ՏԵՍԱԿ TIP, FAMILY, SPECIES	ԿԱՐՄԻՐ ԳԻՐՔ Կատեգորիա
	ՄՆԿԵՐ - Fungi	
	Ականջասնկայիններ Pleurotaceae	
1	Ականջասունկ սովորական, կոճղասունկ ականջանման, ծառի սունկ, ոստրեսունկ Pleurotus ostreatus (Jacq.:Fr.)P.Kumm.	
	Շաքրասնկայիններ Tricholomataceae	
2	Զփտուկ, Կոճղասունկ մարգագետնային Marasmius oreades (Bolton:Fr.) Fr.	
	Ագարիկայիններ Agaricaceae	
3	Շամպինյոն սովորական, ագարիկոն, աղարիկոն, թնայի Agaricus campestris L.	
4	Հովանոցասունկ դաշտային Macrolepiota excoriata (Schaeff.:Fr.)Wasser	

	Գոմաղբասնկայիններ Coprinaceae	
5	Գոմաղբասունկ վաղանցիկ Coprinus efemerus (Bull.:Fr.) Fr.	
6	Գոմաղբասունկ շողացող Coprinus micaceus (Bull.:Fr.) Fr.	
	Բուլբիտազգիներ Bolbitiaceae	
7	Ագրոցիբե կարծր Agrocybe dura (Bolton:Fr.) Singer	
	Ստրոֆարիայիններ Strophariaceae	
8	Ստրոֆարիա կիսագնդաձև Stropharia semiglobata (Batsch:Fr.) Quel.	
	Դառնամատիտեղայիններ Russulaceae	
9	Կաթնասունկ նրբահամ, Շեկլիկ Lactarius deliciosus (Pers.:Fr.) Gray.	
	Լիկոպերդայիններ Lycoperdaceae	
10	Վառողասունկ սևացող Bovista nigrescens Pers.	
11	Վառողասունկ կապարամոխրագույն Bovista plumbea Pers.	

12	Անձրևատունկ իսկական, փշոտ, մարգարտյա Lycoperdon perlatum Pers.	
13	Վասցելում մարգագետնային Vascellum pratense (Pers. em. Quel.) Kreis.	
	ՄԱՄՌԱՆՄԱՆՆԵՐ BRYOPSIDA	
	Գրիմիազգիներ Grimmiaceae	
1	Grimmia ovalis (Hedw.) Lindb.	
2	Grimmia elongata Kaulf.	
3	Grimmia hartmanii Schimp.	
4	Grimmia montana B.S.G.	
	Պոլիտրիխազգիներ Polytrichaceae	
5	Pogonatum urnigerum (Hedw.) P.Beauv.	
6	Polytrichum alpinum Hedw.	
7	Polytrichum juniperinum Hedw.	
8	Polytrichum piliferum Hedw.	
	Դիտրիխազգիներ Ditrichaceae	

9	Ditrichum flexicaule (Schwaegr.) Hampe	
10	Ceratodon purpureus (Hedw.) Brid.	
11	Distichium capillaceum (Hedw.) B.S.G.	
	Դիկրանազգիներ Dicranaceae	
12	Amphidium mougeotii (B.S.G.) Schimp.	
13	Oncophorus virens (Hedw.) Brid.	
14	Dicranum spadiceum Zett.	
	Ֆիսսիդենտազգիներ Engalyptaceae	
15	Engalypta alpina Sm.	
16	Engalypta ciliata Hedw.	
17	Engalypta rhabdocarpa Schwaegr.	
18	Engalypta vulgaris Hedw.	
	Փոթթիազգիներ Pottiaceae	

19	Phascum cuspidatum Hedw.	
20	Tortula norvegica (Web. et Mohr) Lindb.	
21	Tortula subulata Hedw.	
	Տրիխոստոմազգիներ Trichostomaceae	
22	Tortella fragilis (Hook. et Tayl.) Limpr.	
23	Tortella tortuosa (Hedw.) Limpr.	
24	Pleurochaete squarrosa (Brid.) Lindb.	
25	Weisia wimmeriana (Sendtn.) B.S.G.	
26	Trichostomum crispulum Bruch	
27	Bryoerythrophyllum recurvirostre (Hedw.) Chen	
	Էուրբիազգիներ Bryaceae	
28	Anomobryum filiforme (Dicks.) Solms.	
29	Bryum alpinum With.	

30	Bryum angustirete Kindb.	
31	Bryum badium (Brid.) Schimp.	
32	Bryum pseudotriquetrum (Hedw.) Schwaegr.	
33	Bryum schleicheri Schwaegr.	
34	Bryum torquescens Bruch ex De Not.	
35	Bryum weigeli Spreng.	
	Մնիազգիներ Mniaceae	
36	Mnium marginatum (With.) P. Beauv.	
37	Mnium orthorrhynchum C. Muell.	
38	Mnium punctatum Hedw.	
39	Mnium ellipticum Brid.	
40	Mnium undulatum Hedw.	

	Բարտրամիազգիներ Bartramiaceae	
41	Plagiopus oederi (Schwaegr.) Limpr.	
42	Bartramia ithyphylla Brid.	
43	Philonotis fontana (Hedw.) Brid.	
44	Philonotis tomentella Mol.	
	Լեսկեազգիներ Leskeaceae	
45	Lescuraea incurvata (Hedw.) Lawt.	
46	Lescuraea mutabilis (Brid.) Lindb.	
	Կրատոնեուրազգիներ Cratoneuraceae	
47	Cratoneuron commutatum (Hedw.) Roth var. falcatum (Brid.) C. Jens.	
48	Cratoneuron decipiens (De Not.) Loeske.	
	Ամբլիստեգիազգիներ Amblystegiaceae	
49	Campilium protensum (Brid.) Lindb.	

50	Drepanocladus uncinatus (Hedw.) Warnst.	
51	Hygrohypnum smithii (Sw.) Broth.	
52	Calliergonella cuspidata (Hedw.) Loeske	
	Բրախիտեցիազգիներ Brachytheciaceae	
53	Cirriphyllum cirrosum (Schwaegr.) Grout	
	Էնտոդոնտազգիներ Entodontaceae	
54	Entodon concinnus (De Not.) Par.	
	Պլագիոտեցիազգիներ Plagiotheciaceae	
55	Plagiothecium denticulatum (Hedw.) B.S.G.	
	Հիպնազգիներ Hypnaceae	
56	Hypnum cupressiforme Hedw.	
57	Hypnum vaucheri Lesq.	

	Ռիտիդիազգիներ Rhytidiaceae	
58	Rhytidium rugosum (Hedw.) Kindb.	
59	Rhytidiadelphus squarrosus (Hedw.) Warnst.	
	Պտերներ Pteridophyta	
	Ադիանթազգիներ Adiantaceae	
1	Չորապտեր պարսկական Cheilanthes persica (Bory) Mett.	
	Ասպլենազգիներ Aspleniaceae	
2	Ասպլեն հյուսիսային Asplenium septentrionale (L.) Hoffm.	
3	Ասպլեն մազանման Asplenium trichomanes L.	
4	Ասպլեն կանաչ Asplenium viride Huds.	
5	Շետերակ դեղատու Ceterach officinarum DC.	
	ԶԱՐԽՈՏԱԶԳԻՆԵՐ ATHYRIACEAE	

6	Չարիտոտ իգական Athyrium filix-femina (L.) Roth	
	Ողկուզապտերազգիներ Botrychiaceae	
7	Ողկուզապտեր կիսալուսնաձև Botrychium lunaria (L.) Sw.	VU
	Վահանապտերազգիներ Dryopteridaceae	
8	Վահանապտեր կովկասյան Dryopteris caucasica (A. Br.) Fraser-Jenkins et Corley	
9	Վահանապտեր արական Dryopteris filix-mas (L.) Schott.	
10	Բանպոտ նիզականման Polystichum lonchitis (L.) Roth	EN
	Բազմոտիկազգիներ Polypodiaceae	
11	Բասրայջ սովորական Polypodium vulgare L.	
	Վուդսիազգիներ Woodsiaceae	

12	Վուդսիա ալպիական Woodsia alpina (Bolton) A. Gray.	
13	Պայթակենի կոտրվող Cystopteris fragilis (L.) Bernh.	
	ՄԵՐԿԱՍԵՐՄԵՐ GIMNOSPERMAE	
	Նոճազգիներ Cupressaceae	
1	Գիհի ցածր Juniperus depressa Stev.	
	Ծածկասերմեր Angiospermae	
	Թխկազգիներ Aceraceae	
1	Թխկի դաշտային Acer campestre L.	
	Սոխազգիներ Alliaceae	
2	Սոխ սրտանմանառչավոր Allium cardiostemon Fisch. et C.A.Mey.	
3	Սոխ Դերդերիանի Allium derderianum Regel	EN

4	Սոխ դեղին Allium flavum L. subsp. tauricum (Besser ex Reichenb.) Stern	
5	Սոխ գորշ մանուշակագույն Allium fuscoviolaceum Fomin	
6	Սոխ հացազգային Allium gramineum K.Koch	
7	Սոխ յայլայի Allium jajlae Vved.	
8	Սոխ Ղարսի Allium karsianum Fomin	
9	Սոխ Կունթի Allium kunthianum Vved.	
10	Սոխ կեղծ ցցված Allium pseudostrictum Albov	
11	Սոխ կլոթ Allium rotundum L.	
12	Սոխ կտրոդ, սեզատերև Allium schoenoprasum L.	
13	Սոխ Շովիցի Allium szovitsii Regel	
14	Սոխ խաղողի այգու Allium vineale L.	
	Հովանոցազգիներ Apiaceae	

15	Կերբելուկ կաղնուտային Anthriscus nemorosa (Bieb.) Spreng.	
16	Աստղաբույս ամենամեծ Astrantia maxima Pall.	
17	Չաման, Քիմոն կովկասյան Carum caucasicum (Bieb.) Boiss.	
18	Բող տափակապտուղ Caucalis platycarpus L.	
19	Շուշանաբանջար խոշորապտուղ Chaerophyllum macrospermum (Willd. ex Spreng.) Fisch. et C.A. Mey.	
20	Գետնափականցուկ անցողուն Chamaescadium acaule (Bieb.) Boiss.	
21	Բալդրդան Շելկովնիկովի Heracleum schelkovnikovii Woronow	
22	Բալդրդան թավոտ Heracleum trachyloma Fisch. et C.A. Mey.	

23	Բալդրդան անդրկովկասյան Heracleum transcaucasicum Manden.	
24	Անխոն քարբեկային Pimpinella saxifraga L.	
25	Պրանգոս նարդեսանման Prangos ferulacea (L.) Lindl.	
26	Կապնդեղ անճիտան Seseli libanotis (L.) Koch	
	Շնմեռուկազգիներ Apocinaceae	
27	Կուսածաղիկ խոտային Vinca herbacea W. K.	
	Թաղաղուազգիներ Asphodelaceae	
28	Շրեշ ուշագրավ Eremurus spectabilis M. Bieb.	
	Բարդածաղկավորներ Asteraceae	
29	Հագարատերևուկ սովորական Achillea millefolium L.	

30	Հագարատերևուկ որդանման <i>Achillea vermicularis</i> Trin.	
31	Երկնափուփուլ գեղեցկագույն <i>Aetheopappus pulcherrimus</i> (Willd.) Cass.	
32	Անթեմ կրետեական ենթատեսակ իբերիական <i>Anthemis cretica</i> L. ssp. <i>iberica</i> (Bieb.) Grierson	
33	Անթեմ Տրիումֆետիի <i>Anthemis triumphettii</i> (L.) All.	
34	Օշինդր օշոշատերև <i>Artemisia chamaemelifolia</i> Vill.	
35	Օշինդր հուրանավոր <i>Artemisia scoparia</i> Waldst. et Kit.	
36	Օշինդր փայլուն <i>Artemisia splendens</i> Willd.	
37	Աստղածաղիկ ալպիական <i>Aster alpinus</i> L.	
38	Տատասկափուշ խոնարհված <i>Carduus nutans</i> L.	
39	Վարագափուշ սովորական <i>Carlina vulgaris</i> L.	

40	Տերեփուկ ալեքսանդրի Centaurea alexandri Bordz.	EN
41	Տերեփուկ դեղնամանուշակագույն Centaurea cheiranthifolia Willd.	
42	Տերեփուկ սեղմված Centaurea depressa Bieb.	
43	Տերեփուկ էլբրուսյան Centaurea elbrusensis Boiss. et Buhse	EN
44	Տերեփուկ ոչխարային Centaurea ovina Pall. ex Willd.	
45	Տերեփուկ արմատածաղկային Centaurea rhizantha C.A. Mey.	
46	Տերեփուկ ուռասերև Centaurea salicifolia Bieb. ex Willd.	
47	Տերեփուկ Սոսնովսկու Centaurea sosnowskyi Grossh.	
48	Տերեփուկ տրիումֆետիի Centaurea triumfetii All.	

49	Գեղավեր, Տատասկ կեռանման Cirsium aduncum Fisch. et C.A. Mey. ex DC.	
50	Գեղավեր, Տատասկ անատոլիական Cirsium anatolicum (Petrak) Grossh.	
51	Գեղավեր, Տատասկ ասեղնավոր Cirsium echinus (Bieb.) Hand.- Mazz.	
52	Գեղավեր, Տատասկ ուտվող Cirsium esculentum (Siev.) C.A. Mey.	
53	Գեղավեր, Տատասկ պարուրված Cirsium obvallatum (Bieb.) Fisch.	
54	Գեղավեր, Տատասկ օսեթական Cirsium osseticum (Adam) Petrak	
55	Գեղավեր, Տատասկ թաղիքավոր Cirsium tomentosum C.A. Mey.	
56	Խոզանափուշ խոշորաթեփուկ Cousinia gigantolepis Rech. fil.	

57	Խոզանափուշ խոշորագլուխ Cousinia macrocephala C. A. Mey.	
58	Զամբյուղախոտ սահենդյան Crepis sahendi Boiss et Buhse	
59	Զամբյուղախոտ կաթնբեկատերև Crepis sonchifolia (Bieb.) C. A. Mey.	
60	Դարունաձ, Դորոնիկում խոշորատերև Doronicum macrophyllum Fisch. ex Hornem.	
61	Դարունաձ, Դորոնիկում երկարատերև Doronicum oblongifolium DC.	
62	Թոփփուշ, Ոզնագլխիկ փշոտ Echinops pungens Trautv.	
63	Թոփփուշ, Ոզնագլխիկ գնդագլխիկավոր Echinops sphaerocephalus L.	
64	Գարնանաթարամ կծու Erigeron acer L.	

65	Գարնանաթարամ կովկասյան Erigeron caucasicus Stev.	
66	Գարնանաթարամ միազամբյուղ Erigeron uniflorus L.	
67	Գարնանաթարամ գեղեցիկ Erigeron venustus Botsch.	
68	Ճուլ դաշտային Filago arvensis L.	
69	Չորածաղիկ գետնահար Gnaphalium supinum L.	
70	Գրոսհեյմիա խոշորագլուխ Grossheimia macrocephala (Muss.-Puschk. ex Willd.) Sosn. et Takht.	
71	Անթառամ բուրավետ Helichrysum graveolens (Bieb.) Sweet	
72	Անթառամ Պալասի Helichrysum pallasii (Spreng.) Ledeb.	
73	Անթառամ ծալքավոր Helichrysum plicatum DC.	

74	Ճուռակախոտ երկբաժան Hieracium bifurcum Bieb.	
75	Ճուռակախոտ հովանոցանման Hieracium cymosum L.	
76	Ճուռակախոտ երկարամազ Hieracium macrotrichum Boiss.	
77	Ճուռակախոտ ժայռային Hieracium murorum L.	
78	Ճուռակախոտ մազմզոտ Hieracium pilosella L.	
79	Ճուռակախոտ մազոտանման Hieracium piloselloides Vill.	
80	Ճուռակախոտ փրենանթանման Hieracium prenanthoides Vill.	
81	Ճուռակախոտ հովանոցավոր Hieracium umbellatum L.	
82	Ճուռակախոտ թունավոր Hieracium virosum Pall.	

83	Կդմուխ ակնավոր Inula oculus-christi L.	
84	Յուրինեա ուշագրավ Jurinea spectabilis Fisch. et C.A. Mey.	
85	Յուրինելլա մուսկուսային Jurinella moschus (Habl.) Bobr.	
86	Ադոնիսա տամ խորդուբորդ Leontodon asperimus (Willd.) Boiss. ex Ball	
87	Սերմնատուկ Մեյերի Podospermum meyeri C. Koch.	
88	Սկարիոլա ճիպտանման Scariola viminea (L.) F.W. Schmidt	
89	Խինձ կոշտ Scorzonera rigida Auch. ex DC.	
90	Խինձ Ջեյդլիցի Scorzonera seidlitzii Boiss.	
91	Հալնորուկ Լորենտի Senecio lorentii Hochst.	
92	Հալնորուկ խատուտիկատերև Senecio taraxacifolius (Bieb.) DC.	

93	Հալւորուկ գարնանային Senecio vernalis Waldst. et Kit.	
94	Ոսկեշիվ սովորական Solidago virgaurea L.	
95	Տարկավան, Լվածաղիկ բալզամակիրանման Tanacetum balsamitoides (Nabel.) Chandjian	
96	Տարկավան, Լվածաղիկ հազարատերև Tanacetum chiliophyllum (Fisch. et C.A. Mey. ex DC.) Sch. Bip.	
97	Տարկավան, Լվածաղիկ Կոչիի Tanacetum kotschyi (Boiss.) Grierson	
98	Տարկավան, Լվածաղիկ կուսատերև Tanacetum parthenium (L.) Sch. Bip.	
99	Տարկավան, Լվածաղիկ կետավոր Tanacetum punctatum (Desr.) Grierson	
100	Լվածաղիկ Զանգեզուրի Tanacetum zangezuricum Chandjian	EN

101	Խատուտիկ բեսարաբիական Taraxacum bessarabicum (Hornem.) Hand.-Mazz.	
102	Խատուտիկ եղջյուրավոր Taraxacum ceratophorum (Ledeb.) DC.	
103	Խատուտիկ լեռնային Taraxacum montanum (C.A. Mey.) DC.	
104	Խատուտիկ դեղատու Taraxacum officinale Wigg.	
105	Խատուտիկ Ստեվենի Taraxacum stevenii DC.	
106	Այծեմորուս, Մինձ ցանցավոր Tragopogon reticulatus Boiss. et Huet	
107	Եռակողասերմիկ կովկասյան Tripleurospermum caucasicum (Willd.) Hayek	
108	Եռակողասերմիկ սկավառակաձև Tripleurospermum disciforme (C.A. Mey) Sch. Bip.	

109	Եռակողասերմիկ անդրկովկասյան Tripleurospermum transcaucasicum (Manden.) Pobed.	
110	Չորաբույս, Անմեռուկ չոված Xeranthemum squarrosum Boiss.	
	Կծոխուրազգիներ Berberidaceae	
111	Կծոխուր սովորական Berberis vulgaris L.	
	Կեչազգիներ Betulaceae	
112	Կեչի Լիտվինովի Betula litwinowii Doluch.	
113	Կեչի ելունդավոր Betula pendula Roth.	
	Գաղտրիկազգիներ Boraginaceae	
114	Կավածիպակ դաշտային Anchusa arvensis (L.) Bieb.	
115	Արեպիանթ հրաշալի Arnebia pulchra (Willd. ex Roem. et Schult.) Edmondson	
116	Մոմախոտ փոքր Cerinthe minor L.	

117	Կաքավերկուտ դաշտային Lithospermum arvense L.	
118	Անմոռուկ ալպիական Myosotis alpestris F.W. Schmidt.	
119	Անմոռուկ դաշտային Myosotis arvensis (L.) Hill.	
120	Անմոռուկ ճմուռ Myosotis caespitosa K. F. Schultz	
121	Անմոռուկ նոսրածաղիկ Myosotis sparsiflora Pohl	
122	Անմոռուկ անտառային Myosotis sylvatica Ehrh. ex Hoffm.	
123	Նոնեա մուգ-գորշ Nonea pulla (L.) DC.	
124	Իշիոտոտ մանրապտուղ Onosma microcarpa Stev. ex DC.	
125	Իշիոտոտ խոզանավոր Onosma setosa Ledeb.	
126	Փողածաղիկ առեջավոր Solenanthus stamineus (Desf.) Wettst.	
	Խաչածաղկավորներ Brassicaceae	

127	Բոցաթելուկ սալմասի Aethionema salmasium Boiss.	
128	Վառվռուկ բաժակային Alyssum alyssoides (L.) L.	
129	Վառվռուկ գեղամյա Alyssum gehamense A. Fedor.	
130	Վառվռուկ դաշտային Alyssum minus (L.) Rothm.	
131	Վառվռուկ գալարուն Alyssum tortuosum Waldst. et Kit. ex Willd.	
132	Խմրխոտ ականջատերևային Anchonium elichrysifolium (DC.) Boiss.	
133	Արաբիդ Տալի Arabidopsis thaliana (L.) Heynh.	
134	Արաբախոտ հայկական Arabis armena N.Busch	
135	Արաբախոտ կովկասյան Arabis caucasica Schlecht.	
136	Արաբախոտ Քրիստի Arabis christianii N.Busch	
137	Կծմնձուկ (Հլածուկ) փոքր Barbarea minor C. Koch	

138	Կծվուկ արևելյան Bunias orientalis L.	
139	Ծտապաշար սովորական Capsella bursa-pastoris (L.) Medik	
140	Դաշտակոտեմ ճահճային Cardamine uliginosa Bieb.	
141	Ճթիկ ցանցավոր Coluteocarpus vesicaria (L.) Holmboe	
142	Ճարտարուկ ծործորակատերև Draba bruniifolia Stev.	
143	Ճարտարուկ անտառային Draba nemorosa L.	
144	Ճարտարուկ պատիճավոր Draba siliquosa Bieb.	
145	Ջագախոտ սառը Erysimum gelidum Bunge	
146	Ջագախոտ գեղեցիկ Erysimum pulchellum (Willd.) J. Gay	

147	Զագախոտ Սովիչի Erysimum szowitsianum Boiss.	
148	Գիշերային մանուշակ Hesperis matronalis L. subsp. matronalis	
149	Մանուշակ գիշերային ենթատեսակ մազմզոտ Hesperis matronalis L. subsp. hirsutissima (N.Busch) V.Avet.	
150	Լոջուն Թախտաջանի Isatis takhtajanii V.E. Avet.	EN
151	Լոջուն ներկատու Isatis tinctoria L.	
152	Մուրբեկիելա Հուեթի Murbeckiella huetii (Boiss.) Rothm.	
153	Գնդապտուղ կասպիական Physoptychis caspica (Hablitz) V.V. Botschantz.	EN
154	Սոբոլևսկիա լախտանման Sobolewsia clavata (Boiss.) Fenzl	
155	Ծնկոտեմ Հյուտի Thlaspi huetii Boiss.	
	Զանգակազգիներ Campanulaceae	

156	Ծաղկոտուկ զանգականման <i>Asyneuma campanuloides</i> (Bieb. ex Sims) Bornm.	
157	Ծաղկոտուկ կոշտ <i>Asyneuma rigidum</i> (Willd.) Grossh. ssp. rigidum	
158	Զանգակ հայկական <i>Campanula armena</i> Stev.	
159	Զանգակ խմբված ենթատեսակ կովկասյան <i>Campanula glomerata</i> L. subsp. <i>caucasica</i> (Trautv.) Oganessian	
160	Զանգակ լայնատերև <i>Campanula latifolia</i> L. ssp. <i>latifolia</i>	
161	Զանգակ քարբեկ ենթատեսակ օշեի <i>Campanula saxifraga</i> Bieb. ssp. <i>aucheri</i> (A. DC.) Oganessian	
162	Զանգակ Ստենեի <i>Campanula stevenii</i> Bieb. subsp. <i>stevenii</i>	
163	Զանգակ եռատամ <i>Campanula tridentata</i> Schreb.	
164	Զանգակ զանգեզուրի <i>Campanula zangezura</i> (Lipsky) Kolak. et Serdjuk.	EN

	Ցախակեռասազգիներ Caprifoliaceae	
165	Գերիմաստի, Բոնչի բրդոտ Viburnum lantana L.	
	Մեխակազգիներ Caryophyllaceae	
166	Որմնաբույս մեխակային Arenaria dianthoides Smith	
167	Որմնաբույս սապնարմատանման Arenaria gypsophyloides L.	
168	Որմնաբույս կլորատերև Arenaria rotundifolia Bieb.	
169	Որմնաբույս ուրցատերև Arenaria serpyllifolia L.	
170	Որմնաբույս Ստենեի Arenaria steveniana Boiss.	
171	Ճոճռուկ արարատյան Cerastium araraticum Rupr.	
172	Ճոճռուկ եռաստնակ Cerastium cerastoides (L.) Britt.	
173	Ճոճռուկ եղանաձև Cerastium dichotomum L.	

174	Ճոճռուկ էլբրուսի Cerastium elbrusense Boiss.	
175	Ճոճռուկ ճմային Cerastium holosteoides Fries	
176	Ճոճռուկ կեղծ-կազբեկյան Cerastium pseudokasbek Vysokoost.	
177	Ճոճռուկ ծիրանի Cerastium purpurascens Adams.	
178	Ճոճռուկ Շովիցի Cerastium szowitsii Boiss.	
179	Մեխակ կավճային Dianthus cretaceus Adams	
180	Մեխակ խավավոր Dianthus crinitus Smith	
181	Մեխակ արևելյան Dianthus orientalis Adams	
182	Մեխակ Ռադդեի Dianthus raddeanus Vierh.	
183	Դիխոդոն ճոճռուկանման Dichodon cerastoides (L.) Reichenb.	
184	Սապնարմատ նրբագեղ Gypsophila elegans Bieb.	

185	Սապնարմատ Լիպսկու Gypsophila lipskyi Schischk.	
186	Սապնարմատ նեղատերև Gypsophila tenuifolia Bieb.	
187	Փոխածաղիկ կովկասյան Herniaria caucasica Rupr.	
188	Փոխածաղիկ հարթ Herniaria glabra L.	
189	Փոխածաղիկ ալեհեր Herniaria incana Lam.	
190	Կոլրաուշիա ընձյուղակիր Kohlrauschia prolifera (L.) Kunth	
191	Համասպրամ Բուասսիեի Melandrium boissieri Schischk.	
192	Մինուարցիա աիզոանման Minuartia aizoides (Boiss.) Bornm.	
193	Մինուարցիա չերքեզական Minuartia circassica (Albov) Woronow	
194	Մինուարցիա մեխակատերև Minuartia dianthifolia (Boss.) Hand.-Mazz.	
195	Մինուարցիա կոմինդրաձև Minuartia imbricata (Bieb.) Woronow	

196	Մինուարցիա շերտավոր Minuartia lineata (Boiss.) Bornm.	
197	Մինուարցիա լեռնային Minuartia oreina (Mattf.) Schischk.	
198	Մերինգիա եռաջիղ Moehringia trinervia (L.) Clairv.	
199	Պետրոռագիա ալպիական Petrohagia alpina (Habl.) P.W.Ball et Heywood	
200	Սագին սագինանման Sagina saginoides (L.) Karst.	
201	Օճառախոտ արևելյան Saponaria orientalis L.	
202	Կարծրածաղիկ կեռավոր Scleranthus uncinatus Schur	
203	Ծվծվուկ սպիտակ ենթատեսակ փոված Silene alba (Mill.) E.Krause subsp. divaricata (Reichenb.) Walters	
204	Ծվծվուկ Բորնմյուլլերի Silene bornmulleri Freyn	
205	Ծվծվուկ գառնադմականման Silene bupleuroides L.	

206	Ծվծվուկ կովկասյան Silene caucasica (Bunge) Boiss.	
207	Ծվծվուկ գլխիկավոր Silene cephalantha Boiss.	
208	Ծվծվուկ քլորատերև Silene chlorifolia Smith	
209	Ծվծվուկ սեղմված Silene depressa Bieb.	
210	Ծվծվուկ մեխակաման Silene dianthoides Pers.	
211	Ծվծվուկ թավածաղիկ Silene lasiantha C.Koch	
212	Ծվծվուկ Ռադդեի Silene raddeana Trautv.	EN
213	Ծվծվուկ Ռուպրեխտի Silene ruprechtii Schischk.	
214	Ծվծվուկ քուղնիկատերև Silene spergulifolia (Desf.) Bieb.	
215	Ծվծվուկ Տատիանայի Silene tatianae Schischk.	

216	Աստղիկ պարսկական Stellaria persica Boiss.	
217	Տելեփ արևելյան Telephium orientale Boiss.	
	Թելուկազգիներ Chenopodiaceae	
218	Թելուկ բազմատերև Chenopodium foliosum Aschers.	
	Շնդեղազգիներ Colchicaceae	
219	Խլոպուզ, Ջնձաղիկ Մանիսաջյանի Merendera manissadjianii Aznav.	
220	Խլոպուզ, Ջնձաղիկ Ռադդեի Merendera raddeana Regel	
	Հովտաշուշանազգիներ Convallariaceae	
221	Սինդրիկ օղակավոր Polygonatum verticillatum (L.) All.	
	Թանձրատերևազգիներ Crassulaceae	
222	Թանթոնիկ միամյա Sedum annuum L.	

223	Թանթոնիկ կովկասյան Sedum caucasicum (Grossh.) A. Bor.	
224	Թանթոնիկ բարակ Sedum gracile C.A. Mey.	
225	Թանթոնիկ հակադրաստերն Sedum oppositifolium Sims	
226	Թանթոնիկ թավոտ Sedum pilosum MB.	
227	Թանթոնիկ դիմացկուն Sedum sempervivoides Fisch.	
228	Թանթոնիկ բարակացողուն Sedum tenellum Bieb.	
229	Գառանդմակ անդրկովկասյան Sempervivum transcaucasicum Muirhead	
	Բոշխազգիներ Cyperaceae	
230	Բլիսմուս սեղմված Blysmus compressus (L.) Panz. ex Link	
231	Բոշխ մազանման Carex capillaris L.	

232	Բոշխ կովկասյան Carex caucasica Stev.	
233	Բոշխ Հուետի Carex huetiana Boiss.	
234	Բոշխ նապաստակի Carex leporina L.	
235	Բոշխ Մեդվեդևի Carex medwedewii Leskov	
236	Բոշխ սևահասկ Carex melanostachya M. Bieb. ex Willd.	
237	Բոշխ սակավաձաղիկ Carex oligantha Steud.	CR
238	Բոշխ կլոր Carex orbicularis Boott ssp. kotchiana (Boiss. & Hohen.) Kukkonen	
239	Բոշխ լեռնասեր Carex oreophila C.A. Mey.	
240	Բոշխ դժգույն Carex pallescens L.	
241	Բոշխ կոճղարմատային Carex rhizina Blytt ex Lindblom	
242	Բոշխ կարճահասակ Carex supina Willd. ex Wahlenb.	

243	Բոշխ անդրկովկասյան Carex transcaucasica T.V.Egorova	
244	Բոշխ տխուր Carex tristis M. Bieb.	
245	Ճահճախոտ հնգածաղիկ Eleocharis quinqueflora (Hartmann) O.Schwarz	
246	Կիզիտոտ տերևապատյանավոր Eriophorum vaginatum L.	
247	Կոբրեզիա ճլուկանման Kobresia schoenoides (C. A. Mey.) Steud.	
248	Շամբի անտառային Scirpus sylvaticus L.	
	Ակքանազգիներ Dipsacaceae	
249	Զիվան հսկայական Cephalaria gigantea (Ledeb.) Bobr.	
250	Քոսքսուկ կովկասյան Scabiosa caucasica Bieb.	
	Իշակաթնուկազգիներ Euphorbiaceae	
251	Իշակաթնուկ Բուասիեյի Euphorbia boissieriana (Woronow) Prokh.	

252	Իշակաթնուկ մանգաղանման <i>Euphorbia falcata</i> L.	
253	Իշակաթնուկ վրացական /իբերիական/ <i>Euphorbia iberica</i> Boiss.	
254	Իշակաթնուկ Շովիցի <i>Euphorbia szovitsii</i> Fisch. et C. A. Mey.	
	Լոբազգիներ Fabaceae	
255	Վիրախոտ սովորական <i>Anthyllis vulneraria</i> L.	
256	Գազ Աղասու <i>Astragalus agasii</i> Manden.	CR
257	Գազ ալպիական <i>Astragalus alpinus</i> L.	
258	Գազ ոսկեգոծ <i>Astragalus aureus</i> Willd.	
259	Գազ Բունգեի <i>Astragalus bungeanus</i> Boiss.	
260	Գազ սեղմված <i>Astragalus coarctatus</i> Trautv.	
261	Գազ խոնարհված <i>Astragalus declinatus</i> Willd.	

262	Գազ երևանի Astragalus erivanensis Bornm. & Woronow	
263	Գազ մանգաղապտուղ Astragalus falcatus Lam.	
264	Գազ բուրավետ Astragalus fragrans Willd.	
265	Գազ գյոզալդարայի Astragalus gezeldarensis Grossh.	
266	Գազ անորոշ Astragalus incertus Ledeb.	
267	Գազ նապաստակապոչ Astragalus lagurus Willd.	
268	Գազ մեջտեղի Astragalus mesites Boiss. et Buhse	
269	Գազ մանրագլխիկ Astragalus microcephalus Willd.	
270	Գազ մատիտեղանման Astragalus polygala Pall.	
271	Գազ սաղանլուի Astragalus saganlugensis Trautv.	EN
272	Գազ ծորամեղրի Astragalus torrentum Bunge	

273	Գազ լճային <i>Astragalus uraniolimneus</i> Boiss.	
274	Գազ զանգեզուրի <i>Astragalus zangezuristicus</i> Boriss.	EN
275	Միսեռ անատոլիական <i>Cicer anatolicum</i> Alef.	EN
276	Տափոլոռ կապույտ <i>Lathyrus cyaneus</i> (Stev.) C. Koch	
277	Տափոլոռ մարգագետնային <i>Lathyrus pratensis</i> L.	
278	Եղջերառվույտ կովկասյան <i>Lotus caucasicus</i> Kuprian. ex Juz.	
279	Եղջերառվույտ եղջրավոր <i>Lotus corniculatus</i> L. tenuis Waldst. et Kit. ex Willd.	
280	Կորնզան եղջրավոր <i>Onobrychis cornuta</i> (L.) Desv.	
281	Կորնզան անդրկովկասյան <i>Onobrychis transcaucasica</i> Grossh.	
282	Գառնառվույտ սպիտակ <i>Oxytropis albana</i> Stev.	
283	Գառնառվույտ կապույտ <i>Oxytropis cyanea</i> Bieb.	

284	Գառնառվույտ սավելանի Oxytropis savellanica Bunge	
285	Երեքնուկ ալպիական Trifolium alpestre L.	
286	Երեքնուկ նման Trifolium ambiguum M. Bieb.	
287	Երեքնուկ դաշտային Trifolium campestre Schreb.	
288	Երեքնուկ ալեհեր Trifolium canescens Willd.	
289	Երեքնուկ հիբրիդային Trifolium hybridum L.	
290	Երեքնուկ միջին Trifolium medium L.	
291	Երեքնուկ մուգ շագանակագույն Trifolium spadiceum L.	
292	Երեքնուկ մազմզոտագլուխ Trifolium trichocephalum Bieb.	
293	Վավիլովիա նրբագեղ Vavilovia formosa (Steven) Fed.	EN
294	Գյուլուկ, Վիկ լեռնային Vicia alpestris Stev.	

295	Վիկ ալեհեր Vicia canescens Labill.	
296	Վիկ մկան Vicia cracca L.	
297	Գյուլուլ, Վիկ խոշորածաղիկ Vicia grandiflora Scop.	
298	Գյուլուլ, Վիկ հայաստանի Vicia hajastana Grossh.	
299	Գյուլուլ, Վիկ նիսսոլիների Vicia nissoliana L.	
300	Գյուլուլ, Վիկ ցանկապատի Vicia sepium L.	
301	Գյուլուլ, Վիկ նեղատերև Vicia tenuifolia Roth	
302	Գյուլուլ, Վիկ փրչոտ Vicia villosa Roth	
	Ծխաբույսազգիներ Fumariaceae	
303	Փոմփուլիկ ալպիական Corydalis alpestris C. A. Mey.	
304	Փոմփուլիկ պարսկական Corydalis persica Cham. Et Schlecht.	

305	Ծխաբույս, Տերուկ Շլեխտերի Fumaria schleicheri Soy.- Willem.	
	Բոգազգիներ Gentianaceae	
306	Օձի դեղ, Բոգ ջրային Gentiana aquatica L.	
307	Օձի դեղ, Բոգ յոթաբաժան Gentiana septemfida Pall.	
308	Օձի դեղ, Բոգ հովանոցային Gentiana umbellata Bieb.	
309	Օձի դեղ, Բոգ զարնանային ենթատեսակ պոնտական Gentiana verna L. ssp. pontica (Soltok.) Hayek	
310	Լոմատոգոնիում կարինայան Lomatogonium carinthiacum (Wulf.) A. Br.	VU
311	Բարետեսիկ, Հալիք երկարատերև Swertia longifolia Boiss.	
	Խորդենազգիներ Geraniaceae	
312	Խորդենի պիրենեյան Geranium pyrenaicum Burm. fil.	
313	Խորդենի Ռուպրեխտի Geranium ruprechtii (Woronow) Grossh.	

314	Խորդենի արևակարմիր Geranium sanguineum L.	
315	Խորդենի անտառային Geranium sylvaticum L.	
	Կոկոռազգիներ Grossulariaceae	
316	Հաղարջենի Բիբերշտեյնի Ribes biebersteinii Berl.	
	Հակինթազգիներ Hyacinthaceae	
317	Բելևալիա յուրահաստուկ Bellevia paradoxa (Fisch. et C.A.Mey.) Boiss.	
318	Պապլոր Սոսնովսկու Muscari sosnowskyi Schchian	
319	Պապլոր Շովիցի Muscari szovitsianum Baker	
320	Աստղաշուշան սիգմայաձև Ornithogalum sigmoideum Frey et Sint.	
321	Պուշկինիա մկնաստիային Puschkinia scilloides Adam	
	Սրճազգիներ Hypericaceae	

322	Սրժիռնդ ալպիական ենթատեսակ մատիտեղատերև Hypericum alpestre stev. subsp. polygonifolium (Rupr.) V. Avet. et Takht	
323	Սրժիռնդ խոցված Hypericum perforatum L.	
324	Սրժիռնդ գեղեցիկ Hypericum venustum Fenzl	
	Հիբիկազգիներ Iridaceae	
325	Քրքում Ադամի Crocus adamii J. Gay	
326	Թրաշուշան հայաստանյան Gladiolus hajastanicus Gabrielian	EN
327	Հիբիկ Գրոսսեյմի Iris grossheimii Woronow ex Grossh.	EN
328	Հիբիկ կղմինդրյա Iris imbricata Lindl.	
329	Հիբիկ ցանցավոր Iris reticulata M. Bieb.	
	Կնյունազգիներ Juncaceae	
330	Կնյուն հատվածավոր Juncus articulatus L.	

331	Կնյուն կռացած Juncus inflexus L.	
332	Կնյուն թուրքմենական Juncus turkestanicus V. I. Krecz. & Gontsch.	
333	Փայլուկ հասկավոր Luzula spicata (L.) DC.	
334	Փայլուկ նեղատերև Luzula stenophylla Steud.	
	Գորտակնյունազգիներ Juncaginaceae	
335	Եռասայրիկ ճահճային Triglochin palustre L.	
	Շրթնազգիներ Lamiaceae	
336	Ճանկխոտ արևելյան Ajuga orientalis L.	
337	Թթվիճ խոշորածաղիկ Betonica macrantha C. Koch	
338	Վիշապագլուխ ողկույզային Dracocephalum botryoides Stev.	EN
339	Ղաշխակտավատ պեհեր Lallemantia canescens (L.) Fisch. et C.A. Mey.	
340	Խուլ եղինջ սպիտակ Lamium album L.	

341	Խուլ եղինջ թաղիքավոր Lamium tomentosum Willd.	
342	Անանուխ, Դաղձ երկարատերև Mentha longifolia (L.) Huds.	
343	Կատվադաղձ կաստրոնատերև Nepeta betonicifolia C.A. Mey.	
344	Կատվադաղձ Բուշի Nepeta buschii Sosn. et Manden.	
345	Կատվադաղձ Մուսինի Nepeta mussinii Spreng.	
346	Կատվադաղձ պառկած Nepeta supina Stev.	
347	Կատվադաղձ անդրկովկասյան Nepeta transcaucasica Grossh.	
348	Խնկածաղիկ սովորական Origanum vulgare L.	
349	Սնագլխիկ սովորական Prunella vulgaris L.	
350	Եղեսպակ հայկական Salvia armeniaca (Bordz.) Grossh.	
351	Սաղավարտուկ արևելյան Scutellaria orientalis L.	

352	Աբեղախոտ Բալանզայի Stachys balansae Boiss. et Kotschy ex Boiss.	
353	Աբեղախոտ վրացական Stachys iberica Bieb.	
354	Աբեղախոտ փարանկամաշկատերի Stachys lavandulifolia Vahl	
355	Աբեղախոտ հրաշալի Stachys spectabilis Choisy ex DC.	
356	Լերդախոտ սովորական Teucrium chamaedrys L.	
357	Ուրց բլրակային Thymus collinus Bieb.	
358	Ուրց Ֆեդչենկոյի Thymus fedtschenkoi Ronn.	
359	Ուրց Կոչիի Thymus kotschyanus Boiss. et Hohen.	
360	Ուրց նոսրածաղիկ Thymus rariflorus C.Koch	
361	Ուրց անդրկովկասյան Thymus transcaucasicus Ronn.	
362	Ուրցադաղձ Բիբերշտեյնի Ziziphora biebersteiniana (Grossh.) Grossh.	
363	Ուրցադաղձ վայրի ռեհանաուրցանման Ziziphora clinopodioides Lam.	

364	Ուրցադադ Ռադդեի Ziziphora raddei Juz.	
365	Ուրցադադ կոշտ Ziziphora rigida (Boiss.) Stapf	
	Շուշանազգիներ Liliaceae	
366	Արքայածաղիկ քրդական Fritillaria kurdica Boiss. et Noe	
367	Արքայածաղիկ պինարդի ենթատեսակ հայաստանյան Fritillaria pinardii Boiss. ssp. hajastanica Gabrielian	
368	Մագասխուկ Ալեքսենկոյի Gagea alexeenkoana Misch.	
369	Մագասխուկ անկանոնածաղիկ Gagea anisanthos C.Koch	
370	Մագասխուկ անորոշ Gagea confuse A.Terrac.	
371	Մագասխուկ սառցադաշտային Gagea glacialis K. Koch	
372	Վարդակակաչ խճճված Tulipa confusa Gabrielian	EN
373	Վարդակակաչ Սոսնովսկու Tulipa sosnowskyi Achv. et Mirzoeva	EN
	Վուշազգիներ Linaceae	

374	Վուշ սրոհունդատերև Linum hypericifolium Salisb.	
375	Վուշ երկծաղիկ Linum subbiflorum Juz.	
	Փիփերթազգիներ Malvaceae	
376	Մուշ, Փիփերթ ցածր Malva pusilla Smith	
	Ապուզանազգիներ Onagraceae	
377	Նեղտերևի նեղատերև Chamaenerion angustifolium (L.) Scop.	
378	Ապուզան սառը Epilobium algidum Bieb.	
379	Ապուզան տզրկախոտատերևային Epilobium anagallidifolium Lam.	
380	Ապուզան բողբոջակիր Epilobium gemmascens C.A. Mey.	
381	Ապուզան մանրածաղիկ Epilobium minutiflorum Hausskn.	
382	Ապուզան ջղավոր Epilobium nervosum Boiss. et Buhse	
	Խոլորձազգիներ Orchidaceae	

383	Բշտաթերթիկ կանաչ Coeloglossum viride (L.) Hartm.	
384	Դակտիլորիզ կատաոնյան Dactylorhiza cataonica (H. Fleischm.) Holub	
385	Դակտիլորիզ էլքսինյան Dactylorhiza euxina (Nevski) Czerep.	
386	Դակտիլորիզ Ուրվիլի Dactylorhiza urvilleana (Steud.) H. Baumann et Kunkele	
387	Լերկաբշտիկ կոնոպսեա Gymnadenia conopsea (L.) R. Br.	
388	Խուլորձ փայտոցիլակիր Orchis coriophora L.	
389	Թիթեռնիկախուլորձ կանաչածաղիկ Platanthera chlorantha (Custer) Rchb.	
390	Տրաունշտայներա գնդաձև Traunsteinera sphaerica (M. Bieb.) Schltr.	
	Ճրագախոտազգիներ Orobanchaceae	
391	Ճրագախոտ ձուլաբաժակ Orobanche gamosepala Reut.	
	Կակաչազգիներ Papaveraceae	
392	Կակաչ հայկական Papaver armeniacum (L.) DC.	

393	Կակաչ օձիքավոր Papaver bracteatum Lindl.	
394	Կակաչ խճճված Papaver commutatum Fisch. et C.A. Mey.	
395	Կակաչ թռչող Papaver fugax Poir.	
396	Կակաչ արևելյան Papaver orientale L.	
397	Կակաչ քչատերև Papaver paucifoliatum (Trautv.) Fedde	
398	Կակաչ պարսկական Papaver persicum Lindl.	
399	Կակաչ կեղծարևելյան Papaver pseudoorientale (Fedde) Medw.	
400	Կակաչ Ուրբանի Papaver urbanianum Fedde	
401	Կակաչ զանգեզուրի Papaver zangezuricum A.D. Misheev	
	Ջդախտազգիներ Plantaginaceae	
402	Ջդախտ, Եզան լեզու սևացող Plantago atrata Hoppe	

403	Զդախտոտ, Եզան լեզու նշտարատերև <i>Plantago lanceolata</i> L.	
	ԱՐՃՃԱԽՈՏԱԶԳԻՆԵՐ PLUMBAGINACEAE	
404	Ոգնաթուփ սահենդյան <i>Acantholimon sahendicum</i> Boiss. et Buhse	
	Հացազգիներ Poaceae	
405	Մեզախտոտ սանրանման <i>Agropyron pectinatum</i> (Bieb.) P. Beauv.	
406	Մեզախտոտ ալեհեր <i>Agropyron incanum</i> (Nabelek.) Tzvel.	
407	Դաշտախոտուկ, Ագրիտոուկ մազանման <i>Agrostis capillaris</i> L.	
408	Դաշտախոտուկ, Ագրիտոուկ հսկայական <i>Agrostis gigantea</i> Roth	
409	Դաշտախոտուկ, Ագրիտոուկ լազիստանյան <i>Agrostis lazica</i> Balansa	
410	Դաշտախոտուկ, Ագրիտոուկ օլիմպիական <i>Agrostis olympica</i> (Boiss.) Bor	

411	Աղվեսախոտ, Աղվեսագի հայկական <i>Alopecurus armenus</i> (K. Koch) Grossh.	
412	Աղվեսախոտ, Աղվեսագի Օշնի <i>Alopecurus aucheri</i> Boiss.	
413	Աղվեսագի կարճատերև <i>Alopecurus brevifolius</i> Grossh.	
414	Աղվեսախոտ, Աղվեսագի նապաստակապոչանման <i>Alopecurus laguroides</i> Balansa	
415	Աղվեսախոտ, Աղվեսագի թելավոր <i>Alopecurus textilis</i> Boiss. subsp. <i>textilis</i>	
416	Աղվեսագի թելանման ենթատեսակ թիֆլիսի <i>Alopecurus textiles</i> Boiss. subsp. <i>tiflisiensis</i> (Westb.) Tzvel.	
417	Խմրախոտ բուրավետ <i>Anthoxanthum odoratum</i> L.	

418	Բելլարդիոխլոա բազմագույն Bellardiochloa polychroa (Trautv.) Roshevitz	
419	Զամբյուղախոտ բարձր Briza elatior Sibth. & Sm.	
420	Բրոմոպսիս Գաբրիելյանի Bromopsis gabrielianae Ogan.	CR
421	Բրոմոպսիս խայտաբղետ Bromopsis variegata (M.Bieb.) Holub subsp. variegata	
422	Բրոմոպսիս թավոտ Bromopsis villosula (Steud.) Holub	
423	Բրոմոպսիս Զանգեզուրի Bromopsis zangezura Ogan.	EN
424	Ցորնուկ դողդողունանման Bromus briziformis Fisch. et C.A. Mey.	
425	Ցորնուկ ճապոնական Bromus japonicus Thunb. subsp. japonicus	
426	Ցորնուկ հուրանավոր Bromus scoparius L.	

427	Ցորնուկ չոված Bromus squarrosus L.	
428	Եղեգնասեղ եղեգային Calamagrostis arundinacea (L.) Roth	
429	Կատաբրոզա ջրային, Ջրագնկոր Catabrosa aquatica (L.) P. Beauv.	
430	Կատաբրոզելլա Կալվերտի Catabrosella calvertii (Boiss.) Czerep.	
431	Կատաբրոզելլա թելիկավոր Catabrosella fibrosa (Trautv.) Tzvelev	
432	Կատաբրոզելլա մանրածաղկավոր Catabrosella parviflora (Boiss. et Buhse) Tzvelev ex Chohanov	
433	Կատաբրոզելլա խայտաբղետ Catabrosella variegata (Boiss.) Tzvel.	
434	Կատաբրոզելլա մանուշակագույն Catabrosella violacea (Boiss.) Gabr.	
435	Կոլպոդիում Շելկովնիկովի Colpodium schelkownikowii Grossh.	

436	Կոլպոդիում զանազանագույն Colpodium versicolor (Steven) Schmalh.	
437	Ոգնախոտ հավաքված Dactylis glomerata L.	
438	Դեշանախոտ ճմային Deschampsia cespitosa (L.) P. Beauv.	
439	Չաիր, Մեզ ճմային Elytrigia caespitosa (K. Koch) Nevski	
440	Չաիր, Մեզ սողացող Elytrigia repens (L.) Nevski	
441	Չաիր, Մեզ Սոսնովսկու Elytrigia sosnovskyi (Hack.) Nevski	
442	Անապատախոտ, Անապատավուկ, Էրեմոպոա օքսիգլումի Eremopoa oxyglumis (Boiss.) Roshev.	
443	Անապատախոտ, Անապատավուկ, Էրեմոպոա ջունգարական Eremopoa songarica (Schrenk) Roshev.	
444	Շյուղախոտ գորշավուն Festuca brunnescens (Tzvelev) Galushko	

445	Շյուղախոտ պղնձագորշ Festuca chalcophaea V. I. Krecz. et Bobrov	
446	Շյուղախոտ լեռնասեր Festuca oreophila Markgr.- Dann.	
447	Շյուղախոտ Ռուպրեխտիի Festuca ruprechtii (Boiss.) V. I. Krecz. & Bobrov	
448	Շյուղախոտ Վալեսյան Festuca valesiaca Gaudin	
449	Շյուղախոտ Վորոնովի ենթատեսակ վորոնովի Festuca woronowii Hack. subsp. woronowii	
452	Շյուղախոտ Վորոնովի ենթատեսակ վորոնովի Festuca woronowii Hack. subsp. caucasica (St.-Yves) E. B. Alexeev	
453	Տիվարսակ աջարական Helictotrichon adjaricum (Albov) Grossh.	
450	Տիվարսակ հայկական Helictotrichon armeniacum (Schischk.) Grossh.	
451	Տիվարսակ խավոտ Helictotrichon pubescens (Huds.) Besser	

452	Գարի սոխուկավոր Hordeum bulbosum L.	
453	Գարի մանուշակագույն Hordeum violaceum Boiss. et Huet	
454	Բարակոտնուկ Ալբովի Koeleria alбовii Domin subsp. albovii	
455	Բարակոտնուկ Ալբովի Koeleria alбовii Domin subsp. caucasica (Domin) Tzvelev	
456	Բարակոտնուկ քրդական Koeleria kurdica Ujhelyi	
457	Շրկծոպիկ եղեգանման Phalaroides arundinacea (L.) Rauschert	
458	Միզախոտ ալպիական Phleum alpinum L.	
459	Միզախոտ սիզախոտանման Phleum phleoides (L.) H. Karst.	
460	Միզախոտ մարգագետնային Phleum pratense L.	
461	Արոտածիլ, Հուրանախոտ, Դաշտավլուկ ալպիական Poa alpina L.	

462	Արոտածիլ, Հուրանախոտ, Դաշտավլուկ նեղատերև <i>Poa angustifolia</i> L.	
463	Արոտածիլ, Հուրանախոտ, Դաշտավլուկ միամյա <i>Poa annua</i> L.	
464	Արոտածիլ, Հուրանախոտ, Դաշտավլուկ արարատյան <i>Poa araratica</i> Trautv.	
465	Արոտածիլ, Հուրանախոտ, Դաշտավլուկ բադենյան <i>Poa badensis</i> Haenke	
466	Արոտածիլ, Հուրանախոտ, Դաշտավլուկ սոխուկավոր <i>Poa bulbosa</i> L.	
467	Արոտածիլ, Հուրանախոտ, Դաշտավլուկ վրացական <i>Poa iberica</i> Fisch. & C. A. Mey.	
468	Դաշտավլուկ երկարատերև <i>Poa longifolia</i> Trin.	
469	Արոտածիլ, Հուրանախոտ, Դաշտավլուկ ճահճային <i>Poa palustris</i> L.	
470	Արոտածիլ, Հուրանախոտ, Դաշտավլուկ մարգագետնային <i>Poa pratensis</i> L.	

471	Արոտածիլ, Հուրանախոտ, Դաշտավլուկ սինայական Poa sinaica Steud.	
472	Տարեկան, Աշորա մշակովի, Ա. Հատիկավոր Secale cereale L.	
473	Տարեկան, Աշորա լեռնային Secale montanum Guss.	
474	Մեղերիա սիզախոտանման Sesleria phleoides Steven ex Roem. et Schult.	
475	Սմբուլ, Փետրախոտ արաբական Stipa arabica Trin. et Rupr.	
476	Սմբուլ, Փետրախոտ մազոտ Stipa capillata L.	
477	Սմբուլ, Փետրախոտ փետրավոր Stipa pennata L.	
478	Սմբուլ, Փետրախոտ նեղատերև Stipa tirsia Steven	
479	Ոսկեվարսակ դեղնավուն Trisetum flavescens (L.) P. Beauv.	
480	Ոսկեվարսակ կոշտ Trisetum rigidum (M. Bieb.) Roem. et Schult.	

481	Ոսկեվարսակ թուրքական Trisetum turcicum Chrtk	
	Կաթնախոտազգիներ Polygalaceae	
482	Կաթնախոտ ալպիական Polygala alpicola Rupr.	
483	Կաթնախոտ անատոլիական Polygala anatolica Boiss. et Heldr.	
484	Կաթնախոտ եղեգնային Polygala andrachnoides Willd.	
485	Կաթնախոտ կովկասյան Polygala caucasica Rupr.	
486	Կաթնախոտ անդրկովկասյան Polygala transcaucasica Tamamsch.	
	Մատիտեղազգիներ Polygonaceae	
487	Թթվախոտ զսպանակավոր Oxyria elatior R. Br. ex Meissn.	
488	Մատիտեղ ալպիական Polygonium alpestre C.A. Mey.	

489	Մատիտեղ լեռնային Polygonium alpinum All.	
490	Մատիտեղ մանդիկ Polygonium carneum K. Koch	
491	Ավելուկ սովորական Rumex acetosa L.	
492	Ավելուկ ավելուկանման Rumex acetoselloides Bal.	
493	Ավելուկ մերձալպյան Rumex alpestris Jacq.	
494	Ավելուկ ալպիական Rumex alpinus L.	
495	Ավելուկ պալարավոր Rumex tuberosus L.	
	Գնարբուկազգիներ Primulaceae	
496	Առնասպար արևելակովկասյան Androsace albana Stev.	
497	Առնասպար հայկական Androsace armeniaca Duby	

498	Առնասպար ցածրաաճ Androsace chamaejasme Host	
499	Առնասպար Ռադեի Androsace raddeana Somm. et Levier	
500	Առնասպար թավոտ Androsace villosa L.	
501	Գնարբուկ սառը Primula algida Adams	
502	Գնարբուկ ականջավոր Primula auriculata Lam.	
	Սպնդուկազգիներ Pyrolaceae	
503	Սպնդուկ միջին Pyrola media Sw.	
	Գորտնուկազգիներ Ranunculaceae	
504	Գնձֆխոտ քթային Aconitum nasutum Fisch. ex Reichenb.	
505	Հողմածաղիկ խրձային Anemone fasciculata L.	

506	Ոջլախոտ արարատի Delphinium araraticum (N.Busch) Grossh.	
507	Ոջլախոտ գարշահոտ Delphinium foetidum Lomak.	VU
508	Ոջլախոտ Շովիցի Delphinium szowitsianum Boiss.	
509	Թզարմատ ցինգատերև Ficaria calthifolia Reichenb.	
510	Թզարմատ իսկական Ficaria ficarioides (Bory et Chaub.) Halacsy	
511	Քնախոտ ալբանական Pulsatilla albana (Stev.) Bercht. et J. Presl	
512	Գորտնուկ կարճաբլթակ Ranunculus buschii Ovez.	
513	Գորտնուկ կովկասյան Ranunculus caucasicus Bieb.	
514	Հրանունկ նրբագեղ Ranunculus elegans C.Koch	
515	Գորտնուկ խոշորածաղիկ Ranunculus grandiflorus L.	
516	Գորտնուկ Մեյերի Ranunculus meyerianus Rupr.	

517	Գորտնուկ Շովիցի Ranunculus merovensis Grossh.	
518	Գորտնուկ փափկաանկյունավոր Ranunculus muricatus L.	
519	Հրանունկ հյութեղ Ranunculus obesus Trautv.	
520	Գորտնուկ լեռնային Ranunculus oreophilus Bieb.	
521	Գորտնուկ բազմածաղիկ Ranunculus polyanthemus L.	
522	Հրանունկ անդրկովկասյան Ranunculus transcaucasicus Kom.-Nath.	
523	Քնձմնձուկ գարշահոտ Thalictrum foetidum L.	
524	Ձկին գորտնուկային Trollius patulus Salisb.	
	Վարդագգիներ Rosaceae	
525	Գայլաթաթ տարակոթուն Alchemilla diversipes Juz.	
526	Գայլաթաթ վերնից մերկ Alchemilla epipsila Juz.	
527	Գայլաթաթ Գրոսսհեյմի Alchemilla grossheimii Juz.	

528	Գայլաթաթ թռչնած Alchemilla languida Bus.	
529	Գայլաթաթ Ռադդեի Alchemilla raddeana (Bus.) Juz.	
530	Գայլաթաթ ցանցաջղավոր Alchemilla retinervis Bus.	
531	Գայլաթաթ կոշտ Alchemilla rigida Bus.	
532	Գայլաթաթ մետաքսանման Alchemilla sericata Rchb.	
533	Գայլաթաթ մետաքսյա Alchemilla sericea Willd.	
534	Զմենի ամբողջանգր Cotoneaster integerrimus Medik.	
535	Զմենի մանրավրձին Cotoneaster racemiflora (Dsf.) Koch	
536	Զմենի հաճելի Cotoneaster suavis Pojark.	
537	Ալոճ, Սզնի արևելյան Crataegus orientalis Pall. ex Bieb.	
538	Փրփրուկ թեղանման Filipendula ulmaria (L.) Maxim.	
539	Ելակ անտառային Fragaria vesca L.	

540	Շահոքրամ միջանկյալ Geum intermedium Ehrh.	
541	Շահոքրամ գետային Geum rivale L.	
542	Շահոքրամ սովորական Geum urbanum L.	
543	Մատնունի կոծոծանման Potentilla agrimonioides MB.	
544	Մատնունի արծաթավուն Potentilla argentea L.	
545	Մատնունի Կրանցի Potentilla crantzii (Crantz) G. Beck ex Fritsch	
546	Մատնունի գաղտնատերև Potentilla cryptophilla Bornm.	EN
547	Մատնունի սառը Potentilla gelida C. A. Mey.	
548	Մատնունի ձերմակ Potentilla hololeuca Boiss.	
549	Մատնունի Լոմակինի Potentilla lomakinii Grossh.	
550	Մատնունի Ռադդեի Potentilla raddeana (Th. Wolf) Juz.	

551	Մատնունի բարձր Potentilla recta L.	
552	Սալոր, Շլոր չոված Prunus divaricata Ldb.	
553	Մոշենի քարոտ Rubus saxatilis L.	
554	Զիբբալդիա մանրածաղիկ Sibbaldia parviflora Willd.	
555	Զիբբալդիա կիսամերկ Sibbaldia semiglabra C.A.Mey.	
556	Ծոփխնձոր, Արոսի սովորական Sorbus aucuparia L.	
557	Ասպար, Արոսի հունական Sorbus graeca (Spach) Hedl.	
558	Արոսի գորշավուն Sorbus subfusca (Ldb.) Boiss.	
	Տորոնազգիներ Rubiaceae	
559	Գետնաստղ մոլուգանման Asperula molluginoides (Bieb.) Reichenb.	
560	Գետնաստղ գետնատարած Asperula prostrata (Adams) C. Koch	
561	Մակարդախոտ պսակային Galium coronatum Sibth. et Smith	

562	Մակարդախոտ հիրկանական Galium hyrcanicum C.A. Mey.	
563	Մակարդախոտ իսկական Galium verum L.	
	Ուռնազգիներ Salicaceae	
564	Ածուռենի, Որձուռի Salix caprea L.	
	Սանդալազգիներ Santalaceae	
565	Թեզիում կարճատերև Thesium brachyphyllum Boiss.	
	Քարբեկազգիներ Saxifragaceae	
566	Քարբեկ կրճկային Saxifraga cartilaginea Willd.	
567	Քարբեկ կոտրվող Saxifraga exarata Vill.	
568	Քարբեկ գլխատերև Saxifraga juniperifolia Adams	
569	Քարբեկ Կոլենատի Saxifraga kolenatiana Regel	
570	Քարբեկ մուսկուսային Saxifraga moschata Wulf.	

571	Քարբեկ սիբիրյան Saxifraga sibirica L.	
	Խլածաղկազգիներ Scrophulariaceae	
572	Ակնախոտ Յուզեպչուկի Euphrasia juzepczukii Deniss.	
573	Ակնախոտ սանրակերպ Euphrasia pectinata Ten.	
574	Ակնախոտ սևանյան Euphrasia sevanensis Juz.	
575	Կտավախոտ մեղրու Linaria megrica Tzvel.	EN
576	Կտավախոտ զանգեզուրի Linaria zangezura Grossh.	
577	Ոջլաղեղ կովկասյան Pedicularis caucasica Bieb.	
578	Ոջլաղեղ խիտ Pedicularis condensata Bieb.	
579	Ոջլաղեղ հաստակնճիթ Pedicularis crassirostris Bunge	
580	Ոջլաղեղ Սիբթորպի Pedicularis sibthorpii Boiss.	

581	Ոջլադեդ Վիլհելմսի Pedicularis wilhelmsiana Fisch. ex Bieb.	
582	Աքլորաբբուկ միջերկրածովյան Rhinanthus mediterraneus (Sterneck) Adamov.	
583	Աքլորաբբուկ փոքր Rhinanthus minor L.	
584	Խլածաղիկ ցողունագիրկ Scrophularia amplexicaulis Benth.	EN
585	Խլածաղիկ ոսկեծաղկային Schrophularia chrysantha Jaub. et Spach	
586	Խլածաղիկ մոխրավուն Schrophularia cinerascens Boiss.	
587	Խլածաղիկ Գրոսսհեյմի Scrophularia grossheimii Schischk.	
588	Խլածաղիկ իլվական Schrophularia ilwensis K. Koch	
589	Խլածաղիկ Օլգայի Scrophularia olgae Grossh.	
590	Խլածաղիկ օլիմպիական Schrophularia olympica Boiss.	

591	Խլածաղիկ արևելյան <i>Schrophularia orientalis</i> L.	
592	Խլածաղիկ ժայռային <i>Schrophularia rupestris</i> Bieb. ex Willd.	
593	Խոնդատ շահալրակատերևային <i>Verbascum cheiranthifolium</i> Boiss.	
594	Խոնդատ դեղնավուն <i>Verbascum flavidum</i> (Boiss.) Freyn et Bornm.	
595	Խոնդատ փոված <i>Verbascum laxum</i> Filar. et Jav.	
596	Խոնդատ ջունգարական <i>Verbascum songaricum</i> Schrenk ex Fisch. et C. A. Mey.	
597	Բերենիկե աղբյուրային <i>Veronica anagallis-aquatica</i> L.	
598	Բերենիկե հայկական <i>Veronica armena</i> Boiss. & Huet	
599	Բերենիկե դաշտային <i>Veronica arvensis</i> L.	
600	Բերենիկե հոսքային <i>Veronica beccabunga</i> L. subsp. <i>abscondita</i> M. Fisch.	

601	Բերենիկե երկբլթակավոր Veronica biloba L.	
602	Բերենիկե բոգային Veronica gentianoides Vahl	
603	Բերենիկե բազմաբաժան Veronica multifida L.	
604	Բերենիկե արևելյան Veronica orientalis Mill.	
605	Բերենիկե մանրատերև Veronica parvifolia Vahl	
606	Բերենիկե փոքրիկ Veronica pusilla Kotschy et Boiss.	
607	Բերենիկե ուրցատերև Veronica serpyllifolia L.	
	Գռճմակազգիներ Thymelaeaceae	
608	Դափնյակ, Տերևատ կնձկավոր Daphne glomerata Lam.	
609	Դափնյակ, Տերևատ անտառային Daphne mezereum L.	
	ԵՂԻՆՋԱԶԳԻՆԵՐ URTICACEAE	

610	Նդինջ երկտուն Urtica dioica L.	
	Կատվախոտազգիներ Valerianaceae	
611	Կատվախոտ սխտորուկատերև Valeriana alliariifolia Adams	
612	Կատվախոտ մերձալպյան Valeriana alpestris Stev.	
613	Կատվախոտ մոխրավուն- գորշ Valeriana leucophaea DC.	
614	Կատվախոտ ավլախոտատերև Valeriana sisymbriifolia Vahl	
	Մանուշակազգիներ Violaceae	
615	Մանուշակ ծածկված Viola occulta Lehm.	
616	Մանուշակ Դրիմի Viola oreades Bieb.	
617	Մանուշակ ժայռային Viola rupestris F.W.Schmidt	
618	Մանուշակ Զիգեի Viola sieheana W.Beck.	

Հավելված 2. Մսկերի և բույսերի տեսակների ներկայացվածությունը նախատեսվող «Խուստուփ» արգելավայրի տարածքում

N	ՏԻՊ, ԸՆՏԱՆԻՔ, ՏԵՍԱԿ TIP, FAMILY, SPECIES	ԿԱՐՄԻՐ ԳԻՐՔ Կատեգորիա
	Մսկեր - Fungi	
	Ականջասնկայիներ Pleurotaceae	
1	Ականջասունկ սովորական, կոճղասունկ ականջանման, ծառի սունկ, ոստրեսունկ Pleurotus ostreatus (Jacq.:Fr.)P.Kumm.	
	Շարքասնկայիներ Tricholomataceae	
2	Զփտուկ, Կոճղասունկ մարգագետնային Marasmius oreades (Bolton:Fr.) Fr.	
	Ագարիկայիներ Agaricaceae	
3	Շամպինյոն սովորական, ագարիկոն, աղարիկոն, թնուլի Agaricus campestris L.	
	Բոլբիտագգիներ Bolbitiaceae	
4	Ագրոցիբե կարծր Agrocybe dura (Bolton:Fr.) Singer	
	Ստրոֆարիայիներ Strophariaceae	

5	Ստրոֆարիա կիսագնդաձև Stropharia semiglobata (Batsch:Fr.) Quel.	
	Լիկոպերդայիններ Lycoperdaceae	
6	Վառողաստունկ սևացող Bovista nigrescens Pers.	
7	Վառողաստունկ կապարամոխրագույն Bovista plumbea Pers.	
8	Անձրևատունկ իսկական, փշոտ, մարգարոտյա Lycoperdon perlatum Pers.	
9	Վասցելյում մարգագետնային Vascellum pratense (Pers. em. Quel.) Kreis.	
	ՄԱՍՌԱՆՄԱՆՆԵՐ BRYOPSIDA	
	Գրիմմիազգիներ Grimmiaceae	
1	Schistidium alpicola (Hedw.) Limpr.	
2	Schistidium strictum (Turn.) Mart.	
3	Grimmia elatior Bruch ex Bals. et De Not	

4	Grimmia ovalis (Hedw.) Lindb.	
5	Racomitrium canescens (Hedw.) Brid.	
	Պոլիտրիխազգիներ Polytrichaceae	
6	Atrichum undulatum (Hedw.) P.Beauv.	
7	Pogonatum urnigerum (Hedw.) P.Beauv.	
8	Polytrichum alpinum Hedw.	
9	Polytrichum juniperinum Hedw.	
	Դիտրիխազգիներ Ditrichaceae	
10	Distichium capillaceum (Hedw.) B.S.G.	
11	Ditrichum flexicaule (Schwaegr.) Hampe	
12	Ceratodon purpureus (Hedw.) Brid.	
	Դիկրանազգիներ Dicranaceae	
13	Anisothecium varium (Hedw.) Mitt.	

14	Amphidium mougeotii (B.S.G.) Schimp.	
15	Dicranoweisia intermedia Amann	
16	Dicranum spadiceum Zett.	
17	Dicranum scoparium Hedw.	
	Ֆիսսիդենտազգիներ Fissidentaceae	
18	Fissidens brioides Hedw.	
	Engalypptaceae	
19	Engalyppta alpina Sm.	
20	Engalyppta ciliata Hedw.	
21	Engalyppta rhabdocarpa Schwaegr.	
22	Engalyppta streptocarpa Hedw.	
	Փոթթիազգիներ - Pottiaceae	
23	Phascum cuspidatum Hedw.	
24	Stegonia latifolia (Schwaegr.) Vent.	
25	Desmatodon latifolius (Hedw.) Brid.	
	Տրիխոստոմազգիներ Trichostomaceae	
26	Gymnostomum aeruginosum Sm.	
27	Barbula rigidula (Hedw.) Milde	

	Էուրրիազգիներ - Bryaceae	
28	Anomobryum filiforme (Dicks.) Solms.	
29	Bryum caespiticum Hedw.	
	Մնիազգիներ - Mniaceae	
30	Mnium affine Bland ex Funck	
31	Mnium marginatum (With.) P. Beauv.	
32	Mnium orthorrhynchum C. Muell.	
33	Mnium rostratum Schrad.	
	Լեմբոֆիլազգիներ Lembophyllaceae	
34	Isoetecium miurum (Poll.) Brid.	
	Թելիազգիներ - Theliaceae	
35	Myurella julacea (Schwaegr.) B.S.G.	
	Թուիդիազգիներ - Tuidiaceae	
36	Thuidium philibertii Limpr.	
	Կրատոնեուրազգիներ Cratoneuraceae	
37	Cratoneuron decipiens (De Not.) Loeske.	
	Ամբլիստեգիազգիներ Amblystegiaceae	

38	Campilium halleri (Hedw.) Lindb.	
39	Campilum stellatum (Hedw.) Lange et C. Jens.	
40	Drepanocladus uncinatus (Hedw.) Warnst.	
	Բրախիտեցիազգիներ Brachytheciaceae	
41	Palamocladium euchloron (C. Muell.) Wijk et Marg.	
	Էնտոդոնտազգիներ Entodontaceae	
42	Orthothecium intricatum (Hartm.) B.S.G.	
	Պլագիոտեցիազգիներ Plagiotheciaceae	
43	Plagiothecium denticulatum (Hedw.) B.S.G.	
	Հիպնազգիներ - Hypnaceae	
44	Pseudostereodon procerrimum (Broth.) Fleisch.	
45	Ctenidium molluscum (Hedw.) Mitt.	
	Ռիտիդիազգիներ Rhytidiaceae	

46	Ptichodium plicatum (Schleich.) Schimp.	
	Հիլոկոմիազգիներ Hylocomiaceae	
47	Hylocomium splendens (Hedw.) B.S.G.	
	Պտերներ - Pteridophyta	
	Ասպլենազգիներ Aspleniaceae	
1	Լեզվապտեր պատի Asplenium ruta-muraria L.	
2	Ասպլեն հյուսիսային Asplenium septentrionale (L.) Hoffm.	
3	Ասպլեն մազանման Asplenium trichomanes L.	
4	Ասպլեն կանաչ Asplenium viride Huds.	
	Ողկուզապտերազգիներ Botrychiaceae	
5	Ողկուզապտեր կիսալուսնաձև Botrychium lunaria (L.) Sw.	VU
	Վահանապտերազգիներ Dryopteridaceae	
6	Վահանապտեր կովկասյան Dryopteris caucasica (A. Br.) Fraser-Jenkins et Corley	

7	Վահանապտեր արական Dryopteris filix-mas (L.) Shott.	
8	Բանպոտ փշավոր Polystichum aculeatum (L.) Roth	
9	Բանպոտ նիզականման Polystichum lonchitis (L.) Roth	EN
	Բազմոտիկազգիներ Polypodiaceae	
10	Բասբաջ սովորական Polypodium vulgare L.	
	Վուդսիազգիներ Woodsiaceae	
11	Զարխտո իգական Athyrium filix-femina (L.) Roth	
12	Պայթակենի դյուրաբեկ Cystopteris fragilis (L.) Bernh.	
13	Վուդսիա ալպիական Woodsia alpina (Bolton) A. Gray.	
	ՄԵՐԿԱՍԵՐՄԵՐ GIMNOSPERMAE	
	ՆՈՃԱԶԳԻՆԵՐ CUPRESSACEAE	

1	Գիհի ցածրաաճ Juniperus depressa Stev.	
	Ծածկասերմեր Angiospermae	
	Թխկազգիներ - Aceraceae	
1	Թխկի հիրկանյան Acer hyrcanum Fisch. et C.A. Mey.	
	Սոխազգիներ - Alliaceae	
2	Սոխ Ղերդերիանի Allium derderianum Regel	EN
3	Սոխ Ղարսի Allium karsianum Fomin	
4	Սոխ Կունթի Allium kunthianum Vved.	
5	Սոխ տարօրինակ Allium paradoxum (M. Bieb.) G. Don.	
6	Սոխ կեղծ ցցված Allium pseudostrictum Albov	
7	Սոխ կլոր Allium rotundum L.	
8	Սոխ կտրող Allium schoenoprasum L.	
9	Սոխ Շովիցի Allium szovitsii Regel	

10	Սոխ խաղողի այգու Allium vineale L.	
	Հովանոցազգիներ Apiaceae	
11	Աստղաբույս ամենամեծ Astrantia maxima Pall.	
12	Երկրասակ Բուրգեի Bunium bourgaei (Boiss.) Freyn et Sint.	
13	Եզնակող բազմատերև Bupleurum polyphyllum Ledeb.	
14	Քեմոն Կոմարովի Carum komarovii Karjag.	CR
15	Շուշանաբանջար սոխուկավոր Chaerophyllum bulbosum L.	
16	Շուշանբանջար ցածր Chaerophyllum humile Bieb.	
17	Բալդրդան իսնկեղեգային Heracleum chorodanum (Hoffm.) DC.	
18	Բալդրդան թավոտ Heracleum trachyloma Fisch. et C.A. Mey.	
19	Բալդրդան անդրկովկասյան Heracleum transcaucasicum Manden.	
20	Կապուտակ եռաբլթակ Laser trilobum (L.) Borkh.	

21	Անճիտան լեռնային Libanotis montana Crantz	
22	Լեռնակարոս թևավոր Ligusticum alatum (Bieb.) Spreng.	
23	Ստեպդին հայկական Pastinaca armena Fisch. et C.A. Mey.	
24	Անիսոն մոտիկ Pimpinella affinis Ledeb.	
25	Անիսոն բշտիկանման Pimpinella anthriscoides Boiss.	
26	Անիսոն վարդագույն Pimpinella rhodantha Boiss. var albiflora Bordz.	
27	Անիսոն եռաբաժան Pimpinella tripartita Kalen.	
28	Սանիկուլ եվրոպական Sanicula europaea L.	
29	Կապնդեղ անճիտան Seseli libanotis (L.) Koch	
30	Կապնդեղ մանանեխանման Seseli peucedanoides (Bieb.) Kos.- Pol.	
31	Քսանտոգալում ծիրանի Xanthogalum purpurascens Ave- Lall. (-Angelica purpurascens (Ave-Lall.) Gilli)	
	Շնմեռուկազգիներ Apocinaceae	

32	Կուսածաղիկ խոտային Vinca herbacea W. K.	
	Թունաթափազգիներ Asclepiadaceae	
33	Թունաթափ լայնատերև Vincetoxicum amplifolium K. Koch	
	Թաղադուազգիներ Asphodelaceae	
34	Շրեշ ուշագրավ Eremurus spectabilis N. Bieb.	
	Բարդածաղկավորներ Asteraceae	
35	Հազարատերևուկ սովորական Achillea millefolium L.	
36	Երկնափուփուլ գեղեցկագույն Aetheopappus pulcherrimus (Willd.) Cass.	
37	Օշինդր դառը Artemisia absinthium L.	
38	Աստղածաղիկ ալպիական Aster alpinus L.	
39	Տերեփուկ դեղնամանուշակագույն Centaurea cheiranthifolia Willd.	

40	Տերեփուկ արմատածաղկային Centaurea rhizantha C.A.Mey.	
41	Տերեփուկ ուռատերև Centaurea salicifolia Bieb. ex Willd.	
42	Գեղավեր, Տատասկ ուտվող Cirsium esculentum (Siev.) C.A. Mey.	
43	Գեղավեր, Տատասկ պարուրված Cirsium obvallatum (Bieb.) Fisch.	
44	Գեղավեր, Տատասկ թաղիքավոր Cirsium tomentosum C.A. Mey.	
45	Զամբյուղախոտ հունգարական Crepis pannonica (Jacq.) C. Koch	
46	Զամբյուղախոտ սահենդյան Crepis sahendi Boiss et Buhse	
47	Դարունաձ, Դորոնիկում խոշորատերև Doronicum macrophyllum Fisch. ex Hornem.	
48	Դարունաձ, Դորոնիկում երկարատերև Doronicum oblongifolium DC.	
49	Թոփփուշ, Ոգնագլխիկ գնդագլխիկավոր Echinops sphaerocephalus L.	
50	Գարնանաթարամ կծու Erigeron acer L.	

51	Գարնանաթարամ կովկասյան Erigeron caucasicus Stev.	
52	Գարնանաթարամ գեղեցիկ Erigeron venustus Botsch.	
53	Ապուզանուկ կանեփանման Eupatorium cannabinum L.	
54	Ճուլ դաշտային Filago arvensis L.	
55	Չորածաղիկ գետնահար Gnaphalium supinum L.	
56	Գրոսհեյմիա խոշորագլուխ Grossheimia macrocephala (Muss.- Puschk. ex Willd.) Sosn. et Takht.	
57	Անթառամ բուրավետ Helichrysum graveolens (Bieb.) Sweet	
58	Ճուռակախոտ հովանոցանման Hieracium cymosum L.	
59	Ճուռակախոտ ժայռային Hieracium murorum L.	
60	Ճուռակախոտ մազմզոտ Hieracium pilosella L.	
61	Ճուռակախոտ փրենանթանման Hieracium prenanthoides Vill.	

62	Յուրինեա ուշագրավ Jurinea spectabilis Fisch. et C.A. Mey.	
63	Յուրինելլա մուսկուսային Jurinella moschus (Habl.) Bobr.	
64	Կաթնուկ Վիլհելմսի Lactuca wilhelmsiana Fisch. et C.A.Mey. ex DC	
65	Խաբբուկ խոշորածաղիկ Lapsana grandiflora Bieb.	
66	Առյուծատամ խորդուբորդ Leontodon asperrimus (Willd.) Boiss. Ex Bal.	
67	Առյուծատամ խոզանավոր Leontodon hispidus L.	
68	Միցելիս պատի Mycelis muralis (L.) Dumort.	
69	Սերմնոտուկ Մեյերի Podospermum meyeri C. Koch.	
70	Պսեֆելլուս դարաբաղյան Psephellus karabaghensis Sosn.	
71	Պսեֆելլուս անդրկովկասյան Psephellus transcaucasicus D.Sosn.	
72	Խինձ կոշտ Scorzonera rigida Auch. ex DC.	

73	Խինձ Ջեդլիցի Scorzonera seidlitzii Boiss.	
74	Հալսորուկ Օթոնի Senecio othonnae Bieb.	
75	Հալսորուկ խատուտիկատերև Senecio taraxacifolius (Bieb.) DC.	
76	Ոսկեշիվ սովորական Solidago virgaurea L.	
77	Տարկավան, Լվաձաղիկ հազարատերև Tanacetum chiliophyllum (Fisch. et C.A. Mey. ex DC.) Sch. Bip.	
78	Տարկավան, Լվաձաղիկ Կոչիի Tanacetum kotschy (Boiss.) Chandjian	
79	Տարկավան, Լվաձաղիկ կուսատերև Tanacetum parthenium (L.) Sch. Bip.	
80	Տարկավան, Լվաձաղիկ զանգեզուրի Tanacetum zangezuricum Chandjian	EN
81	Խատուտիկ եղջուրավոր Taraxacum ceratophorum (Ledeb.) DC.	
82	Խատուտիկ դեղատու Taraxacum officinale Wigg.	

83	Խատուտիկ Ստեվենի Taraxaum stevenii DC.	
84	Տելեկիա հրաշալի Telekia speciosa (Schreb.) Baumg.	
85	Այծեմորուս, Մինձ ցանցավոր Tragopogon reticulatus Boiss. et Huet	
86	Եռակողասերմիկ կովկասյան Tripleurospermum caucasicum (Willd.) Hayek	
87	Եռակողասերմիկ անդրկովկասյան Tripleurospermum transcaucasicum (Manden.) Pobed.	
	Գաղտրիկազգիներ Boraginaceae	
88	Խաբի արևելյան Alkanna orientalis (L.) Boiss.	
89	Կավաժիպակ դաշտային Anchusa arvensis (L.) Bieb.	
90	Արեպիանթ հրաշալի Arnebia pulchra (Willd. ex Roem. et Schult.) Edmondson	
91	Հույնիա գեղեցիկ Huynhia pulchra (Willd. ex Roem. et Schult.) Greuter et Burdet	

92	Կաչուկ չոված Lappula squarrosa (Retz.) Dumort.	
93	Կաքավկրկուտ մանուշակագույն Lithospermum purpureocaeruleum L.	
94	Անմոռուկ ալպեստրիս Myosotis alpestris F.W. Schmidt.	
95	Անմոռուկ անտառային Myosotis sylvatica Ehrh. ex Hoffm.	
96	Նոնեա մուգ-գորշ Nonea pulla (L.) DC.	
97	Իշիոտոտ մանրապտուղ Onosma microcarpa Stev. ex DC.	
98	Փողածաղիկ ամեջավոր Solenanthes stamineus (Desf.) Wettst.	
99	Քարխտու կոշտ Symphytum asperum Lepech.	
	Խաչածաղկավորներ Brassicaceae	
100	Բոցաթելուկ սալմասի Aethionema salmasium Boiss.	
101	Բոցաթելուկ եռաջիղ Aethionema trinervum (DC.) Boiss.	
102	Վառվռուկ գեղամյա Alyssum gehamense Fed.	

103	Վառվռուկ գալարուն Alyssum tortuosum Waldst. et Kit. ex Willd.	
104	Խմրախոտ ականջատերևային Anchonium elichrysifolium (DC.) Boiss.	
105	Արաքախոտ հայկական Arabis armena N. Busch	
106	Արաքախոտ կովկասյան Arabis caucasica Schlecht.	
107	Արաքախոտ Քրիստիանի Arabis christianii N. Busch	
108	Արաքախոտ խորդուբորդ Arabis hirsuta Scop.	
109	Հլածուկ փոքր Barbarea minor C. Koch	
110	Դաշտակոտեն խորդուբորդ Cardamine hirsuta L.	
111	Դաշտակոտեն ճահճային Cardamine uliginosa Bieb.	
112	Ճթիկ ցանցավոր Coluteocarpus vesicaria (L.) Holmboe	
113	Կոնրինգիա տափակապտուղ Conringia planisiliqua Fisch. et C. A. Mey.	
114	Ատամնախոտ հնգատերև Dentaria quinquefolia Bieb.	

115	Ճարտարուկ ծործորակատերև Draba bruniifolia Stev.	
116	Ճարտարուկ տափաստանային Draba muralis L.	
117	Ճարտարուկ անտառային Draba nemorosa L.	
118	Ճարտարուկ պատիճավոր Draba siliquosa Bieb.	
119	Գարնանախոտ գարնանային Erophila verna (L.) Chevall.	
120	Չագախոտ ելունդավոր Erysimum collinum (Bieb.) Andr.	
121	Չագախոտ Գաբրիելյանի Erysimum gabrielianae Polatschek	
122	Չագախոտ սառը Erysimum gelidum Bunge	
123	Չագախոտ կարմրակապույտ Erysimum lilacinum Steinb.	EN

124	Ջագախոտ գեղեցիկ Erysimum pulchellum (Willd.) J. Gay	
125	Գիշերային մանուշակ Hesperis matronalis L. subsp. matronalis	
126	Նեալիա հուրանավոր Neslia paniculata (L.) Desv.	
127	Շնկոտեմ դաշտային Thlaspi arvense L.	
128	Շնկոտեմ թափանցված Thlaspi perfoliatum L.	
129	Շնկոտեմ Սովիչի Thlaspi szovitsianum Boiss.	
130	Շնկոտեմ զանգեզուրի Thlaspi zangezuricum Tzvel.	EN
	Զանգակագգիներ Campanulaceae	
131	Զանգակ հայկական Campanula armena Stev.	

132	Զանգակ խմբված ենթատեսակ կովկասյան <i>Campanula glomerata</i> L. subsp. <i>caucasica</i> (Trautv.) Oganessian	
133	Զանգակ լայնատերև <i>Campanula latifolia</i> L. ssp. <i>latifolia</i>	
134	Զանգակ ռապունցելանման <i>Campanula rapunculoides</i> L.	
135	Զանգակ քարբեկ ենթատեսակ օշեի <i>Campanula saxifraga</i> Bieb. ssp. <i>aucheri</i> (A. DC.) Oganessian	
136	Զանգակ Հոհենակերի <i>Campanula sibirica</i> L. ssp. <i>hohenackeri</i> (Fisch. et C.A.Mey.) Damboldt	
137	Զանգակ եռատալ <i>Campanula tridentata</i> Schreb.	
138	Զանգակ զանգեզուրի <i>Campanula zangezura</i> (Lipsky) Kolak. et Serdjuk.	EN
	Ցախակեռասագգիներ Caprifoliaceae	

139	Ցախակեռաս կովկասյան <i>Lonicera caucasica</i> Pall.	
	Մեխակազգիներ Caryophyllaceae	
140	Որմնաբույս մեխակային <i>Arenaria dianthoides</i> Smith	
141	Որմնաբույս կլորատերև <i>Arenaria rotundifolia</i> Bieb.	
142	Որմնաբույս ուրցատերև <i>Arenaria serpyllifolia</i> L.	
143	Որմնաբույս Ստենենի <i>Arenaria steveniana</i> Boiss.	
144	Ճոճռուկ եռաստնակ <i>Cerastium cerastoides</i> (L.) Britt.	
145	Ճոճռուկ դահուրական <i>Cerastium dahuricum</i> Fisch. ex Spreng.	
146	Ճոճռուկ էլբրուսի <i>Cerastium elbrusense</i> Boiss.	
147	Ճոճռուկ ճմային <i>Cerastium holosteoides</i> Fries	
148	Ճոճռուկ Շովիցի <i>Cerastium szowitsii</i> Boiss.	
149	Մեխակ ծովափոկատես <i>Dianthus armeria</i> L.	

150	Մեխակ կավճային Dianthus cretaceus Adams	
151	Մեխակ զանգեզուրի Dianthus zangezuricus Nersesian	
152	Սապնարմատ նեղատերև Gypsophila tenuifolia Bieb.	
153	Փոխածաղիկ ալեհեր Herniaria incana Lam.	
154	Կուլրաուշիա ընձյուղակիր Kohlrauschia prolifera (L.) Kunth	
155	Մինուարցիա աիզոանման Minuartia aizoides (Boiss.) Bornm.	
156	Մինուարցիա մեխակատերև Minuartia dianthifolia (Boss.) Hand.-Mazz.	
157	Մինուարցիա կղմինդրաձև Minuartia imbricata (Bieb.) Woronow	
158	Մինուարցիա շերտավոր Minuartia lineata (Boiss.) Bornm.	
159	Մինուարցիա լեռնային Minuartia oreina (Mattf.) Schischk.	
160	Մոհրինգիա եռաջիղ Moehringia trinervia (L.) Clairv.	

161	Պետրորագիա ալպիական Petrorhagia alpina (Habl.) P.W.Ball et Heywood	
162	Կարծրածաղիկ կեռավոր Scleranthus uncinatus Schur	
163	Ծվծվուկ սպիտակ ենթատեսակ փոված Silene alba (Mill.) E.Krause subsp. divaricata (Reichenb.) Walters	
164	Ծվծվուկ գառնադմականման Silene bupleuroides L.	
165	Ծվծվուկ կովկասյան Silene caucasica (Bunge) Boiss.	
166	Ծվծվուկ Խուստուփի Silene chustupica Nersesian	CR
167	Ծվծվուկ սեղմված Silene depressa Bieb.	
168	Ծվծվուկ մեխականման Silene dianthoides Pers.	
169	Ծվծվուկ ճուղավոր Silene dichotoma Ehrh.	
170	Ծվծվուկ Ռադդեի Silene raddeana Trautv.	EN
171	Ծվծվուկ Ռուպրեխտի Silene ruprechtii Schischk.	

172	Ծվծվուկ քուղնիկատերև <i>Silene spergulifolia</i> (Willd.) Bieb.	
173	Ծվծվուկ Տատիանայի <i>Silene tatianae</i> Schischk.	
174	Ծվծվուկ Վալիխի <i>Silene wallichiana</i> Klotzsch	
175	Աստղիկ սովորական <i>Stellaria media</i> (L.) Cyr.	
	Խնկազգիներ - Cistaceae	
176	Արևանթեմ դրամատերևավոր <i>Helianthemum nummularium</i> (L.) Mill.	
	Շնդեղազգիներ Colchicaceae	
177	Խլոպուզ, Ջնծաղիկ Ռադդեի <i>Merendera raddeana</i> Regel	
	Պատատուկազգիներ Convolvulaceae	
178	Պատատուկ դաշտային <i>Convolvulus arvensis</i> L.	
	Թանձրատերևազգիներ Crassulaceae	
179	Թանթոնիկ միամյա <i>Sedum annuum</i> L.	
180	Թանթոնիկ բարակ <i>Sedum gracile</i> C.A. Mey.	

181	Թանթոնիկ հակադրատերև Sedum oppositifolium Sims	
182	Թանթոնիկ թավոտ Sedum pilosum Bieb.	
	Բոշխազգիներ - Cyperaceae	
183	Բլիսմուս սեղմված Blysmus compressus (L.) Panz. ex Link	
184	Բոշխ սրաձև Carex acutiformis Ehrh.	
185	Բոշխ մազանման Carex capillaris L.	
186	Բոշխ մեխակի Carex caryophylla Latourr.	
187	Բոշխ կովկասյան Carex caucasica Stev.	
188	Բոշխ երկշարք Carex disticha Huds.	
189	Բոշխ նապաստակի Carex leporina L.	
190	Բոշխ Մեդվեդևի Carex medwedewii Leskov	
191	Բոշխ սևահասկ Carex melanostachya M. Bieb. ex Willd.	

192	Բոշխ դժգույն Carex pallescens L.	
193	Բոշխ կորեկային Carex panicea L.	
194	Բոշխ բազմատերև Carex polyphylla Kar. et Kir.	
195	Բոշխ թաղիքավոր Carex tomentosa L.	
	Ակքանազգիներ Dipsacaceae	
196	Զիվան հսկայան Cephalaria gigantea (Ledeb.) Bobr.	
197	Քոսքսուկ կրկնափետրաձև Scabiosa bipinnata K.Koch	
198	Քոսքսուկ կովկասյան Scabiosa caucasica Bieb.	
	Իշակաթնուկազգիներ Euphorbiaceae	
199	Իշակաթնուկ հատվածապտուղ Euphorbia condylocarpa Bieb.	
200	Իշակաթնուկ վրացական /իբերիական/ Euphorbia iberica Boiss.	
201	Իշակաթնուկ Սեգվերի Euphorbia seguieriana Neck.	
	Լոբազգիներ - Fabaceae	
202	Վիրախոտ Բուսայեյի Anthyllis boissieri Sag.	

203	Վիրախոտ սովորական <i>Anthyllis vulneraria</i> L.	
204	Գազ ալպիական <i>Astragalus alpinus</i> L.	
205	Գազ ախուրիկի <i>Astragalus arguricus</i> Bunge	
206	Գազ ոսկեզոծ <i>Astragalus aureus</i> Willd.	
207	Գազ խոնարհված <i>Astragalus declinatus</i> Willd.	
208	Գազ չոված <i>Astragalus divaricatus</i> Bunge	EN
209	Գազ երևանի <i>Astragalus erivanensis</i> Bornm. et Woronow	
210	Գազ բուրավետ <i>Astragalus fragrans</i> Willd.	
211	Գազ անորոշ <i>Astragalus incertus</i> Ledeb.	
212	Գազ երկարապոչ <i>Astragalus macrourus</i> Fisch. et C.A.Mey.	
213	Գազ կաթնախոտի <i>Astragalus polygala</i> Pall.	

214	Գազ Պրիլիպկոյի <i>Astragalus prilipkoanus</i> Grossh.	
215	Գազ ծորամեղրի <i>Astragalus torrentum</i> Bunge	
216	Գազ լճային <i>Astragalus uraniolimneus</i> Boiss.	
217	Տափուլո կապույտ <i>Lathyrus cyaneus</i> (Stev.) C. Koch	
218	Եղջերաովույտ եղջրավոր <i>Lotus corniculatus</i> L. tenuis Waldst. et Kit. ex Willd.	
219	Կորնգան եղջրավոր <i>Onobrychis cornuta</i> (L.) Desv.	
220	Գառնաովույտ սպիտակ <i>Oxytropis albana</i> Stev.	
221	Երեքնուկ ալեհեր <i>Trifolium canescens</i> Willd.	
222	Երեքնուկ միջին <i>Trifolium medium</i> L.	
223	Երեքնուկ սողացող <i>Trifolium repens</i> L.	
224	Գյուլուկ, Վիկ լեռնային <i>Vicia alpestris</i> Stev.	

225	Վիկ ալեհեր <i>Vicia canescens</i> Labill.	
226	Վիկ մկան <i>Vicia cracca</i> L.	
227	Վիկ մազմզոտ <i>Vicia hirsuta</i> (L.) Gray	
228	Գյուլուկ, Վիկ խայտաբղետ <i>Vicia variegata</i> Willd.	
229	Գյուլուկ, Վիկ ցանկապատի <i>Vicia sepium</i> L.	
230	Գյուլուկ, Վիկ կրճատված <i>Vicia trunculata</i> Fisch. ex Bieb.	
	Հաճարազգիներ - Fagaceae	
231	Կաղնի արևելյան <i>Quercus macranthera</i> Fisch. et C.A. Mey. ex Hohen.	
	Ծխաբույսազգիներ Fumariaceae	
232	Փոմփուլիկ պարսկական <i>Corydalis persica</i> Cham. et Schlecht.	
233	Պոպուլիկ օղակադիր <i>Corydalis verticillaris</i> DC.	EN
234	Ծխաբույս, Տերուկ Վալլանի <i>Fumaria vaillantii</i> Loisel.	
	Բոզազգիներ - Gentianaceae	

235	Օձի դեղ, Բոգ ջրային <i>Gentiana aquatica</i> L.	
236	Օձի դեղ, Բոգ կովկասյան <i>Gentiana caucasica</i> Lodd. ex Sims	
237	Օձի դեղ, Բոգ յոթաբաժան <i>Gentiana septemfida</i> Pall.	
238	Օձի դեղ, Բոգ հովանոցային <i>Gentiana umbellata</i> Bieb.	
239	Օձի դեղ, Բոգ գարնանային ենթատեսակ պոնտական <i>Gentiana verna</i> L. ssp. <i>pontica</i> (Soltok.) Hayek	
	Խորդենազգիներ Geraniaceae	
240	Խորդենի տափակաթերթիկ <i>Geranium platypetalum</i> Fisch. et Mey.	
241	Խորդենի անտառային <i>Geranium sylvaticum</i> L.	
	Կոկոռնազգիներ Grossulariaceae	
242	Հաղարջենի Բիբերշտեյնի <i>Ribes biebersteinii</i> Berl.	
	Հակինթազգիներ Hyacinthaceae	

243	Պապլոր Սոսնովսկու Muscari sosnowskyi Schchian	
244	Աստղաշուշան սիգմայաձև Ornithogalum sigmoideum Freyn et Sint.	
245	Պուշկինիա մկնաստիսային Puschkinia scilloides Adam	
	Սրճիունդազգիներ Hypericaceae	
246	Սրճիունդ Էլեոնորայի Hypericum eleonora Jelen.	CR
247	Սրճիունդ ալպիական ենթատեսակ մատիտեղատերև Hypericum alpestre stev. subsp. polygonifolium (Rupr.) V. Avet. et Takht	
	Կնյունազգիներ - Juncaceae	
248	Փայլուկ բազմածաղիկ Luzula multiflora (Ehrh.) Lej.	
249	Փայլուկ հասկավոր Luzula spicata (L.) DC.	
250	Փայլուկ նեղատերև Luzula stenophylla Steud.	
	Շրթնազգիներ - Lamiaceae	

251	Ճանկխոտ արևելյան Ajuga orientalis L.	
252	Թթվիճ խոշորածաղիկ Betonica macrantha K. Koch	
253	Ռեհանաուրց վայրի ստվերային Clinopodium umbrosum (Bieb.) C. Koch	
254	Ռեհանաուրց սովորական, վայրի ռեհան Clinopodium vulgare L.	
255	Խուլ եղինջ սպիտակ Lamium album L.	
256	Խուլ եղինջ բծավոր Lamium maculatum (L.) L.	
257	Խուլ եղինջ թաղիքավոր Lamium tomentosum Willd.	
258	Մեղրածուծ մուգ կարմիր Marrubium purpureum Bunge	
259	Կատվադադ Մուսինի Nepeta mussinii Spreng.	
260	Կատվադադ պառկած Nepeta supina Stev.	
261	Շղեսպակ հայկական Salvia armeniaca (Bordz.) Grossh.	

262	Եղեսպակ կաշուն <i>Salvia glutinosa</i> L.	
263	Մաղավարտուկ արևելյան <i>Scutellaria orientalis</i> L.	
264	Մաղավարտուկ սևանի <i>Scutellaria sevanensis</i> Sosn.	
265	Աբեղախոտ փարանկամաշկատերև <i>Stachys lavandulifolia</i> Vahl	
266	Աբեղախոտ հրաշալի <i>Stachys spectabilis</i> Choisy ex DC.	
267	Ուրց Ֆեդչենկոյի <i>Thymus fedtschenkoi</i> Ronn.	
268	Ուրց Կոչիի <i>Thymus kotschyanus</i> Boiss. et Hohen.	
269	Ուրց անդրկովկասյան <i>Thymus transcaucasicus</i> Ronn.	
270	Ուրցադաղձ Բիբերշտեյնի <i>Ziziphora biebersteiniana</i> (Grossh.) Grossh.	
271	Ուրցադաղձ վայրի ռեհանաուրցանման <i>Ziziphora clinopodioides</i> Lam.	
	Շուշանազգիներ - Liliaceae	

272	Մագասխուկ Ալեքսեենկոյի Gagea alexeenkoana Misch.	
273	Մագասխուկ անհավասարածաղիկ Gagea anisanthos K. Koch	
274	Վարդակակաչ խճճված Tulipa confusa Gabrielian	EN
	Վուշազգիներ - Linaceae	
275	Վուշ սրռիկոնդատերև Linum hypericifolium Salisb.	
276	Կտավատ ջղավոր Linum nervosum Waldst. et Kit.	
	Փիփերթազգիներ Malvaceae	
277	Լավատեր թուրինգիական Lavatera thuringiaca L.	
	Ապուզանազգիներ Onagraceae	
278	Ապուզան անորոշ Epilobium confusum Hausskn.	
279	Ապուզան լեռնային Epilobium montanum L.	

280	Ապուզան աղեղնատերև Epilobium prionophyllum Hausskn.	
	Խոլորձազգիներ Orchidaceae	
281	Դակտիլորիզ կատաոնյան Dactylorhiza cataonica (H. Fleischm.) Holub	
282	Դակտիլորիզ չուխինյան Dactylorhiza chuhensis Renz et S.Taub.	
283	Դակտիլորիզ Ուրվիլի Dactylorhiza urvilleana (Steud.) H. Baumann et Kunkele	
284	Լերկաբշտիկ կոնոպսեա Gymnadenia conopsea (L.) R. Br.	
285	Խոլորձ արական Orchis mascula (L.) L.	
286	Թիթենկախոլորձ կանաչածաղիկ Platanthera chlorantha (Custer) Rchb.	
287	Տրաունշտայներա գնդաձև Traunsteinera sphaerica (M. Bieb.) Schltr.	
	Կակաչազգիներ Papaveraceae	
288	Կակաչ հայկական Papaver armeniacum (L.) DC.	
289	Կակաչ խճճված Papaver commutatum Fisch. et C.A. Mey.	

290	Կակաչ թռչող Papaver fugax Poir.	
291	Կակաչ արևելյան Papaver orientale L.	
	Ջղախտազգիներ Plantaginaceae	
292	Ջղախտ, Եզան լեզու սևացող Plantago atrata Hoppe	
	Հացազգիներ - Poaceae	
293	Այծակն եռամատնաչափ Aegilops triuncialis L.	
294	Մեզախտ սանրանման Agropyron pectinatum (Bieb.) P. Beauv.	
295	Մեզախտ կղմինդրյա Agropyron imbricatum (M. Bieb.) Roem. & Schult.	
296	Դաշտախտուկ, Ագրիտուկ մազանման Agrostis capillaris L.	
297	Աղվեսախտ, Աղվեսազի հայկական Alopecurus armenus (K. Koch) Grossh.	
298	Աղվեսախտ, Աղվեսազի Օշեի Alopecurus aucheri Boiss.	
299	Աղվեսազի կարճատերև Alopecurus brevifolius Grossh.	

300	Խմրախոտ բուրավետ Anthoxanthum odoratum L.	
301	Զամբյուղախոտ բարձր Briza elatior Sibth. & Sm.	
302	Բրոմոպսիս Բենեկենի Bromopsis benekenii (Lange) Holub	
303	Բրոմոպսիս խայտաբղետ Bromopsis variegata (Bieb.) Holub subsp. variegata	
304	Բրոմոպսիս թավոտ Bromopsis villosula (Steud.) Holub	
305	Եղեգնասեզ, Եղեգնախոտ եղեգանման Calamagrostis arundinaceae (L.) Roth	
306	Եղեգնասեզ, Եղեգնախոտ կովկասյան Calamagrostis caucasica Trin.	
307	Կոլպոդիում Շելկովնիկովի Colpodium schelkownikowii Grossh.	
308	Կոլպոդիում զանազանագույն Colpodium versicolor (Steven) Schmalh.	
309	Շնագի, Մանրախոտ փշավոր Cynosurus echinatus L.	
310	Դեշանախոտ ճմային Deschampsia cespitosa (L.) P. Beauv.	

311	Տփիկխոտ, Տփիկ շան Elymus caninus (L.) L.	
312	Տփիկխոտ, Տփիկ կովկասյան Elymus caucasicus (K. Koch) Tzvelev	
313	Չաիր, Մեզ գեղեցկագույն Elytrigia pulcherrima (Grossh.) Nevski	
314	Շյուղախոտ ամենաբարձր Festuca altissima All.	
315	Շյուղախոտ բրուննեական Festuca brunnescens (Tzvelev) Galushko	
316	Շյուղախոտ Ռուպրեխտիի Festuca ruprechtii (Boiss.) V. I. Krecz. & Bobrov	
317	Շյուղախոտ վալլիսյան Festuca valesiaca Gaudin	
318	Շյուղախոտ Վորոնովի ենթատեսակ վորոնովի Festuca woronowii Hack. subsp. woronowii	
319	Տիվարսակ աջարական Helictotrichon adjaricum (Albov.) Grossh.	
320	Տիվարսակ հայկական Helictotrichon armeniacum (Schischk.) Grossh.	
321	Տիվարսակ խավոտ Helictotrichon pubescens (Huds.) Besser	

322	Բարակոտնուկ Ալբովի Koeleria alбовii Domin subsp. alбовii	
323	Մարգարտախոտ կռացած Melica nutans L.	
324	Մարգարտախոտ միածաղիկ Melica uniflora Retz.	
325	Միգախոտ ալպիական Phleum alpinum L.	
326	Արոտածիլ, Հուրանախոտ, Դաշտավլուկ ալպիական Poa alpina L.	
327	Արոտածիլ, Հուրանախոտ, Դաշտավլուկ միամյա Poa annua L.	
328	Արոտածիլ, Հուրանախոտ, Դաշտավլուկ արարատյան Poa araratica Trautv.	
329	Արոտածիլ, Հուրանախոտ, Դաշտավլուկ սոխուկավոր Poa bulbosa L.	
330	Արոտածիլ, Հուրանախոտ, Դաշտավլուկ վրացական Poa iberica Fisch. & C. A. Mey.	
331	Դաշտավլուկ երկարատերև Poa longifolia Trin.	

332	Արոտածիլ, Հուրանախոտ, Դաշտավլուկ անտառային <i>Poa nemoralis</i> L.	
333	Մեսլերիա սիզախոտանման <i>Sesleria phleoides</i> Steven ex Roem. et Schult.	
334	Ոսկեվարսակ կոշտ <i>Trisetum rigidum</i> (M. Bieb.) Roem. et Schult.	
	Կաթնախոտազգիներ Polygalaceae	
335	Կաթնախոտ ալպիական <i>Polygala alpicola</i> Rupr.	
336	Կաթնախոտ անատոլիական <i>Polygala anatolica</i> Boiss. et Heldr.	
337	Կաթնախոտ եղեգնային <i>Polygala andrachnoides</i> Willd.	
338	Կաթնախոտ այլուրավոր <i>Polygala pruinosa</i> Boiss.	
	Մատիտեղազգիներ Polygonaceae	
339	Մատիտեղ ալպիական <i>Polygonium alpestre</i> C.A. Mey.	
340	Մատիտեղ լեռնային <i>Polygonium alpinum</i> All.	

341	Ավելուկ ավելուկանման Rumex acetoselloides Bal.	
342	Ավելուկ ալպիական Rumex alpinus L.	
	Գնարբուկազգիներ Primulaceae	
343	Մկնականջ վարելահողային Anagallis arvensis L.	
344	Առնասպար արևելակովկասյան Androsace albana Stev.	
345	Առնասպար Ռադեի Androsace raddeana Somm. et Levier	
346	Առնասպար թավոտ Androsace villosa L.	
347	Գնարբուկ սառը Primula algida Adams	
348	Գնարբուկ ականջավոր Primula auriculata Lam.	
	Գորտնուկազգիներ Ranunculaceae	
349	Գնձֆխոտ քթային Aconitum nasutum Fisch. ex Reichenb.	
350	Հողմածաղիկ խրձային Anemone fasciculata L.	
351	Ոսկեծաղիկ բազմածաղկաթերթային Caltha polypetala Hochst.	

352	Թզարմատ ցինգատերի <i>Ficaria calthifolia</i> Reichenb.	
353	Թզարմատ իսկական <i>Ficaria ficarioides</i> (Bory et Chaub.) Halacsy	
354	Քնախոտ ալբանական <i>Pulsatilla albana</i> (Stev.) Bercht. et J. Presl	
355	Գորտնուկ կարճաբլթակ <i>Ranunculus buschii</i> Ovez.	
356	Գորտնուկ կովկասյան <i>Ranunculus caucasicus</i> Bieb.	
357	Գորտնուկ խոշորածաղիկ <i>Ranunculus grandiflorus</i> L.	
358	Գորտնուկ լեռնային <i>Ranunculus oreophilus</i> Bieb.	
359	Գորտնուկ անդրկովկասյան <i>Ranunculus transcaucasicus</i> Kom.- Nath.	
360	Քնձանձուկ զարշահոտ <i>Thalictrum foetidum</i> L.	
361	Ջկին գորտնուկային <i>Trollius patulus</i> Salisb.	
	Վարդագլխներ - Rosaceae	
362	Գայլաթաթ տարակոթուն <i>Alchemilla diversipes</i> Juz.	

363	Գայլաթաթ Գրոսսհեյմի <i>Alchemilla grossheimii</i> Juz.	
364	Գայլաթաթ թոշնած <i>Alchemilla languida</i> Bus.	
365	Գայլաթաթ սրբաժակատերև <i>Alchemilla oxysepala</i> Juz.	
366	Գայլաթաթ ցանցաջղավոր <i>Alchemilla retinervis</i> Bus.	
367	Գայլաթաթ կոշտ <i>Alchemilla rigida</i> Bus.	
368	Գայլաթաթ Ջեդելմեյերի <i>Alchemilla sedelmeyeriana</i> Juz.	
369	Գայլաթաթ մետաքսանման <i>Alchemilla sericata</i> Rchb.	
370	Գայլաթաթ մետաքսյա <i>Alchemilla sericea</i> Willd.	
371	Զմենի ամբողջաեզր <i>Cotoneaster integerrimus</i> Medik.	
372	Զմենի հակաձվաձև <i>Cotoneaster obovata</i> Pojark.	
373	Շահոքրամ գետային <i>Geum rivale</i> L.	
374	Շահոքրամ սովորական <i>Geum urbanum</i> L.	
375	Թխենի սովորական <i>Padus racemosa</i> (Lam.) Gilib.	

376	Մատնունի կոծոծանման <i>Potentilla agrimonioides</i> MB.	
377	Մատնունի արծաթավուն <i>Potentilla argentea</i> L.	
378	Մատնունի Կրանտցի <i>Potentilla crantzii</i> (Crantz) G. Beck ex Fritsch	
379	Մատնունի Ռադդեի <i>Potentilla raddeana</i> (Th. Wolf) Juz.	
380	Մատնունի բարձր <i>Potentilla recta</i> L.	
381	Տանձենի կովկասյան <i>Pyrus caucasica</i> Fed.	
382	Մասրենի զանգեզուրի <i>Rosa zangezura</i> P. Jarosh.	
383	Զիբբալդիա մանրածաղիկ <i>Sibbaldia parviflora</i> Willd.	
	Տորոնազգիներ - Rubiaceae	
384	Գետնաստղ խմբված <i>Asperula glomerata</i> (Bieb.) Griseb.	
385	Գետնաստղ բուրավետ <i>Asperula odorata</i> L.	
386	Գետնաստղ զետնատարած <i>Asperula prostrata</i> (Adams) C. Koch	

387	Մակարդախոտ պսակային Galium coronatum Sibth. et Smith	
388	Մակարդախոտ հիրկանական Galium hyrcanicum C.A. Mey.	
389	Մակարդախոտ իսկական Galium verum L.	
	Սատապազգիներ - Rutaceae	
390	Ողկուզակ, Խնդակ կովկասյան Dictamnus albus ssp. caucasicus Fisch. Et C.A. Mey.	
	Քարբեկազգիներ Saxifragaceae	
391	Քարբեկ կրճկային Saxifraga cartilaginea Willd.	
392	Քարբեկ ցնձղավոր Saxifraga cymbalaria L.	
393	Քարբեկ կոտրվող Saxifraga exarata Vill.	
394	Քարբեկ զիհաստերև Saxifraga juniperifolia Adams	
395	Քարբեկ Կոլենատի Saxifraga kolenatiana Regel	
396	Քարբեկ մուսկուսային Saxifraga moschata Wulf.	
397	Քարբեկ սիբիրյան Saxifraga sibirica	

	Խլածադկազգիներ Scrophulariaceae	
398	Ակնախոտ սևանյան <i>Euphrasia sevanensis</i> Juz.	
399	Կտավախոտ խոշորածաղիկ <i>Linaria grandiflora</i> Desf.	
400	Կտավախոտ մեղրու <i>Linaria megrica</i> Tzvel.	EN
401	Ոջլադեղ կովկասյան <i>Pedicularis caucasica</i> Bieb.	
402	Ոջլադեղ խիտ <i>Pedicularis condensata</i> Bieb.	
403	Ոջլադեղ Սիբթորպի <i>Pedicularis sibthorpii</i> Boiss.	
404	Ոջլադեղ Վիլհելմսի <i>Pedicularis wilhelmsiana</i> Fisch. ex Bieb.	
405	Աքլորաբբուկ միջերկրածովյան <i>Rhinanthus mediterraneus</i> (Sterneck) Adamov.	
406	Կտուցախոտ փղային <i>Rhynchocorys elephas</i> (L.) Griseb.	
407	Կտուցախոտ արևելյան <i>Rhynchocorys orientalis</i> (L.) Benth.	
408	Խլածաղիկ ցողունագիրկ <i>Scrophularia amplexicaulis</i> Benth.	EN

409	Խլածաղիկ ոսկեծաղկային <i>Schrophularia chrysantha</i> Jaub. et Spach	
410	Խլածաղիկ մոխրավուն <i>Schrophularia cinerascens</i> Boiss.	
411	Խլածաղիկ Գրոսսհեյմի <i>Scrophularia grossheimii</i> Schischk.	
412	Խլածաղիկ իլվական <i>Schrophularia ilwensis</i> K. Koch	
413	Խլածաղիկ օլիմպիական <i>Schrophularia olympica</i> Boiss.	
414	Խլածաղիկ արևելյան <i>Schrophularia orientalis</i> L.	
415	Խլածաղիկ ժայռային <i>Schrophularia rupestris</i> Bieb. ex Willd.	
416	Խլածաղիկ խայտաբղետ <i>Schrophularia variegata</i> Bieb.	
417	Խոնդատ փոված <i>Verbascum laxum</i> Filar. et Jav.	
418	Խոնդատ հրաշալի <i>Verbascum speciosum</i> Schrad.	
419	Բերենիկե բոզային <i>Veronica gentianoides</i> Vahl	
420	Բերենիկե բազմաբաժան <i>Veronica multifida</i> L.	

421	Բերենիկե արևելյան Veronica orientalis Mill.	
422	Բերենիկե մանրատերև Veronica parvifolia Vahl	
423	Բերենիկե ուրցատերև Veronica serpyllifolia L.	
	ԵՂԻՆՋԱԶԳԻՆԵՐ URTICACEAE	
424	Կովինջ հուդայական Parietaria judaica L.	
425	Եղինջ երկտուն Urtica dioica L.	
	Կատվախոտազգիներ Valerianaceae	
426	Կատվախոտ սխտորուկատերև Valeriana alliariifolia Adams	
427	Կատվախոտ մերձալպյան Valeriana alpestris Stev.	
428	Կատվախոտ մոխրավուն-գորշ Valeriana leucophaea DC.	
	Մանուշակազգիներ Violaceae	
429	Մանուշակ երկծաղիկ Viola biflora L.	
430	Մանուշակ կովկասյան Viola caucasica Kolenati ex Rupr.	CR

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

431	Մանուշակ բուրավետ Viola odorata L.	
432	Մանուշակ ժայռային Viola rupestris F. W. Schmidt	

Հավելված 3. Մակերի և բույսերի տեսակների ներկայացվածությունը նախատեսվող «Շիկահող» արգելոցի տարածքում

N	ՏԻՊ, ԸՆՏԱՆԻՔ, ՏԵՍԱԿ SPECIES	TYPE, FAMILY,	ԿԱՐՄԻՐ ԳԻՐՔ Կատեգորիա BOOK	RED
	Aceraceae			
1	Թխկի ասիրիական <i>Acer assyriacum</i>			
2	Թխկի դաշտային <i>Acer campestre</i>			
3	Թխկի հիբկանական <i>Acer hyrcanum</i>			
4	Թխկի վրացական <i>Acer ibericum</i>			
5	Թխկի հացենատերև <i>Acer negundo</i>			
	Alliaceae			
6	Մոխ ազգակից <i>Allium affine</i>			
7	Մոխ մուգ մանուշակագույն <i>Allium atrovioleaceum</i>			
8	Մոխ Կունթի <i>Allium kunthianum</i>			
9	Մոխ սխիտակածաղիկ <i>Allium leucanthum</i>			
10	Մոխ տարօրինակ <i>Allium paradoxum</i>			
11	Մոխ կեղծ դեղին <i>Allium pseudoflavum</i>			
12	Մոխ կլոր <i>Allium rotundum</i>			
13	Մոխ կարմրիկ <i>Allium rubellum</i>			
14	Մոխ խաղողի այգու <i>Allium vineale</i>			
	Amaranthaceae			
15	Հավակատար սպիտակ <i>Amaranthus albus</i>			
16	Հավակատար սովորական <i>Amaranthus retroflexus</i>			
	Amaryllidaceae			
17	Զնծաղիկ Արտյուշենկոյի <i>Galanthus artjushenkoae</i>			
	Anacardiaceae			
18	Դրախտածառ սովորական <i>Cotinus coggygia</i>			
19	Պիստակենի բթատերև <i>Pistacia mutica</i>		3	
	Apiaceae			
20	Կերբելուկ մոմատերև <i>Anthriscus cerefolium</i>			
21	Կերբելուկ անտառային <i>Anthriscus sylvestris</i>			
22	Աստղաբույս ամենամեծ <i>Astrantia maxima</i>			

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

23	Աստղագազար արևելյան <i>Astrodaucus orientalis</i>	
24	Վայրի համեմ ճառագայթավոր <i>Bifora radians</i>	
25	Եզնակող սակավանանց	
26	Եզնակող Ժերարի <i>Bupleurum gerardii</i>	
27	Եզնակող սակավանանց <i>Bupleurum pauciradiatum</i>	
28	Եզնակող բազմատերև <i>Bupleurum polyphyllum</i>	
29	Բող տափակապտուղ <i>Caucalis platycarpos</i>	
30	Շուշանաբանջար սոխուկավոր <i>Chaerophyllum bulbosum</i>	
31	Գազար վայրի <i>Daucus carota</i>	
32	Ազատասերմիկ խնդամուղի <i>Eleuthero-spermum cicutarium</i>	
33	Երնջակ երկրագույն <i>Eryngium caeruleum</i>	
34	Միբեխ սովորական <i>Falcaria vulgaris</i>	
35	Ֆրորիպիա փետրավոր <i>Froriepia subpinnata</i>	
36	Բալդրդան թավոտ <i>Heracleum trachyloma</i>	
37	Մալաբայյա թավածաղկավոր <i>Malabaila dasyantha</i>	
38	Օրլայա զազարային <i>Orlaya daucoides</i>	
39	Ստեպդին հայկական <i>Pastinaca armena</i>	
40	Մակագնձու Մելերի <i>Peucedanum meyeri</i>	
41	Փքացողուն հանգուցավոր <i>Physocaulis nodosa</i>	
42	Քոշխոտ աֆինական <i>Pimpinella affinis</i>	
43	Անխտն բշտիկանման <i>Pimpinella anthriscoides</i>	
44	Շուշանաբան-ջար սոխուկավոր	
45	Անխտն վարդագույն <i>Pimpinella rhodantha</i>	
46	Անխտն եռաբաժան <i>Pimpinella tripartita</i>	
47	Պրանգոս նարդեսանման <i>Prangos ferulacea</i>	
48	Սանիկուլ եվրոպական <i>Sanicula europaea</i>	
49	Աստղկասանի վրացական <i>Scandix iberica</i>	
50	Կապնդեղ լիբանանի <i>Seseli libanotis</i>	
51	Զիալախուր ծակոտկեն <i>Smyrnum perfoliatum</i>	
52	Ուրո ճապոնական <i>Torilis japonica</i>	
53	Տուրգենիա լայնատերև <i>Turgenia latifolia</i>	
	Apocynaceae	
54	Կուսածաղիկ խոտային <i>Vinca herbacea</i>	
	Araliaceae	
55	Բադեղ կովկասյան <i>Hedera helix</i>	

	Asclepiadaceae	
56	Շրջահյուս հունական <i>Periploca graeca</i>	2
	Asparagaceae	
57	Ծնեբեկ օղակավոր <i>Asparagus verticillatus</i>	
	Asphodelaceae	
58	Շրեշ ուշագրավ <i>Eremurus spectabilis</i>	
	Asteraceae	
59	Հազարատերևուկ Բիբերշտեյնի <i>Achillea biebersteinii</i>	
60	Հազարատերևուկ ասպիրակի <i>Achillea filipendulina</i>	
61	Հազարատերևուկ սովորական <i>Achillea millefolium</i>	
62	Հազարատերևուկ Նեյրեյխի <i>Achillea neilreichii</i>	
63	Անթեմ բարձրագույն <i>Anthemis altissima</i>	
64	Անթեմ Տրիումֆետիի <i>Anthemis triumphettii</i>	
65	Կռատուկ Պալադինի <i>Arctium palladinii</i>	
66	Օշինդր դառր <i>Artemisia absinthium</i>	
67	Օշինդր տաբեկան <i>Artemisia annua</i>	
68	Օշինդր օշոշատերև <i>Artemisia chamaemelifolia</i>	
69	Օշինդր հուրանավոր <i>Artemisia scoparia</i>	
70	Օշինդր սովորական <i>Artemisia vulgaris</i>	
71	Կատվալեզու եռաբաժան <i>Bidens tripartita</i>	
72	Բոմբոցիլենա ուղղաձիգ <i>Bombicilaena erecta</i>	
73	Տատասկափուշ սպիտակաուն <i>Carduus albidus</i>	
74	Տատասկափուշ կեռանման <i>Carduus hamulosus</i>	
75	տատասկափուշ կիսամերկ <i>Carduus seminudus</i>	
76	Վարազափուշ սովորական <i>Carlina vulgaris</i>	
77	Ազագու խոնարհված <i>Carpesium cernuum</i>	
78	Կանճրակ խավոտ <i>Carthamus lanatus</i>	
79	Կանճրակ թուրքեստանյան <i>Carthamus turkestanicus</i>	
80	Տերեփուկ Ազիզի <i>Centaurea aziziana</i>	
81	Տերեփուկ դեղնամանու շակագույն <i>Centaurea cheiranthifolia</i>	
82	Տերեփուկ իբերիկական <i>Centaurea iberica</i>	
83	Տերեփուկ ոչխարային <i>Centaurea ovina</i>	
84	Տերեփուկ Շովիցի <i>Centaurea scovitsiana</i>	
85	Տերեփուկ արևային <i>Centaurea solstitialis</i>	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

86	Տերեփուկ Սոսնովսկու <i>Centaurea sosnovskyi</i>	
87	Տերեփուկ անդրկովկասյան <i>Centaurea transcaucasica</i>	
88	Տերեփուկ ճիպոտանման <i>Centaurea virgata</i>	
89	Խիժաճարճատուկ կնյունանման <i>Chondrilla juncea</i>	
90	Խիժաճարճատուկ լայնատերև <i>Chondrilla latifolia</i>	
91	Ճարճատուկ սովորական <i>Cichorium intybus</i>	
92	Տատասկ ալեհեր <i>Cirsium incanum</i>	
93	Տատասկ օսեթական <i>Cirsium osseticum</i>	
94	Տատասկ սովորական <i>Cirsium vulgare</i>	
95	Կոնիզա կանադական <i>Conyza canadensis</i>	
96	Խոզանափուշ խոշորաթեփուկ <i>Cousinia gigantolepis</i>	
97	Զամբյուղախոտ մանրածաղիկ <i>Crepis micrantha</i>	
98	Զամբյուղախոտ գեղեցիկ <i>Crepis pulchra</i>	
99	Զամբյուղախոտ պալեստինյան <i>Crepis sancta</i>	
100	Դորոնիկում խոշորատերև <i>Doronicum macrophyllum</i>	
101	Ոգնագլխիկ փշոտ <i>Echinops pungens</i>	
102	Ոգնագլխիկ գնդագլխիկավոր <i>Echinops sphaerocephalus</i>	
103	Գարնանանաթարամ կծու <i>Erigeron acer</i>	
104	Ապուզանուկ կանեփանման <i>Eupatorium cannabinum</i>	
105	Ճուլ դաշտային <i>Filago arvensis</i>	
106	Ճուլ բրգաձև <i>Filago pyramidata</i>	
107	Ճուլ սովորական <i>Filago vulgaris</i>	
108	Արևուկ թարխունանման <i>Galatella dracunculoides</i>	
109	Գարադեօյուս անկյունավոր <i>Garhadiolus angulosus</i>	
110	Գրոսհեիմիա խոշորագլուխ <i>Grossheimia macrocephala</i>	
111	Անթառամ կարմրավուն <i>Helichrysum rubicundum</i>	
112	Ճուռակախոտ հովանոցանման <i>Hieracium cymosum</i>	
113	Ճուռակախոտ երկարամազ <i>Hieracium macrotrichum</i>	
114	Ճուռակախոտ ժայռային <i>Hieracium murorum</i>	
115	Ճուռակախոտ մագոտանման <i>Hieracium piloselloides</i>	
116	Ճուռակախոտ փրենանթանման <i>Hieracium prenanthoides</i>	
117	Ճուռակախոտ մանրագորտնուկավոր <i>Hieracium verruculatum</i>	
118	Կղմուխ անողորկ <i>Inula aspera</i>	
119	Կղմուխ կոնիզա <i>Inula conyza</i>	
120	Կղմուխ գերմանական <i>Inula germanica</i>	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

121	Կդմուխ մեծ Inula helenium	
122	Կդմուխ ակնավոր Inula oculus-christi	
123	Յուրինեա հուշագրավ Jurinea spectabilis	
124	Կաթնուկ կողմնացույց Lactuca serriola	
125	Խարբուկ խոշորածաղիկ Lapsana grandiflora	
126	Միցելիս պատի Mycelis muralis	
127	Կառ մոխրագույն Onopordum cinereum	
128	Փշակքան փշուտ Picnemon acarna	
129	Պսեֆելլուս գուվանդյան Psephellus zuvandicus	
130	Սկարիոլա ճիպոտանման Scariola viminea	
131	Հայլեվորուկ ճարճրուկատերև Senecio erucifolius	
132	Հայլեվորուկ Օթոնի Senecio othonnae	
133	Հալտրուկ շեղանկյունա-տերև Senecio rhombifolius	
134	Հայլեվորուկ գարնանային Senecio vernalis	
135	Սիգեսբեկիա արևելյան Sigesbeckia orientalis	
136	Կաթնափուշ բծավոր Silybum marianum	
137	Ոսկեշիվ սովորական Solidago virgaurea	
138	Կաթնբեկ խորդուբորդ Sonchus asper	
139	Կաթնբեկ բանջարանոցային Sonchus oleraceus	
140	Ստեպտորանֆուս պալարակիր Steptorham-phus tuberosus	
141	Լվածաղիկ կուսատերև Tanacetum parthenium	
142	Խատուտիկ դեղատու Taraxacum officinale	
143	Մինձ Կեմուլարիայի Tragopogon kemulariae	
144	Մինձ Սոսնովսկու Tragopogon sosnowskyi	
145	Պոչասերմիկ դառնիճանման Urospermum picroides	
146	Դառնուկ իտալական Xanthium italicum	
147	Դառնուկ ասեղնավոր Xanthium spinosum	
148	Դառնուկ խալիպաձև Xanthium strumarium	
149	Անմեռուկ գլանաձև Xeranthemum cylindraceum	
150	Անմեռուկ չոված Xeranthemum squarrosum	
	Balsaminaceae	
151	Զգայնուկ սովորական Impatiens noli-tangere	
	Berberidaceae	
152	Ծորենի սովորական Berberis vulgaris	
153	Ապիանթ հրաշալի Aipyanthus pulcher	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

	Boraginaceae	
154	Ալիանթ հրաշալի Aipyanthus pulcher	
155	Կավածիպակ դաշտային Anchusa arvensis	
156	Մոմախոտ փոքր Cerinthe minor	
157	Իժախոտ իտալական Echium italicum	
158	Իժախոտ ռուսաստանյան Echium russicum	
159	Արևադարձ խաբուսիկ Heliotropium dolosum	
160	Արևադարձ եվրոպական Heliotropium europaeum	
161	Կաքավկրկուտ դաշտային Lithospermum arvense	
162	Կաքավկրկուտ մանուշակագույն Lithospermum purpureo-caeruleum	
163	Անմոռուկ ալպիական Myosotis alpestris	
164	Անմոռուկ տարատիկ Myosotis heteropoda	
165	Անմոռուկ ցեղակից Myosotis propinqua	
166	Նոնեա դեղին Nonea lutea	
167	Բորոտիկ վարդագույն Nonea rosea	
168	Իշխոտոտ մանրապտուղ Onosma microcarpa	
169	Քարխոտ կովկասյան Symphytum caucasicum	
	Brassicaceae	
170	Մխտորաբույս դեղատու Alliaria petiolata	
171	Վառվռուկ բաժակային Alyssum calycinum	
172	Վառվռուկ սակավածաղկավոր Alyssum parviflorum	
173	Փարա-փարա-ավել Alyssum tortuosum	
174	Արաբախոտ Քրիստի Arabis christianii	
175	Արաբախոտ խորդաբորդ Arabis hirsuta	
176	Արաբախոտ փխրուն Arabis laxa	
177	Արաբախոտ ականջավոր Arabis nova	
178	Հլածուկ փոքր Barbarea minor	
179	Հլածուկ ջղախոտային Barbarea plantaginea	
180	Հլածուկ աղեղնաձև Barbarea vulgaris	
181	Կանճրակ Brassica campestris	
182	Կծվուկ արևելյան Bunias orientalis	
183	Կալեպինա անհավասար Calepina irregularis	
184	Ծոապաշար սովորական Capsella bursa-pastoris	
185	Դաշտակոտեմ խորդուբորդ Cardamine hirsuta	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

186	Դաշտակօտեն պատկառուկ <i>Cardamine impatiens</i>	
187	Դաշտակոտեն ճահճային <i>Cardamine uliginosa</i>	
188	Կոնրինգիա արևելյան <i>Conringia orientalis</i>	
189	Ատամնախոտ հինգտերկյան <i>Dentaria quinquefolia</i>	
190	Դեսկուրենիա Սոֆիայի <i>Descurainia sophia</i>	
191	Ճարտարուկ <i>Draba huetii</i>	
192	Ճարտարուկ տափաստա-նային <i>Draba muralis</i>	
193	Ճարտարուկ անտառային <i>Draba nemorosa</i>	
194	Դարնանախոտ զարնանային <i>Erophila verna</i>	
195	Չագախոտ ելունդավոր <i>Erysimum collinum</i>	
196	Չագախոտ վրացական <i>Erysimum ibericum</i>	
197	Չագախոտ նեղատերև <i>Erysimum leptophyllum</i>	
198	Չագախոտ կարմրակապույտ <i>Erysimum lilacinum</i>	
199	Երեքօրնիկ <i>Hesperis matronalis</i>	
200	Հիրշֆելդիա գորշ <i>Hirschfeldia incana</i>	
201	Նեալիա սրածայր <i>Neslia apiculata</i>	
202	Նեալիա հրանավոր <i>Neslia paniculata</i>	
203	Շախգամախոտ կնճռոտ <i>Rapistrum rugosum</i>	
204	Բողկուկ իսլանդական <i>Rorippa islandica</i>	
205	Մանանեխ մշակովի <i>Sinapis arvensis</i>	
206	Աղբուկ դեղատու <i>Sisymbrium officinale</i>	
207	Շնկոտեն թափանցված <i>Thlaspi perfoliatum</i>	
208	Շնկոտեն հովվանոցային <i>Thlaspi umbellatum</i>	
209	Տուրիտիս հարթ <i>Turritis glabra</i>	
	Campanulaceae	
210	Ջանգակ հայկական <i>Campanula armena</i>	
211	Ջանգակ բոլոնյան <i>Campanula bononiensis</i>	
212	Ջանգակ խմբված <i>Campanula glomerata</i>	
213	Ջանգակ լայնատերև <i>Campanula latifolia</i>	
214	Ջանգակ ռապունցելանման <i>Campanula rapunculoides</i>	
215	Ջանգակ սիբիրյան <i>Campanula sibirica</i>	
216	Ջանգակ Ստենեի <i>Campanula stevenii</i>	
217	Ջանգակ զանգեզուրի <i>Campanula zangezura</i>	3
218	Լեզուզիա մանգաղաձև <i>Legousia falcata</i>	2
	Cannabaceae	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

219	Կանեփ մոլային Cannabis ruderalis	
220	Գայլուկ սովորական Humulus lupulus	
	Caprifoliaceae	
221	Ցախակեռաս բուրավետ Lonicera caprifolium	
222	Ցախակեռաս կովկասյան Lonicera caucasica	
223	Ցախակեռաս սովորական Lonicera floribunda	
224	Ցախակեռաս վրացական Lonicera iberica	
225	Կտուկենի խոտային Sambucus ebulus	
226	Կտուկենի սև Sambucus nigra	
227	Գերիմաստի Viburnum lantana	
	Caryophyllaceae	
228	Արտապսակ ցանովի Agrostemma githago	
229	Որմնաբույս ուրցատերև Arenaria serpyllifolia	
230	Ճոճռուկ դահուրական Cerastium davuricum	
231	Ճոճռուկ ճմային Cerastium holosteoides	
232	Ճոճռուկ Շովիցի Cerastium szovitsii	
233	Կորոնարիա Coronaria coriacea	
234	Մեխակ ծովափոկատես Dianthus armeria	
235	Մեխակ կավճային Dianthus cretaceus	
236	Մեխակ խավավոր Dianthus crinitus	
237	Մեխակ արևելյան Dianthus orientalis	
238	Սապնարմատ նրբագեղ Gypsophila elegans	
239	Փոխածաղիկ ալեհեր Herniaria incana	
240	Կոլրաուշիա ընդլուղակիր Kohlruschia prolifera	
241	Մինուարցիա չերկեսական Minuartia circassica	
242	Մինուարցիա լեռնային Minuartia oreina	
243	Մերինգիա եռաջիղ Moehringia trinervia	
244	Փափկամազ ջրային Myosoton aquaticum	
245	Պետրիագիա ալպիական ալպիական Petrorhagia alpina	
246	Կարծրածաղիկ միամյա Scleranthus annuus	
247	Ծիծվուկ սպիտակ Silene alba	
248	Ծիծվուկ գառնադմակա-նման Silene bupleuroides	
249	Ծվծվուկ գլխակավոր Silene cephalantha	
250	Ծիծվուկ խմբածաղիկ Silene compacta	
251	Ծիծվուկ սեղմված Silene depressa	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

252	Ծվծվուկ վրացական <i>Silene dichotoma</i>	
253	Ծվծվուկ իտալական <i>Silene italica</i>	
254	Ծիծվուկ Ռուպրեխտի <i>Silene ruprechtii</i>	
255	Ծիծվուկ քուղնիկատերև <i>Silene spergulifolia</i>	
256	Ծիծվուկ սովորական <i>Silene vulgaris</i>	
257	Աստղիկ սովորական <i>Stellaria media</i>	
258	Վեյլեցիա կոշտ <i>Velezia rigida</i>	
	Celastraceae	
259	Իլենի սովորական <i>Euonymus europaea</i>	
260	Իլենի լայնատերև <i>Euonymus latifolia</i>	
261	Իլենի թավշային <i>Euonymus velutina</i>	2
	Chenopodiaceae	
262	Թալ շեղված <i>Atriplex patula</i>	
263	Թելուկ հոտավետ <i>Chenopo-dium botrys</i>	
264	Հաբլիցիա կուսարմատանման <i>Hablitzia tamnoides</i>	
	Cistaceae	
265	Արևանթեմ թավապտղավոր <i>Helianthemum lasiocarpum</i>	
266	Արևանթեմ դրամատերևավոր <i>Helianthemum nummularium</i>	
	Colchicaceae	
267	Խլոպուզ ամենասպիտակ <i>Merendera candissima</i>	
268	Ջնծաղիկ եռավարսանդ <i>Merendera trigyna</i>	
	Convallariaceae	
269	Մինդրիկ արևելյան <i>Polygonatum orientale</i>	
270	Մինդրիկ ձվաձև <i>Polygonatum ovatum</i>	
	Convolvulaceae	
271	Տիպատատուկ անտառային <i>Calystegia silvatica</i>	
272	Պատատուկ դաշտային <i>Convolvulus arvensis</i>	
273	Պատատուկ կանտաբրիական <i>Convolvulus cantabrica</i>	
	Cornaceae	
274	Հոն սովորական <i>Cornus mas</i>	
275	Ճապկի հարավի <i>Swida australis</i>	
	Corylaceae	
276	Բոխի սովորական <i>Carpinus betulus</i>	
277	Բոխի շուշիի <i>Carpinus schuschaensis</i>	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

278	Տիլենի սովորական <i>Corylus avellana</i>	
	Crassulaceae	
279	Վարդակույկ մշտադալար <i>Rosularia sempervivum</i>	
280	Թանթոնիկ միամյա <i>Sedum annuum</i>	
281	Թանթոնիկ կովկասյան <i>Sedum caucasicum</i>	
282	Թանթոնիկ իսպանական <i>Sedum hispanicum</i>	
283	Թանթոնիկ հակադրատերև <i>Sedum oppositifolium</i>	
284	Թանթոնիկ զունատ <i>Sedum pallidum</i>	
285	Թանթոնիկ թավոտ <i>Sedum pilosum</i>	
286	Թանթոնիկ ընձուղակի <i>Sedum stoloniferum</i>	
287	Թանթոնիկ բզաձև <i>Sedum subulatum</i>	
288	Գառանդմակ անդրկովկասյան <i>Sempervi-vum transcauasicum</i>	
	Cucurbitaceae	
289	Իշավարունգ սովորական <i>Ecballium elaterium</i>	
	Cupressaceae	
290	Գիհի կլորավուն <i>Juniperus hemisphaerica</i>	
291	Գիհի երկարատերև <i>Juniperus oblonga</i>	
	Cuscutaceae	
292	Գաղձ մերձեցված <i>Cuscuta approximata</i>	
293	Գաղձ միասունականի <i>Cuscuta monogyna</i>	
	Cyperaceae	
294	Բլիսմուս սեղմված <i>Blysmus compressus</i>	
295	Բոշխ սրաձև <i>Carex acutiformis</i>	
296	Բոշխ մազանման <i>Carex capillaris</i>	
297	Բոշխ կովկասյան <i>Carex caucasica</i>	
298	Բոշխ հարևան <i>Carex contigua</i>	
299	Բոշխ բաժանված <i>Carex divisa</i>	
300	Բոշխ ընդհատված <i>Carex divulsa</i>	
301	Բոշխ նապաստակի <i>Carex leporina</i>	
302	Բոշխ փայլունապտուղ <i>Carex liparocarpos</i>	
303	Բոշխ դժգույն <i>Carex pallescens</i>	
304	Բոշխ կորեկային <i>Carex panicea</i>	
305	Բոշխ կախված <i>Carex pendula</i>	
306	Բոշխ տերևահասկային <i>Carex phyllostachys</i>	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

307	Բոշխ բազմատերև <i>Carex polyphylla</i>	
308	Բոշխ անտառային <i>Carex sylvatica</i>	
309	Բոշխ թաղիքավոր <i>Carex tomentosa</i>	
310	Դուն թուխ <i>Cyperus fuscus</i>	
311	Դուն հարթ <i>Cyperus glaber</i>	
	Dipsacaceae	
312	Կնքաբույս հասարակ <i>Tamus communis</i>	
313	Զիվան տրանսիլվանյան <i>Cephalaria transsilvanica</i>	
314	Ակքան կտրտված <i>Dipsacus laciniatus</i>	
315	Ակքան խոզանավոր <i>Dipsacus strigosus</i>	
316	Իշականջ լեռնային <i>Knautia montana</i>	
317	Փետրազլիկ փետրավոր <i>Pterocephalus plumosus</i>	
318	Քոսքոսիկ կրկնափետրաձև <i>Scabiosa bipinnata</i>	
319	Քոսքոսիկ կովկասյան <i>Scabiosa caucasica</i>	
320	Քոսքոսիկ աղավնու <i>Scabiosa columbaria</i>	
321	Քոսքոսիկ մանրածաղիկ <i>Scabiosa micrantha</i>	
322	Քոսքոսիկ <i>Scabiosa persica</i>	
	Ephedraceae	
323	Սարի չամիչ <i>Ephedra aurantiaca</i>	
324	Սարի չամիչ սովորական <i>Ephedra equisetina</i>	
325	Սարի չամիչ բարձր <i>Ephedra procera</i>	
	Equisetaceae	
326	Զիաձետ դաշտային <i>Equisetum arvense</i>	
327	Զիաձետ ճահճային <i>Equisetum palustre</i>	
328	Զիաձետ բազմաճյուղավոր <i>Equisetum ramosissimum</i>	
329	Զիաձետ <i>Equisetum telmateia</i>	
	Ericaceae	
330	Հապալասենի մրտենական <i>Vaccinium myrtillus</i>	
	Euphorbiaceae	
331	Քրոզոֆորա ներկակիր <i>Chrozophora tinctoria</i>	
332	Իշակաթնուկ ալեհեր <i>Euphorbia canescens</i>	
333	Իշակաթնուկ մանրաթուզ <i>Euphorbia chamaesyce</i>	
334	Իշակաթնուկ մանգաղանման <i>Euphorbia falcata</i>	
335	Իշակաթնուկ արևատես <i>Euphorbia helioscopia</i>	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

336	Իշակաթնուկ վրացական <i>Euphorbia iberica</i>	
337	Զիաձետ սղոցային <i>Euphorbia serratula</i>	
338	Զիաձետ սղոցային <i>Euphorbia stricta</i>	
	Fabaceae	
339	Վիրախոտ բազմատերև <i>Anthyllis vulneraria</i>	
340	Արծաթատերևուկ Բիբերշտեյնի <i>Argyrolobium biebersteinii</i>	
341	Գազ ոսկեգոծ <i>Astragalus aureus</i>	
342	Գազ երկգույնանի <i>Astragalus bicolor</i>	
343	Գազ կարճապտուղ <i>Astragalus brachycarpus</i>	
344	Գազ ցանցավոր <i>Astragalus cancellatus</i>	
345	Գազ ծայրային <i>Astragalus finitimus</i>	
346	Գազ քաղցրատերև <i>Astragalus glycyphylus</i>	
347	Գազ հայկական <i>Astragalus hajastanus</i>	
348	Գազ զանգեզուրի <i>Astragalus sangezuricus</i>	
349	Գազ լճային <i>Astragalus uraniolimneus</i>	
350	Պայթակենի կիլիկյան <i>Colutea cilicica</i>	
351	Քարաովույտ կրետական <i>Coronilla cretica</i>	2
352	Քարաովույտ որորված <i>Coronilla scorpioides</i>	
353	Քարաովույտ երփներանգ <i>Coronilla varia</i>	
354	Խելտրուկ միջին <i>Dorycnium intermedium</i>	
355	Դեղնածաղիկ փոված <i>Genista patula</i>	
356	Դեղնածաղիկ անդրկովկասյան <i>Genista transcaucasica</i>	
357	Զիապայտի միապատին <i>Hippocrepis unisiliquosa</i>	
358	Տափուր անտերնիկ <i>Lathyrus aphaca</i>	
359	Տափուր Կասսի <i>Lathyrus cassius</i>	
360	Տափուր սիսեռի <i>Lathyrus cicera</i>	
361	Տափուր կոպտամազ <i>Lathyrus hirsutus</i>	
362	Տափուր /Քիսամ երկնագույն/ <i>Lathyrus laxiflorus</i>	
363	Տափուր նիսուլիա <i>Lathyrus nissolia</i>	
364	Տափուր մարգագետնային <i>Lathyrus pratensis</i>	
365	Տափուր վարդագույն <i>Lathyrus roseus</i>	
366	Տափուր խոզանատերև <i>Lathyrus setifolius</i>	
367	Տափուր գնդաձև <i>Lathyrus sphaericus</i>	
368	Տափուր անտառային <i>Lathyrus sylvestris</i>	
369	Ոսպ ոսպնյականման <i>Lens ervoides</i>	1

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

370	Եղջերավույտ եղջրավոր Lotus corniculatus	
371	Առվույտ արաբական Medicago arabica	
372	Առվույտ գայլկանման Medicago lupulina	
373	Առվույտ կլոր Medicago orbicularis	
374	Առվույտ տատասկանման Medicago tribuloides	
375	Իշառվույտ դեղատու Melilotus officinalis	
376	Կոռնգան անդրկովկասյան Onobrychis transcaucasica	
377	Եզնարգել վաղեմի Ononis antiquorum	
378	Եզնարգել վարելահողային Ononis arvensis	
379	Եզնարգել փոքր Ononis pusilla	
380	Ոլոռն բարձր Pisum elatius	
381	Սեկուրիզելա սեկուրիզելային Securigera securidaca	
382	Երեքնուկ նման Trifolium ambiguum	
383	Երեքնուկ նեղատերև Trifolium angustifolium	
384	Երեքնուկ վարելահողային Trifolium arvense	
385	Երեքնուկ դեղին Trifolium aureum	
386	Երեքնուկ դաշտային Trifolium campestre	
387	Երեքնուկ ալեհեր Trifolium canescens	
388	Երեքնուկ փոված Trifolium diffusum	
389	Երեքնուկ ասեղնավոր Trifolium echinatum	
390	Երեքնուկ թավոտ Trifolium hirtum	
391	Երեքնուկ հիբրիդային Trifolium hybridum	
392	Երեքնուկ սիզախտտային Trifolium phleoides	
393	Երեքնուկ մարգագետնային Trifolium pratense	
394	Երեքնուկ Trifolium retusum	
395	Երեքնուկ անհարթ Trifolium scabrum	
396	Երեքնուկ կողավոր Trifolium striatum	
397	Երեքնուկ փքված Trifolium tumens	
398	Հացհամեմ կարճապտուղ Trigonella brachycarpa	
399	Հացհամեմ գեղեղջային Trigonella calliceras	
400	Հացհամեմ հասկավոր Trigonella spicata	
401	Վիկ Vicia abbreviata	
402	Վիկ թարթիչավոր Vicia ciliatula	
403	Վիկ մկնառոր Vicia cracca	
404	Վիկ խոշորածաղիկ Vicia grandiflora	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

405	Վիկ մագոտ <i>Vicia hirsuta</i>	
406	Վիկ խառնածին <i>Vicia hybrida</i>	
407	Վիկ տափոլոռանման <i>Vicia lathyroides</i>	
408	Վիկ նարբոնական <i>Vicia narbonensis</i>	
409	Վւյ պանոնյան <i>Vicia pannonica</i>	
410	Վիկ օտարերկյա <i>Vicia peregrina</i>	
411	Վիկ ոլոռանման <i>Vicia pisiformis</i>	
412	Վիկ ցանովի <i>Vicia sativa</i>	
413	Վիկ ցանկապատի <i>Vicia sepium</i>	
414	Վիկ քառասերմ <i>Vicia tetrasperma</i>	
415	Վիկ խայտաբղետ <i>Vicia variegata</i>	
416	Շագանակենի ցանովի <i>Castanea sativa</i>	1
417	Հաճարենի արևելյան <i>Fagus orientalis</i>	
418	Կաղնի արաքսյան <i>Quercus araxina</i>	3
419	Կաղնի վրացական <i>Quercus iberica</i>	
420	Կաղնի արևելյան <i>Quercus macranthera</i>	
	Fumariaceae	
421	Պոպուլիկ նեղատերև <i>Corydalis angustifolia</i>	
422	Տերուկ Շլեյխերի <i>Fumaria schleicheri</i>	
423	Տերուկ Վայանի <i>Fumaria vaillantii</i>	
	Gentianaceae	
424	Բոգ խաչածաղիկ <i>Gentiana cruciata</i>	
425	Բոգ յոթաբաժան <i>Gentiana septemfida</i>	
426	Հալիք վրացական <i>Swertia iberica</i>	
	Geraniaceae	
427	Խորդենի ալբանական <i>Geranium albanum</i>	
428	Խորդենի ադամնային <i>Geranium columbinum</i>	
429	Խորդենի փոված <i>Geranium divaricatum</i>	
430	Խորդենի փայլուն <i>Geranium lucidum</i>	
431	Խորդենի քնքուշ <i>Geranium molle</i>	
432	Խորդենի տափակատերև <i>Geranium platypetalum</i>	
433	Խորդենի պիրենեյան <i>Geranium pyrenaicum</i>	
434	Խորդենի Ռոբերտի <i>Geranium robertianum</i>	
435	Խորդենի արևակարմիր <i>Geranium sanguineum</i>	
436	Խորդենի պալարային <i>Geranium tuberosum</i>	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

	Grossulariaceae	
437	Հաղարջենի Բիբերշտեյնի Ribes biebersteinii	
	Hyacinthaceae	
438	Պապլոր կովկասյան Muscari caucasicum	
439	Պապլոր Շովիցի Muscari szovitsianum	
440	Պապլոր նրբածաղիկ Muscari tenuiflorum	
441	Աստղաշուշան լեռնային Ornithogalum montanum	
442	Աստղաշուշան Նավաշինի Ornithogalum navaschinskii	
443	Աստղաշուշան սիգմաձև Ornithogalum sigmoideum	
444	Պուշկինիա մկնաստիանման Puschkinia scilloides	
445	Մկնախոտ կովկասյան Scilla caucasica	
446	Մկնասոխ սիբիրյան Scilla siberica	
	Hypericaceae	
447	Սրոհունդ սրածայր Hypericum acutum	
448	Սրոհունդ կոշտամազ Hypericum hirsutum	
449	Սրոհունդ խոցված Hypericum perforatum	
	Hypolepidaceae	
450	Արծվապտեր Pteridium aquilinum	
451	Արծվապտեր տավրիկյան Pteridium tauricum	1
	Iridaceae	
452	Քրքում հրաշալի Crocus speciosus	3
453	Թրաշուշան Gladiolus atrovioleaceus	3
454	Թրաշուշան իտալական Gladiolus italicus	3
455	Հիրիկ Գրոսսեյմիի Iris grossheimii	1
456	Հիրիկ կոմինդրաձև Iris imbricata	3
457	Հիրիկ նեղգծային Iris lineolata	
458	Հիրիկ ցանցավոր Iris reticulata	3
	Juglandaceae	
459	Ընկուզենի սովորական Juglans regia	3
	Juncaceae	
460	Կնյուն կռացած Juncus inflexus	
461	Փայլուկ բազմածաղիկ Luzula multiflora	
	Lamiaceae	
462	Խնկատերև կլորատերև Acinos rotundifolius	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

463	Ճանկխոտ հիոսական <i>Ajuga chia</i>	
464	Ճանկխոտ ժենկյան <i>Ajuga genevensis</i>	
465	Ճանկխոտ արևելյան <i>Ajuga orientalis</i>	
466	Պրասխ սև <i>Ballota nigra</i>	
467	Թթվիճ խոշորածաղիկ <i>Betonica macrantha</i>	
468	Թթվիճ դեղատու <i>Betonica officinalis</i>	
469	Թթվիճ արևելյան <i>Betonica orientalis</i>	
470	Ռեհանաուրց թույլ <i>Calamintha debilis</i>	
471	Ռեհանաուրց <i>Calamintha menthifolia</i>	
472	Ռեհանաուրց վայրի ստվերային <i>Clinopodium umbrosum</i>	
473	Վայրի ռեհան <i>Clinopodium vulgare</i>	
474	Ղաշխակտավատ վահանաձև <i>Lallemantia peltata</i>	
475	Խուլ եղինջ սպիտակ <i>Lamium album</i>	
476	Խուլ եղինջ ցողունագիրկ <i>Lamium amplexicaule</i>	
477	Խուլ եղինջ բծավոր <i>Lamium maculatum</i>	
478	Խուլ եղինջ մուգ կարմիր <i>Lamium purpureum</i>	
479	Առյուծագի սովորական <i>Leonurus cardiaca</i>	
480	Ճահճաեղինջ եվրոպական <i>Lycopus europaeus</i>	
481	Մեղրածուծ ծիրանի <i>Marrubium purpureum</i>	2
482	Պատրնջ դեղատու <i>Melissa officinalis</i>	
483	Դաղձ երկարատերև <i>Mentha longifolia</i>	
484	Կատվախոտ <i>Nepeta cataria</i>	
485	Կատվադաղձ Մուսինի <i>Nepeta mussinii</i>	
486	Կատվադաղձ մերկ <i>Nepeta nuda</i>	
487	Կատվադաղձ գորշադեղնավուն <i>Nepeta sulphurea</i>	
488	Կատվադաղձ զանգեզուրի <i>Nepeta zangezura</i>	
489	Խնկածաղիկ սովորական <i>Origanum vulgare</i>	
490	Սևագլխիկ կտրատված <i>Prunella laciniata</i>	
491	Սևագլխիկ սովորական <i>Prunella vulgaris</i>	
492	Եղեսպակ կպչուն <i>Salvia glutinosa</i>	
493	Եղեսպակ երիզավոր <i>Salvia limbata</i>	
494	Եղեսպակ մշկրնկուզային <i>Salvia sclarea</i>	
495	Եղեսպակ օղակաձև <i>Salvia verticillata</i>	
496	Եղեսպակ մտրականման <i>Salvia virgata</i>	
497	Եղեսպակ կանաչ <i>Salvia viridis</i>	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

498	Կորթին պարտեզային <i>Satureja hortensis</i>	
499	Կորթին խոշորածաղիկ <i>Satureja macrantha</i>	
500	Սաղավարտուկ արևելյան <i>Scutellaria orientalis</i>	
501	Երնջա լեռնային <i>Sideritis montana</i>	
502	Աբեղախոտ միամյա <i>Stachys annua</i>	
503	Աբեղախոտ քիստաբաժակ <i>Stachys atherocalyx</i>	
504	Աբեղախոտ Բալանգայի <i>Stachys balansae</i>	
505	Աբեղախոտ գերմանական <i>Stachys germanica</i>	
506	Աբեղախոտ վրացական <i>Stachys iberica</i>	
507	Աբեղախոտ թավոտ <i>Stachys pubescens</i>	
508	Աբեղախոտ հրաշալի <i>Stachys spectabilis</i>	
509	Աբեղախոտ անտառային <i>Stachys sylvatica</i>	
510	Լերդախոտ սովորական <i>Teucrium chamaedrys</i>	
511	Լերդախոտ հիբրկանական <i>Teucrium hyrcanicum</i>	
512	Լերդախոտ արևելյան <i>Teucrium orientale</i>	
513	Լերդախոտ ալեհեր <i>Teucrium polium</i>	
514	Ուրց Կոչիի <i>Thymus kotschyanus</i>	
515	Ուրց անդրկովկասյան <i>Thymus transcaucasicus</i>	
516	Ուրցադաղձ Բրանտի <i>Ziziphora brantii</i>	
517	Ուրցադաղձ գլխիկավոր <i>Ziziphora capitata</i>	
	Lemnaceae	
518	Զրոսպ փոքր <i>Lemna minor</i>	
	Liliaceae	
519	Սագասոխուկ անհավասարածաղիկ <i>Gagea anisanthos</i>	
520	Սագասոխուկ <i>Gagea commutata</i>	
521	Սագասոխուկ կասկածելի <i>Gagea dubia</i>	
522	Սագասոխուկ Ժերմենայի <i>Gagea germaniae</i>	
523	Վարդակակաչ խճճված <i>Tulipa confusa</i>	1
524	Վարդակակաչ Սոսնովսկու <i>Tulipa sosnowskyi</i>	1
525	Կտավատ վահանակերպ <i>Linum corymbulosum</i>	
526	Կտավատ սրճինդատերև <i>Linum hypericifolium</i>	
527	Կտավատ դեղնավուն <i>Linum nodiflorum</i>	
	Loranthaceae	
528	Մդամուճ սպիտակ <i>Viscum album</i>	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

	Lythraceae	
529	Արենադոտ ուռատերև <i>Lythrum salicaria</i>	
	Malvaceae	
530	Տուղտավարդ դեղնականաչ <i>Alcea flavovirens</i>	
531	Տուղտ կանեփակերպ <i>Althaea cannabina</i>	
532	Տուղտ կոշտամազ <i>Althaea hirsuta</i>	
533	Բադրժուկ եռմասնյա <i>Hibiscus trionum</i>	
534	Լավատեր թուրինգիական <i>Lavatera thuringiaca</i>	
535	Փիփերտ արհամարված <i>Malva neglecta</i>	
536	Փիփերթ մանրածաղիկ <i>Malva parviflora</i>	
537	Փիփերտ անտառային <i>Malva sylvestris</i>	
538	Փիփերթատուղտ անդրկովկասյան <i>Malvalthaea transcaucasica</i>	
	Moraceae	
539	Թզենի <i>Ficus carica</i>	3
	Oleaceae	
540	Հացենի սովորական <i>Fraxinus excelsior</i>	
541	Հացենի կլորատերև <i>Fraxinus rotundifolia</i>	
542	Հասմիկ թփուտային <i>Jasminum fruticans</i>	
543	Կիպրոս սոնորական <i>Ligustrum vilgare</i>	
	Onagraceae	
544	Կախարդախոտ փարիզյան <i>Circaea lutetiana</i>	
545	Ապուզան թավոտ <i>Epilobium hirsutum</i>	
546	Ապուզան լեռնային <i>Epilobium montanum</i>	
547	Ապուզան ջղավոր <i>Epilobium nervosum</i>	
548	Ապուզան սակավածաղիկ <i>Epilobium parviflorum</i>	
	Ophioglos-saceae	
549	Իժալեզու հասարակ <i>Ophioglos-sum vulgatum</i>	1
	Orchidaceae	
550	Անականպտիս բրգաձև <i>Anacamptys pyramidalis</i>	2
551	Եղբորոսին դամասոնյան <i>Cephalan-thera damasonium</i>	
552	Եղբորոսին երկարատերև <i>Cephalan-thera longifolia</i>	3
553	Եղբորոսին կարմիր <i>Cephalan-thera rubra</i>	
554	Բշտաթերթիկ կանաչ <i>Coeloglos-sum viride</i>	2
555	Դակտիլորիզ չուխինյան <i>Dactylorhiza chuhensis</i>	1

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

556	Կծկծուկ դանձլամերային <i>Epipactis helleborine</i>	
557	Կծկծուկ մանրատերև <i>Epipactis microphylla</i>	
558	Լիմոդորում չգարգացած <i>Limodorum abortivum</i>	
559	Թռչնաբուն իսկական <i>Neottia nidus-avis</i>	
560	Սարդակիր մեղվակիր <i>Ophrys apifera</i>	2
561	Խոլորձ փայտոջիլակիր <i>Orchis coriophora</i>	
562	Խոլորձ ճահճային <i>Orchis palustris</i>	3
563	Խոլորձ ծիրանի <i>Orchis purpurea</i>	2
564	Խոլորձ Ստեվենի <i>Orchis stevenii</i>	2
565	Խոլորձ եռաատամ <i>Orchis tridentata</i>	
566	Թիթերնկախոլորձ կանաչածաղիկ <i>Platanthera chlorantha</i>	3
	Orobanchaceae	
567	Ճրագախոտ սպիտակ <i>Orobanche alba</i>	
568	Ճրագախոտ գունավորված <i>Orobanche colorata</i>	
569	Ճրագախոտ մուգ կարմիր <i>Orobanche purpurea</i>	
570	Ճրագախոտ ճյուղավոր <i>Orobanche ramosa</i>	
	Oxalidaceae	
571	Թթվառվույտ եղջրավոր <i>Oxalis corniculata</i>	
	Papaveraceae	
572	Հողմաբույս մեծ <i>Chelidonium majus</i>	
573	Կակաչ փոփոխվող <i>Papaver commutatum</i>	
574	Կակաչ արևելյան <i>Papaver orientale</i>	3
575	Կակաչ սակավատերև <i>Papaver paucifolium</i>	3
	Plantaginaceae	
576	Եզան լեզու սևացող <i>Plantago atrata</i>	
577	Եզան լեզու նշտաբատերև <i>Plantago lanceolata</i>	
578	Եզան լեզու մեծ <i>Plantago major</i>	
	Platanaceae	
579	Սոսի արևելյան <i>Platanus orientalis</i>	1
	Plumbagina-ceae	
580	Արձճախոտ երրոպական <i>Plumbago europaea</i>	
	Poaceae	
581	Ախնատերում ցորնուկային <i>Achnathe-rum bromoides</i>	
582	Այծակն գլանաձև <i>Aegilops cylindrica</i>	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

583	Այծակն ձվաձև Aegilops ovata	
584	Այծակն եռադյուլմ Aegilops triuncialis	
585	Աղվեսախոտ մկնապոչանման Alopecurus myosuroides	
586	Անիզանտա ստերիլ Anisantha sterilis	
587	Անիսանտ տանիքային Anisantha tectorum	
588	Վարսակխոտ բարձր Arrhenatherum elatius	
589	Վարսակ մորուքավոր Avena barbata	
590	Վարսակ պոչուկ Avena fatua	
591	Բոտռիոխլոա սովորական Bothriochloa ischaemum	
592	Դողդողուն երկար Briza elatior	
593	Բրոմոպսիս Բենեկենի Bromopsis beneckenii	
594	Բրոմոպսիս ճյուղավոր Bromopsis ramosa	
595	Բրոմոպսիս մերձափնյա Bromopsis riparia	
596	Ցորնուկ դողդողաձև Bromus briziformis	
597	Ցորնուկ ճապոնական Bromus japonicus	
598	Ցորնուկ ճիպոտանման Bromus scoparius	
599	Եղեգնախոտ վերգետնյա Calamagrostis epigeios	
600	Ցինոսուրուս քնքուշ Cynosurus echinatus	
601	Դիգիտարիա մսակարմիր Digitalis sanguinalis	
602	Հավակորեկ Echinochloa crusgalli	
603	Տիփիկ կովկասյան Elymus caucasicus	
604	Հալֆա թոքր Eragrostis minor	
605	Անապատավուկ պարսկական Eremopoa persica	
606	Շյուղախոտ բարձր Festuca altissima	
607	Շյուղախոտ անտառային Festuca drymeja	
608	Շյուղախոտ մեծ Festuca gigantea	
609	Շյուղախոտ Սկվորցովի Festuca skvortsovii	
610	Տիվարսակ հայկական Helictotrichon armeniacum	
611	Տիվարսակ բմբուտ Helictotrichon pubescens	
612	Հորդելիմս եվրոպական Hordelymus europaeus	
613	Գարի սոխուկավոր Hordeum bulbosum	
614	Մարգարտախոտ միածաղիկ Melica uniflora	
615	Հնդկակորեկ Pennisetum orientale	
616	Ֆալաչոիդես եղեգնաբույ-սային Phalaroides arundinacea	
617	Միզախոտ ճպոռտային Phleum paniculatum	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

618	Եղեգ հարավային Phragmites australis	
619	Պիպտատերում գարնեղերդաձև Piptatherum holciforme	
620	Դաշտավուն սոխուկակիր Poa bulbosa	
621	Դաշտավուն կաղնութային Poa nemoralis	
622	Դաշտավուն սովորական Poa trivialis	
623	Բազմամորոզ կիսաօղակավոր Polypogon semiverticillatus	
624	Կարծրախոտ Sclerochloa dura	
625	Խոզանուկ իտալական Setaria italica	
626	Խոզանուկ կանաչ Setaria viridis	
627	Մոլասորգո Sorghum halepense	
628	Երկհասկիկ երկհասկանի Trachynia distachya	
629	Ոսկեվարսակ դեղնավուն Trisetum flavescens	
630	Վուլպիա մկնապոչային Vulpia myuros	
	Polygalaceae	
631	Կաթնախոտ անատոլիական Polygala anatolica	
632	Մատիտեղ ալպիական Polygonum alpestre	
633	Մատիտեղ ճնճղուկի Polygonum aviculare	
634	Մատիտեղ փաթաթվող Polygonum convolvulus	
635	Մատիտեղ ջրապղպեղ Polygonum hydropiper	
636	Մատիտեղ թեքված Polygonum patulum	
637	Ավելուն գանգուր Rumex crispus	
638	Ավելուն սանգենական Rumex sanguineus	
639	Ավելուն պալարավոր Rumex tuberosus	
	Polypodiaceae	
640	Ասպլեն սև Asplenium adiantum-nigrum	
641	Ասպլեն սցոլոպենդրաձև Asplenium scolopendrium	
642	Ասպլեն հյուսիսային Asplenium septentrionale	
643	Ասպլեն մազանման Asplenium trichomanes	
644	Զարխոտ իգական Athyrium filix-femina	
645	Ցետերախ դեղատու Ceterach officinarum	
646	Չորապտեր մարանտաձև Cheilanthes marantae	
647	Պայթակենի կոտրվող Cystopteris fragilis	
648	Պտեր կովկասյան Dryopteris caucasica	
649	Պտեր առական Dryopteris filix-mas	
650	Բասբայջ սովորականիս Polypodium vulgare	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

651	Բանայոտ Polystichum aculeatum	
	Primulaceae	
652	Մկնականջ վարելահողային Anagallis arvensis	
653	Առնասպար խոշոր Androsace maxima	
654	Առնասպար Ռադդեի Androsace raddeana	
655	Տմնտաշ օղակավոր Lysimachia verticillaris	
656	Գնարբուկ զարնանաձաղիկ Primula amoena	2
657	Գնարբուկ խոշորաբաժակ Primula macrocalyx	
658	Գնարբուկ Ռուպրեխտի Primula ruprechtii	
659	Գնարբուկ սովորական Primula vulgaris	2
	Punicaceae	
660	Նոնենի Punica granatum	2
	Ranunculaceae	
661	Կուժկոտրուկ ամառային Adonis aestivalis	
662	Կուժկոտրուկ Բիեներտի Adonis bienertii	
663	Կուժկոտրուկ հրային Adonis flammea	
664	Հողմածաղիկ կովկասյան Anemone caucasica	
665	Հոտոտ արևելյան Clematis orientalis	3
666	Դլինյակ արևելյան Consolida orientalis	
667	Ոջլախոտ ցիֆոպլեկտային Delphinium cyphoplectrum	
668	Ոջլախոտ Ֆրեյնի Delphinium freynii	
669	Ոջլախոտ կադինային Delphinium quercetorum	
670	Ոջլախոտ Շովիցի Delphinium szowitsianum	
671	Թզարմատ թզարմատանման Ficaria ficarioides	
672	Սոնիճ դաշտային Nigella arvensis	
673	Սոնիճ արևելյան Nigella orientalis	
674	Գորտնուկ դաշտային Ranunculus arvensis	
675	Գորտնուկ ցիկուտային Ranunculus cicutarius	
676	Գորտնուկ նուրբ-անկյունային Ranunculus muricatus	
677	Գորտնուկ սրասերմ Ranunculus oxyspermus	
678	Գորտնուկ բազմածաղկավոր Ranunculus polyanthemus	
679	Գորտնուկ սողուն Ranunculus repens	
680	Քնձմնձուկ գարշահոտ Thalictrum foetidum	
681	Քնձմնձուկ փոքր Thalictrum minus	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

	Resedaceae	
682	Հափուկ դեղին Reseda lutea	
	Rhamnaceae	
683	Ցաքի փշոտ Paliurus spina-christi	
684	Դժնիկ լուծողական Rhamnus cathartica	
685	Դժնիկ քաղցր Rhamnus pallasii	
686	Դժնիկ թիատերև Rhamnus spathulifolia	
	Rosaceae	
687	Երեսնակ սովորական Agrimonia eupatoria	
688	Գալլաթաթ Գրոսհեյմի Alchemilla grossheimii	
689	Կեռասենի անտառային Cerasus avium	
690	Կեռասենի մահալեբյան Cerasus mahaleb	
691	Չմենի հայկական Cotoneaster armenus	
692	Չմենի սև Cotoneaster niger	
693	Չմենի ժայռային Cotoneaster saxatilis	
694	Չմենի հաճելի Cotoneaster suavis	
695	Սզնի հինգառնականի Crataegus atrofusca	
696	Սզնի մուգ արնագույն Crataegus atrosanguinea	
697	Սզնի կեռասոնակավոր Crataegus curvisepala	
698	Սզնի կեռասոնակ Crataegus kyrtostyla	
699	Սզնի Մեյերի Crataegus meyeri	
700	Սզնի մանրածաղիկ Crataegus microphylla	
701	Սզնի արևելյան Crataegus orientalis	
702	Սզնի հինգառնականի Crataegus pentagyna	
703	Սզնի Ստեյվենի Crataegus stevenii	
704	Սզնի զանգեզուրի Crataegus zangezura	
705	Փրփրուկ սովորական Filipendula vulgaris	
706	Ելակ անտառային Fragaria vesca	
707	Ելակ կանաչ Fragaria viridis	
708	Շահոքրամ սովորական Geum urbanum	
709	Խնձորենի արևելյան Malus orientalis	
710	Զկեռ սովորական Mespilus germanica	
711	Սևագլուխ խավապտուղ Poterium lasiocarpum	
712	Սևագլուխ բազմակող Poterium polygamum	
713	Մալոք չոված Prunus divaricata	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

714	Տանձենի կովկասյան <i>Pyrus caucasica</i>	
715	Տանձենի բարձր <i>Pyrus elata</i>	
716	Տանձենի Ֆեդորովի <i>Pyrus fedorovii</i>	
717	Տանձենի Ռադեի <i>Pyrus raddeana</i>	
718	Տանձենի ուռատերև <i>Pyrus salicifolia</i>	
719	Տանձենի Թախտաջյանի <i>Pyrus takhtadzhianii</i>	2
720	Տանձենի Տամամշյանի <i>Pyrus tamamschianae</i>	2
721	Տանձենի զանգեզուրի <i>Pyrus zangezura</i>	
722	Մասրենի շան <i>Rosa canina</i>	
723	Մասրենի վահանակիր <i>Rosa corymbifera</i>	
724	Մասրենի <i>Rosa floribunda</i>	
725	Մասրենի վրացական <i>Rosa iberica</i>	
726	Մորենի զակատալյան <i>Rosa zakatalensis</i>	
727	Մոշենի անատոլիական <i>Rubus anatolicus</i>	
728	Մոշենի հայկական <i>Rubus armeniacus</i>	
729	Մոշենի սովորական <i>Rubus caesius</i>	
730	Մոշենի կովկասյան <i>Rubus caucasicus</i>	
731	Մորենի թաղիքավոր <i>Rubus lloydianus</i>	
732	Մորենի եղնուտային <i>Rubus piceetorum</i>	
733	Մոշենի քարոտ <i>Rubus saxatilis</i>	
734	Մորենի Թախտաջյանի <i>Rubus takhtadjanii</i>	
735	Մորենի Զանգեզուրի <i>Rubus zangezurus</i>	
736	Արյունաքամ դեղատու <i>Sanguisorba officinalis</i>	
737	Արոսենի սովորական <i>Sorbus aucuparia</i>	
738	Արոսենի հունական <i>Sorbus graeca</i>	
739	Արոսենի Ռոոպի <i>Sorbus roopiana</i>	
740	Ծախնաձոր <i>Sorbus torminalis</i>	
741	Ասպարակ ա-րևրուրիկատերև <i>Spiraea hypericifolia</i>	
	Rubiaceae	
742	Գետնաստղ փոված <i>Asperula humifusa</i>	
743	Գետնաստղ բլրավետ <i>Asperula odorata</i>	
744	Գետնաստղ խոզանավոր <i>Asperula setosa</i>	
745	Կալիպելտիս փաթաթված <i>Callipeltis cucullaris</i>	
746	Խազախոտ նեղատերև <i>Crucianella angustifolia</i>	
747	Մակարդախոտ պսակալին <i>Galium coronatum</i>	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

748	Մակարդախոտ խաչանման <i>Galium cruciata</i>	
749	Մակարդախոտ կեղծ <i>Galium spurium</i>	
750	Մակարդախոտ ամենաբարակ <i>Galium tenuissimum</i>	
751	Մակարդախոտ եռանդջուր <i>Galium tricornutum</i>	
752	Մակարդախոտ վալանտային <i>Galium vaillantii</i>	
753	Մակարդախոտ իսկական <i>Galium verum</i>	
754	Շերարդիա ցանովի <i>Sherardia arvensis</i>	
	Rutaceae	
755	Խնդակ կովկասյան <i>Dictamnus albus</i>	
	Salicaceae	
756	Բարդի սպիտակ <i>Populus alba</i>	
757	Ուռենի անուշահոտ <i>Salix aegyptiaca</i>	
758	Ուռենի սպիտակ <i>Salix alba</i>	
759	Ուռենի այծուրենի <i>Salix caprea</i>	
760	Ուռենի բարձր <i>Salix excelsa</i>	
	Saxifragaceae	
761	Բարբեկ կրճկային <i>Saxifraga cartilaginea</i>	
762	Բարբեկ ցնձղավոր <i>Saxifraga cymbalaria</i>	
	Scrophulariaceae	
763	Մատնոցուկ ջղային <i>Digitalis nervosa</i>	
764	Դողարցիա արևելյան <i>Dodartia orientalis</i>	
765	Ակնախոտ սանրակերպ <i>Euphrasia pectinata</i>	
766	Քիքսիա էլատինանման <i>Kickxia elatine</i>	
767	Գաղտենի թեփուկավոր <i>Lathraea squamaria</i>	
768	Կտվախոտ հասարակ <i>Linaria simplex</i>	
769	Կտվախոտ զանգեզուրի <i>Linaria zangezura</i>	
770	Ոջլադեղ խիտ <i>Pedicularis condensata</i>	
771	Ոջլադեղ Սիբթորպի <i>Pedicularis sibthorpii</i>	
772	Ոջլադեղ Վիլհելմսի <i>Pedicularis wilhelmsiana</i>	
773	Աքլորաբբուկ միջերկրածովյան <i>Rhinanthus mediterraneus</i>	
774	Կտուցադոտ արևելյան <i>Rhynchoco-rys orientalis</i>	
775	Խլածաղիկ ոսկեծաղկային <i>Scrophularia chrysantha</i>	
776	Խլածաղիկ բաց մոխրագույն <i>Scrophularia cinerascens</i>	
777	Խլածաղիկ իլվական <i>Scrophularia ilwensis</i>	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

778	Խլածաղիկ ստվերային <i>Scrophularia umbrosa</i>	
779	Խոնդատ խավարասերային <i>Verbascum blattaria</i>	
780	Խոնդատ արևելյան <i>Verbascum orientale</i>	
781	Խոնդատ բրգաձև <i>Verbascum pyramidatum</i>	
782	Բերենիկե աղբյուրային <i>Veronica anagallis-aquaticaa</i>	
783	Բերենիկե դաշտային <i>Veronica arvensis</i>	
784	Բերենիկե ավստրիական <i>Veronica austriaca</i>	
785	Բերենիկե եղջրապտուղ <i>Veronica ceratocarpa</i>	
786	Բերենիկե բազմաբաժան <i>Veronica multifida</i>	
787	Բերենիկե արևելյան <i>Veronica orientalis</i>	
788	Բերենիկե պարսկական <i>Veronica persica</i>	
789	Բերենիկե փայլեցված <i>Veronica polita</i>	
790	Բերենիկե գարնանային <i>Veronica verna</i>	
	Solanaceae	
791	Մահամորմ <i>Atropa bella-donna</i>	3
792	Արջընկույզ սովորական <i>Datura stramonium</i>	
793	Բանգի սև <i>Hyoscyamus niger</i>	
794	Հարանախոտ <i>Physalis alkekengi</i>	
795	Մորմ քաղցրադառն <i>Solanum dulcamara</i>	
796	Մորմ սև <i>Solanum nigrum</i>	
797	Մորմ Վորոնովի <i>Solanum woronowii</i>	
	Tamaricaceae	
798	Կարմրան բազմաճյուղ <i>Tamarix ramosissima</i>	
799	Կարմրան սմիթնի <i>Tamarix smyrnensis</i>	
	Taxaceae	
800	Գեխցի հատապտուղային <i>Taxus baccata</i>	2
	Thymelaeaceae	
801	Գոճնմակ միամյա <i>Thymelaea passerina</i>	
	Ulmaceae	
802	Փռշնի կովկասյան <i>Celtis caucasica</i>	
803	Փռշնի խոշոր <i>Celtis glabrata</i>	
804	Թեղի կապրիֆոլի <i>Ulmus carpinifolia</i>	
805	Թեղի տերևաշատ <i>Ulmus glabra</i>	
	Urticaceae	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

806	Կովինչ թաքնված <i>Parietaria cryptorum</i>	
807	Կովինչ դեղատու <i>Parietaria officinalis</i>	
808	Կովինչ սերբիական <i>Parietaria serbica</i>	
809	Եղինճ երկտուն <i>Urtica dioica</i>	
	Valerianaceae	
810	Կատվախոտ սխտորուկատերև <i>Valeriana alliariifolia</i>	
811	Աղբաղբուկիկ ողնուցաձև <i>Valerianella carinata</i>	
812	Աղբաղբուկիկ ատամնավոր <i>Valerianella dentata</i>	
813	Աղբաղբուկիկ <i>Valerianella locusta</i>	
814	Աղբաղբուկիկ կեռավուն <i>Valerianella uncinata</i>	
	Verbenaceae	
815	Աղավնիձ դեղատու <i>Verbena officinalis</i>	
	Violaceae	
816	Մանուշակ սպիտակ <i>Viola alba</i>	
817	Մանուշակ դաշտային <i>Viola arvensis</i>	
818	Մանուշակ Կիտայբելի <i>Viola kitaibeliana</i>	
819	Մանուշակ ծածկված <i>Viola occulta</i>	
820	Մանուշակ բուրավետ <i>Viola odorata</i>	
821	Մանուշակ ժայռային <i>Viola rupestris</i>	
822	Մանուշակ Զիգելի <i>Viola sieheana</i>	
	Vitaceae	
823	Խաղող անտառային <i>Vitis sylvestris</i>	3
	Zygophyllaceae	
824	Տատաշ փոփոդ <i>Tribulus terrestris</i>	

Հավելված 4. Կենդանական տեսակների ներկայացվածությունը «Զանգեզուր» արգելավայրի տարածքում

N	ԴԱՍ, ԸՆՏԱՆԻՔ, ՏԵՍԱԿ CLASS, FAMILY, SPECIES	ԿԱՐՄԻՐ ԳԻՐՔ Կատեգորիան
	ԱՆՎՈՂՆԱՇԱՐՆԵՐ INVERTEBRATAE	
	Դաս - Փորոտանիներ Gastropoda	
	Ընտանիք–Lymnaeidae	
1	Lymnae stagnalis	
2	Galba truncatula	
3	Radix peregra	
4	Planorbis planorbis sieversi	
	Ընտանիք–Pupillidae	
5	Pupilla inops	
6	Pipilla triplicata	
	Ընտանիք - Նեղ խիտունջներ Vertiginidae	
7	Սյունաձև խիտունջ Columella columella	CR B2ab (i, ii, iii)
8	Vertigo pygmaea	
	Ընտանիք–Valloniidae	
9	Vallonia costata	
	Ընտանիք–Cionellidae	
10	Cionella lubricella	
	Ընտանիք–Limacidae	
11	Limax flavus	
	Ընտանիք Trigonochlamydidae	
12	Hyrcanolestes velitaris	

	Դաս - Երկփեղկանիներ Bivalvia	
	Ընտանիք – Պիզիդիիդներ Pisidiidae	
1	Euglesa casertana	
2	Euglesa milium	
	Դաս - Միջատներ Insecta	
	Ընտանիք - Սորեխներ Acrididae	
1	Մորեխ հայկական Gomphocerus armeniacus	VU B 1a+B 2a
	Ընտանիք – Ծղրիդներ Tettigoniidae	
2	Հաստամարմին Զախարովի Polysarcus zacharovi	
3	Ծղրիդ իրանական մոխրագույն Decticus verrucivorus annaelisae	
4	Իլյինսկու ծղրիդ Platycleis iljinskii	
	Ընտանիք–Acridoidea	
5	Chorthippus biguttulus	
6	Chorthippus mistshenko	
	Ընտանիք–Gryllidae	
7	Gryllus desertus	
8	Gryllus campestris	
	Ընտանիք – Ալրավոր որդաններ Pseudococcidae	
9	Առվույտի ալրավոր որդան Tryionymus multivorus	
	Ընտանիք–Cercopidae	

10	Aphrophora alni	
11	Philaenus spumarius	
	Ընտանիք–Cecadellidae	
12	Cicadella viridis	
13	Typhlocyba rosae	
	Ընտանիք–Ceratophyllidae	
14	Ceratophyllus (Megabothris) walkeri	
15	Ceratophyllus (N.)consimilis	
16	Frontopsylla elata caucasica	
17	Amphipsylla rossica	
18	Amphipsylla schelkovnikovi	
19	Leptopsylla (L.) tschenbergi	
	Ընտանիք–Ctenophthalmidae	
20	Ctenophthalmus (Ctenophthalmus)proximus	
21	Ctenophthalmus (Palaeoctenophthalmus)acuminatus	
22	Neopsylla pleskei	
	Ընտանիք–Bruchidae	
23	Bruchidius vergatus	
	Ընտանիք–Meloidae	
24	Mylabris quadripunctata	
25	Mylabris alpina	

26	Meloe scabriusculus	
	Ընտանիք - Գնայուկ բզեզներ Carabidae	
27	Ֆալետիի կողնջակեր ցայտագնայուկ Carabus scabrosus fallettianus	VU 1ab(iii)+B 2ab(iii)
28	Calosoma inquisitor	
29	Charmosta brevisculus	
30	Nebria gotschi	
31	Bembidion nitidulum	
32	Bembidion caucasicum	
33	Bembidion bipunctatum	
34	Trechus angelicae Reitter	
35	Harpalus azureus Fabricius	
36	Harpalus rufitarsis Duftschmid	
37	Trechus magniceps	
38	Pterostichus capitatus	
	Ընտանիք-Scarabaeidea	
39	Heptaulacus carinatus	
40	Aphodius (Golob.)subterraneus	
41	Aphodius (Golob.)erraticus	
42	Aphodius(s.str.)obscurus	
43	Aphodius(s.str.)lugens	
44	Gymnopleurismopsus coriarius	
45	Ontthophagus fracticornis	

46	Amphicoma(P.)psilotrichia	
	Ընտանիք - Երկարաբեղիկներ Cerambycidae	
47	Կապանյան երկարաբեղիկ Cortodera kaphanica Danilevsky	EN B 1a
48	Կաղնու մեծ երկարաբեղիկ Cerambyx cerdo acuminatus	VU B 1a+B 2a
49	Կիսամերկ երկարաբեղիկ Dorcadion seminudum	
	Ընտանիք - Pamphagidae	
50	Znojiana znojko	
51	Nocaracris cyanipes	
	Ընտանիք - Առագաստաթիթեռներ Papilionidae	
52	Ապոլոն Parnassius apollo kashtshenkoi Sheljuzhko	VU A1cde
53	Մնեմոզինա կամ սև ապոլոն Parnassius mnemosyne rjabovi	VU B 1a
	Ընտանիք - Կապտաթիթեռներ Lycaenidae	
54	Ալկոն կապտաթիթեռ Maculinea alcon monticola	VU B 1a+B2a
55	Արիոն կապտաթիթեռ Maculinea arion zara	VU B 1a+B2a
	Ընտանիք - Նիմֆալիդներ Nymphalidae	
56	Բրենթիս Ինո Brenthis ino schmitzi	VU B 1a+B 2a
57	Erebia graucasica	
	Ընտանիք - Իլիկաթիթեռներ Sphingidae	

58	Պրոզերպինա իլիկաթիթեո Proserpinus proserpina	VU B 1a+B 2a
	Ընտանիք - Pieridae	
59	Լոշտակի ճերմակաթիթեո Pieris bryoniae	
	ՈՂՆԱՇԱՐԱՎՈՐՆԵՐ VERTEBRATAE	
	Ոսկրային ձկներ Osteichties	
	Ծածանազգիներ Cyprinidae	
1	Քուռի բեղուն Barbus lacerta cyri	
2	Արևելյան տառեխիկը Alburnoides eichwaldii	
3	Սևանի կողակը Capoeta sevangi	
	Ընտանիք - Սաղմոնայիններ Salmonidae Cuvier, 1816	
4	Կարմրախայտ Salmo trutta	
	Երկկենցաղներ Amphibia	
	Գորտեր - Ranidae	
1	Լճագորտ Pelophylax ridibundus Pallas	
2	Փոքրասիական գորտ Rana macrocnemis Boulenger	
	Ընտանիք - Դոդոշներ Bufonidae	
3	Կանաչ դոդոշ Bufo (Pseudepedalea) viridis	
	Ընտանիք -Hylidae	
4	Փոքրասիական ծառագորտ Hyla savignyi	
	Սողուններ - Reptilia	

	Ագամաներ - Agamidae	
1	Կովկասյան ագամա <i>Laudakia caucasia</i>	
	Լորտուներ - Colubridae	
2	Պղնձօձ <i>Coronella austriaca</i>	
3	Սովորական (պարսկական) լորտու <i>Natrix natrix</i>	
4	Ջրային լորտու <i>Natrix tessellata</i>	
5	Անդրկովկասյան սահնօձ <i>Zamenis hohenackeri</i>	VU B1ab (iii)
6	Կարմրափոր սահնօձը <i>Hierophis schmidt</i>	
7	Քառաշերտ սահնօձը <i>Elaphe sauromate</i>	
8	Կովկասյան կատվաօձը <i>Telescopus fallax</i>	VU B1ab(iii).
	Իսկական մողեսներ - Lacertidae	
9	Ռադդեի ժայռային մողես <i>Darevskia raddei</i>	
10	Միջին մողես <i>Lacerta media</i> Lantz et Cyren	
11	Շերտավոր մողես <i>Lacerta strigata</i> Eichwald	
12	Բարեկազմ օձագլուխը <i>Ophisops elegans</i>	
	Սցինկեր - Scincidae	
13	Շերտավոր մերկաչք <i>Ablepharus bivittatus</i>	
	Anguidae	
14	Դեղնափորիկը <i>Pseudopus apodus</i>	
15	Իլիկամողեսը <i>Anguis fragilis</i>	
	Boidae	

16	Արևմտյան վիշապիկը Eryx jaculus	
	Typhlopidae	
17	Որդանման կույր օձը Typhlops vermicularis	
	Իժանման օձեր կամ իժեր Viperidae	
18	Գյուրգան Macrovipera lebetina	
19	Հայկական լեռնատափաստանային իժ Vipera (Pelias) eriwanensis	VU B1 ab (III,V)
20	Հայկական իժ կամ Ռադդեի իժ Vipera (Montivipera)raddei	VU B1a+ 2b (ii, iii)
	Թռչուններ - Aves	
	Մաքեհավեր - Tetraonidae	
1	Կովկասյան մաքեհավ Tetrao mlokosiewiczi	VU D1
	Փասիաններ - Phasianidae	
2	Քարակաքավ Alectoris chukar	
3	Լոռ Coturnix coturnix	
4	Մոխրագույն կաքավ Perdix perdix	
5	Վայրի հնդկահավ /Ուլար/ Tetraogallus caspius	VU B1a+2a; C2a(i); D
	Ճուռակներ - Accipitridae	
6	Քարարծիվ Aquila chrysaetus	VU D1
7	Մեծ ճուռակ Buteo buteo	
8	Տափաստանային ճուռակ Buteo rufinus	
9	Գառնանգղ Gypaetus barbatus	VU D1
10	Գիշանգղ Neophron percnopterus	EN A2bcde+3bcde+4bcde
11	Սև անգղ Aegypius monachus	EN D
12	Մպիտակագլուխ անգղ Gyps fulvus	VU D1
13	Օձակեր արծիվ Circaetus gallicus	VU D1
14	Կրետակեր Pernis apivorus	
15	Մարգագետնային մկնաճուռակ Circus pygargus	VU D1
16	Ցախաքլորաորս Accipiter gentilis	VU B1ab(iii)+2ab(iii); D1

17	Լորաճուռակ <i>Accipiter nisus</i>	
18	Եվրոպական ճնճղաճուռակ <i>Accipiter brevipes</i>	VU B1ab(iii)+2ab(iii)
19	Փոքր ենթաարծիվ <i>Aquila pomarina</i>	VU D1
20	Տափաստանային արծիվ <i>Aquila nipalensis</i>	VU C2a(i); D1
21	Գերեզմանաարծիվ <i>Aquila heliaca</i>	VU C2a(ii)
22	Գաճաճ արծիվ <i>Hieraaetus pennatus</i>	VU D1
	Բազեններ - Falconidae	
23	Մապսան <i>Falco peregrinus</i>	VU D1
24	Սովորական հողմավար բազե <i>Falco tinnunculus</i> (L.)	
25	Արտույտաբազե <i>Falco subbuteo</i>	
	Կոցարներ - Scolopacidae	
26	Ծխագույն կոցար <i>Tringa nebularia</i>	
	Աղավնիներ - Columbidae	
27	Թխակապույտ աղավնի <i>Columba livia</i>	
28	Հոբալ <i>Columba oenas</i>	
29	Անտառային աղավնի <i>Columba palumbus</i>	
30	Սովորական տատրակ <i>Streptopelia turtur</i>	
31	Փոքր տատրակ <i>Streptopelia senegalensis</i>	
	Կկուներ - Cuculidae	
32	Սովորական կկու <i>Cuculus canoris</i>	
33	Սև ցին <i>Milvus migrans</i>	
	Բվեր - Strigidae	
34	Ականջավոր բու <i>Asio otus</i>	
35	Տեսային բվիկ <i>Athene noctua</i>	
36	Բվեճ <i>Bubo bubo</i>	VU B1a; C2a(i); D1
37	Եվրոպական բվիկ <i>Otus scops</i>	
38	Անտառաբու <i>Strix aluco</i>	
	Այծկիթներ - Caprimulgidae	
39	Այծկիթ <i>Caprimulgus europaeus</i>	
	Մանգաղաթներ - Apodidae	
40	Սև մանգաղաթ <i>Apus apus</i>	

41	Սպիտակափոր մանգաղաթև <i>Apus melba</i>	
	Մեղվակերներ - Meropidae	
42	Ոսկեգույն մեղվակեր <i>Merops apiaster</i>	
	Ներկարարներ - Coraciidae	
43	Ներկարար <i>Coracias garrulus</i>	VU B1ab(iii)
	Հոպուսներ - Upupidae	
44	Հոպուս <i>Upupa epops</i>	
	Փայտփորներ - Picidae	
45	Վիզզցուկ <i>Jynx torquilla</i>	
46	Կանաչ փայտփոր <i>Picus viridis</i>	
47	Սև փայտփոր <i>Dryocopus martius</i>	VU D1
48	Խայտաբդեո փայտփոր <i>Dendrocopos major</i>	
49	Սիրիական փայտփոր <i>Dendrocopos syriacus</i>	
50	Միջին փայտփոր <i>Dendrocopos medius</i>	
51	Փոքր փայտփոր <i>Dendrocopos minor</i>	
	Արտույտներ - Alaudidae	
52	Դաշտային արտույտ <i>Alauda arvensis</i>	
53	Եղջրավոր արտույտ <i>Eremophila alpestris</i>	
54	Անտառային արտույտ <i>Lullula arborea</i>	
	Ծիծեռնակներ - Hirundinidae	
55	Ժայռային ծիծեռնակ <i>Ptyonoprogne rupestris</i>	
56	Առափնյա ծիծեռնակ <i>Riparia riparia</i>	
57	Գյուղական ծիծեռնակ <i>Hirundo rustica</i>	
58	Քաղաքային ծիծեռնակ <i>Delichon urbicum</i>	
	Խաղտոնիկներ-Motacillidae	
59	Անտառային ձիաթռչնակ <i>Anthus trivialis</i>	
60	Սպիտակ խաղտոնիկ <i>Motacilla alba</i>	
61	Դաշտային ձիաթռչնակ <i>Anthus campestris</i>	
62	Մարգագետնային ձիաթռչնակ <i>Anthus pratensis</i>	
63	Լեռնային ձիաթռչնակ <i>Anthus spinoletta</i>	
64	Լեռնային խաղտոնիկ <i>Motacilla cinerea</i>	

	Ջրաճնձողուկներ - Cinclidae	
65	Ջրաճնձողուկ Cinclus cinclus	
	Եղնջաթռչնակներ Troglodytidae	
66	Եղնջաթռչնակ Troglodytes troglodytes	
	Նրբագեղիկներ - Prunellidae	
67	Անտառային նրբագեղիկ Prunella modularis	
68	Ալպիական նրբագեղիկ Prunella collaris	
	Կեռնեխներ - Turdidae	
69	Խայտաբղետ քարակեռնեխ Monticola saxatilis	
70	Սովորական քարաթռչնակ Oenanthe oenanthe	
71	Սևուկ կարմրատուտ Phoenicurus ochruros	
72	Սովորական կարմրատուտ Phoenicurus phoenicurus	
73	Մարգագետնային չքչքան Saxicola rubetra	
74	Սև կեռնեխ Turdus merula	
75	Սպիտակախածի կեռնեխ Turdus torquatus	
76	Մոսնձակեռնեխ Turdus viscivorus	
77	Երգող կեռնեխ Turdus philomelos	
	Շահրիկներ - Sylviidae	
78	Մոխրագույն շահրիկ Sylvia communis	
79	Սևագլուխ շահրիկ Sylvia atricapilla	
80	Այգու շահրիկ Sylvia borin	
81	Մորու շահրիկ Sylvia curruca	
82	Դեղնագլխուկ արքայիկ Regulus regulus	
83	Դեղնափոր գեղգեղիկ Phylloscopus trochiloides	
84	Կովկասյան գեղգեղիկ Phylloscopus sindianus	
85	Ծնկլտան գեղգեղիկ Phylloscopus collybita	
86	Լայնապոչ եղեգնաթռչնակ Cettia cetti	
87	Դալուկ մորեհավ Hippolais pallida	
88	Գարնանային գեղգեղիկ Phylloscopus trochilus	
	Ճանձորսներ - Muscicapidae	
89	Արջալուսիկ Erithacus rubecula	

90	Հարավային սոխակ <i>Luscinia megarhynchos</i>	
91	Կապտափող սոխակ <i>Luscinia svecica</i>	
92	Սևագլուխ չքչքան <i>Saxicola torquatus</i>	
93	Սևախայտ քարաթռչնակ <i>Oenanthe hispanica</i>	
94	Կապույտ քարակեռնեխ <i>Monticola solitarius</i>	
95	Մոխրագույն ճանճորս <i>Muscicapa striata</i>	
96	Փոքր ճանճորս <i>Ficedula parva</i>	
97	Կիսասպիտակավիզ ճանճորս <i>Ficedula semitorquata</i>	DD
	Երաշտահավեր - Paridae	
98	Սև երաշտահավ <i>Parus ater</i>	
99	Երկնագույն երաշտահավ <i>Parus caeruleus</i>	
100	Մեծ երաշտահավ <i>Parus major</i>	
	Երկարագի երաշտահավեր - Aegithalidae	
101	Երկարագի երաշտահավ <i>Aegithalos caudatus</i>	
	Սիտեղներ - Sittidae	
102	Ժայռային փոքր սիտեղ <i>Sitta neumayer</i>	
103	Կարմրաթև մագլցող <i>Tichodroma muraria</i>	DD
104	Մովորական սիտեղ <i>Sitta europaea</i>	
	Ծվծվիկներ - Certhiidae	
105	Ծվծվիկ <i>Certhia familiaris</i>	
	Պիրուներ - Oriolidae	
106	Պիրու <i>Oriolus oriolus</i>	
	Շամփրուկներ - Laniidae	
107	Ժուլան <i>Lanius collurio</i>	
108	Սևաճակատ շամփրուկ <i>Lanius minor</i>	
109	Կարմրակատար շամփրուկ <i>Lanius senator</i>	VU B1ab(iii)+2ab(iii)
	Ճայեր - Corvidae	
110	Սև ագռավ <i>Corvus corax</i>	
111	Մոխրագույն ագռավ <i>Corvus corone</i>	
112	Ալախական ճայ <i>Pyrrhocorax graculus</i>	EN D

113	Կարմրակտուց ճայ <i>Pyrrhonorax pyrrhonorax</i>	
114	Անտառային կաչաղակ <i>Garrulus glandarius</i>	
115	Սովորական կաչաղակ <i>Pica pica</i>	
	Սարյակներ - Sturnidae	
116	Սովորական սարյակ <i>Sturnus vulgaris</i>	
117	Վարդագույն սարյակ <i>Sturnus roseus</i>	
	Ճնճղուկներ - Ploceidae	
118	Ջյան ճնճղուկ <i>Montifringilla nivalis</i>	
119	Ժայռային ճնճղուկ <i>Petronia petronia</i>	
	Սերինոսներ - Fringillidae	
120	Կանեփնուկ <i>Carduelis (Cannabina) cannabina</i>	
121	Կարմրակատար <i>Carduelis carduelis</i>	
122	Սովորական ոսպնուկ <i>Carpodacus erythrurus</i>	
123	Ամուրիկ <i>Fringilla coelebs</i>	
124	Սովորական խածկտիկ <i>Pyrrhula pyrrhula</i>	
125	Կարմրաճակատ սերինոս <i>Serinus pusillus</i>	
126	Կանաչ սերինոս <i>Carduelis chloris</i>	
127	Լեռնային վշասարեկ <i>Carduelis flavirostris</i>	
128	Հատրեկիչ <i>Coccothraustes coccothraustes</i>	
	Դրախտապաններ-Emberizidae	
129	Լեռնային դրախտապան <i>Emberiza cia</i>	
130	Այգու դրախտապան <i>Emberiza hortulana</i>	
131	Սևագլուխ դրախտապան <i>Emberiza melanocephala</i>	
132	Կորեկնուկ <i>Emberiza calandra</i>	
	Կաթնասուններ Mammals	
	Սնամեջ եղջյուրավորներ Bovidae	
1	Բեզոարյան այծ <i>Capra aegagrus</i>	VU C2a(i)
2	Մուֆլոն <i>Ovis orientalis</i>	EN D
	Շնագզիներ - Canidae	

3	Գայլ Canis lupus	
4	Սովորական աղվես Vulpes vulpes	
	Եղջերուներ - Cervidae	
5	Այծյամ Capreolus capreolus	
	Համստերներ - Cricetidae	
6	Ձնային դաշտամուկ Chionomys nivalis	
7	Գորշ համստերիկ Cricetulus migratorius	
8	Սովորական դաշտամուկ Microtus arvalis	
9	Նազարովի դաշտամուկ Microtus nazarovi	
10	Զրային դաշտամուկ Arvicola amphibius	
11	Անդրկովկասյան/լեռնային կուրամկնիկ Ellobius lutescens	
12	Դաղստանի դաշտամուկ Microtus daghestanicus	
	Ոզնիներ - Erinacedae	
13	Սպիտակափոր ոզնի Erinaceus concolor	
	Կատվազգիներ - Felidae	
14	Տափաստանային կատու Felis silvestris ornata	
15	Անտառակատու Felis silvestris silvestris	VU B1ab(iii)
16	Լուսան Lynx lunx	
17	Ընձառյուծ Panthera pardus	CR C2a(i) + D
	Քնամկներ - Gliridae	
18	Dryomys nitedula Անտառային քնամկ	
	Նապաստականմաններ - Leporidae	
19	Նապաստակ եվրոպական Lepus europaeus Pallas,1778	
	Մկնանմաններ - Muridae	
20	Մակեդոնական մուկ Mus macedonicus	
21	Մոխրագույն առնետ Rattus norvegicus	
22	Պոնթեական (անտառային) մուկ Sylvaemus ponticus	
23	Փոքր անտառային մուկ Sylvaemus uralensis	
24	Դեղնակուրծք մուկ Apodemus ponticus	
25	Տնային մուկ Mus musculus	

	Կզաքիսներ - Mustelidae	
26	Քարակզաքիս Martes foina	
27	Գորշուկ Meles meles	
28	Աքիս Mustela nivalis	
29	Զրասամույր Lutra lutra	EN
	Գետնավորներ - Soricidae	
30	Կովկասյան երկարապոչ սպիտակատամ Crocidura gueldenstaedti	
31	Վոլնուխինի գորշատամ Sorex volnuchini	
32	Սպիտակափոր կամ պարսկական սպիտակատամ Crocidura leucodon persica	
33	Շեկովնիկովի կուտորա Neomys teres	EN
34	Ռադդեի գորշատամ Sorex raddei	
35	Սատունինի գորշատամ Sorex satunini	
	Խոզեր - Suidae	
36	Վայրի խոզ, վարազ Sus scrofa	
	Պայթաքիթներ - Rhinolophidae	
37	Մեծ պայտաքիթ չղջիկ Rhinolophus ferrumequinum	
38	Փոքր պայտաքիթ չղջիկ Rhinolophus hipposideros	
	Հարթաքթայիններ - Vespertilionidae	
39	Ուշաթոփչ մաշկեղ չղջիկ Eptesicus serotinus	
40	Սովորական երկարաթև չղջիկ Miniopterus schreibersi	VU
41	Սրականջ գիշերաչղջիկ Myotis blythii	
42	Եռագույն գիշերաչղջիկ Myotis emarginatus	
43	Բեղավոր գիշերաչղջիկ Myotis mystacinus	
44	Նասերերի գիշերաչղջիկ Myotis nattereri	
45	Փոքր իրիկնաչղջիկ Nyctalus leisleri	
46	Շիկակարմիր իրիկնաչղջիկ Nyctalus noctula	
47	Կուլի փոքրաչղջիկ Pipistrellus kuhlii	
48	Անտառային կամ Նատուզիուսի փոքրաչղջիկ Pipistrellus nathusii	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

49	Թզուկ փոքրաչղջիկ <i>Pipistrellus pipistrellus</i>	
50	Գաճաճ փոքրաչղջիկ <i>Pipistrellus pygmaeus</i>	
51	Մաշկեղակերպ փոքրաչղջիկ <i>Pipistrellus savii</i>	
52	Երկգույն մաշկեղ չղջիկ <i>Vespertilio murinus</i>	
	Արջեր - Ursidae	
53	Գորշ արջ <i>Ursus arctos</i>	VU B1 b(iii)

Հավելված 5. Կենդանական տեսակների ներկայացվածությունը նախատեսվող «Խուստուփ» արգելավայրի տարածքում

N	ԴԱՍ, ԸՆՏԱՆԻՔ, ՏԵՍԱԿ CLASS, FAMILY, SPECIES	ԿԱՐՄԻՐ ԳԻՐՔ Կատեգորիան
	ԱՆՎՈՂՆԱՇԱՐՆԵՐ INVERTEBRATAE	
	Դաս - Փորոտանիներ Gastropoda	
	Ընտանիք – Lymnaeidae	
1	Lymnae stagnalis	
2	Galba truncatula	
3	Radix peregra	
4	Planorbis planorbis sieversi	
	Ընտանիք - Կլաուզիլիդներ Clausiliidae	
5	Ակրամովսկու խիտունջ Euxina akramowskii	CR B1a+B2a
	Ընտանիք–Cionellidae	
6	Cionella lubricella	
	Ընտանիք–Pupillidae	
7	Pupilla inops	
8	Pipilla triplicata	
	Ընտանիք–Valloniidae	
9	Vallonia costata	
	Ընտանիք - Նեղ խիտունջներ Vertiginidae	
10	Vertigo pygmaea	
	Ընտանիք–Limacidae	
11	Limax flavus	
	Դաս - Երկփեղկանիներ Bivalvia	
	Ընտանիք – Պիզիդիիդներ Pisidiidae	
1	Euglesa casertana Poli	

2	Euglesa milium Held	
	Դաս - Միջատներ Insecta	
	Ընտանիք–Acrididae	
1	Chorthippus biguttulus	
2	Gomphocerus armeniacus	VU B 1a +B 2a
	Ընտանիք – Ծղրիդներ Tettigoniidae	
3	Ծղրիդ իրանական մոխրագույն Decticus verrucivorus annaelisae	
4	Ծղրիդ բծավոր Platycleis intermedia	
5	Ծղրիդ Սատունիի, չալա Uvarovistia satunini	
	Ընտանիք-Սևամարմիններ Tenebrionidae	
6	Սևամարմին աստրոված Entomogonus amandanus	EN B 1a
	Ընտանիք – Ալրավոր որդաններ Pseudococcidae	
7	Առվույտի ալրավոր որդան Tryionymus multivorus	
	Ընտանիք–Cercopidae	
8	Aphrophora alni	
9	Philaenus spumarius	
	Ընտանիք–Cecadellidae	
10	Cicadella viridis	
11	Typhlocyba rosae	
	Ընտանիք–Ceratophyllidae	
12	Ceratophyllus (Megabothris) walkeri	
13	Ceratophyllus (N.)consimilis	

14	Frontopsylla elata caucasica	
15	Amphipsylla rossica	
16	Amphipsylla schelkovnikovi	
17	Leptopsylla (L.) tschenbergi	
	Ընտանիք–Ctenophthalmidae	
18	Ctenophthalmus (Ctenophthalmus)proximus	
19	Ctenophthalmus (Palaeoctenophthalmus)acuminatus	
20	Neopsylla pleskei	
	Ընտանիք–Meloidae	
21	Mylabris quadripunctata	
22	Mylabris alpina Menetries	
23	Meloe scabriusculus	
	Ընտանիք - Գնայուկ բզեզներ Carabidae	
24	Ֆալետիի կողնջակեր ցայտագնայուկ scabrosus fallettianus	Carabus VU 1ab(iii)+B 2ab(iii)
25	Calosoma inquisitor	
26	Charmosta brevisculus	
27	Bembidion armeniacum	
28	Bembidion bipunctatum	
29	Harpalus azureus	
30	Harpalus rufitarsis	
31	Pterostichus capitatus	
32	Trechus angelicae	
	Ընտանիք–Scarabaeidea	
33	Heptaulacus carinatus	

34	Aphodius (Golob.)erraticus	
35	Aphodius(s.str.)obscurus	
36	Gymnopleurismopsus coriarius	
37	Ontthophagus fracticornis	
	Ընտանիք - Երկարաբեղիկներ Cerambycidae	
38	Կապանյան երկարաբեղիկ Cortodera kaphanica	EN B 1a
39	Կիսամերկ երկարաբեղիկը Dorcadion seminudum	
40	Cortodera colchica kalashiani	
41	Dorcadion megriense	
	Ընտանիք - Pamphagidae	
42	Znojiana znojko	
43	Nocaracris cyanipes	
	Ընտանիք - Առագաստաթիթեռներ Papilionidae	
44	Ապոլոն Parnassius apollo kashtshenkoi	VU A1cde
45	Մնեմոզինա կամ սև ապոլոն Parnassius mnemosyne	VU B 1a
	Ընտանիք - Կապտաթիթեռներ Lycaenidae	
46	Անտեսված կապտաթիթեռ, Agrodiaetus neglectus	EN B1a+B2a
	ՈՂՆԱՇԱՐԱՎՈՐՆԵՐ VERTEBRATAE	
	Ոսկրային ձկներ Osteichties	
	Ծածանազգիներ Cyprinidae	
1	Քուռի բեղլուն Barbus lacerta cyri	
2	Արևելյան տառեխիկը Alburnoides eichwaldii	
	Ընտանիք - Սաղմոնայիններ Salmonidae Cuvier, 1816	
3	Կարմրախայտ Salmo trutta	
	Դաս - Երկկենցաղներ Amphibia	

	Ընտանիք - Դոդոշներ Bufonidae	
1	Կանաչ դոդոշ Bufo (Pseudepedalea) viridis L.1768(complex)	
	Ընտանիք - Գորտեր Ranidae	
2	Լճագորտ Pelophylax ridibundus	
3	Փոքրասիական գորտ Rana macrocnemis	
	Ընտանիք -Hylidae	
4	Փոքրասիական ծառագորտ Hyla savignyi	
	Դաս - Սողուններ Reptilia	
	Agamidae	
1	Կովկասյան ագամա Laudakia caucasia	
	Ընտանիք - Սցինկեր Scincidae	
2	Շերտավոր մերկաջր Ablepharus bivittatus	
	Anguidae	
3	Դեղնափորիկը Pseudopus apodus	
4	Իլիկամողեսը Anguis fragilis	
	Typhlopidae	
5	Որդանման կույր օձը Typhlops vermicularis	
	Ընտանիք - Իսկական մողեսներ Lacertidae	
6	Ռադդեի ժայռային մողես Darevskia raddei Boettger	
7	Միջին մողես Lacerta media	
	Ընտանիք - Լորտուներ Colubridae	
8	Պղնձօձ Coronella austriaca	
9	Քառաշերտ սահնօձ Elaphe sauromates	

10	Անդրկովկասյան սահնոձ Zamenis hohenackeri	VU B1ab (iii)
11	Սովորական (պարսկական) լորտու Natrix natrix	
12	Կարմրափոր սահնոձը Hierophis schmidtii	
13	Կովկասյան կատվաօձը Telescopus fallax	
14	Զրային լորտու Natrix tessellata	
	Ընտանիք - Իժանման օձեր կամ իժեր Viperidae	
15	Հայկական իժ կամ Ռադդեի իժ Vipera Montivipera raddei	VU B1a+ 2b (ii, iii)
16	Գյուրգա Macrovipera lebetina	
	Թռչուններ - Aves	
	Մարեհավեր - Tetraonidae	
1	Կովկասյան մարեհավ Tetrao mlokosiewiczi	VU D1
	Փասիաններ - Phasianidae	
2	Քարակաքավ Alectoris chukar	
3	Լոր Coturnix coturnix	
4	Մոխրագույն կաքավ Perdix perdix	
5	Վայրի հնդկահավ /Ուլար/ Tetraogallus caspius	VU B1a+2a; C2a(i); D
	Ճուռակներ - Accipitridae	
6	Քարարծիվ Aquila chrysaetus	VU D1
7	Մեծ ճուռակ Buteo buteo	
8	Տափաստանային ճուռակ Buteo rufinus	
9	Գառնանգղ Gypaetus barbatus	VU D1
10	Գիշանգղ Neophron percnopterus	EN A2bcde+3bcde+4bcde
11	Մև անգղ Aegypius monachus	EN D
12	Սպիտակագլուխ անգղ Gyps fulvus	VU D1
13	Օձակեր արծիվ Circaetus gallicus	VU D1
14	Կրետակեր Pernis apivorus	

15	Մարգագետնային մկնաճուռակ <i>Circus pygargus</i>	VU D1
16	Ցախաքլորաորս <i>Accipiter gentilis</i>	VU B1ab(iii)+2ab(iii); D1
17	Լորաճուռակ <i>Accipiter nisus</i>	
18	Եվրոպական ճնճղաճուռակ <i>Accipiter brevipes</i>	VU B1ab(iii)+2ab(iii)
19	Փոքր ենթաարծիվ <i>Aquila pomarina</i>	VU D1
20	Տափաստանային արծիվ <i>Aquila nipalensis</i>	VU C2a(i); D1
21	Գերեզմանաարծիվ <i>Aquila heliaca</i>	VU C2a(ii)
22	Գաճաճ արծիվ <i>Hieraetus pennatus</i>	VU D1
	Բազեններ - Falconidae	
23	Սապսան <i>Falco peregrinus</i>	VU D1
24	Մովորական հողմավար բազե <i>Falco tinnunculus</i> (L.)	
25	Արտույտաբազե <i>Falco subbuteo</i>	
	Կտցարներ - Scolopacidae	
26	Ծխագույն կտցար <i>Tringa nebularia</i>	
	Աղավնիներ - Columbidae	
27	Թխակապույտ աղավնի <i>Columba livia</i>	
28	Հոբալ <i>Columba oenas</i>	
29	Անտառային աղավնի <i>Columba palumbus</i>	
30	Մովորական տատրակ <i>Streptopelia turtur</i>	
31	Փոքր տատրակ <i>Streptopelia senegalensis</i>	
	Կկուներ - Cuculidae	
32	Մովորական կկու <i>Cuculus canoris</i>	
33	Մև ցին <i>Milvus migrans</i>	
	Բվեր - Strigidae	
34	Ականջավոր բու <i>Asio otus</i>	
35	Տնային բվիկ <i>Athene noctua</i>	
36	Բվեճ <i>Bubo bubo</i>	VU B1a; C2a(i); D1
37	Եվրոպական բվիկ <i>Otus scops</i>	
38	Անտառաբու <i>Strix aluco</i>	
	Այծկիթներ - Caprimulgidae	
39	Այծկիթ <i>Caprimulgus europaeus</i>	

	Մանգաղաթևեր - Apodidae	
40	Սև մանգաղաթև <i>Apus apus</i>	
41	Սպիտակափոր մանգաղաթև <i>Apus melba</i>	
	Մեղվակերներ - Meropidae	
42	Ոսկեգույն մեղվակեր <i>Merops apiaster</i>	
	Ներկարարներ - Coraciidae	
43	Ներկարար <i>Coracias garrulus</i>	VU B1ab(iii)
	Հոպոպներ - Upupidae	
44	Հոպոպ <i>Upupa epops</i>	
	Փայտփորներ - Picidae	
45	Վիզզցուկ <i>Jynx torquilla</i>	
46	Կանաչ փայտփոր <i>Picus viridis</i>	
47	Սև փայտփոր <i>Dryocopus martius</i>	VU D1
48	Խայտաբղետ փայտփոր <i>Dendrocopos major</i>	
49	Սիրիական փայտփոր <i>Dendrocopos syriacus</i>	
50	Միջին փայտփոր <i>Dendrocopos medius</i>	
51	Փոքր փայտփոր <i>Dendrocopos minor</i>	
	Արտույտներ - Alaudidae	
52	Դաշտային արտույտ <i>Alauda arvensis</i>	
53	Նոջրավոր արտույտ <i>Eremophila alpestris</i>	
54	Անտառային արտույտ <i>Lullula arborea</i>	
	Ծիծեռնակներ - Hirundinidae	
55	Ժայռային ծիծեռնակ <i>Ptyonoprogne rupestris</i>	
56	Առափնյա ծիծեռնակ <i>Riparia riparia</i>	
57	Գյուղական ծիծեռնակ <i>Hirundo rustica</i>	
58	Քաղաքային ծիծեռնակ <i>Delichon urbicum</i>	
	Խաղտոնիկներ-Motacillidae	
59	Անտառային ձիաթռչնակ <i>Anthus trivialis</i>	
60	Սպիտակ խաղտոնիկ <i>Motacilla alba</i>	
61	Դաշտային ձիաթռչնակ <i>Anthus campestris</i>	
62	Մարգագետնային ձիաթռչնակ <i>Anthus pratensis</i>	

63	Լեռնային ձիաթռչնակ Anthus spinoletta	
64	Լեռնային խաղտունիկ Motacilla cinerea	
	Ջրաճնձղուկներ - Cinclidae	
65	Ջրաճնձղուկ Cinclus cinclus	
	Եղնջաթռչնակներ Troglodytidae	
66	Եղնջաթռչնակ Troglodytes troglodytes	
	Նրբագեղիկներ - Prunellidae	
67	Անտառային նրբագեղիկ Prunella modularis	
68	Ալպիական նրբագեղիկ Prunella collaris	
	Կեռնեխներ - Turdidae	
69	Խայտաբղետ քարակեռնեխ Monticola saxatilis	
70	Մովորական քարաթռչնակ Oenanthe oenanthe	
71	Սևուկ կարմրատուտ Phoenicurus ochruros	
72	Մովորական կարմրատուտ Phoenicurus phoenicurus	
73	Մարգագետնային չքքան Saxicola rubetra	
74	Սև կեռնեխ Turdus merula	
75	Սպիտակախածի կեռնեխ Turdus torquatus	
76	Մոսնձակեռնեխ Turdus viscivorus	
77	Երգող կեռնեխ Turdus philomelos	
	Շահրիկներ - Sylviidae	
78	Մոխրագույն շահրիկ Sylvia communis	
79	Սևագլուխ շահրիկ Sylvia atricapilla	
80	Այգու շահրիկ Sylvia borin	
81	Մորու շահրիկ Sylvia curruca	
82	Դեղնագլխուկ արքայիկ Regulus regulus	
83	Դեղնափոր գեղգեղիկ Phylloscopus trochiloides	
84	Կովկասյան գեղգեղիկ Phylloscopus sindianus	
85	Ծնկլտան գեղգեղիկ Phylloscopus collybita	
86	Լայնապոչ եղեգնաթռչնակ Cettia cetti	
87	Դալուկ մորեհավ Hippolais pallida	
88	Գարնանային գեղգեղիկ Phylloscopus trochilus	

	Ճանճորսներ - Muscicapidae	
89	Արշալուսիկ <i>Erithacus rubecula</i>	
90	Հարավային սոխակ <i>Luscinia megarhynchos</i>	
91	Կապտափող սոխակ <i>Luscinia svecica</i>	
92	Սևագլուխ չքքան <i>Saxicola torquatus</i>	
93	Սևախայտ քարաթռչնակ <i>Oenanthe hispanica</i>	
94	Կապույտ քարակենեխ <i>Monticola solitarius</i>	
95	Մոխրագույն ճանճորս <i>Muscicapa striata</i>	
96	Փոքր ճանճորս <i>Ficedula parva</i>	
97	Կիսասպիտակավիզ ճանճորս <i>Ficedula semitorquata</i>	DD
	Երաշտահավեր - Paridae	
98	Սև երաշտահավ <i>Parus ater</i>	
99	Երկնագույն երաշտահավ <i>Parus caeruleus</i>	
100	Մեծ երաշտահավ <i>Parus major</i>	
	Երկարագի երաշտահավեր - Aegithalidae	
101	Երկարագի երաշտահավ <i>Aegithalos caudatus</i>	
	Սիտեղներ - Sittidae	
102	Ժայռային փոքր սիտեղ <i>Sitta neumayer</i>	
103	Կարմրաթև մագլցող <i>Tichodroma muraria</i>	DD
104	Սովորական սիտեղ <i>Sitta europaea</i>	
	Ծվծվիկներ - Certhiidae	
105	Ծվծվիկ <i>Certhia familiaris</i>	
	Պիրուկներ - Oriolidae	
106	Պիրուկ <i>Oriolus oriolus</i>	
	Շամփրուկներ - Laniidae	
107	Ժուլան <i>Lanius collurio</i>	
108	Սևաճակատ շամփրուկ <i>Lanius minor</i>	
109	Կարմրակատար շամփրուկ <i>Lanius senator</i>	VU B1ab(iii)+2ab(iii)
	Ճայեր - Corvidae	
110	Սև ագռավ <i>Corvus corax</i>	
111	Մոխրագույն ագռավ <i>Corvus corone</i>	

112	Ալպիական ճայ Pyrrhonorax graculus	EN D
113	Կարմրակտուց ճայ Pyrrhonorax pyrrhonorax	
114	Անտառային կաչաղակ Garrulus glandarius	
115	Սովորական կաչաղակ Pica pica	
	Սարյակներ - Sturnidae	
116	Սովորական սարյակ Sturnus vulgaris	
117	Վարդագույն սարյակ Sturnus roseus	
	Ճնճողուկներ - Ploceidae	
118	Ջյան ճնճողուկ Montifringilla nivalis	
119	Ժայռային ճնճողուկ Petronia petronia	
	Սերինոսներ - Fringillidae	
120	Կանեփնուկ Carduelis (Cannabina) cannabina	
121	Կարմրակատար Carduelis carduelis	
122	Սովորական ոսպնուկ Carpodacus erythrinus	
123	Ամուրիկ Fringilla coelebs	
124	Սովորական խածկտիկ Pyrrhula pyrrhula	
125	Կարմրաճակատ սերինոս Serinus pusillus	
126	Կանաչ սերինոս Carduelis chloris	
127	Լեռնային վշասարեկ Carduelis flavirostris	
128	Հատրեկիչ Coccothraustes coccothraustes	
	Դրախտապաններ-Emberizidae	
129	Լեռնային դրախտապան Emberiza cia	
130	Այգու դրախտապան Emberiza hortulana	
131	Սևագլուխ դրախտապան Emberiza melanocephala	
132	Կորեկնուկ Emberiza calandra	
	Կաթնասուններ - Mammals	
	Սնամեջ եղջյուրավորներ Bovidae	
1	Բեզուարյան այծ Capra aegagrus Erxleben,1777	VU C2a(i)
	Շնագզիներ - Canidae	
2	Գայլ Canis lupus	
3	Սովորական աղվես Vulpes vulpes	

4	Շնագայլ Canis aureus	
	Եղջերուներ - Cervidae	
5	Այծյամ Capreolus capreolus	
	Համստերներ - Cricetidae	
6	Գորշ համստերիկ Cricetulus migratorius	
7	Ձնային դաշտամուկ Chionomys nivalis	
8	Փոքրասիական համստեր Mezocricetus brandti	
9	Սովորական դաշտամուկ Microtus arvalis	
10	Թփուտային դաշտամուկ Microtus majori Thomas,1906	
11	Նազարովի դաշտամուկ Microtus nazarovi	
12	Ջրային դաշտամուկ Arvicola amphibius	
13	Անդրկովկասյան/լեռնային կուրամկնիկ Ellobius lutescens	
14	Դաղստանի դաշտամուկ Microtus daghestanicus	
	Ոզնիներ - Erinacedae	
15	Սպիտակափոր ոզնի Erinaceus concolor Martin,1838	
	Կատվազգիներ - Felidae	
16	Անտառակատու Felis silvestris silvestris	VU B1ab(iii)
17	Տափաստանային կատու Felis silvestris ornata	
18	Լուսան Lynx lunx Linnaeus,1758	
19	Եղեգնակատու Felis chaus	
	Կովկասյան, պարսկական կամ առաջավորասիական ընձառյուծ Panthera pardus	CR
	Քնամկներ - Gliridae	
20	Անտառային քնամուկ Dryomys nitedula	
21	Պոլչոկ Glis glis	
	Խոզուկներ - Hystricidae	
22	Հնդկական մացառախոզ Hystrix indica	VU
	Նապաստականմաններ Leporidae	
23	Նապաստակ եվրոպական Lepus europaeus	
	Կզաքիսներ - Mustelidae	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

24	Քարակզաքիս Martes foina Erxleben,1777	
25	Գորշուկ Meles meles Linnaeus,1758	
26	Աքիս Mustela nivalis Linnaeus,1766	
27	Զրասամույր Lutra lutra	EN
28	Խայտաքիս Vormela peregusna	VU
	Մկնանմաններ - Muridae	
29	Մոխրագույն առնետ Rattus norvegicus	
30	Պոնթեական (անտառային) մուկ Sylvaemus ponticus	
31	Փոքր անտառային մուկ Sylvaemus uralensis	
32	Դեղնակուրծք մուկ Apodemus ponticus	
33	Մակեդոնական մուկ Mus macedonicus	
34	Տնային մուկ Mus musculus	
	Պայտաքթեր - Rhinolophidae	
35	Մեհելիի պայտաքիթ չղջիկ Rhinolophus mehelyi	VUB1a+2ab9(iii)
	Գետնափորներ - Soricidae	
36	Կովկասյան երկարապոչ սպիտակատամ Crocidura gueldenstaedti	
37	Շելկովնիկովի Կուտորա Neomys teres (schelkovnikovi)	EN B1a+2a
38	Ռադդեյի գորշատամ Sorex raddei	
39	Սատունինի գորշատամ Sorex satunini	
40	Վոլնուխինի գորշատամ Sorex volnuchini	
41	Սպիտակափոր կամ պարսկական ապիտակատամ Crocidura leucodon persica	
	Խոզեր - Suidae	
42	Վայրի խոզ Sus scrofa Linnaeus,1758	
	Պայթաքիթներ - Rhinolophidae	
43	Հարավային պայտաքիթ չղջիկ Rhinolophus euryale	VU
44	Մեծ պայտաքիթ չղջիկ Rhinolophus ferrumequinum	
45	Փոքր պայտաքիթ չղջիկ Rhinolophus hipposideros	
	Հարթաքթայիններ Vespertilionidae	
46	Ասիական լայնականջ չղջիկ Barbastella leucomelas	VU B1ab(iii)

47	Մովորական երկարաթև չղջիկ <i>Miniopterus schreibersi</i>	VU B1ab(iii)+2ab(iii)
48	Սրականջ գիշերային չղջիկ <i>Myotis blythi</i>	
49	Ուշաթոփյա մաշկեղ չղջիկ <i>Eptesicus serotinus</i>	
50	Եռագույն գիշերաչղջիկ <i>Myotis emarginatus</i>	
51	Բեղավոր գիշերաչղջիկ <i>Myotis mystacinus</i>	
52	Փոքր իրիկնաչղջիկ <i>Nyctalus leisleri</i>	
53	Շիկակարմիր իրիկնաչղջիկ <i>Nyctalus noctula</i>	
54	Կուլի փոքրաչղջիկ <i>Pipistrellus kuhlii</i>	
55	Անտառային կամ Նատուզիուսի փոքրաչղջիկ <i>Pipistrellus nathusii</i>	
56	Թզուկ փոքրաչղջիկ <i>Pipistrellus pipistrellus</i>	
57	Գաճաճ փոքրաչղջիկ <i>Pipistrellus pygmaeus</i>	
58	Մաշկեղակերպ փոքրաչղջիկ <i>Pipistrellus savii</i>	
59	Երկգույն մաշկեղ չղջիկ <i>Vespertilio murinus</i>	
	Արջեր - Ursidae	
60	Գորշ արջ <i>Ursus arctos</i>	VU B1 b(iii)

Հավելված 6. Կենդանական տեսակների ներկայացվածությունը «Շիկահող» արգելոցի տարածքում

N	ԴԱՍ, ԸՆՏԱՆԻՔ, ՏԵՍԱԿ CLASS, FAMILY, SPECIES	ԿԱՐՄԻՐ ԳԻՐՔ Կատեգորիան
	ԱՆՎՈՂՆԱՇԱՐՆԵՐ INVERTEBRATAE	
	Դաս - Փորոտանիներ Gastropoda	
	Ընտանիք–Lymnaeidae	
1	Lymnae stagnalis	
2	Galba truncatula	
3	Radix peregra	
4	Planorbis planorbis sieversi	
	Ընտանիք–Pupillidae	
5	Pupilla inops	
6	Pipilla triplicata	
	Ընտանիք - Նեղ խխունջներ Vertiginidae	
7	Սյունաձև խխունջ Columella columella	CR B2ab (i, ii, iii)
8	Vertigo pygmaea	
	Ընտանիք–Valloniidae	
9	Vallonia costata	
	Ընտանիք–Cionellidae	
10	Cionella lubricella	
	Ընտանիք–Limacidae	
11	Limax flavus	
	Ընտանիք Trigonochlamydidae	
12	Hyrcaolestes velitaris	
	Դաս - Երկփեղկանիներ Bivalvia	
	Ընտանիք – Պիզիդիդներ Pisidiidae	
1	Euglesa casertana	
2	Euglesa milium	
	Դաս - Միջատներ Insecta	
	Ընտանիք - Սորեխներ Acrididae	
1	Մորեխ հայկական Gomphocerus armeniacus	VU B 1a+B 2a

	Ընտանիք – Ծղրիդներ Tettigoniidae	
2	Հաստամարմին Զախարովի Polysarcus zacharovi	
3	Ծղրիդ իրանական մոխրագույն Decticus verrucivorus annaelisae	
4	Բլիսկու ծղրիդ Platycleis iljinskii	
	Ընտանիք–Acridoidea	
5	Chorthippus biguttulus	
6	Chorthippus mistshenko	
	Ընտանիք–Gryllidae	
7	Gryllus desertus	
8	Gryllus campestris	
	Ընտանիք – Ալրավոր որդաններ Pseudococcidae	
9	Ամփոսի ալրավոր որդան Tryionymus multivorus	
	Ընտանիք–Cercopidae	
10	Aphrophora alni	
11	Philaenus spumarius	
	Ընտանիք–Cecadellidae	
12	Cicadella viridis	
13	Typhlocyba rosae	
	Ընտանիք–Ceratophyllidae	
14	Ceratophyllus (Megabothris) walkeri	
15	Ceratophyllus (N.) consimilis	
16	Frontopsylla elata caucasica	
17	Amphipsylla rossica	
18	Amphipsylla schelkovnikovi	
19	Leptopsylla (L.) tschenbergi	
	Ընտանիք–Ctenophthalmidae	
20	Ctenophthalmus (Ctenophthalmus) proximus	
21	Ctenophthalmus (Palaeoctenophthalmus) acuminatus	
22	Neopsylla pleskei	
	Ընտանիք–Bruchidae	
23	Bruchidius vergatus	

	Ընտանիք–Meloidae	
24	<i>Mylabris quadripunctata</i>	
25	<i>Mylabris alpina</i>	
26	<i>Meloe scabriusculus</i>	
	Ընտանիք - Գնայուկ բզեզներ Carabidae	
27	Ֆալետիի կողնջակեր ցայտագնայուկ <i>Carabus scabrosus</i> <i>fallettianus</i>	VU 1ab(iii)+B 2ab(iii)
28	<i>Calosoma inquisitor</i>	
29	<i>Charmosta brevisculus</i>	
30	<i>Nebria gotschi</i>	
31	<i>Bembidion nitidulum</i>	
32	<i>Bembidion caucasicum</i>	
33	<i>Bembidion bipunctatum</i>	
34	<i>Trechus angelicae</i> Reitter	
35	<i>Harpalus azureus</i> Fabricius	
36	<i>Harpalus rufitarsis</i> Duftschmid	
37	<i>Trechus magniceps</i>	
38	<i>Pterostichus capitatus</i>	
	Ընտանիք-Scarabaeidea	
39	<i>Heptaulacus carinatus</i>	
40	<i>Aphodius</i> (Golob.)subterraneus	
41	<i>Aphodius</i> (Golob.)erraticus	
42	<i>Aphodius</i> (s.str.)obscurus	
43	<i>Aphodius</i> (s.str.)lugens	
44	<i>Gymnopleurismopsus coriarius</i>	
45	<i>Ontthophagus fracticornis</i>	
46	<i>Amphicoma</i> (P.)psilotrichia	
	Ընտանիք - Երկարաբեղիկներ Cerambycidae	
47	Կապանյան երկարաբեղիկ <i>Cortodera kaphanica</i> Danilevsky	EN B 1a
48	Կադնու մեծ երկարաբեղիկ <i>Cerambyx cerdo acuminatus</i>	VU B 1a+B 2a
49	Կիսամերկ երկարաբեղիկը <i>Dorcadion seminudum</i>	

	Ընտանիք - Pamphagidae	
50	Znojiana znojko	
51	Nocaracris cyanipes	
	Ընտանիք - Առագաստաթիթեռներ Papilionidae	
52	Ապոլոն Parnassius apollo kashtshenkoi Sheljuzhko	VU A1cde
53	Մնեմոզինա կամ սև ապոլոն Parnassius mnemosyne rjabovi	VU B 1a
	Ընտանիք - Կապտաթիթեռներ Lycaenidae	
54	Ալկոն կապտաթիթեռ Maculinea alcon monticola	VU B 1a+B2a
55	Արիոն կապտաթիթեռ Maculinea arion zara	VU B 1a+B2a
	Ընտանիք - Նիմֆալիդներ Nymphalidae	
56	Բրենթիս Ինո Brenthis ino schmitzi	VU B 1a+B 2a
57	Erebia graucasica	
	Ընտանիք - Իլիկաթիթեռներ Sphingidae	
58	Պրոզերպինա իլիկաթիթեռ Proserpinus proserpina	VU B 1a+B 2a
	Ընտանիք - Pieridae	
59	Լոշտակի ձերմակաթիթեռ Pieris bryoniae	
	ՈՂՆԱՇԱՐԱՎՈՐՆԵՐ VERTEBRATAE	
	Ոսկրային ձկներ Osteichties	
	Ծածանազգիներ Cyprinidae	
1	Քուռի բեղլուն Barbus lacerta cyri	
2	Արևելյան տառեխիկը Alburnoides eichwaldii	
3	Սևանի կողակը Capoeta sevangi	
	Ընտանիք - Սաղմոնայիններ Salmonidae Cuvier, 1816	
4	Կարմրախայտ Salmo trutta	
	Երկկենցաղներ Amphibia	
	Գորտեր - Ranidae	
1	Լճագորտ Pelophylax ridibundus Pallas	
2	Փոքրասիական գորտ Rana macrocnemis Boulenger	
	Ընտանիք - Դողդոշներ Bufonidae	
3	Կանաչ դողդոշ Bufo (Pseudepedalea) viridis	

	Ընտանիք -Hylidae	
4	Փոքրասիական ծառագորտ <i>Hyla savignyi</i>	
	Սողուններ - Reptilia	
	Ագամաներ - Agamidae	
1	Կովկասյան ագամա <i>Laudakia caucasia</i>	
	Լորտուններ - Colubridae	
2	Պղնձօձ <i>Coronella austriaca</i>	
3	Սովորական (պարսկական) լորտու <i>Natrix natrix</i>	
4	Զրային լորտու <i>Natrix tessellata</i>	
5	Անդրկովկասյան սահնօձ <i>Zamenis hohenackeri</i>	VU B1ab (iii)
6	Կարմրափոր սահնօձը <i>Hierophis schmidtii</i>	
7	Քառաշերտ սահնօձը <i>Elaphe sauromate</i>	
8	Կովկասյան կատվաօձը <i>Telescopus fallax</i>	VU B1ab(iii).
	Իսկական մողեսներ - Lacertidae	
9	Ռադդեի ժայռային մողես <i>Darevskia raddei</i>	
10	Միջին մողես <i>Lacerta media</i> Lantz et Cyren	
11	Շերտավոր մողես <i>Lacerta strigata</i> Eichwald	
12	Բարեկազմ օձագլուխը <i>Ophisops elegans</i>	
	Սցինկեր - Scincidae	
13	Շերտավոր մերկաչք <i>Ablepharus bivittatus</i>	
	Anguidae	
14	Դեղնափորիկը <i>Pseudopus apodus</i>	
15	Իլիկամողեսը <i>Anguis fragilis</i>	
	Boidae	
16	Արևմտյան վիշապիկը <i>Eryx jaculus</i>	
	Typhlopidae	
17	Որդանման կույր օձը <i>Typhlops vermicularis</i>	
	Իծանման օձեր կամ իծեր Viperidae	
18	Գյուրգան <i>Macrovipera lebetina</i>	
19	Հայկական լեռնատափաստանային իծ <i>Vipera (Pelias) eriwanensis</i>	VU B1 ab (III,V)

20	Հայկական իծ կամ Ռադդեի իծ Vipera (Montivipera)raddei	VU B1a+ 2b (ii, iii)
	Կրիաներ	
21	Միջերկրածովյան կրիա Testudo graeca	
22	Ճանճային կրիա Emys orbicularis	
23	Կասպիական կրիա Mauremys caspica	
	Թռչուններ - Aves	
	Մարեհավեր - Tetraonidae	
1	Կովկասյան մարեհավ Tetrao mlokosiewiczi	VU D1
	Փասիաններ - Phasianidae	
2	Քարակաքավ Alectoris chukar	
3	Լոռ Coturnix coturnix	
4	Մոխրագույն կաքավ Perdix perdix	
5	Վայրի հնդկահավ /Ուլար/ Tetraogallus caspius	VU B1a+2a; C2a(i); D
6	Անդրկովկասյան փասիան Phasianus colchicus	DD
	Ճուռակներ - Accipitridae	
7	Քարաքծիկ Aquila chrysaetus	VU D1
8	Մեծ ճուռակ Buteo buteo	
9	Տափաստանային ճուռակ Buteo rufinus	
10	Գառնանգղ Gypaetus barbatus	VU D1
11	Գիշանգղ Neophron percnopterus	EN A2bcde+3bcde+4bcde
12	Սև անգղ Aegypius monachus	EN D
13	Մպիտակագլուխ անգղ Gyps fulvus	VU D1
14	Օձակեր արծիվ Circaetus gallicus	VU D1
15	Կրետակեր Pernis apivorus	
16	Ցախաքլորաորս Accipiter gentilis	VU B1ab(iii)+2ab(iii); D1
17	Լորաճուռակ Accipiter nisus	
18	Եվրոպական ճնճղաճուռակ Accipiter brevipes	VU B1ab(iii)+2ab(iii)
19	Փոքր ենթաարծիվ Aquila pomarina	VU D1
20	Գերեզմանաարծիվ Aquila heliaca	VU C2a(ii)
21	Գաճաճ արծիվ Hieraaetus pennatus	VU D1
	Բազեներ - Falconidae	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

22	Մապսան <i>Falco peregrinus</i>	VU D1
23	Սովորական հողմավար բազե <i>Falco tinnunculus</i> (L.)	
24	Արտույտաբազե <i>Falco subbuteo</i>	
25	Տափաստանային հողմավար <i>Falco naumanni</i>	VU A2bce+3bce+4bce
	Քարաղբյուրներ - Charadriidae	
26	Սպիտակավիզ կոցար <i>Actitis hypoleucos</i>	
	Աղավնիներ - Columbidae	
27	Թխակապույտ աղավնի <i>Columba livia</i>	
28	Հոբալ <i>Columba oenas</i>	
29	Անտառային աղավնի <i>Columba palumbus</i>	
30	Սովորական տատրակ <i>Streptopelia turtur</i>	
	Կկուներ - Cuculidae	
31	Սովորական կկու <i>Cuculus canoris</i>	
32	Մև ցին <i>Milvus migrans</i>	
	Բվեր - Strigidae	
33	Ականջավոր բու <i>Asio otus</i>	
34	Բվեճ <i>Bubo bubo</i>	VU B1a; C2a(i); D1
35	Եվրոպական բվիկ <i>Otus scops</i>	
36	Անտառաբու <i>Strix aluco</i>	
	Այծկիթներ - Caprimulgidae	
37	Այծկիթ <i>Caprimulgus europaeus</i>	
	Մանգաղաթներ - Apodidae	
38	Մև մանգաղաթ <i>Apus apus</i>	
39	Սպիտակափոր մանգաղաթ <i>Apus melba</i>	
	Մեղվակերներ - Meropidae	
40	Ոսկեգույն մեղվակեր <i>Merops apiaster</i>	
	Ներկարարներ - Coraciidae	
41	Ներկարար <i>Coracias garrulus</i>	VU B1ab(iii)
	Հոպուպներ - Upupidae	
42	Հոպուպ <i>Upupa epops</i>	
	Փայտփորներ - Picidae	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

43	Վիզգցուկ <i>Jynx torquilla</i>	
44	Կանաչ փայտփոր <i>Picus viridis</i>	
45	Սև փայտփոր <i>Dryocopus martius</i>	VU D1
46	Խայտաբդետ փայտփոր <i>Dendrocopos major</i>	
47	Սիրիական փայտփոր <i>Dendrocopos syriacus</i>	
48	Միջին փայտփոր <i>Dendrocopos medius</i>	
49	Փոքր փայտփոր <i>Dendrocopos minor</i>	
	Արտույտներ - Alaudidae	
50	Դաշտային արտույտ <i>Alauda arvensis</i>	
51	Եղջրավոր արտույտ <i>Eremophila alpestris</i>	
52	Անտառային արտույտ <i>Lullula arborea</i>	
	Ծիծեռնակներ - Hirundinidae	
53	Ժայռային ծիծեռնակ <i>Ptyonoprogne rupestris</i>	
54	Գյուղական ծիծեռնակ <i>Hirundo rustica</i>	
55	Քաղաքային ծիծեռնակ <i>Delichon urbicum</i>	
	Խաղտոնիկներ-Motacillidae	
56	Անտառային ձիաթռչնակ <i>Anthus trivialis</i>	
57	Սպիտակ խաղտոնիկ <i>Motacilla alba</i>	
58	Լեռնային ձիաթռչնակ <i>Anthus spinoletta</i>	
59	Լեռնային խաղտոնիկ <i>Motacilla cinerea</i>	
	Զրաճնճղուկներ - Cinclidae	
60	Զրաճնճղուկ <i>Cinclus cinclus</i>	
	Եղնջաթռչնակներ Troglodytidae	
61	Եղնջաթռչնակ <i>Troglodytes troglodytes</i>	
	Նրբագեղիկներ - Prunellidae	
62	Անտառային նրբագեղիկ <i>Prunella modularis</i>	
	Կեռնեխներ - Turdidae	
63	Խայտաբդետ քարակեռնեխ <i>Monticola saxatilis</i>	
64	Մուկ կարմրատուտ <i>Phoenicurus ochruros</i>	

65	Մովորական կարմրատուտ <i>Phoenicurus phoenicurus</i>	
66	Մարգագետնային չքքան <i>Saxicola rubetra</i>	
67	Սև կեռնեխ <i>Turdus merula</i>	
68	Մալիտակախածի կեռնեխ <i>Turdus torquatus</i>	
69	Մոսնձակեռնեխ <i>Turdus viscivorus</i>	
70	Երգող կեռնեխ <i>Turdus philomelos</i>	
71	Սինակեռնեխ <i>Turdus pilaris</i>	
	Շահրիկներ - Sylviidae	
72	Մոխրագույն շահրիկ <i>Sylvia communis</i>	
73	Սևագլուխ շահրիկ <i>Sylvia atricapilla</i>	
74	Այգու շահրիկ <i>Sylvia borin</i>	
75	Մորու շահրիկ <i>Sylvia curruca</i>	
76	Դեղնափոր գեղգեղիկ <i>Phylloscopus trochiloides</i>	
77	Կովկասյան գեղգեղիկ <i>Phylloscopus sindianus</i>	
78	Ծնկլտան գեղգեղիկ <i>Phylloscopus collybita</i>	
79	Լայնապոչ եղեգնաթռչնակ <i>Cettia cetti</i>	
80	Գարնանային գեղգեղիկ <i>Phylloscopus trochilus</i>	
81	Երգող շահրիկ <i>Sylvia crassirostris</i>	
82	Ճահճային եղեգնաթռչնակ <i>Acrocephalus palustris</i>	
83	Կանաչ մորեհավ <i>Hippolais icterina</i>	
	Ճանճորսներ - Muscicapidae	
84	Արշալուսիկ <i>Erithacus rubecula</i>	
85	Հարավային սոխակ <i>Luscinia megarhynchos</i>	
86	Սևագլուխ չքքան <i>Saxicola torquatus</i>	
87	Կապույտ քարակեռնեխ <i>Monticola solitarius</i>	
88	Մոխրագույն ճանճորս <i>Muscicapa striata</i>	
89	Փոքր ճանճորս <i>Ficedula parva</i>	
90	Կիսասպիտակավիզ ճանճորս <i>Ficedula semitorquata</i>	DD
	Երաշտահավեր - Paridae	
91	Սև երաշտահավ <i>Parus ater</i>	
92	Երկնագույն երաշտահավ <i>Parus caeruleus</i>	

93	Մեծ երաշտահավ <i>Parus major</i>	
	Երկարագի երաշտահավեր - Aegithalidae	
94	Երկարագի երաշտահավ <i>Aegithalos caudatus</i>	
	Սիտեղներ - Sittidae	
95	Կարմրաթև մագլցող <i>Tichodroma muraria</i>	DD
96	Սովորական սիտեղ <i>Sitta europaea</i>	
	Ծվծվիկներ - Certhiidae	
97	Ծվծվիկ <i>Certhia familiaris</i>	
	Պիրոլներ - Oriolidae	
98	Պիրոլ <i>Oriolus oriolus</i>	
	Շամփրուկներ - Laniidae	
99	Ժուլան <i>Lanius collurio</i>	
100	Սևաճակատ շամփրուկ <i>Lanius minor</i>	
101	Կարմրակատար շամփրուկ <i>Lanius senator</i>	VU B1ab(iii)+2ab(iii)
	Ճայեր - Corvidae	
102	Սև ագռավ <i>Corvus corax</i>	
103	Մոխրագույն ագռավ <i>Corvus corone</i>	
104	Ալաիական ճայ <i>Pyrrhocorax graculus</i>	EN D
105	Կարմրակտուց ճայ <i>Pyrrhocorax pyrrhocorax</i>	
106	Անտառային կաչաղակ <i>Garrulus glandarius</i>	
107	Սովորական կաչաղակ <i>Pica pica</i>	
	Սարյակներ - Sturnidae	
108	Սովորական սարյակ <i>Sturnus vulgaris</i>	
109	Վարդագույն սարյակ <i>Sturnus roseus</i>	
	Ճնճղուկներ - Ploceidae	
110	Տնային ճնճղուկ <i>Passer domesticus</i>	
111	Իսպանական ճնճղուկ <i>Passer hispaniolensis</i>	
112	Դաշտային ճնճղուկ <i>Passer montanus</i>	
	Սերինոսներ - Fringillidae	
113	Կանեփնուկ <i>Carduelis (Cannabina) cannabina</i>	
114	Կարմրակատար <i>Carduelis carduelis</i>	

115	Մովորական ոսպնուկ <i>Carpodacus erythrinus</i>	
116	Ամուրիկ <i>Fringilla coelebs</i>	
117	Մովորական խածկտիկ <i>Pyrrhula pyrrhula</i>	
118	Կարմրաճակատ սերինոս <i>Serinus pusillus</i>	
119	Կանաչ սերինոս <i>Carduelis chloris</i>	
120	Լեռնային վշասարեկ <i>Carduelis flavirostris</i>	
121	Հատրեկիչ <i>Coccothraustes coccothraustes</i>	
	Դրախտապաններ <i>Emberizidae</i>	
122	Լեռնային դրախտապան <i>Emberiza cia</i>	
123	Այգու դրախտապան <i>Emberiza hortulana</i>	
124	Սևագլուխ դրախտապան <i>Emberiza melanocephala</i>	
125	Կորեկնուկ <i>Emberiza calandra</i>	
	Կաթնասուններ <i>Mammals</i>	
	Մնամեջ եղջյուրավորներ <i>Bovidae</i>	
1	Բեզոարյան այծ <i>Capra aegagrus</i>	VU C2a(i)
2	Մուֆլոն <i>Ovis orientalis</i>	EN D
	Շնագզիներ - <i>Canidae</i>	
3	Գայլ <i>Canis lupus</i>	
4	Մովորական աղվես <i>Vulpes vulpes</i>	
	Եղջերուներ - <i>Cervidae</i>	
5	Այծյամ <i>Capreolus capreolus</i>	
	Համստերներ - <i>Cricetidae</i>	
6	Ձնային դաշտամուկ <i>Chionomys nivalis</i>	
7	Գորշ համստերիկ <i>Cricetulus migratorius</i>	
8	Մովորական դաշտամուկ <i>Microtus arvalis</i>	
9	Նազարովի դաշտամուկ <i>Microtus nazarovi</i>	
10	Ջրային դաշտամուկ <i>Arvicola amphibius</i>	
11	Անդրկովկասյան/լեռնային կուրամկնիկ <i>Ellobius lutescens</i>	
12	Դաղստանի դաշտամուկ <i>Microtus daghestanicus</i>	
	Ոզնիներ - <i>Erinacidae</i>	
13	Սպիտակափոր ոզնի <i>Erinaceus concolor</i>	

	Կատվազգիներ - Felidae	
14	Տափաստանային կատու Felis silvestris ornata	
15	Անտառակատու Felis silvestris silvestris	VU B1ab(iii)
16	Լուսան Lynx lunx	
17	Ընձառյուծ Panthera pardus	CR C2a(i) + D
	Քնամկներ - Gliridae	
18	Dryomys nitedula Անտառային քնամկ	
	Նապաստականմաններ - Leporidae	
19	Նապաստակ եվրոպական Lepus europaeus Pallas,1778	
	Մկնանմաններ - Muridae	
20	Մակեդոնական մուկ Mus macedonicus	
21	Մոխրագույն առնետ Rattus norvegicus	
22	Պոնթեական (անտառային) մուկ Sylvaemus ponticus	
23	Փոքր անտառային մուկ Sylvaemus uralensis	
24	Դեղնակուրծք մուկ Apodemus ponticus	
25	Տնային մուկ Mus musculus	
	Կզաքիսներ - Mustelidae	
26	Քարակզաքիս Martes foina	
27	Գորշուկ Meles meles	
28	Աքիս Mustela nivalis	
29	Զրասամույր Lutra lutra	EN
	Գետնափորներ - Soricidae	
30	Կովկասյան երկարապոչ սպիտակատամ Crocidura gueldenstaedti	
31	Վոլնուխինի գորշատամ Sorex volnuchini	
32	Սպիտակափոր կամ պարսկական սպիտակատամ Crocidura leucodon persica	
33	Շեկովնիկովի կուտորա Neomys teres	EN
34	Ռադդեի գորշատամ Sorex raddei	
35	Սատունինի գորշատամ Sorex satunini	
	Խոզեր - Suidae	

«Շիկահող» արգելոց ՊՈԱԿ-ի կառավարման պլան

36	Վայրի խոզ, վարազ <i>Sus scrofa</i>	
	Պայթաքիթներ - Rhinolophidae	
37	Մեծ պայտաքիթ չղջիկ <i>Rhinolophus ferrumequinum</i>	
38	Փոքր պայտաքիթ չղջիկ <i>Rhinolophus hipposideros</i>	
	Հարթաքթայիններ - Vespertilionidae	
39	Ուշաթոփչ մաշկեղ չղջիկ <i>Eptesicus serotinus</i>	
40	Սովորական երկարաթև չղջիկ <i>Miniopterus schreibersi</i>	VU
41	Սրականջ գիշերաչղջիկ <i>Myotis blythii</i>	
42	Եռագույն գիշերաչղջիկ <i>Myotis emarginatus</i>	
43	Բեղավոր գիշերաչղջիկ <i>Myotis mystacinus</i>	
44	Նատերերի գիշերաչղջիկ <i>Myotis nattereri</i>	
45	Փոքր իրիկնաչղջիկ <i>Nyctalus leisleri</i>	
46	Շիկակարմիր իրիկնաչղջիկ <i>Nyctalus noctula</i>	
47	Կուլի փոքրաչղջիկ <i>Pipistrellus kuhlii</i>	
48	Անտառային կամ Նատուզիուսի փոքրաչղջիկ <i>Pipistrellus nathusii</i>	
49	Թզուկ փոքրաչղջիկ <i>Pipistrellus pipistrellus</i>	
50	Գաճաճ փոքրաչղջիկ <i>Pipistrellus pygmaeus</i>	
51	Մաշկեղակերպ փոքրաչղջիկ <i>Pipistrellus savii</i>	
52	Երկգույն մաշկեղ չղջիկ <i>Vespertilio murinus</i>	
	Արջեր - Ursidae	
53	Գորշ արջ <i>Ursus arctos</i>	VU B1 b(iii)

Հավելված 7. Խոշոր կաթնասունների մոնիթորինգի արձանագրությունների ձևեր

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ամիս-ամսաթիվ.

Երկու հավաքագրողների անունները.

Երթուղու սկիզբը.
Անվանումը.
Կոորդինատները.
Բարձրությունը.
Երթուղին սկսելու ժամը.

Երթուղու երկարությունը (կմ).

Երթուղու համարը.

Տեղաշարժման տեսակը (հետիոտն, հեծած և այլն).

Երթուղու ավարտը.
Անվանումը.
Կոորդինատները.
Բարձրությունը.
Երթուղու ավարտի ժամը.

Երթուղու տևած ժամանակահատվածը.

Քանակը խմբում, տեսակը	Խմբի կազմը (սեռ, տարիք)	Հեռավոր-նը դիտակետից (մ)	Եղանակը	Ժամը	Վայրի անվանումը	Վարքի նկարագր-նը	Վայրի նկարագր-նը	Կոորդինատները	Բարձր-նը (մ)

ՀԵՏՔԵՐԻ ԳՐԱՆՑՄԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ամիս-ամսաթիվ.
Երկու հավաքագրողների անունները.
Երթուղու սկիզբը.
Անվանումը.
Կոորդինատները.
Բարձրությունը.
Երթուղին սկսելու ժամը.

Երթուղու երկարությունը (կմ).

Երթուղու համարը.
Տեղաշարժման տեսակը (հետիոտն, հեծած և այլն).
Երթուղու ավարտը.
Անվանումը.
Կոորդինատները.
Բարձրությունը.
Երթուղու ավարտի ժամը.

Երթուղու տևած ժամանակահատվածը.

Հետքերի շարքի համարը, տեսակը	Ժամը	Հողը	Ռելիեֆ, լանջի դիրքա- դր-նը	Վայրի անվանու- մը	Այլ նշանները (կղկղանք, ճանկավածք և այլն)	Եղանակը	Հետքի նկարա- գր-նը	Կոորդինատները	Բարձր- նը (մ)	Հետքի տարիքը (թարմ, հին, միջանկյալ)	Թաթը (ԱՁ – առ. ծախ, ԱԱ – առ. աջ, ԵՁ – ետ. ծախ, ԵԱ – ետ. աջ)	Ընդի. եր- կար., մմ	Դրսի մատերի միջև լայն., մմ	Կրունկի լայն., մմ	Սմբակ- ների միջև տարած., մմ

ԿՂԿՂԱՆՔԻ ԳՐԱՆՑՄԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ամիս-ամսաթիվ.

Երկու հավաքագրողների անունները.

Երթուղու սկիզբը.
Անվանումը.
Կոորդինատները.
Բարձրությունը.
Երթուղին սկսելու ժամը.

Երթուղու երկարությունը (կմ).

Երթուղու համարը.

Տեղաշարժման տեսակը (հետիոտն, հեծած և այլն).

Երթուղու ավարտը.
Անվանումը.
Կոորդինատները.
Բարձրությունը.
Երթուղու ավարտի ժամը.

Երթուղու տևած ժամանակահատվածը.

Տեսակը	Ժամը	Վայրի անվանումը	Այլ նշանները (հետքեր, ճանկռվածք, որս)	Եղանակը	Կղկղանքի տարիքը (թարմ, հին, միջանկյալ)	Կղկղանքի նկարագր-նը	Վայրի նկարագր-նը	Կոորդինատները	Բարձր-նը (մ)

ՈՐՍԻ ՄՆԱՑՈՐԴՆԵՐԻ ԵՎ ԲՈՒՅՍԵՐԻ ԿՈՃՈՆՔԻ ԳՐԱՆՑՄԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ամիս-ամսաթիվ.

Երկու հավաքագրողների անունները.

Երթուղու սկիզբը.

Անվանումը.

Կոորդինատները.

Բարձրությունը.

Երթուղին սկսելու ժամը.

Երթուղու երկարությունը (կմ).

Երթուղու համարը.

Տեղաշարժման տեսակը (հետիոտն, հեծած և այլն).

Երթուղու ավարտը.

Անվանումը.

Կոորդինատները.

Բարձրությունը.

Երթուղու ավարտի ժամը.

Երթուղու տևած ժամանակահատվածը.

Տեսակը	Կերվածի տեսակը	Կերված որսի սեռը, տարիքը	Ժամը	Վայրի անվանումը	Այլ նշանները (կղկղանք, հետք, ճանկավածք)	Եղանակը	Հայտնաբերվածի տարիքը (թարմ, հին, միջանկյալ)	Կերվածի չափը (ամբողջապես, մասամբ, մի փոքր)	Կոորդինատները	Բարձր- նը (մ)

ՃԱՆԿՈՎԱԾՔՆԵՐԻ ԵՎ ՓՈՐՎԱԾՔՆԵՐԻ ԳՐԱՆՑՄԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ամիս-ամսաթիվ.

Երկու հավաքագրողների անունները.

Երթուղու սկիզբը.

Անվանումը.

Կոորդինատները.

Բարձրությունը.

Երթուղին սկսելու ժամը.

Երթուղու երկարությունը (կմ).

Երթուղու համարը.

Տեղաշարժման տեսակը (հետիոտն, հեծած և այլն).

Երթուղու ավարտը.

Անվանումը.

Կոորդինատները.

Բարձրությունը.

Երթուղու ավարտի ժամը.

Երթուղու տևած ժամանակահատվածը.

Տեսակը	Քանակը խմբի մեջ	Ժամը	Հողը	Ռելիեֆը, լանջի դիրքադրումը	Վայրի անվանումը	Այլ նշանները (կղկղանք, հետքեր և այլն)	Եղանակը	Նկարագր-նը	Կոորդինատները	Բարձր-նը (մ)	Տարիքը (թարմ, հին, միջանկյալ)	Խոր-նը (սմ)	Լայն-նը (սմ)	Երկ-նը (սմ)

ՏԵՂԱՑԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ամիս-ամսաթիվ.

Տեղանքի կոորդինատները և բարձրությունը.

Երկու հավաքագրողների անունները.

Անձի անուն-ազգանունը.

Տեղանքի անվանում.

Տեսակի պոպուլյացիայի կարգավիճակը և թվաքանակի միտումները. կայուն, նվազող, ավելացող, տեղեկություն չկա, տեսակը չի բնակվում

Ընծառյուծ	Լուսան	Արջ	Գայլ	Բորենի	Վայրի խոզ	Այծյամ	Եղջերու	Բեզ. այծ	Մուֆլոն

Տեղեկության աղբյուրը. անձամբ տեսել եմ կենդանուն, անձամբ տեսել եմ կենդանու նշանները, ուրիշներից եմ լսել, տեղեկություն չունեմ: Նշել զրանցման վայրը, կոորդինատները:

Ընծառյուծ	Լուսան	Արջ	Գայլ	Բորենի	Վայրի խոզ	Այծյամ	Եղջերու	Բեզ. այծ	Մուֆլոն

Տեղեկություն ծագերի մասին. տեսել եմ ծագերին, տեսել եմ ծագերի նշանները, ուրիշներից եմ լսել, չգիտեմ: Նշել ծագերի հանդիպման վայրը, կոորդինատները:

Ընծառյուծ	Լուսան	Արջ	Գայլ	Բորենի	Վայրի խոզ	Այծյամ	Եղջերու	Բեզ. այծ	Մուֆլոն

Գիշատիչների որսի հիմնական տեսակները՝ ներառյալ ընտանի կենդանիներին

Ընծառյուծ	Լուսան	Արջ	Գայլ	Բորենի

Ընտանի կենդանիներին, փեթակներին կամ այգիներին հասցված վնասի մասին տեղեկություն

Տեսակը	Վնաս տալու օրը ու ժամը	Վայրը, կոորդինատները, բարձր-նը	Վնասի տեսակը (անասուն, փեթակներ, այլն)	Քանակը, մակերեսը	Մարդկանց վերաբերմունքը	Առաջարկվող լուծման ձևերը

Որսագողության դեպքերը. պատահական դեպքեր, կազմակերպված որս

Ընծառյուծ	Լուսան	Արջ	Գայլ	Բորենի	Վայրի խոզ	Այծյամ	Եղջերու	Բեզ. այծ	Մուֆլոն

«Շիկահող» արգելոց ՊԱԱԿ-ի կառավարման պլան

Մարդու գործունեության ինտենսիվությունը. բարձր, միջին, ցածր, չկա

Որսագողություն	Շինարարություն	Լեռնագործություն	Անտառահատումներ	Ճանապարհաշինություն	Արածեցում	Խոտհում	Բույսերի հավաք	Հրդեհներ	Հանգստավայրեր

Այլ վտանգներ և դրանց ինտենսիվությունը.

ԹԱՔՆՎԱԾ ՖՈՏՈԽՑԻԿՆԵՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ #1. Ֆոտոխցիկների տեղադրում ու ստուգում

Ամիս-ամսաթիվ.

Երկու հավաքագրողների անունները.

Ֆոտոխցիկի համարը	Տեղադրման օրը ու ժամը	Ստուգման օրը ու ժամը	Վայրի անվանումը	Կողորդինատները	Բարձր-նը, մ	Տեղադրման հիշող. քարտի համարը	Ստուգման հիշող. քարտի համարը	Տեղադրման առաջին կադրի համարը	Ստուգման առաջին կադրի համարը

ԹԱՔՆՎԱԾ ՖՈՏՈՒՆՑԻԿՆԵՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ #2. Լուսանկարված տեսակների գրանցում

Ամիս-ամսաթիվ.

Երկու հավաքագրողների անունները.

Ֆոտոխցիկի համարը	Կադրի համարը	Նկարվելու օրը ու ժամը	Տեսակը	Սեռը, տարիքը	Վայրի անվանումը	Կոորդինատները	Բարձր-նը, մ	Անհատական առանձնահատկությունները